

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXXIII

Бр. 4/2010.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,
др Радослав Распоповић од 2009. године.

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXXIII

4

ПОДГОРИЦА
2010

Р е д а к ц и ј а:

Карл Касер (Аустрија), Бернард Лори (Француска), Масимо Букарели (Италија), Костантин Никифоров (Русија), Габријела Шуберт (Њемачка), Стјепан Матковић (Хрватска), Љубинка Трговчевић (Србија), Мирослав Перишић (Србија), Драгана Кујовић, Момчило Д. Пејовић, Звездан Фолић, Сенка Распоповић, Вукајло Глушчевић и Радослав Распоповић

Главни и одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретар редакције
Иван Лаковић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији “Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. фах 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXXIII

4

PODGORICA
2010

R e d a c t i o n:

Karl Kaser (Austria), Bernard Lori (France), Massimo Bucarelli (Italy),
Kostantin Nikiforov (Russia), Gabriella Schubert (Germany), Stjepan Matković
(Croatia), Ljubinka Trgovčević (Serbia), Miroslav Perišić (Serbia),
Dragana Kujović, Momčilo D. Pejović, Zvezdan Folić, Senka Raspopović,
Vukajlo Gluščević and Radoslav Raspopović

Rédacteur responsable
Radoslav Raspopović

Sekrétairé de la rédaction
Ivan Laković

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:
Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscripts doivent être ad-
ressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Mon-
ténégro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com,
téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscripts. L'abonnement d'un an est
de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu
en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de
l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Hutorique du Monténégro;
Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Commerciolle Montenegro à Pod-
gorica.

ОТВАРАЊЕ СКУПА

Поштовани предсједниче општине Цетиње, господине Јанковићу, колегинице и колеге, даме и господо,

Проглашење Црне Горе за краљевину, односно књаза Николе Петровића за краља, представља један од најзначајнијих датума у државноправној вертикали Црне Горе. Промјена облика владавине није значила само просту замјену књажевске титуле титулом краља, нити свечарску промјену назива књажевине Црне Горе у краљевину, већ је означавала израстање међународног субјективитета Црне Горе и њено сврставање у ред држава с највишим државноправним рангом у оновременој Европи.

Проглашење земље за краљевину 1910. није, дакле, превасходно имало за циљ да подигне репутацију династије, јер је она сама по себи у међународним оквирима била веома висока. Више од тога, проглашење је означавало сазрелост историјских услова да се држави да нови међународно-правни идентитет који ће додатно оснажити њен ионако изузетно значајан и под тешким условима остварен историјски ход, од борбе за стицање независности од османске власти, преко проглашења земље за књажевину 1852. до међународног признања 1878.

Споменути значајан датум у историји Црне Горе био је повод да Историјски институт Црне Горе, уз пресудну финансијску подршку Министарства културе, организује међународни научни скуп „Никола I Петровић Његош у друштвеном животу Црне Горе и Балкана“. Започињући његов рад у свечаној сали „Ђурђе Црнојевић“ у Владином дому на Цетињу, симболично, већ на почетку исказујемо поштовање према овом крупном догађају из друштвене и државноправне историје Црне Горе.

Свечаност уприличена на самом почетку међународног научног скупа је само увод у његов даљи научни рад, у коме ће учествовати представници из осам европских земаља, укључујући и Црну Гору.

Уз претходно речено, и сама чињеница о броју колега из других земаља који су нашли вријеме да се одазову нашем позиву говори о значају који се и у другим земљама придаје не само овом догађају већ и проучавању државноправне историје Црне Горе.

У намјери да не задржавам вашу пажњу предуго, желим да се захвалим свим учесницима из иностранства, како колегама из сусједних земаља: Србије, Хрватске, Бугарске, тако посебно колегама из Сједињених Амреичких Држава, Русије, Италије и Турске: проф. др Џону Тредвеју, проф. др Људмили Кузмичовој, др Варвари Хлебниковој, др Андре Цатанеу и др Натисе Огуџ.

Такође, велико хвала дужни смо да кажемо колегама историчарима из ЦАНУ и с Катедре за историју Филозофског факултета у Никшићу, као и нашим драгим колегама с Цетиња, историчарима и историчарима умјетности, који су данас с нама, од чијих реферата, с обзиром на њихов наслов, као и реферата колега из Историјског института, очекујемо употпуњавање новим резултатима сазнања о различитим сегментима црногорске прошлости, посебно оних везаних за, по много чему значајну, па и преломну, 1910. годину.

Присуство на овој свечаности предсједника општине Цетиње господина Јанковића за нас представља не само тренутну подршку већ и подстицај да оправдамо напоре које је он лично уложио у организацију овог скупа. То исто можемо казати и у погледу повјерења које је Министарство културе Црне Горе исказало према научним и стручним могућностима Историјског института Црне Горе повјеривши му организовање овако значајног скупа.

На крају, свим научним радницима који су прихватили учешће у раду на овом скупу, изражавам нашу љубазну захвалност, а свим осталима који су нам помогли у организационим и техничким припремама, а посебно у финансирању рада конференције, најтоплије се захваљујемо.

Овим завршавамо свечаност отварања конференције и прелазимо на наш дводневни научни рад, током којег свим учесницима желимо успјешно саопштавање њихових научних истраживања, а свима нама заједно остварење заједничких очекивања да ће конференција бити успјешна и да ће резултирати новим научним сазнањима.

Др Радослав Распоновић

ЧЛАНЦИ

В. Б. ХЛЕБНИКОВА*

ЦРНОГОРСКИ ВЛАДАР НИКОЛА I ПЕТРОВИЋ-ЊЕГОШ И РУСКЕ ДИПЛОМАТЕ: САВЕЗНИШТВО ИЛИ СТАРАТЕЉСТВО

ABSTRACT: Russia and Montenegro were officially considered to be the allies after the declaration of independence of Montenegro in 1878. Russian empire rendered generous financial assistance to the court and army of Montenegro. Russia expected prince and King Nicolas would exactly follow the instructions and advices from Petersburg, but these expectations were betrayed.

KEY WORDS: Russia, Montenegro, Nikola I Petrovic, Russian diplomacy

Научна јавност припрема се да у 2011. години обиљежи јубилеј успостављања односа између Русије и Црне Горе, узимајући за почетну тачку поруку цара Петра I јужним Словенима Османског царства. Од тада, пише се о пријатељству и савезништву два народа, руског и црногорског. Не доводећи у сумњу то пријатељство, желимо да разјаснимо: историја руско-црногорских односа никада није била једноставна и није се једносмјерно развијала. У њој је било оштрих заокрета и промјена, а постојали су периоди блискости и захлађења, дијалог политичких елита није био увијек успјешан.

У овом саопштењу желели бисмо да отворимо питање о томе колико су добро разумјели циљеве и намјере једни других они који су се официјелно називали савезницима. Да ли су односи који су се развијали између руског царства и Црне Горе, заиста савезнички? Да ли је у плановима и једне и друге стране постојала спремност да помогну једна другој и да досљедно испуњавају преузете обавезе? Ради одговора на

* Аутор је доцент на Факултету страних језика, Московског државног универзитета «М.В.Ломоносов», катедра регионалних истраживања.

та питања осврнућемо се на један аспект руско-црногорске сарадње - историју односа црногорског двора и руске дипломатске мисије.

Одмах последије Берлинског конгреса 1878, на којем је Црна Гора стекла међународно признање, владе неколико земаља успоставиле су с њом сталне односе. Једна од првих била је Русија, која је одавно «надзирила» политички живот књажевине преко руског генералног конзула у Дубровнику, А. С. Јонина. Питање отварања руске мисије у престоници поново проглашене државе било је ријешено још у мају 1878. године, а у новембру исте године, А. С. Јонин је службено ступио на дужност министра резидента на Цетињу, када је предао књазу Николи акредитивна писма¹. У то вријеме руски дипломата је имао дефинисан став по питању догађаја који су се десили на Балкану 1877-1878. Био је убијеђен да би без побједи Русије у руско-турском рату Црна Гора нестала. Послије окончања ратних дејстава, ситуација у земљи била је веома тешка и нестабилна. И мада је књаз био искусан владар, који је владао својим народом четврт вијека, руски дипломата био је мишљења, да је без помоћи руских политичара он, тешко могао да сноси са проблемима у земљи. Исто мишљење дијелили су и други Руси у Црној Гори, за вријеме и последије рата. На примјер, у свом извјештају, а позивајући се на ријечи барона Врангела, А. С. Јонин наводи: «Књаз се губи, не зна за шта да ради и за шта да се ухвати»². Руске дипломате, међутим, покровитељски расположени, у поменутом извјештају нијесу журили да преузму на себе терет црногорских проблема. Шеф руске мисије А. С. Јонин, јасно одређујући посредничке задатке између Петербурга и Цетиња свом секретару А. Н. Шпејеру, инсистирао је и савјетовао га, да се претјерано не удубљују у унутрашње послове земље. Како се то види из његових извјештаја, руска влада још није била одредила своју даљу политику на Балкану и «не зна у којој мјери ће јој Црна Гора бити корисна», наводио је овај дипломата.³

С друге стране, Руси су већ били ангажовани у најразличитијим пословима који су стајали пред књазом Николом и испуњавали их веома енергично. На примјер, барон Вранглер бавио се пружањем новчане помоћи за око шест хиљада избјеглица из Босне и Херцеговине који су нашли уточиште на територији Црне Горе. У то вријеме Русија је мјесечно слала у Књажевину пет хиљада червонаца, који су требали да помогну у последије ратном уређењу⁴; без те помоћи Црна Гора не би мог-

¹ Архив внешней политики Российской империи (даље – АВПРИ), Главный архив, V-A2, ф.161, оп.181/2, д.1042, л.322об.

² Исто, д.1049, л.385-385об. Рагуза, 2/24 октября 1878.

³ Исто, д.1042, л.206-207об.

⁴ Исто., д.1049, л.344об.

ла да издржи. У јануару 1879. А. Н. Шпејер је писао А. С. Јонину: «У Књажевини нема ни гроша». У хаосу и конфузији послеријатног времена није се било лако снаћи ни Русима. Њихов положај био је отежан недостатком новца у каси, о чему свједоче ријечи секретара Мисије: «У нашој каси новца такође нема. Пожурите с пошиљком, ускоро нећу имати ни за храну»⁵. Заједничке тешкоће веома су зближиле црногорског монарха и руске дипломате. Међу њима је успостављена је тијесна сарадња пуна повјерења, коју је могуће оцијенити на основу садржаја службене и приватне преписке, гдје се, рецимо, помиње да се књегиња Милена наљутила на А. С. Јонина што јој није послао своју фотографију или, пак, припреме А. Н. Шпејера да позове књаза Николу «на колач» поводом преласка у нови стан⁶. По одласку Јонина на нову дипломатску дужност 1880, црногорски владар му је писао 1880: «Ако ме неко пита како ти је без господина Јонина, ја бих одговорио: као соколу без деснога крила.»⁷

Књаз Никола се веома трудио како би успоставио, готово, породичне односе с дипломатским представницима руске царевине. Непрестано и упорно је подвлачио духовну блискост са Русијом, преданост и захвалност, намјерно стварајући посебну емоционалну атмосферу у којој је требало да се одвијају политички контакти двије земље. Послије убиства Александра II, не само да је службена штампа туговала него ни сам црногорски монарх није пропуштао ни једну прилику да не напише руским пријатељима, како је неизмјерно тужан. У писму А. С. Јонину пише да је убијен духовно и физички. По његовим ријечима, Александар II, како се наводи у писму: «био је за мене прави отац, којем сам посветио сву синовљеву љубав, покорност и послушност. Како да преживим тај губитак, како да заборавим» - бескрајно је узвикивао Никола⁸. Књаз је покушавао да ту фамилијарност у односима са руским дипломатама сачува и током наредних година. Када су његове кћерке, Стана и Милица, упућене 1888. године у Смољни институт писао је Јонину: «...ако бих Вас молио да бринете о њима, то би изгледало као да сам ја заборавио ту љубав којом сте их окруживали од колијевке»⁹. Тешко је рећи колико је искрен био књаз Никола тих година, но он је заиста успијевао да да посебан тоналитет својим односима с руским политичарима и да придобије да потребе Црне Горе прихвате блиско

⁵ Государственный архив Российской Федерации (даље – ГАРФ), ф.939, Ионин А.С., оп.1, д.143.

⁶ Исто, д.143, л.163-164об.

⁷ Исто, д.135, л.43об.

⁸ Исто, д.135, л.80-82.

⁹ Исто, д.135, л.105-106.

срцу. Године 1882. указана му је веома топла добродошлица за вријеме посјете Петербургу, што је изазвало раздражљивост аустријског представника на Цетињу барона Темела. Са великим задовољством је А. Н. Шпејер саопштавао је министру иностраних дјела о томе како је Аустријанац: «дозволио себи да на улици гласно грубим изразима изражава своја осјећања и завршавао је ове јавне спектакле цијепањем црногорских новина које су описивале пријем, указан књазу у Русији»¹⁰. Разумљиво је да је при таквом расположењу Шпејер досљедно иступао у улози адвоката црногорске владе, молећи за слање новца из Русије и о другим услугама.

При пажљивом изучавању личних односа књаза Николе с руским дипломатама 80-тих година 19. вијека историчари не могу а да не приммијете да међу њима није могло бити равноправности, јер могућности двије стране нијесу биле упоредиве. Поред тога, обраћајући се за финансијску подршку Русији, црногорска влада сама себе је довела у неравноправан положај у односу на партнера. Претварајући се у дужника, црногорски монарх требало је да зна да кредитор у лицу Русије може да врши притисак на њега. Не изненађује, да су сарадници мисије били убијеђени да у лицу књаза Николе немају посла толико са савезником колико са млађим пријатељем, коме је потребна брига чак и старатељство, заштита. Књаз Никола се, међутим, уопште није осјећао пионом у туђим рукама. Понашао се тако, како је сматрао да је потребно, понекад противу савјета «пријатеља» из Русије. У новембру 1884. године дошло је до промјене мисије, нови сарадници министар резидент К. И. Аргиропуло и секретар П. Д. Вурцел суочили су се с неколико сложених питања. Прво се односило на стална задужења црногорске владе у иностранству, која није могла да врати у роковима, рачунајући на руску помоћ. По тону извјештаја из Цетиња било је јасно да превисоки дугови Књажевине брину руску владу скоро више него самог књаза Николу. Друго питање које је изазивало опрез руских дипломата тицало се породичних послова црногорског монарха, посебно васпитања његовог старијег сина Данила. Дарежљиво финансирајући Његоше, руски руководиоци покушавали су да добију гаранције да ће и престолонаследник, такође остати вјеран курсу савезништва са царством, као и његови преци. Пажљиво надгледајући младог принца, сарадници мисије правили су не баш утјешне закључке о томе да је Данило размажен, необразован и да не показује политички таленат свога оца. Због тога је министар резидент предложио да књаз пошаље принца у Петербург, ради школовања у привилегованим војним школама, гдје би престолонаследник стекао корисне навике а и љубав према Русији. Неочекивано, књаз је одбио да

¹⁰ АВПРИ, ф. Политический архив (даље – Политархив), 1882, оп.482, д.1520, л.256 об.

то уради под образложењем да је његов првјенац слабог здравља и изразио чврсту намјеру да га пошаље у Швајцарску.

Таква одлука представљала је упозорење руским дипломатама, по чијем мишљењу отказивање књаза није било у сагласности с његовим сталним изјавама љубави према Русији. Отворена је дискусија о судбини црногорског престолонаследника, иза које се одвијала суптилна и занимљива дипломатска игра, започета од стране црногорског монарха. Да би изгладио утисак о сопственој непопустљивости и, истовремено, привукао што више Руса за своје послове, књаз је упутио молбу да му пошаљу руског васпитача, официра, који би био не само наставник за принца Данила, већ и незванични војни агент Русије у Црној Гори. Прихватити књажев захтјев, значило је оснажити војну компоненту у руско-црногорским односима, што је Русија покушавала да избјегне последице Берлинског конгреса; одбити - основу књазу да у васпитању будућег владара искључи руске покровитеље. Започела је дуга преписка и консултације, током којих је, не без тешкоћа пронађен компромис. За наставника је био именован, пуковник руске армије Овсјаниј (у другим документима Овсјаној-прим.В. Х). То именовање руски војни министар спровео је под условом: «Пошто, су именовање пуковника Овсјанова за наставника наследника црногорског престола могло изазвати различите штетне посљедице у тумачењу иностране, посебно аустријске штампе, с највишег мјеста је заповијеђено 20. овог мјесеца маја (1886 – прим.В. Х) да се не даје пуковнику Овсјанову службено звање наставника; отпустити га на неодређено вријеме у иностранство»¹¹. Очигледно је да је у својој дипломатској игри књаз Никола био веома успјешан. Поласкао је руском цару тиме што га је убиједио да именује руског наставника свом сину и успио да превазиђе противљење царског војног министарства, које није сматрало оправданим прекомјерно војно зближавање с Црном Гором. Индиректна потврда тога да је књаз добио партију била је информација о тајној пошиљци новца из Русије за наоружање црногорске армије управо у то вријеме¹². Вјероватно су сарадници дипломатске мисије на Цетињу схватили да књаз њима манипулише, но да поправе ситуацију нијесу могли.

Економски положај Црне Горе у другој половини 80-тих и почетком 90-тих година 19. вијека био је очајан. Без обзира на то колико су покушавали наши сународници да се дистанцирају од сиромаштва Црногораца, ипак су поново били дужни да помажу. Руси су буквално 1890-1891. године спасили земљу од хуманитарне катастрофе. Неродна година донијела је страшну глад, са којом није била у стању да се бори

¹¹ Политархив, д.3331, л.14-14об.

¹² Там же, д.3332, 1886, л.34.

књажевска влада огрезла у дуговима. Познати руски слависта, П. А. Ровински, који је тада живио у Црној Гори, у приватном писму наводи: «...народ се храни захваљујући великодушној помоћи руског народа». Писао је: «... раздавањем помоћи гладнима... руководи специјални комитет којим предсједава владика (митрополит цетињски – прим.В.Х). Но више од свих ради секретар наше мисије П. Д. Вурцел. Његов стан на Цетињу од јутра ...опсиједају просјаци, на састанцима комитета на њему су све обавезе по писменом дијелу и, поред тога, путује у Подгорицу и Никшић, како би помогао у мјесту; таквих путовања обавио је до сада око десет и ја се питам ,колико има снаге и енергије». Копија овога писма чувана је код Н. П. Игњатијева, из чега се може закључити, да је било прочитано у Словенском добротворном друштву¹³. Не само П. Д. Вурцел, но и И. К. Аргиропуло је обишао готово сву земљу у љето 1891, како би се лично увјерио у размјере катастрофе¹⁴. П. А. Ровински помогао је око организације преласка неколико хиљада гладних породица у Србију. У Дјевојачком институту, који је издржаван новцем руске царице, непрекидно су хранили гладне. У Русији се одвијало прикупљање средстава за помоћ Црногорцима. Можда је због тога средина 90-тих 19. вијека било вријеме када су односи књаза Николе и руских дипломата, иако нијесу били као раније, ипак остали благонаклоно уздржани.

Дијалог крајем 90-тих био је по садржају потпуно другачији. Реакција службених кругова Русије на ове или оне иницијативе књаза Николе била је изузетно сува и наглашено незаинтересована. Од јула 1897. године, на челу руске мисије налазио се К. А. Губастов, а његов секретар био је С. А. Љермонтов. До тог времена дугови Црне Горе превазишли су све разумне границе па ипак је књаз Никола продужио да води активну политику градећи у Европи имиџ значајне фигуре на Балкану. У неком тренутку за њега су се заинтересовали владајући кругови у Великој Британији, који нијесу пропуштали прилику да изврше притисак на Русију у источним пословима. Прољећа 1898. црногорски монарх посјетио је Лондон, претходно обавијестивши Петроград о својим плановима. Да ли због тога, да би натјерао руску страну да се нервира поводом спољнополитичког курса Црне Горе, или није желио да погоршава односе са руским покровитељима, књаз је посебно љубазно затражио мишљење руског министарствa иностраних дјела поводом свога путовања. Одговор из Петроград био је сув и без много ријечи: «Разумије се, може ићи» -написано је у одговарајућем извјештају¹⁵. Не изазвавши заинтересованост, владар је настављао игру. Пред одла-

¹³ ГАРФ, ф. 730, оп. 1, д. 3763.

¹⁴ Политархив, 1891, оп. 482, оп. 1, д. 1544, л. 33-34.

¹⁵ Исто, д. 3321, 1897-1898, л. 3.

зак је посетио К. А. Губастова и повео разговор о могућој женидби принца Данила, алудирајући на то да не искључује предлоге са стране Европљана. Руски дипломата саопштавао је начелницима: «Не једном говорио ми је књаз Никола, да жели да се његов син ожени Русињом и чак у минуто одласка полушалаиво је рекао да, ако у Лондону буду говорили с њим о каквој невјести за принца Данила, он ће смислити погодан изговор да прекине разговор по том поводу»¹⁶.

Црногорски монарх, међутим, поступио је управо супротно у Лондону. Постигнут је договор о Даниловом браку с једном од унука краљице Викторије. Но династички положај књажеве породице био је сувише скроман за такав брак. Књаз је почео да моли да Русија подржи његове намјере да узме краљевску титулу. Вјероватно је био задивљен лакоћом с којом је добио благослов из Петрограда: «Цар није против узимања краљевске титуле књаза Николе и планова за енглески брак»¹⁷. Тако оскудна информација прије је - разочарала него обрадовала књаза. Русија се упорно правила да оставља Црној Гори право да она сама рјешава своју судбину и да за све што ради владајућа елита одговара Књажевина. Тада је владар Црне Горе одиграо посљедњи адут који је требало да му донесе побједу у обнови старе дипломатске активности Русије у Књажевини. Свакодневно је књаз почео да прима енглеског министра резидента Кенедија с којим је дискутовао све проблеме, почев од државних до породичних. Покушавао је да се с британским дипломатом понаша као некада с Русима. «Његовом величанству се чинило да ће уз помоћ Кенедија поправити финансије Књажевине, основати компанију за уређење луке у заливу Валданос. Сабесједници су расправљали о наслѣдниковом браку. На крају књаз је дошао на веома чудну идеју да турској влади преко енглеске амбасаде у Константинопољу достави захтјев о компензацији расхода за издржавање црногорске војске у појачаном саставу на албанској граници за вријеме немира у беранском крају. Ни једну од тих тежњи није отказао мој сусретљиви енглески колега - извјештавао је у Петроград К. А. Губастов»¹⁸. Ироничан тон извјештаја сведочио је о неуспјеху тактике књаза Николе, који је покушавао да Русе учини «љубоморним» и да их уплаши да ће изгубити утицај у Црној Гори. Равнодушна попустљивост руског министарства иностраних послова значила је да је црногорски монарх изгубио повјерење својих руских покровитеља.

Равнодушност раније великодушних пријатеља бацила је Николу у потпуно очајање, које је могло бити искрено али и лажно. Бесједе

¹⁶ Исто, д.3322, Крунисање књаза Николе краљевском круном.

¹⁷ Исто, л.4-5.

¹⁸ Исто, д.3321, л.9-9об.

руског министра резидента и владара добиле су меланхоличан и песимистички тон. «Ја сам остављао књаза у врло мрачном расположењу... Говорио ми је о својој жељи да се повуче у манастир и преда управу принцу Данилу», писао је Губастов начелницима у јануару 1899. године¹⁹. Буквално у сваком извјештају министар резидент достављао је молбе књаза о отпису руског дуга Црној Гори и сваки је одисао муком и досађивањем. Наилазимо у извјештајима овог дипломате и на подробне описе грозничаве потраге црногорске камариле за новим зајмодавцима за неуспјех руске дипломате нијесу показивали ни мало саосјећања. Током љета 1899. године Губастов је заузео рационалну позицију: «Било би разумније, умјесто бесплодне потражње новца у Европи, потрудити се и уредити финансијски положај Књажевине. Према најближим савјетницима књаза то није толико немогуће и није посебно тешко. Прије свега, неопходно је да књаз ограничи средства своје куће и својих синова, затим да не прави бескорисне обавезе за разне словенске странце или да им не даје пензије и, на крају, да не излази изван граница једном утврђених годишњих издвајања за разна одјељења. Ти савјетници, међутим, не вјерују, знајући карактер и навике књаза, у могућност спровођења тих добрих намјера»²⁰.

Хладни тон шефа мисије Губастова јасно је показивао да је руска мисија постала, коначно, «преносна карика», о којој је некада причао А. С. Јонин. На тој етапи руско-црногорских односа књаз Никола је био губитник.

Бесконачне молбе књаза Николе за помоћ донијеле су само један практичан резултат. У Цетиње је био упућен финансијски стручњак Милер, коме је било наложено да сазна зашто се помоћ Црногорцима показала тако скупом и зашто непрестано расту дугови књажевине. Мисија Милера трајала је неколико мјесеци и завршила се извјештајем који је, у суштини, понавља наводе К. А. Губастова: «Мада се књаз и књагиња држе старог, веома скромног, начина живота, приједи високих особа из иностранстава и значајних туриста, чији број расте, путовања чланова књажевске породице у иностранство, празници и свечаности у Црној Гори добили су сјај каквог прије није било. Посебно повећање расхода услиједило је с пунољетством престонаслједника Данила. Изградња његовог дворца, стална путовања у иностранство и, на крају, свадбене свечаности довеле су до нових великих кредита»²¹. Милер је био шокиран историјом новца који су Црногорци добили

¹⁹ Исто, д.3348.

²⁰ Државни музеј - Цетиње. Архивско одељење. Ф. Приновљени рукописи (даље – Принов. рук.), 1899, фас.ХLII, део 2.

²¹ Политархив, оп.482, 1899-1902, д.3349.

на аустријској пошти у Трсту и мађарској пошти у Риједи. Књаз Данило предложио је оцу да пошаље у Аустро-Угарску свога ађутанта М. Поповића, који је тамо изјавио да су из Црне Горе направљени крупни трансфери. Када се разријешило да никаквих трансфера није било, избио је незапамћен скандал, а Књажевини је пријетила кривична истрага од аустријских власти²². Историја мисије Милера веома је подсећала на дијалог глувих. Један партнер дефинитивно није чуо другог. Руски политичари нијесу разумјели како књаз дозвољава себи да живи изнад својих могућности и представља своју земљу онаквом каква она није. А владар није могао да разумије како за Русију није очигледно да, ако он не води живот на високој ноzi, не покушавајући да иде у корак с другим владарима, њега и његове земље нико се неће сјетити. Каква је корист за Русију од таквог савезника. Треба признати да је свака страна имала своје разлоге, но они нијесу помагали дијалогу већ штетили.

К. А. Губастова замијенио је 1900. П. М. Власов, педантан и уздржан човјек, који је ставио службене обавезе изнад свега. Он се може сматрати најкомпетентнијим и најбескомпромиснијим дијелом руског дипломатског чиновништва, за које су говорили «ревностни слуга». Чак и ако из Петроград нијесу долазиле саосјећајне препоруке, већ оштри укори, чак ако су Власову приговарали за тврдоглавост и претјерану ревност, он је остајао при свом мишљењу без страха да може нарушити каријеру. Од првог до посљедњег дана свог боравка у Књажевини, Власов је био потпуно одлучан да руско-црногорске односе пренесе с неоправданих кумовских и породичних на основе практичне користи и смисла. И одмах је схватио да је то веома тешко урадити. Колико је само Власов црногорском монарху уливао мисао о неопходности финансијског оздрављења и завођења поретка у земљи, но наилазио је на потпуну равнодушност владара: «Књаз је расијано слушао», извјештавао је²³. Књажевска породица је и с Власовим покушала да одигра већ познату игру. Са сузама су га 1900. молили за помоћ и спас, но нијесу предузимали никакве кораке како би са своје стране поправили ситуацију. «Све црногорске власти налазе су се у стању неке тупости послове нијесу радили и не осјећају у себи снагу да прихвате било какво рјешење. Свака њихова мисао била је упућена очекивању да ће их царска влада извући из финансијских тешкоћа. Готово свакодневно ја сам подвргнут пропитивањима о доласку тог срећног тренутка. У цетињској бирократској средини и између трговаца шире непрестано најоптимистичкије новости да је књажевска влада већ добила

²² Исто, л.34-35 об.

²³ Исто, 1901, д.1563, л.24-28.

суме», саопштавао је министар резидент начелницима²⁴. Свакако, на црногорском двору су рачунали да ће нови шеф мисије настојати да се на Цетињу представи на најбољи начин, путем добијања допунских субсидија за Црну Гору. Та очекивања нијесу оправдана. Онда је тактика промијењена. Руску мисију посјетио је 24. марта 1901. млађи Николин син Мирко, гдје је дао неколико шаблонских изјава да је Црна Гора «једна од губернија Русије», књажева породица «су њени истински синови» итд. Послије тог наступа посјетилац је пожурio да сву одговорност за затегнуте односе двије земље пребаци на претходнике П. М. Власова. «Млади принц», писао је у свом извјештају руски дипломата, «без икакве уздржаности и с нескривеном злобом говорио је веома ружно о мојим претходницим, а посебно о свом руском наставнику, о начелници овдашњег Института и о г. Ровинском називајући их непатриотама и нерусима»²⁵. Као што се види незадовољство руско-црногорским дијалогом у главама црногорске камариле било је пренесено и на конкретне људе, Русе, који су много година живјели у Књажевини. Црногорска елита је управо њих сматрала кривима што се квалитет двостраних односа погоршао. Тој групи коначно је био придодат и П. А. Власов. Послије посјете министру резиденту, принц Мирко свратио је код секретара мисије С. А. Љермонтова, пожалио се на хладан пријем и истовремено приписао Власову велики дио мисли које је сам изразио. Сви наредни покушаји да на дипломату изврше притисак, да му покажу своје незадовољство и разочарање («Књаз није задовољан Русијом и мноме»²⁶) наилазили су на тврд став Власова. Овај дипломата је неуморно понављао само једно, инсистирао је на скраћивању трошкова књажевске породице и позвао црногорске руководице да своје проблеме рјешавају сами. Није нимало чудно да је црногорски двор сматрао Власова својим увриједиоцем, и никада није пропустио прилику да се се на њега жали у Петроград.

Руски чиновник одговорио је реципрочно. Стекао је лично мишљење о руководиоцима књажевства, које је више пута и веома отворено преносио министарству иностраних дјела Русије. По његовом мишљењу, Никола то није вођа народа, већ газда, власник, који у свом народу види само подређене му сељке. Послом се бави површно, пао је под утицај свог старијег сина, равнодушног и необразованог, но навиклог да живи изнад својих могућности. Црногорске министре Власов је подијелио на двије групе. Једна - неталентована, ласкавци и паразити, који су постали «слијепо оруђе» у рукама књаза, који заједно с њим

²⁴ Исто, 1899-1902, д.3349, л.39.

²⁵ Исто, д.1563, л.112.

²⁶ Исто, д.1563, л.113об.

показују непријатељски став према Русији. Други, «прави патриоте», способни за «озбиљан посао», «искрено расположени према Русији, који само у њој виде спас», но «немају никакав утицај на књаза»²⁷. Било би, наравно, погрешно претпоставити да је руски дипломата био већи патриота Црне Горе од самих Црногораца. Не мислимо само она политика Књажевине која се ослањала на пријатељство са Русијом, да је одражавала праве интересе своје државе. Субјективизам погледа П.М.Власова је очигледан. Мада у датом случају није било важно то, ко је пристраснији а ко је више гријешио. Важно је имати на уму то да дијалога више није било, од бившег повјерења и дружељубивости није остало ни трага, без обзира на то што је Русија у пуном обиму продужавала да пружа финансијску и дипломатску подршку Црној Гори.

Министарство спољних послова покушавало је да ситуацију на Цетињу оцијени објективно. Обратило се за савјет ауторитативном зналцу, специјалисти у балканским пословима, познатом дипломати грофу Нелидову. Овај специјалиста за Балкан критиковао је Власова да је сувише много пажње обраћао на флертовање књаза Николе с представницима других држава и сувише често давао повода Црногорцима да мисле да све дугују Русији. У понашању владара Нелидов није видио ништа посебно („обична источна политика интрига“) и препоручио Власову „да буде мање захтјеван“²⁸. Али министар иностраних дјела В. Н. Ламздорф није сматрао «интриге» црногорског двора баш безначајним. «Увријеђен недобијањем једне од очекиваних субсидија од царске владе, књаз у тренутку незадовољстава... способан је да уђе у било какву трговину, супротну интересима Црне Горе, с било којом иностраном агенцијом» - размишљао је²⁹.

У контексту дате теме значајно је обратити пажњу читаоца не само на то колико је поуздан савезник у очима руског Министарства иностраних дјела био црногорски владар; важно је примијетити колико су различито оцјењивали ту личност и његове политичке квалитете у Црној Гори и Русији. Књаз Никола био је необично популаран на прелазу 19 у 20. вијек, о чему свједочи, на примјер литература тога времена³⁰. Југословенска интелигенција тога времена, сматрала га је идејним борцем за слободу словенства. И данас је књаз веома значајан за Црногорце. Најновија политичка историја земље послје распада социјалистичке Југославије почела је са оживљавањем раније државне симболике, са

²⁷ Принов.рук., 1901, фас.XLIX, део 2, П.М.Власов В.Н.Ламздорфу 10 мая 1901, №42.

²⁸ Политархиф, оп.482, д.3334, вѣсьма доверительное письмо Нелидова, Рим, 22 мая/4 июня 1901, л. 54-56.

²⁹ Исто, д.3334, 1895-1912, л.54об., 57об.

³⁰ Матавуљ С. Биљешке једног писца. Београд, 1953.

ревизијом и поновном процјеном свега што је везано за књажеву породицу и паролом «Враћамо се у Европу», коју је усвојила тренутно владајућа елита земље, имајући у виду да је црногорска књажевина била у потпуности европска држава. Сам Никола видио је себе настављачем дјела знаменитог Петра II Петровића Његоша, пјесником и борцем, ривалом српских краљева, лидером балканских народа. А у очима руског министарства спољњих послова изгледао је каприциозан, неопрезан, непредвидив, способан да због личних увреда нанесе штету својој земљи. Не видимо специјалног поштовања и уважавања за њега у мемоарима С. Ј. Вите, В. Н. Коковцева и других руских политичара. За многе је он себичњак, симулант, ужурбан и меркантилан човек. Такве различите оцјене много објашњавају тензије Русије и Црне Горе почетком 20. вијека. Градити дијалог на фону пуног међусобног неразумијевања и неповјерења било је немогуће.

Из ћорсокака који је изникао на основу конфликта П. М. Власова и црногорске елите књаз је пронашао најуспјешнији излаз за себе. Користећи се личним везама при двору Николаја II добио је одобрење да посјети Петроград. То путовање искористио је како би се без посредника објаснио са руским руководиоцима. «Према запажањима његовог краљевског величанстава, у прво вријеме вашег боравка у Цетињу ви сте се неповјерљиво односили према историјским циљевима, намјерама и осјећањима која су радовала како самог књаза и његову породицу тако и све владине званичнике у Књажевини» - препричавао је В. Н. Ламздорф П. М. Власову жалбе црногорског монарха³¹. Вративши се из руске престонице, господар је милошћу замијенио гнев. Примео је министра резидента и организовао дирљиву сцену, игру за коју је, по мишљењу иностраних дипломата био велики мајстор. Власов је извјештавао у Петроград да га је књаз, незнатно напоменувши о ранијим неспоразумима, загрлио и рекао: «Заборавимо прошлост и порадимо заједно на корист Црне Горе и јачање вјековних традиција и осјећања који је вежу с Русијом». Мада Власов није могао а да не примијети да је понашање монарха било неуједначено: «На конфузију и незадовољство књаза Николе указују како веома мрачно расположење и збуњеност у којем је од дана повратка.... тако и незнање како да се понаша са мном и са својим министрима. У разговорима са мном пред њима је увијек уздржан и чак суров, намјерно избјегава да ме гледа, без њих, насупротив, труди се да ми покаже велику предусретљивост, пажњу и фину љубазност». Вјероватно је Никола тражио нову интонацију у службеним руско-црногорским контактима, процјењивао раније неуспјехе, покушавао да учврсти своју

³¹ Принов.рук., 1901, фас.XLIX, д.1, В.Н.Ламздорф П.М.Власову 17 децембра 1901.

самосталност у унутрашњим дјелима и истврмено да не одгурне од себе сумњичавог П. М. Власова.

Покушаји да се изнова обнови политички дијалог веома брзо су завршени. Руски дипломата није подржао наредни подухват црногорског владара, и сукоб се обновио новом снагом. Ријеч је о плановима војне реформе, о којој је маштао књаз Никола 1902. године. За Књажевину је то била веома важна реформа. Јачање сопствених оружанских снага давало је наду на узвишење ауторитета у очима балканских земаља, привлачење пажње великих земаља, на нове субвенције Русије. Одзив Власова тој иницијативи био је као кофа хладене воде: «Сумњам зато што је потребно утрошити дио енергије, теоријских знања, као и практичног искуства, а њих књажевска влада нема..... како она нема ни потребних навика и постојаности за озбиљно предузетништво како би се одржало на потребној висини, једном на ноге постављено, дјело; у њој нема никакве љубави за посао и дјелатност уопште. Док су нове, интересују се и чак се баве са њима, након годину двије, интересовање као за свако занимање заувјек нестаје»³². Неопходно је напоменути да Власов свој скептицизам и неповјерење у односу на црногорске руководиоце никада није преносио на народ. Напротив, често је предлагао својој влади да помјери свој нагласак у Црној Гори, да даје новац не за књажево окружење, већ за развитак образовања и производњу малене земље. Но, то је било чисто милосрђе, које с политиком није имало никаквог односа, и сви пројекти П. М. Власова, састављени детаљно и широко, сахрањени су под зелену чоју руског министарства иностраних дјела³³. Власов је Књажевину напустио 1902, скривајући посљедње увреде од књаза. Наиме, у јулу 1902, сви инострани представници на Цетињу одликовани су црногорским орденима, осим Власова³⁴.

Даљи развој руско-црногорске сарадње показао је да је промјена министра резидента била кудикамо лакша него међусобни дијалог. Неријешене проблеме морао је рјешава нови шеф мисије А. Н. Шчеглов. Догађаји су почели да се остварују брзином песимистичких прогноза М. П. Власова по питању перспективе војне реформе у Црној Гори. Из Русије је дошао новац за њену реализацију, а реформе нијесу ни почеле. А. Н. Шчеглов је предложио да се од тог новца формира специјални фонд: «иначе сва издвојена допунска субвенција за ту годину биће на располагању књазу за његове личне потребе», упозоравао је дипломата.

³² Исто, фас. L, део 2, П. М. Власов В. Н. Ламздорфу 11 јануара 1902.

³³ Политархив, оп. 482, д. 3334, л. 85 об.-86, секретна депеша П. М. Власова 19 марта 1902.

³⁴ Хлебникова В. Б. Социјална политика Црногорског књажевства и Русија (конец XIX – начало XX в.) // Славјански альманах, М., 2006, с. 137.

Цар Николај II лично је написао на том извјештају «Исправно»³⁵. Крајем децембра 1902. руски дипломата је овако описао књажеву реакцију на одлуку коју је донио цар: «Послије тог саопштења књаз Никола се замислио а његово лице прекрили су облаци»³⁶. Магловито је изгледала и руско-црногорска сарадња. Прољећа 1903. Шчеглов је поновио пут Власова, заронио је у суморне финансијске послове Књажевине; морао је стално да исправља књаза Николу који је покушавао да преусмјери пажњу јавности с домаћих проблема на спољну политику, слушајући с времена на вријеме сумњиве монологе принца Данила о томе како његов отац лоше управља земљом³⁷. Пређашњим болним питањима додат је нови проблем који је снажно узнемирио Шчеглова. У црногорску економију почели су да се уводе Италијани. Руски министар резидент сво вријеме је исказивао бојазан да ће црногорско руководство неопрезно потписати било какве уговоре с Италијом, који ће довести до ропства земље. «Веома је тешко и непријатно бити чувар књаза и интереса његове земље, но шта да се ради, иначе могу настрадати наши интереси...» - писао је он³⁸. Шефу мисије није се допало “чудно“ понашање књаза Николе и његових синова у дане када је у Београду убијен краљ Александар и његова жена. «Лица блиска двору у повјерењу су ми саопштила да се краљ озбиљно нада да ће бити изабран на српски престо. Исте наде гајио је и млади принц Мирко». Када је то наговјестио руском дипломати италијански представник, Шчеглов се није уздржао и реско је одговорио: «...царска влада није склона да појачава манију величине и, коначно, неће ломити копља због фантастичних планова његовог величанства»³⁹. Не треба сумњати да су књаза обавијестили о тим ријечима и јасно је каква је била његова реакција. Шчеглов је тежио да оде из Црне Горе, барем на одмор, мислећи, како изгледа као Дон Кихот који спасава Црногорце од њих самих⁴⁰.

Неуспјех у рату с Јапаном 1904. показао је још један повод неразумијевања у међусобним односима. У почетку је књаз Никола, наизглед, чиста срца предложио своју помоћ, био је спреман да пошаље „1000 одабраних Црногораца за обавјештајну службу при нашој армији“. Секретар мисије М. К. фон Мек о томе је обавијестио руског војног агента на Цетињу М. Н. Потапова, који је одреаговао веома нетактично изјавивши: “при потпуном недостатку знања Црногорци у садашњем

³⁵ Принов. рук., 1902, фас. L, део I, В.Н.Ламздорф П.М.Власову 28 июля 1902.

³⁶ Политархив, д.3351, 1902-1915, л.44 об.

³⁷ Исто, л.53.

³⁸ Принов. рук., 1903, фас. LIA, депеша А.Н.Щеглова от 21 марта/ 3 апреля 1910, №10.

³⁹ Политархив, оп. 482, д.3334, л. 136 об.

⁴⁰ Принов. рук., 1903, фас. LIA, депеша А.Н.Щеглова 4 июня 1903 г., №34.

времену могу служити само као сметња нашој армији, а никако не као помоћ⁴¹. Таква негативна оцјена квалитета црногорских војника била је оцјена и рада самог војног агента, који је био послан у Књажевину ради модернизације њене војске. Знајући да књаза извјештавају о свему што се догађа у престоници и дипломатском корпусу, не треба сумњати да су ријечи Потапова брзо дошле до његових ушију. Очигледно монарх је био дубоко увријеђен таквом критиком његових војника. Сљедећег дана повукао је свој предлог, саркастично примјећујући да ће и без Црногораца Русија брзо побједити. Сада се увриједио фон Мек, одговоривши да «Русији не треба ничија помоћ»⁴¹. Од тог дана руске дипломате стално су сумњали на Црногорце да имају намјеру да преувеличају ратне губитке царства на Далеком истоку. Било које политичке контакте са европским земљама у мисији су почели сматрати као жељу да руско покровитељство замијене другим, поузданијим. А. Н. Шчеглов се почео стално жалити да при двору много скривају од руских дипломата, изражавајући бојазан могућег приближавања књажевине Аустр-Угарској, и сумњати у савезничку вјерност Црногораца. Писао је у Петроград: «Наша превелика брига о интересима Црне Горе унијела је у главу владара увјерење да нам је она потребна и да ћемо је вјечно издржати, без обзира шта она учинила. Усуђујем се да мислим да би ради добробити Црне Горе требало извести књаза Николу из те заблуде, јасно му показати да се Русија неће устезати да прекине своје милости...»⁴². Министар иностраних послова В. Н. Ламздорф, чак и сам цар Николај II упознавши се с тим извјештајем, сагласили су се с мишљењем Шчеглова.

Ипак, међу руским дипломатама били су и они који су мирно посматрали дешавања на Цетињу. П. А. Капнист, који је радио у Бечу, сматрао је да је апсурдно подозревати склоност књаза Николе да пређе под старатељство Аустрије и да не би уопште требало претјеривати с маневрима малих балканских држава. Писао је: «Пријетити господару скраћивањем материјалних средстава сваки пут када он престане да се клања и увјерава у вјерноподаничка осјећања чини се потпуно неумјесним. Ниски поклони и банална увјерења књаза апсолутно ништа не коштају, и он их може обновити у било којем тренутку и по првом позиву». По мишљењу П. А. Капниста, страсти за Црну Гору - то је бура у чаши воде. Био је убијеђен да «материјални расходи, потрошени на организацију црногорске војске су најмање корисне од свих милости Русије према Црној Гори. Трошење новца на одржавање једне додатне руске дивизије изгледало би неупоредиво продуктивније од трошења

⁴¹ Исто, 1903, фас. LIA, 12/25 июля 1903.

⁴² Исто, 1904, фас. LII-B, донесение М.К. фон Мекка 6/19 августа 1904.

двоструко веће суме новца на издржавање цијелог црногорског корпуса»⁴³. За сараднике руске мисије ситуација у Цетињу постајала је све неудобнија. Земљу су почетком 1905. напустили А. Н. Шчеглов и М. К. фон Мек, посвађавши се не само са књазем већ и међу собом. По одласку из књажевине, Шчеглов је описао владара на сљедећи начин: «Паметан, талентован, но – човјек, који се лако заноси, навикнут да веома високо цијени (можда прецјењује) значај своје књажевине»⁴⁴. Било је то индиректно признање да руска мисија није успјела да од владара направи послушни инструмент у рукама царства. Књаз је за себе оставио право да прима одлуке за које је сматрао да су неопходне.

Догодио се затим чувени инцидент Ј. Ј. Соловјева, који је описан у његовим мемораима⁴⁵, због чега ћемо овдје говорити о посљедицама тог сукоба. У Цетиње су допутовали нови сарадници мисије министар резидент П. В. Максимов и секретар П. А. Лобачев. Књаз Никола, по већ створеној традицији покушавао је да очара новог руског представника, о чему је Максимов писао: «...веома љубазно ме књаз отпустио, инсистирајући да му се јављам чешће, чак и по сопственој иницијативи». Књаз је, такође, демонстрирао љубазност у понашању и према П. А. Лобачеву, који је извјештавао: «Књаз Никола, користи сваку прилику да покаже своју љубазност и милост, што при познатој тактици књаза представља малу утјеху. Очигледно у слободно вријеме размишља о неким комбинацијама»⁴⁶. Упадљива љубазност никог није преварила. П. В. Максимов је дошао у Црну Гору с формираним ставовима, одмах је био против црногорског двора («...Сигурно ми је познато да се књаз клео у главу своје дјече да су Руси његови први непријатељи»). Због тога је нови министар резидент саркастично говорио о неким подухватима црногорског монарха, као што је увођење устава, и с времена на вријеме водио препирке поводом антируских расположења, која су се појавила за вријеме сукоба принца Данила и Ј.Ј.Соловјева. Писао је у Петроград како је убјеђивао књаза Николу да не преувеличава кривицу Ј. Ј. Соловјева: «... и како је уврједљив за мој понос био одговор», но «затворио сам очи на бијесног црногорског владара да не нанесем штету руско-црногорским односима»⁴⁷.

Исти оптужујући тон дозволио је себи и војни агент М.Н.Потапов у биљешци од 15. маја 1906. за начелника генералштаба: «На ријечима – ласкање, у ствари.... представници књажевине отворено, чак цинично

⁴³ Исто, 1904, фас. ЛП-Б, доверительная депеша А.Н.Щеглова 24 января 1904, № 63.

⁴⁴ Исто, 1904, фас.ЛП-А 1/14 ноября 1904.

⁴⁵ Исто, 1905, фас. LIV, депеша А.Н.Щеглова 21 января 1905, № 1.

⁴⁶ Соловьев Ю.Я. Воспоминания дипломата 1893-1922. Минск,2003.

⁴⁷ Исто, 1905, фас. LIV, П.А.Лобачев министру иностранных дел 24 декабря 1905, № 82.

спроводе у живот намјере да се политички еманципују од Русије. При том не пропуштају прилику да не само „ударе“ на руску политику, руске државне чиновнике и уопште све руско (чак називајући нас збирном именицом „пијанице»), но понекад газећи грубо и само достојанство Русије». Саме Црногорце М. Н. Потапов је окривљавао за похлепу «великим поткупљивањем», «неразумијевање у средствима за добијање новца», «за широко развијено шпијунство». Потапов је био убијеђен да је Црна Гора руским новцем створила себи у иностранству «преувеличану репутацију»⁴⁸. Све у књажевини љутило је руске политичаре 1906, посебно приближавање Италији. За јачање економских, војних, и политичких контаката са Италијанима П. В. Максимов је буквално мучио књаза бесконачним оптужбама. Максимов је описао у извјештају како је за вријеме посјете мисији предсједнику владе Лазара Мијушковића дуго му набрајао све грјехове власти књажевине. Када је црногорски премијер одлучио да каже да су о свим економским предлозима Италијана били обавијештени у руском министарству финансија, Максимов није сматрао за потребно да призна исправност такве примједбе. Није чак ни примијетио за вријеме препирке да се из уста Л. Мијушковића невољно отело искрено признање да «је у посљедњих неколико година познато понашање појединих руских представника увриједило његово височанство управо у осјећањима његове бескрајне љубави за слободу и независност».⁴⁹

Дијалог се и даље није успостављао, руска страна није разумјела о каквој самосталности може говорити покровитељу клијент који увијек прихвата помоћ. Црногорска елита се питала како може пријатељска Русија, која је за циљ имала словенску слободу, тако неправедно притискати свога вјерног савезника. Обје стране су биле дубоко увријеђене. У том неуспјелом дијалогу баш су се испољила принципијелна неслагања руских и црногорских лидера. Једни су очекивали безусловну покорност а други - суверенитет на туђи рачун. И једно и друго је било недостижно.

Очигледно да руске дипломате већ и нијесу покушавали да нађу заједнички језик са Црногорцима, коначно се увјеривши у незахвалност последњих. Но чак и у жару раздражљивости П. В. Максимов није могао а да не призна да у лику црногорског књаза има посла с веома надареним и изузетним политичарем, под чији шарм су потпали многи и против своје воље: «Од књаза Николе је немогуће одузети два његова значајна квалитета. То је одлично познавање људи из свога окружења, и

⁴⁸ Исто, 1906, фас. LIV (I), депеша П.В.Максимова министру иностранных дел 8 фебрала 1906, № 6.

⁴⁹ Политархив, оп.482, д.3352, л.77-77об.

позитивна урођена и инстинктивна способност да готово увијек очара своје сабеседнике, који и знају његове недостатке, али се односе увијек снисходљивије него што треба, јер много шта господару полази за руком и много му се опрашта» - написао је он⁵⁰. Самог П. М. Максимова немогуће је сматрати за таквог суптилног психолога какав је био Никола Његош. Извјештаји министра резидента одишу гријехом патернализма и менторства. Он је говорио о «неискрености», «некоректности», «амбицизним претензијама» црногорског владара, био одлучан да принуди Николу на послушност: «Склон сам, с непопустљивом чврстином, да од његовог краљевског величанства добијем не само искрену политичку исповијест, но и неоториве доказе његове одлуке да се у будућности неће одрицати вјековних завјета својих предака у смислу јединства са Русијом»; «при том господару треба одлучно ставити до знања да, прихватајући моралну и материјалну помоћ, он нема права да се према њој понаша с видним занемаривањем и хладноћом, што су примијетили чак и овдашњи инострани представници»⁵¹. Могуће да и сам министар резидент није разумио како то да постигне.

Али при свој очигледности тога да су руске дипломате изгубили од црногорског монарха у способности да остваре своје циљеве, треба истаћи њихов патриотизам и принципијелност. Без обзира на то што су циљеви царства били недостижни и и што је било могуће купити преданост Црногораца икаквим сумама, сарадници мисије су наставили да инсистирају: прихватајући помоћ Русије, Црна Гора је преузела на себе обавезе које је дужна да испуњава у пуном обиму, а не на начин како је мислио књаза Никола да је исправно. Та вјерност домовини и службеној дужности заслужују најискреније уважавање.

Послије босанско-херцеговачке кризе ситуација на Балкану постаје сложенија. Дошло је вријеме да се поново отвори новчаник и помогне пријатељима. Једно за другим одржавана су специјална савјетовања по црногорским пословима (2. априла 1908, 7. августа 1909, 17. децембра 1909, 24. фебруара 1910, 27. априла 1910, 10. августа 1910). За вријеме специјалног савјетовања у априлу 1908. године руски војни агент у Црној Гори М. Н. Потапов, у највишим војним круговима изнио је слику стварног стања у Црној Гори. Из свога буџета она је трошила на армију 250 000 круна «које су углавном ишле на гардијску чету књаза и музику», а савезник је тражио 1 милион рубаља годишње, како би његова војска могла да испуњава борбене задатке. Непрестано је на савјетовању избијала препирка око тога шта да се ради са скупом Црном

⁵⁰ Принов. рук., 1906, фас. LIVA, депеша П. В. Максимова министру иностранных дел от 5 июля 1906, № 36.

⁵¹ Исто, 1906, фас. LIVA, депеша 29 июня 1906, № 34.

Гором. П. В. Максимов је тврдио једно: «не треба затварати очи на недостаче књаза, чија се политика у последње вријеме па и у прошлости карактерисала пуном а понекад и циничном непринципијелношћу»⁵². Министар иностраних послова А. П. Извољскиј видио је грешку у другој: «Надгледање и контрола расхода субвенције у пракси се често сводила на покушаје управљања Црном Гором» и био је сасвим у праву⁵³. Ове расправе показују у каквом се ћорсокаку нашла руска дипломатија у Књажевини. Свијест о непоузданости савезника је постојала, но како се према њему понашати, као и раније, остајало је нејасно. И руско-црногорски односи и унутрашњи послови Црногораца кретали су се утабаном стазом. Отправник послова на Цетињу Е. Ф. Штејн писао је 1909. године: «Мало је вјероватно ... да ћу нешто ново рећи, што сада, као и увијек, црногорска влада осјећа велике потребе за новцем и чини све напоре да их добије. Црна Гора може једном да се више интересује својим уставом, други пут Јадранским путем, бомбашким процесом, анексијом Босне и Херцеговине, но без икаквог ризика да смо погријешили можемо рећи да је она сваког тренутка, више од свега, заузета тражењем новца, другим ријечима, закључивањем иностраног зајма»⁵⁴.

Сви сљедећи сарадници мисије, као по договору, давали су Николи у суштини једну те исту карактеристику. Н. Н. Дјаченко 1909. је писао: «Знајући упечатљиву осјећајну природу књаза Николе и имајући у виду, да има способност да брзо мијења своје одлуке и расположења, ја се небих усудио да поричем његову искреност»⁵⁵. Нови шеф Мисије С. В. Арсењев такође је прошао пут од лојалног односа према црногорском монарху до оштро критичког. С почетка С. А. Арсењев помогао је књазу да се уздигне на достојанство краља, дијелио све невоље и захтјеве тим поводом. Затим се увјерио да је претјерано амбициозна политика двора довела земљу на ивицу банкротства. Много пута Арсењев се сукобљавао с владарем поводом албанског покрета против Османског царства, који је подстрекавао Албанце на побуну против османских власти. Русија је суздржавала војне авантуре књаза пријетећи да ће лишити свога «питомца» новчаних средстава: «Краљ је одговорио да и без тога субвенције долазе нередовно и он ће бити срећан да се ослободи од старатељства Русије» - саопштавао је у Петроград С. В. Арсењев⁵⁶.

⁵² Исто, 1907 (I), фас. LVA, донесение П.В.Максимова министру иностранных дел 26 декабря 1907, № 66.

⁵³ Политархив, оп.482, д.3353, 3356.

⁵⁴ Принов. рук., 1909, фас. XLI, поверенный в делах Е.Ф.Штейн управляющему МИД 26 апреля 1909, № 22.

⁵⁵ Исто, донесение Н.Н.Дьяченко 18 июня 1909, № 29.

⁵⁶ АВПРИ, ф. Личный архив Арсеньева, 1910-1916, л.115об.

Арсењева је замијенио А. А. Гирс, но карактер дијалога као и раније остао је исти, затегнут а понекад и отворено непријатељски.

Без обзира на то колико је покушавао А. А. Гирс да Краља Николу уздржи од ратних стремљења, прије и за вријеме два Балканска рата, без обзира колико је осуђивао страсне жеље да прошири своју територију на рачун албанских земаља, све је било узалуд. Краљ је остао исти непредвидљив партнер. Као примјер наводимо тајни телеграм Гирса, који је послат у Петроград 19.марта/1.априла 1913. године: «Само што сам се вратио од краља који је пожелио да ме види. Разговарали смо о нередима који су јуче започели у Скадру и дали повода његовом величанству, на моју напомену о одговорности, која у потпуности пада на њега јер је одбио да се потчини захтјевима држава, недопустиво оштрим изразима на посљедње изјавити ми да неће обраћати на њих никакву пажњу и да ће продужити напад до краја. Био сам приморан да прекинем разговор...»⁵⁷. Историја борби за Скадар показала је до којег степена су биле ограничене могућности руских дипломата да утичу на спољнополитички курс Црне Горе и колико далеко је у својим претензијама могао ићи краљ. Током неколико мјесеци десило се много непријатности за Русију и Црну Гору. Затворен је Дјевојачки институт који је радио више деценија на Цетињу. Руски војни инструктори били су опозвани из Црне Горе. Све субсидије биле су обустављене. У црногорској војсци незадовољство је било толико велико да је гарнизон у Пећи захтијевао «присаједињење Србији изјављујући да при новоствореним условима два српска владара су сувишна»⁵⁸. Никола је, са упорношћу која је достојна најбоље употребе, продужавао да исправља верног свезника Русије, којем је неопходна помоћ. Неспремност да чује препоруке из Петроград није узимао за велики гријех.

На фону бурних и скандалозних односа посебно увјерљиво изгледа епизода коју је описао повјереник у пословима Н. С. Обнорскиј, који је привремено замијенио А. А. Гирса на Цетињу. «Позвавши ме, краљ Никола ми је саопштио да је потписао текст прелиминарног уговора са Турском, и да очекује долазак свечаног тренутка да замоли представника Русије да обавијести царску владу да краљ Црне Горе изражава искрено жаљење што је под утицајем узрока који не зависе од његове воље дошло до тога да почне рат упркос савјетима Русије, но да је убудуће његово величанство тврдо ријешено да слиједи савјете и указе цара и царске владе, свјестан, да Црна Гора може бити јака само у јединству с Русијом. При томе ме је краљ молио да молим о обнови војне субсидије и обнови активности руских инструктора» - писао је начелницима Н. С.

⁵⁷ АВПРИ, ф.МИД Канцеларија, 1913, оп.470, № 133, телеграмма № 148, л.95.

⁵⁸ Исто, № 133, л.287.

Обнорскиј 10/23. јуна 1913. године⁵⁹. Понашање краља није изгледало цинично само у његовим сопственим очима. А. А. Гирс је предлагао да се црногорској влади изјави «да од сада закључена војна конвенција коју смо признали нема снагу, и царска влада не намјерава да закључи нову»⁶⁰. Но већ је било касно да се мијења спољнополитички приступ у односу на балканске пријатеље. Приближавао се Први свјетски рат. Управо тај догађај проузроковао је крај политике краља Николе и суверенитета Црне Горе. Покушаји Русије да узгаја вјерне савезнике, способне да помогну у потребним тренуцима, били су узалудни. Црна Гора није могла да заштити сопствени простор, да не говоримо о томе, да на себе привуче аустријску војску, као што је то некада планирао генералштаб руске царевине.

Историја руско-црногорског дипломатског дијалога је јарки примјер урушавања стереотипова. Представе о неразрушивом руско-црногорском пријатељству, које су напуниле научну и популарну литературу Русије и југословенских народа, нијесу се потврдиле у дипломатској пракси двије земље. Сарадња двије владе није се остварила, обје су имале различите циљеве, и Русија и Црна Гора. Владајући кругови руског царства били су убијеђени да ће Словени бити вјечно захвални за помоћ у ослобођењу од османске окупације и да ће послушно испуњавати наређења Петрограда. Владари балканских земаља, посебно Никола Петровић-Његош, у први план су стављали сопствене интересе, често мијешајући династичке задатке с националним. Ништа није сметало краљу Црне Горе да поступа у унутрашњој и спољној политици тако како је он сматрао цјелисходним. Никакве обавезе према Русији он није сматрао приоритетним. Због тога је осјећај дубоког разочарања достигао сваког руског дипломату, који је радио у Цетињу на прелазу из 19. у 20. вијек. Нико од њих није могао да остане лојалан у црногорском монарху. Сваки је негодовао и био огорчен тиме колико су невјерни и незахвални били словенски пријатељи... Али то разочарање није било повод за преиспитивање политичког курса Русије у Црној Гори - без обзира на то руски владајући кругови продужили су да пружају финансијску и дипломатску подршку црногорској елити. Зашто је то тако тема је посебног научног истраживања.

⁵⁹ Исто, № 133, секретна телеграмма поверенного в делах Н.С.Обнорского 10/23 июня 1913 г., л.211.

⁶⁰ Исто, №133, л.240, секретная телеграмма А.А.Гирса 2/15 августа 1913, № 378/

V. B. HLEBNIKOVA

MONTENEGRIN SOVEREIGN NIKOLA I PETROVIĆ NJEGOŠ AND
THE RUSSIAN DIPLOMATS: ALIGNMENT OR TUTORSHIP

Summary

The history of the Russian-Montenegrin diplomatic dialogue is the bright example of stereotypes' destruction. Images of the "unbreakable" Russian-Montenegrin friendship, that the scientific and popular literature of both the Russia and Yugoslav people are full of, have not been confirmed in the diplomatic routine of the two mentioned countries. Shortly, the cooperation was hard to be achieved, since both countries, Russia and Montenegro, have had their specific goals.

Радослав РАСПОПОВИЋ*

ДИПЛОМАТИЈА У ИЗБЈЕГЛИШТВУ
*Формулисање и остваривање спољне политике
Црне Горе у егзилу 1916-1918.*

ABSTRACT: In this paper the author deals with the issue of foreign policy and diplomacy of King Nikola and the Montenegrin government in exile. The peculiar position which the Montenegrin political leaders were in, as well as the reasons which brought them into that position also affected the nature of the foreign policy goals, and the manner in which they were formulated and implemented in practice through diplomacy. The fact that they abandoned the country after the Montenegrin army surrendered in January 1916 gave all the mentioned forms of foreign policy and diplomatic activities of the Montenegrin political establishment a distinct political note.

KEY WORDS: diplomacy, foreign policy, government, exile, King Nikola, Montenegro, France...

Опште прихваћен приступ у теорији међународних односа и теорији међународног права је да се суштина дипломатије везује за појам спољне политике. Оно што, притом, пада у очи је да истицање њихове нераскидиве везе, којом се даје објашњење суштине појма дипломатије као средства спољне политике, не прати и објашњења појма спољне политике.

Колико год да се у литератури или у свакодневном говору често сусријећемо с термином спољна политика и ма колико да је он у широкој употреби и у дјелима научника разних епоха - укључујући чак и најраније писане споменике - дефиниција примарног значења појма спољне политике исувише дуго је остала ван научних анализа.

Једино релевантно објашњење за такву врсту „научно-методолошке незаинтересованости“ могли би да тражимо у разлозима тау-

* Аутор је научни савјетник и директор Историјског института Црне Горе.

толошке природе, односно, мишљењу да је значење термина спољна политика само по себи јасно и да би сваки покушај дефинисања значио објашњење истог истим. Други разлог је у, дуго времена присутном, ниском степену изучености суштине појма *спољне политике држава* у оквиру науке о међународним односима.

I

Свакако је тачно да спољна политика представља само једну димензију свеукупне политике држава, али и то да се: „националне иницијативе сусрећу на међународном плану са истим или потпуно супротним иницијативама других држава, мултилатералним иницијативама и акцијама покренутим од стране универзалних или регионалних међународних организација,„¹

С обзиром на то да представља један од сегмената политике као такве, неријетко се у одређењу основне суштине спољне политике полазило од тога „да је познато“ шта се под спољном политиком подразумејева. У томе је налажен разлог за објашњење изостанка потребе посебног дефинисања појма спољне политике, па је простор за одређење и разумијевање суштине појма спољне политике налажен у кровној дефиницији појма политике.

Синтагмом спољна политика означавају су, најчешће, односи између држава. Но, како се оне не појављују као једини актери спољно-политичког дјеловања, него се таквим сматрају и недржавне структуре (разна друштва и удружења, као и у други слични субјекти), неријетко се тим термином означавају све врсте односа који се на спољнополитичком плану дешавају, или су се десили у прошлости, између држава и других субјеката.

Једна од првих дефиниција спољне политике на југословенским просторима садржана је у *Политичкој енциклопедији*. У њој је спољна политика одређена као „деловање државе на међународном пољу у односу са другим државама, односно међународним организацијама“.² Речено је и то да спољна политика представља: “одраз унутрашње политике, економске и опште друштвене структуре, појединих држава“, али, и да је она израз општих услова „у којима егзистира и развија се међународна заједница и одговара структури те заједнице“³

¹ Др Смиља Аврамов, *Контрола спољне политике*, Београд 1987, 47.

² *Политичка енциклопедија*, Београд 1975, 1020, 1021.

³ На истом мјесту такође стоји да се: “често умјесто израза спољна политика употребљава израз међународна политика, под којим се такође мисли на међународне активности држава, тако да се између ова два израза по правилу не прави разлика,

И други аутори с бивших југословенских простора на сличан начин су дефинисали спољну политику, као на примјер професор В. Гавранов и М. Стојковић, према којима је спољна политика „свеукупна дјелатност државе на међународном плану“.⁴ Поменути аутори предмет проучавања спољне политике одређују као: „активност појединих држава и њихово дјеловање у односу с другим државама у оквирима општег стања у међународној заједници и међународним односима, али мотивисано њиховим властитим интересима који су поред стања у међународној заједници условљени и низом фактора унутрашњег развоја“.⁵

Професор Војин Димитријевић спољну политику одређује као дисциплину која се бави „политичким односима у које један субјект међународних односа ступа с другим таквим субјектима“⁶. У дефиницији проф. Димитријевића употребљава се термин „субјект међународних односа“, што је превасходно ознака за суверене државе, из чега даље произилази да и ова дефиниција одлучујућим сматра остварен државни статус, да би могли говорити о спољној политици.

Наведене дефиниције у првом реду подразумевају државе као креаторе спољне политике али не наглашавају да то могу бити и други субјекти, што не значи да такву могућност теоријски или практично искључују.

Већина аутора с бивших југословенских простора превасходним субјектом спољне политике сматра државе, односно, међународно признате чланице међународне заједнице. То потврђује и дефиниција проф. др Радована Вукадиновића, према коме је: „вањска политика организована активност државе којом она настоји максимизирати своје вриједности и интересе у односу спрам других држава и осталих субјеката који дјелују у вањском окружењу“⁷.

У концепту који заступа др Смиља Аврамов: „Коријени спољне политике леже у унутрашњој сфери.“, а спољна политика: „... представља само једну димензију свеукупне политике држава“, у којој се: „... националне иницијативе сусрећу на међународном плану са истим или супротним иницијативама других држава, са мултилатералним ини-

---

мада први израз више одговара политици једне државе према спољњем свијету“. Исто, 1021.

⁴ Др В. Гавранов, Др М. Стојковић, *Међународни односи и спољна политика Југославије*, Београд, 1972, 14.

⁵ Исто.

⁶ Др В. Димитријевић – Др Р. Стојановић, *Основи теорије међународних односа*, Београд 1977, 198.

⁷ Др Радован Вукадиновић, *Основе теорије вањске политике*, Загреб 1981, 29.

цијативама и акцијама покренутим од стране универзалних или регионалних међународних организација“.⁸

Очигледно је, дакле, да се спољна политика држава и дипломатија везује за настанак и постојање субјеката којих се оне тичу. Зато се о њиховом постојању, у начелу, може говорити од времена стварања првих држава. Од тада постоје “разни посланици, изасланици и, премда примитивни, облици дипломатског саобраћаја”,⁹

И мада се у овом цитату могу препознати елементи дефинисања облика дипломатског дјеловања, они су значајни не само за дипломатију већ и за спољну политику. Самим тим природно је да се старост спољне политике и старост дипломатије, чије је она средство, везују за исте временске граничнике. И као што се у литератури могу наћи подаци да је дипломатија стара колико и историја цивилизације или, како наводи Редслеб, да је „стара толико колико су стари и сами народи“,¹⁰ опет је природно да се и вријеме настанка спољне политике може одредити на исти начин.

Дакле, када се изучава спољна политика или дипломатија неке државе онда се, заправо, изучавају њени односи с другим државама, њиховим владарима и владама, у далекој прошлости или током тек завршеног историјског периода. Постојање државе као међународно признатог субјекта и њене дефинисане спољне политике је услов да би се могло говорити о дипломатском дјеловању такве чланице међународне заједнице, односно, и о њеној спољној политици и дипломатији.

При томе у међународноправној теорији акценат није на постојању државе у фактичком смислу, већ на оном виду међународног статуса при коме постојање државног фактицитета одређене друштвене заједнице обавезно прати и њено међународно признање.

С обзиром на све претходно казано, питање које можемо поставити је: како одредити суштину појма спољне политике, њено креирање и остваривање у пракси, у случају кад државе у фактичком смислу нема, када је она окупирана, односно, када органи власти на њеној територији не функционишу, а шеф државе и влада се налазе у избјеглиштву.

Пошто одређена држав фактички више не постоји, свакако да се, без одређених резерви, ни њена спољна политика не може кретати у познатим теоријским оквирима нити рећи да је спољна политика наставак унутрашње. Сатус такве државе чини специфичним то што се њено својство субјекта међународног права не сматра прекинутим.

⁸ Др Смиља Аврамов, *Контрола спољне политике...*, 47.

⁹ Др Богдан Кризман, *Постанак модерне дипломатије*, Загреб 1957, 12.

¹⁰ Цитат према књизи Миодрага Митића, *Дипломатске и конзуларне функције*, Београд 1878.

Примјер овакве врсте имамо у случају Црне Горе 1916-1918. С обзиром на то да је земља била окупирана, спољна политика коју је водила влада у избјеглиштву није била наставак унутрашње политике земље у директном смислу, јер на унутрашњем плану никаква политика и није била вођена од стране легитимних органа власти. Пошто је, ипак, на нивоу избјеглог краља и владе и у таквим условима креирана спољна политика која се тицала и даље судбине земље, она се није појављивала као наставак већ као посљедица раније унутрашње политике истих тијела, али и јаког утицаја односа у међународној заједници.

Управо такви случајеви, када држава у институционалном и функционалном смислу фактички престане да постоји или када се њено постојање сведе на егзистенцију шефа државе и владе у егзилу, претпостављају радикално измијењен однос према концепту спољно-политичког дјеловања, односно, отварају питање суштине дипломатије у избјеглиштву.

Мада примјери такве врсте у последња два вијека карактеришу историју, релативно, значајног броја држава, у теорији се као посебна категорија није конституисао појам *дипломатије у избјеглиштву*, иако се, посебно у савременим теоријским радовима, говори о другом, не можемо рећи значајним, видовима дипломатског дјеловања као што су: трговинска дипломатија, културна дипломатија, дипломатија путем телефона, шатл дипломатија итд.

Битна разлика између побројаних и сличних нових облика дипломатије у односу на дипломатију у избјеглиштву је у чињеници да се у последњем случају може поставити питање њене суштине, тј. да ли се она у традиционалном значењу, због непостојања државе у фактичком смислу, може сматрати спољном политиком и дипломатијом са елементима које у класичном значењу тог појма оне имају. Када држава не постоји, како можемо говорити о дипломатији, с обзиром на оно што смо већ рекли на почетку - да су само државе субјекти спољнополитичких и дипломатских односа, а да дипломатија представља средство остваривања њихових циљева?

Оно што нам даје право и за у наслову дефинисан начин дипломатског дјеловања јесу ставови међународног права. Сходно њима, и поред окупације територије државе од стране аустроугарске оружане силе, која је услиједила након потпуног војног слома црногорске војске, Црна Гора је и даље задржала својство субјекта међународног права. У међународним односима њен државни субјективитет био је персонификован у личности краља Николе и емигрантске владе. Њихову правну легитимацију да представљају суверену, привремено окупирану, државу, акт о капитулацији војске није доводио у питање. Укупан међународни

капацитет државе, формално гледано, остао је неизмијењен. Црна Гора је постојала и даље као субјект међународног права у свим оним међународним односима у којима је, путем закључивања међународних уговора или на други начин, преузимала одређена права и обавезе. Међутим, знатан број оних уговорених права и обавеза стипулисаних у уговорима из предратног периода дерогиран је ратним условима тако да су, у погледу обавезе извршења, они били ван снаге. Но, Црна Гора је и даље била страна уговорница у тим односима, иако је обавеза извршења уговорених обавеза била у привременој суспензији. Није промијењен ни њен статус у погледу дипломатских односа с другим земљама.

Капитулацијом црногорске војске, одласком краља и владе из земље, у функционалном и фактичком смислу престала је да постоји црногорска држава. Но, тај нестанак није значио и њено међународноправно исчезнуће. Тиме није престао међународноправни континуитет црногорске државе, нити се с капитулацијом црногорске војске, односно, окупацијом земље могло поставити питање сукцесије, које се правно дешава увијек онда када се на мјесто раније државе, над територијом и становништвом ранијег субјекта, успоставља нова власт.

Одредбе о полагању оружја од 25. јануара 1916. обично се тумаче као акт капитулације црногорске војске, којим се дефинитивно окончава отпор аустроугарским оружаним снагама. При томе се истичу и одређени приговори.

Наиме, иако овај акт у себи садржи наредбу о обустављању отпора, предаји оружја и потчињавања црногорске војске непријатељској оружаном сили, дакле, заиста елементе потпуне војне капитулације, утврђене у писаном споразуму између двије ратујуће стране, по питању његове правне ваљаности у литератури се истичу двије врсте приговора. Први је примједба о надлежности лица која су извршила његово потписивање, посматрано из угла уставног поретка Црне Горе,¹¹

¹¹ *Одредбе о полагању оружја црногорске војске* потписане су 25. јануара 1916. *Одредбе* су потписали овлашћени представници Црне Горе бригадир Јово Бећир и командир Петар Ломпар, а с аустроугарске стране потписници су били Јован Шипчић и Виктор Вебер. Одредбе се сматрају актом капитулације црногорске војске. Оне нијесу имале карактер сепаратног споразума о миру. Овај акт у себи садржи наредбу о обустављању отпора, предаји оружја и потчињавању црногорске војске непријатељској оружаном сили, дакле, заиста елементе потпуне војне капитулације, утврђене у писаном споразуму између двије ратујуће стране. Приговор о ненадлежности лица која су извршила његово потписивање са становишта уставног поретка Црне Горе тешко да се може прихватити јер није била ријеч о мировном уговору. Са становишта међународног права такав приговор се не би могао истаћи. Без обзира на то што је у ширем смислу и у овом случају ријеч била о преговорима о миру, ипак је у суштини ријеч о акту којим се обустављају војне операције, а не о мировном уговору. Акт о обустављању оружаног отпора, односно, капитулацији оружане силе у међународном праву овлашћен је

а други приговор се тиче тумачење међународног права у погледу правног значаја који је тај акт могао имати.

Посматрано из другог угла, ријеч је била о акту са значајним војним и историјским посљедицама, јер је био у питању акт којим се обустављају војне операције између зараћених страна, а не о мировном уговору. Ту врсту аката, о обустављању оружаног отпора, односно капитулацији оружане силе, по међународном праву овлашћен је да потпише било који командант кад се нађе у безизлазној ситуацији и иначе по његовој сопственој процјени. Капитулације се закључују по скраћеном поступку и ступају на снагу одмах. Оне су правно ваљане и у случају да их врховни орган власти у земљи касније одбије. Није чак важно да ли је по уставу земље дозвољено или забрањено да војска капитулира. Према томе са становишта међународног права *Одредбе о полагању оружја* су правно ваљан акт.

Питање које се даље може поставити јесте шта губитак војне силе¹² и окупација црногорске државне територије представљају у погледу даљег постојања, односно, међународног континуитета црногорске државе.

Одредбама о полагању оружја, односно, губитком своје војске Црна Гора није престала постојати као субјект међународног права. То се није десило ни увођењем окупационог система власти¹³ - војне управе, односно, војног генералног гувернерства. Ови акти нијесу укинули суверенитет Црне Горе, иако је он окупацијом био у привременој суспензији. Акти непријатеља, који су слиједили након престанка отпора црногорске војске, имали су, са становишта међународног права, привремен карактер. Као фактичко привремено стање које траје док се

да потпише “било који командант, када се нађе у безизлазној ситуацији, и иначе по његовој сопственој процјени”. Др Гавро Перaziћ, *Капитулација црногорске војске 1916*, Историјски записи, бр. 3, Титоград 1980, 66-83.

¹² Принц Мирко, краљев син, три министра и начелник штаба врховне команде чинили су “крњу владу” у Црној Гори. Влада коју су образовали преостали министри, сачекавши да краљ напусти Скадар, 21. јануара је донијела одлуку којом је обустављено повлачење црногорске војске. Влада је “ријешила да се војска разиђе са положаја те према томе да војска и не постоји него само народ”. Ради извршења владине одлуке, начелник штаба црногорске војске, Јанко Вукотић “Наредбом цијелој црногорској војсци бр. 128”, од 21. јануара, заповиједио је командантима “да горње саопште подручним јединицама и војску одмах распусте да иде својим кућама”. Истим актом дужности је разријешен и сам начелник штаба врховне команде. Видјети: Историјски институт Црне Горе (ИИРЦГ), Архивска збирка (АЗ), Протокол рада краљевске владе од 29. 12. 1915. год. до 19. 2. 1916.

¹³ Због тога, као и због неиспуњења свих услова тражених одредбама о полагању оружја, преговори с “крњом владом” су прекинути, а у земљи је уведена војна управа.

уговорним путем не ријешу статус окупираних територија окупација није утицала на црногорску државност. Сходно хашким конвенцијама, тек на крају рата може се мијењати правна судбина окупираних територија, потписивањем уговора о миру.¹⁴ Све до тада суверенитет окупираних територија сматра се непрекинутим, а њени држављани задржавају своје раније држављанство и одговорност својој влади. Окупатор је са своје стране дужан да поштује установљени поредак¹⁵, постојећу организацију система власти, без права да врши било какве територијалне промјене или измјене у статусу територија.

Према томе, и поред окупације црногорске државне територије од стране аустроугарске оружане силе, која је услиједила након потпуног војног слома црногорске војске, Црна Гора је и даље задржала својство субјекта међународног права. У међународним односима њен субјективитет је био персонификован у личности краља Николе и емигрантске владе. Њихову правну легитимацију да представљају једну суверену, привремено окупирану државу акт о капитулацији војске и губитак фактичке државности нијесу доводили у питање.

Укупан капацитет државе нормативно је остао неизмијењен. Црна Гора је и даље постојала као субјект међународног права, у свим међународним односима у којима је путем закључивања међународних уговора или на други начин предузимала одређена права и обавезе. Међутим, већина тих права и обавеза стипулисаних у уговорима из

¹⁴ У међународном праву важи правило да се државне границе не могу мијењати у рату, већ да се извршене промјене и припајања могу правно верификовати једино мировним уговором. Мировним уговорима се настоје правно регулисати ситуације створене ратом, нарочито у погледу државних граница и статуса територија које су у току рата биле окупираних или анектиране. У неким, пак, случајевима одлуке мировних конференција иницирале су ширење држава, дајући им извјесна права. На основу одлука Берлинског конгреса из 1878. Аустро-Угарска је добила право да окупира Босну и Херцеговину, која је *de jure* и даље била под суверенитетом османске државе, да би је једностраним актом из 1908. анектирала. Видјети: Радослав Распоповић, *Анексија као осуђена међународноправна институција са посебним освртом на анексију црногорских територија у Другом свјетском рату*, Историјски записи, 1980/2, 143.

¹⁵ Окупација је фактичко привремено стање које траје све док трају ратне операције, односно, док се уговорним путем не ријешу статус окупираних територија. Простим чином окупације окупатор не стиче право да трајно располаже окупираним територијом, те је стога обавезан да своје понашање врши на начин којим ничим не вријеђа постојећи правни поредак и установљени систем власти. „Територија се сматра окупираном када је стварно потчињена власти непријатељске војске“ (чл. 42 Хашког правилника). Све док оружане снаге легалне владе или народ који се дигоа на устанак пружају отпор окупатору, тј. уколико он није у могућности да фактички врши власт, територија се не сматра окупираном. Видјети: Гавро Перазић, *Уставнополитички и међународноправни статус одбране и оружане снаге*, Београд 1976, 220; Исти: *Међународно ратно право*, Београд 1966, 200.

претходног периода дерогирана је ратним условима, тако да су у погледу обавеза извршења, они, привремено били ван снаге. Црна Гора је и даље била страна уговорница, иако је обавеза њиховог извршења привремено суспендована ратним условима. Нијесу прекинута ни њени дипломатски односи с другим земљама, који су постојали на почетку рата, као и током 1916, 1917. и 1918. године.

Насупрот ранијој пракси, нова ситуација је била у погледу оне врсте међународних аката којима се настојало регулисати специфично стање изазвано ратним збивањима. У том смислу запажен је значајан напор црногорских званичника у егзилу, ради добијања кредита, односно финансијске помоћи.¹⁶

Према томе, капитулацијом Црне Горе и окупацијом њене територије није прекинут међународноправни континуитет њене државе. Правна веза у правима и обавезама, прије и послје тих догађаја, то потврђује.

У пракси се, ипак, показало да дипломатија Црне Горе у избјеглиштву, без обзира на међународноправни капацитет и званично неокрњен међународни субјективитет и статус државности, након капитулације њене војске, више није била у стању да формалну државноправну егзистенцију земље претвори у државноправну реалност. Распуштањем војске и изласком земље из рата владајући кругови су изгубили могућност за било какву озбиљнију међународну подршку

¹⁶ Крајем 1915. на предлог француске владе, с којим су се сагласили енглески и руски кабинет, одлучено је да се, умјесто разматрања захтјева за зајам од 26 милиона франака, Црној Гори пружи помоћ у намирницама и да јој се додијели мјесечна субвенција од 800.000 франака. По основу наведене савезничке одлуке Црној Гори је од јануара 1916. исплаћена само једна мјесечна рата. Након капитулације црногорске војске износ субвенције избјегличкој влади, уз образложење о нижим трошковима, смањен је на 400.000 франака. Са одлуком о исплати сагласиле су се Француска, Енглеска и Русија, с тим што је непосредна новчана давања требало да врше француска и енглеска влада. Од априла 1917. износ помоћи је смањен на 200.000 франака мјесечно. Мада нередовно, француска и енглеска влада су савезничку субвенцију Црној Гори исплаћивале до средине 1919. (Видјети: Др Димитрије Димо Вујовић, *Савезници и црногорске финансије 1914-1921. године*, Историјски записи, година XXXIX, св. 3, Титоград 1986, 49-97). Та „изолованост у Европи, недостатак симпатија великих сила и несхватање свог стварног положаја навели су нејску владу и краља Николу да се окрене Америци”. Америчка финансијска помоћ могла је да учини Црну Гору независном у односу према, за црногорску ствар, нерасположеним европским државама. Подршка из Вашингтона могла је бити и снажан политички аргумент пред народом у земљи кад би се, по планираном повратку краља, поставило питање даље судбине Црне Горе. Једном ријечју, рачунало се да би материјална и политичка помоћ Сједињених Држава била гарант за даљу егзистенцију црногорске државе, а самим тим и династије Петровић. Др Драган Р. Живојиновић, *Планови нејске владе за привредну рехабилитацију Црне Горе 1917-1922. године*, 28.

у циљу обнове државе. Са становишта државноправне егзистенције судбина земље је већ тада била ријешена.

Дипломатија у избјеглишту у односу на ону вођену прије рата доживјела је неке суштинске промјене. Оне су биле последица промијењене спољне политике која се од ранијих циљева територијалног проширења, ослобођења и уједињења словенског и српског народа окренула ка покушају враћања, „у пређашње стање“. Ма колико логична, с обзиром на начин на који се обнова државности жељела остварити, због нејасноће метода и неадекватности политичких и војних могућности, водила је лутањима и, истовремено, компромитовала њене актере. Сем тога, ни полазна позиција дипломатије у избјеглиштву ради остваривања прокламованих циљева није више била иста.

Преговори с непријатељима сепаратног карактера, као и излазак земље из рата, сузили су простор за спољнополитички рад избјеглих црногорских дипломата и утицали на њихову дезоријентисаност и, неријетко, супростављеност дипломатских активности које су они предузимали ради одбране интереса Црне Горе.

Да би разумјели дипломатију Црне Горе у избјеглиштву, морамо се, на кратко, подсјетити циљева црногорске спољне политике посматраних у историјској вертикали, при чему се политика краља Николе, каква је била прије и послје 1910. или током 1916-1918, може донекле посматрати као дио историјске традиције, а донекле као заокрет, односно, еволуција циљева спољнополитичког дјеловања, који су имали битно другачији карактер од оних првобитно пројектованих.

II

Спољна политика краља Николе није се битно разликовала од програма спољнополитичког дјеловања његових претходника. Наиме, кроз XVIII и највећи дио XIX вијека главни спољнополитички задаци Црне Горе били су стицање независности, а потом њено очување и борба за територијално ширење.

Након што је Црна Гора добила међународно признање 1878, коме је претходило ступање на власт Николе Петровића Његоша и учвршћење међународне позиције земље остварено тим путем, „програм” спољнополитичког дјеловања постепено је редефинисан. Првобитно, главни спољнополитички циљеви били су очување независности и територијално ширење земље. Готово три наредне деценије то су били су основни задаци спољне и унутрашње политике Црне Горе.

Што се, пак, тиче ујединитељског програма, од њега се званично није одустајало, мада се о ослобођењу и уједињењу почело размишљати

у другачијим категоријама, у форми стварања велике државе, уз пресудну улогу Црне Горе и њене династије као Пијемонта.

За формирање оваквих романтичарских амбиција биле су „криве” и неке спољне околности, посебно аустрофилство владајуће династије у Србији. Само њихово постојање, ипак, свједочило је и о процесу постепеног сазријевања новог концепта о циљевима спољне политике Црне Горе.

Стечена државност и њено очување, у круговима блиским двору, временом су заузели мјесто примарног политичког циља коме су подређивани сви остали. Идеје ослобођења и уједињења (односно присаједињења) сусједних, прије свега српског народа, добиле су при томе другачији смисао. У новом приступу, који је све више опажан, остварење територијалног проширења Црне Горе није као коначан захтјев подразумијевало и уједињење са Србијом, уколико оно не би било остварено под династијом Петровића.

Напротив, територијалном проширењу Црне Горе све више се тежило ради одлагања могућег уједињења, односно очувања црногорске државности. Таква спољнополитичка оријентација, изразито видљива од краја прве деценије XX вијека, заснивала се на претпоставци да би стварањем једне “велике црногорске државе” дефинитивно била одбачена могућност да се она уједини са Србијом и тиме створи снажна јужнословенска држава од Дунава до Јадрана.

С таквим, да кажемо “процрногорским” спољнополитичким концептом, Црна Гора је ушла у Балканске ратове. Тежња да се освоји што више значајних територија нарочито је дошла до изражаја у дуготрајним и упорним операцијама за освајање Скадра, а у мањој мјери и у неспоразумима са српском војском око Призрена. Међутим, не само да планирано територијално проширење није остварено у жељеном обиму већ су, штавише, резултати рата (посебно добијање заједничке границе са Србијом) отворили процесе који су били супротни наведеном политичком одређењу. Међусобна подјела Санцака и добијање заједничке границе у Црној Гори још јаче су подстакли захтјеве за уједињење.

Различити погледи на будући државни статус земље били су један од генератора политичке кризе у којој се Црна Гора налазила пред почетак Првог свјетског рата, мада је њен интензитет био условљен и другим чиниоцима економског, привредног и социјалног карактера. Црногорски званичници су били приморани да чине компромис између основних садржаја свог политичког концепта и друштвеног миљеа у коме је он оствариван. Започети преговори о уједињењу са Србијом, покренути с Цетиња, које је црногорски дипломатски представник у Београду Лазар Мијушковић почетком 1914. водио с представницима српске владе, на-

водили су на закључак о успостављању баланса између преовлађујућег народног расположења и политичког дјеловања државног врха.

Дубља анализа тока и резултата тих преговора говорила је, међутим, да су они у суштини били облик политичке тактике којом се жељело смањити незадовољство јавности према режиму, односно, амортизовати снага политичких захтјева за уједињење. Став краља Николе према преговорима био је такав да очување државности, као и обезбјеђење интереса династије, нијесу смјели бити доведени у питање.

Овакав политички приступ према државном статусу Црне Горе у основи је остао непромијењен и у каснијим догађајима - јулској кризи (1914) и током Првог свјетског рата. Очување државне посебности Црне Горе, а тиме и интереса династије, било је у сјенци свих важнијих политичких одлука - од оних о учешћу Црне Горе у ратним операцијама на страни Србије, преко оних о самосталном војном и политичком ангажовању земље, до одлуке о почетку сепаратних преговора о миру, који су окончани капитулацијом црногорске војске. Иако нијесу били формулисани у виду посебног програма, основни принципи оваквог спољнополитичког курса пресудно су утицали на црногорску политику у Првом свјетском рату.

За размишљање о неучешћу у новом ратном сукобу или учешћу „на одложени рок” оправдање је тражено у великој људској и материјалној исцрпљености земље у претходна два Балканска рата и војној неприпремљености за нови рат великих размјера. Сем тога, одржавање неутралности могло је бити значајно и због противуступака које би у том случају били добијени од Централних сила. Преговори о овим питањима вођени су током јулске кризе између дипломатског представника Аустро-Угарске барона Ота и црногорског министра иностраних дјела Петра Пламенца. Према расположивим изворима, Аустро-Угарска је нудила Црној Гори финансијску помоћ и територијалне компензације на рачун Србије и Албаније.

Предлози аустроугарских званичника с пажњом су примљени на Цетињу. О томе је своје министарство извјештавао и руски посланик у Црној Гори А. А. Гирс. У писму министру Сазонову од 18/31. јула 1914. Гирс је јављао о разговору с краљем Николом и одговору црногорског суверена да ће се Црна Гора умијешати у ратна дејства само: „ако Аустријанци ступе на црногорску територију” и да иначе „Црногорци сами неће нападати”.¹⁷

Нема званичних података да ли су и какви конкретни аранжмани тада, а ни током каснијих преговора, договорени. Осим уласка Русије

¹⁷ Ю. А. Писарев, *Великие державы и Черногория в годы первой мировой войны*, Международные отношения на Балканах, Москва, 1974. 135.

у рат против Централних сила, на остатак у истом ратујућем табору црногорске званичнике је приморавала и одлучност народа у Црној Гори да се пружи помоћ, односно, подијели судбина са “братском Србијом”. Израз таквог става била је и одлука црногорске скупштине од 1. августа 1914. да Црна Гора објави рат Аустро-Угарској.

Тврдње о преговорима политичког врха Црне Горе с Аустро-Угарском остаће као често коришћена оптужба краљеве политике током трајања прве фазе рата и, посебно, касније у вријеме његовог боравка у егзилу. Чак и након слома Србије, при прављењу планова да двојна монархија понуди Словенима широку аутономију у оквиру своје реорганизоване државе, дилема да ли да на челу те аутономне јединице буде кнез Мирко или престолонаследник Александар од стране Централних сила рјешавана је у корист црногорског принца. Тиме се тумачи и његов одлазак у Берлин а потом у Беч гдје је умро.

III

Црна Гора је обуставила отпор непријатељској оружаном сили најприје једностраним актом владе (наредба бр. 128 од 21. јануара 1916), а затим и потписивањем *Одредаба о полагању оружја* (25. јануара 1916), чиме је фактички изашла из савезничког ратног табора. У очима савезничке јавности и започети сепаратни преговори о миру и капитулација црногорске војске дефинитивно су ослабили позиције Црне Горе.

По паду Ловћена,¹⁸ краљ и предсједник владе напустили су Црну Гору. Из Подгорице преко Скадра стигли су у Медову 8. јануара 1916. Одатле их је пут одвео преко Бриндизија за Италију па су 10. јануара 1916. допутовали у Рим.¹⁹ Са својим најближим сарадницима краљ је истога дана увече возом отпутавао за Лион. У Лион је стигао

¹⁸ Симо Поповић, који је скоро четрдест година провео у служби краља Николе, о паду Ловћена у својим дневничким биљешкама пише: ”Док се говорило само о Ловћену Црногорци су, што је свакако чудно, били мирни, али кад су Аустријанци пошли напријед, да узму цијелу Црну Гору, завладало је опште огорчење на Краља. Изгледа да је Краљ бјежао колико од Аустријанаца, толико, и још више, од гњева народнога. Он је по ноћи побјегао с Цетиња, из Подгорице, па ће по ноћи из Скадра. На Даниловом граду напали су га Црногорци за издају грајом и грдним ријечина, и ко зна до чега би дошло, да га није из гомиле извукао и сачувао Војвода Ђуро Петровић бригадир”. Видјети: Војвода Симо Поповић, *С краљем Николом из дана у дан 1916-1919*, Београд 2002, 87.

¹⁹ Краљ је у Рим стигао 10. јануара 1916. У Риму је провео читав дан а одатле наставио пут за Лион гдје му је био приређен свечан дочек. Како пише Симо Поповић: “на станици су га поздравили начелници мјесних власти, почасна стража и мноштво народа”. Био је смјештен у хотелу Гранд, у “одјељењу” за краљевску породицу. Војвода Симо Поповић, *С краљем Николом из дана у дан 1916-1919*, 97.

сјутрадан увече. Тиме почиње дипломатија краља Николе Петровића у избјеглиштву.

И док је боравак у Лиону од 11. јанура до 23. фебруара будио извјесни оптимизам, преласком у Бордо тога више није било. Прелазак из Лиона у прилично забачени Мерињак код Бордоа говорио је да су политички кабинети великих сила већ дефинисали свој однос према Црној Гори и главне елементе става ратних савезника према њеној будућности. Мијушковић, без виднијег политичког утицаја, са чиновницима је био у „владином дому“ у Бордоу, а краљ у осами у засебној вили у Мерињаку. Тога је, очигледно, био свјестан и сам краљ.

Да би се спасио краљев углед, који је у Мерињаку практично био у интернацији, најприје је на Мијушковића бачена сва кривица за политичке неуспјехе и капитулацију црногорске војске. Због тога је он морао бити смијењен с мјеста предсједника владе. Полагањем заклетве 1. маја 1916. за пресједника нове владе, министра спољних послова и заступника министра финансија изабран је Андрија Радовић.²⁰ Јанко Спасојевић је био министар унутрашњих дјела и заступник министра правде, Перо Вукчевић министар просвјете а Мило Матановић министар војни.

Први успјех нове владе био је да из осаме Мерињака 20. јуна 1916. краљ буде примљен од предсједника француске владе Поенкареа

²⁰ Новоизабрани предсједник владе у свом програму је, међутим, као један од њених задатака истакао „националистичку политику у духу уједињења нашег народа и то у споразуму са Србијом“. (Видјети: Андрија Радовић, *Црна Гора у европском рату*, Слободна мисао, 5. јануар 1936, бр. 1) Но, и поред таквог политичког циља, неко вријеме послје формирања владе, Радовић је радио на рехабилитацији краља Николе, односно, његовом ослобађању од одговорности за капитулацију црногорске војске. Такве активности су трајале до почетка августа 1916, када је у владиној политици дошло до заокрета, па је њен предсједник, најприје усмено а затим и у виду меморандума од 19. августа, предложио краљу рад на уједињењу са Србијом. Уједињење је требало реализовати абдикацијом краља Николе у корист регента Александра. Даљи избор владара вршио би се наизмјеничним наслеђивањем пријестола између династије Карађорђевића и династије Петровића. Уједињење је требало бити у функцији стварања југословенске државе у чији би састав ушли Срби, Хрвати и Словенци. Мада то нијесу биле једине одредбе меморандума, оне су за међународни живот Црне Горе биле најзначајније. В. Вучковић у раду *Дипломатска позадина уједињења Србије и Црне Горе* (247-248), наводи да су главне идеје овога документа биле ове: „1) После победе савезника створиће се велика југословенска држава; 2) интерес Црне Горе је да ступи у њу, јер чак и територијално увећана до Неретве са Дубровником, Боком Которском и Скадром, она не би могла опстати економски; 3) Европом ће завладати демократска начела с којима се аутократска схватања краљева неће моћи помирити; 4) само потпуно уједињење Србије и Црне Горе може спасити народ од трзавица и туђих интрига; 5) природно је да круну уједињене државе понесе српски предстононаследник, као представник оног дела народа који је поднео највеће жртве у рату; 6) наслеђе престола може да буде наизменично између две династије; 7) руски цар биће посредник приликом извођења уједињења”

а затим да му се омогући да обиђе фронт и да 24. јуна пређе у Виши. То су били најважнији резултати Радовићевог кабинета.

Послије тога је у августу 1916. услиједио Радовићев меморандум о краљевој абдикацији и уједињењењу Црне Горе и Србије, који је, како наводи војвода Симо Поповић према тврдњама принцезе Ксеније²¹, Радовић написао по краљевој жељи. Таква тврдња, смјештена у укупан контекст спољне политике и дипломатије у избјеглиштву, дјелује веома неувјерљиво и крајње нереално. Због тога, док не буде потврђена другим аргументима, остаје као могућа назнака крупних политичких лутања краља Николе и његових влада у егзилу.

Гужва око меморандума окончана је његовим дефинитивним одбијањем након краљевог путовања у Италију, које је убрзо услиједило. Послије тога, на ред је дошло пресељење из Вишија у Неји код Париза.

Очекивања да ће прелазак сасвим надомак Париза измјенити ситуацију показала су се нералним. Послије почетног оптимизма, поново је завладала апатија у црногорским избјегличким круговима. Након пресељења у Неји код Парза краљу су стизале различите вијести: „да је Аустрија прогласила књаза Мирка краљем уједињене Србије и Црне Горе и да га је по окупацији земље пребацила у Беч; да је интернирала све заробљене министре, 270 официра и много виђених личности; да су Црногорци, огорчени на краља, запалили двор на Цетињу и у Његушима; да је у Црној Гори букнуо устанак, да су Подгорица и Андријевица у рукама устаника итд.“²² Много од оног што је допирало до краља било је нетачно или на нивоу непотврђених гласина. Стално присутну нервозу увећавало је то што се све те информације, из Црне Горе, нијесу могле ни тако брзо а ни с потпуном поузданошћу провјерити. У сваком случају, зависно од њихове природе, психолошки су снажно утицале на краља, његово расположење, евентуални оптимизам али, много чешће, и на осјећај непријатности и све присутније нерасположење.

Живот „првог дипломате“ Црне Горе у Неји војвода Симо описује овако: „Краљ је проводио један дан као други, вазда једнако. Само је једну стару навику сада напустио: није више ранио. Није могао као на Цетињу у лов поћи на Ђинино брдо или на Ловћен, или шетати пјациом. У постељи би попио црну кафу и попушио некилико ци-

²¹ Војвода Симо је забиљежио свој разговор с принцезом Ксенијом у Паризу 20. септембра 1916. г. Поред осталог она је казала и сљедеће: “Знам, Војводо. А Краљ је доста био на муке с Радовићем, одкако му је предао меморандум. Да вам кажем право: Радовић није томе ништа крив. Он је добар, и мене је сада као и вазда мио. Крив је тата. Он је рекао Радовићу, да му напише и преда онај меморандум”. Војвода Симо Поповић, *С краљем Николом из дана у дан 1916-1919*, 123.

²² Војвода Симо Поповић, *С краљем Николом из дана у дан 1916-1919*, 10.

гарета и тек онда звао слуге, Илију Бјелоша и Милана, свог бријача“.²³ Симо Поповића свједочи да је: „сада (је) дуже остајао у постељи уз кафу, па је тек послјије неколико цигарета устајао и помоћу двојице слугу започињао јутарњу тоалету“.²⁴

Осим краљице Милене, од чланова породице с краљем је у Француској стално боравила, углавном, принцеза Ксенија. Престолонаслједник Данило са супругом живио је у Капмартену, књаз Петар и књагиња Вјера били су у Италији.

Расута породица, честе смјене влада, старост црногорског суверена, без енергије коју је раније имао, свакако су спрјечавале формира јасног спољнополитичког концепта. Без војске и савезника, то је за било ког политичара био претежак задатак. У раду влада више је превладавало лутање него осмишљен програм дјеловања.

Послије четири мјесеца кризе и Радовићева влада је дала оставку. Замјенила ју је влада његовог министра војног Мила Матановића. Но, понудивши сличан начин рјешавана српско-црногорског питања као и Андрија Радовић ни влада Мила Матановића није се дуго одржала.²⁵

Изгледало је да ће се избором владе Евгенија Поповића ситуација промјенити. У литератури се обично о њему говори као политичару с процрногорским предзнаком, уз оцјену да се он вратио на почетак, тј. понудио преговоре о реалној унији са Србијом. У суштини, његова влада, барем почетно, скоро да се није разликовала од двије претходне владе. То се може закључити на основу докумената, писма Евгенија Поповића Тихомиру Поповићу, отправнику послова Србије у Паризу, у коме се каже: „Судећи према одређеним показатељима и знаковима, који се већ неко вријеме могу наћи чак и у штампи, можемо да предпоставимо да односи између два српска Краљевства и њихових Влада нијесу сасвим усаглашени са заједничким интересима и циљевима двије стране. Сматрам да не би било корисно цјелокупно набрајање ових знакова и показатеља, у овим тешким моментима, кад се одлучује о судбини српског народа. То би само изазвало предрасуде око задатака који се наметнуо Влади Узвишеног Владара, што ће рећи: рад са Владом братске

²³ Исто.

²⁴ Исто, 14-15.

²⁵ Падом владе Андрије Радовића несугласице међу малим бројем црногорских политичара у избјеглиштву по питању даљег државног статуса Црне Горе нијесу престале. Нова влада, коју је саставио генерал Матановић, иако је ступила на дужност са чврстим увјерењем да ће савезници помоћи рестаурацију црногорске државе, убрзо је увидјела да се питање уједињења не може избјећи. Будући да је “идеја уједињења постала вјера, религија маса”, оцијењено је да „Црна Гора не може остати пасиван посматрач, нити може ударити у антинационални сепаратизам” Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903-1918*, 269.

Србије, који није прекинут, свим скромним снагама, на јединству ставова, како би се остварила српска традиционална идеја“.²⁶

Ако се оваквом обраћању црногорског предсједника владе дипломатском представнику Србије дода и проглас краља Николе Југословенима, онда се као недвосмислен може извући закључак да су се за интересе Црне Горе одлучније и с више знања и аргументованије борили Алекс Девине или Фредерик Дикс од црногорских избјегличјких политичара.

Уз све претходно, негативан предзнак спољнополитичким активностима краља Николе у избјеглиштву давали су сво вријеме нереално изношени територијални захтјеви Црне Горе. Слаба осмишљеност спољнополитичког дјеловања и нереалност у политичким захтјевима недвосмислено су говорили о непознавању прилика и токова спољнополитичких процеса, што је за сваку земљу предуслов да би њена спољна политика била реално утемељена и политички сврсисходна.

Но, у случају спољне политике и дипломатске праксе црногорских политичара у егзилу, таква очекивања нијесу ни била реална. Политичари земље чија је војска положила оружје, који су у нeredу напустили земљу, а онда премјештани из једног у друго мјесто у Француској, оптимално нијесу ни били у стању да то чине. Дипломатија Црне Горе која је вођена с територије друге државе, од старане избјеглих црногорских политичара, у суштини је негирала њен основни смисао - да је то наставак унутрашње политике земље другим средствима.²⁷

Тога су у основи били свјесни спољнополитички актери Црне Горе. Али сама та чињеница није била довољна. Једнако је било важно имати представу о стварном односу снага у међународној заједници, њеном будућем изгледу након великог лома и реалном мјесту своје земље, из које су краљ и влада избјегли. Док су се они налазили у егзилу земља је била окупирана, народ умирао од глади, окупационе власти вршиле све облике тортуре, уз депортовања неколико десетина хиљада мушког становништва у заробљеничке логоре.

²⁶ DPCI, Archives des Affaires étrangères, rolna 11(1917-1919).

²⁷ О атмосфери која је владала међу избјеглим црногорским политичарима, и у свечарским приликама, сликовито говори сљедећи цитат: „Ђурђевдан је и господарева слава. Коликогод ми је тешко било, морао сам, за часак, и ја поћи у двор на честитање, јер су се ондје били окупили сви Црногорци, по наредби Краљевој, из Бордоа и из Мерињака. Свакоме је тешко дошла ова светковина у туђини, још више под утиском гласова, који су се проносили, да је краљ у Мерињаку интерниран и да француска влада неће ни да зна за њега и за Црну Гору. И Краљ је био суморан, али се усиљавао, да се покаже Црногорцима весело и расположен, и да то расположење и вјеру у будућност Црне Горе улије и њима. Обукао се у свечано црногорско одјело, сабља му о пасу и ордење на прсима. Кад су уљегли сви у салон, приступајући му руци, разговарао се живо са сваким, а са некијема се и нашали, али се опајало да је све то усиљено.“ Војвода Симо Поповић, *С краљем Николом из дана у дан 1916-1919*, 108.

Значајно потрошен међународни углед и прије избијања рата водио је губитку савезника на међународном плану. Осим полагања оружја и почетка сепаратних преговора о миру, ту су били и разлози проистекли из догађаја који су се десили на крају рата, а који се на почетку нијесу могли очекивати. Један од таквих био је слом Русије. Без обзира на мијене кроз које је Црна Гора пролазила у односима са својом традиционалном заштитницом почетком 20. вијека, Русија је увијек била савезник на кога се као на заштитника могло рачунати у Црној Гори.

Послије октобра 1917. тога више није било. А у спољној политици Француске, коју су слиједиле и Велика Британија и Америка, Црна Гора није имала потребан политички значај.

Политички представници Црне Горе, остављени сами, идући од једног до другог града који им је одређен за сједиште, не посједујући недвосмислену одлучност да се без имало колебања и искрено боре за интересе своје земље, нијесу успијевали да искажу јасне политичке намјере нити да пронађу најбоља рјешења за своју земљу у новим околностима, које је напуштање ранијих форми односа на Балкану доносило. Није, дакле, било политички реалног концепта дипломатског дјеловања који би Црној Гори у промијењеним условима обезбиједио статус достојан ослободилачке традиције њених предака.

Погледи већине били су упрти у остарјелог краља и његове политичке пројекције, којима је била препуштена судбина народа и државе. А краљеве визије биле су политички неутемељене, крајње нереалне, па самим тим и контрапродуктивне. То се може уочити на низу примјера.

Тако је у марту 1916. у Бордоу, послије разговора с краљем, руском изасланику при црногорском двору Иславину предат меморандум о територијалним питањима, у коме је минимум црногорских захтјева обухватао „Пријепоље, Рогатицу, Сарајево и области блиске њима”, предјеле испод Лима, читав ток Неретве и обалу од њеног ушћа до Медовског залива. У писму Сазонову од 6/19. марта 1916. из Бордоа Иславин је обавјештавао да га је тога дана примио краљ Никола, који му је изразио своју забринутост за судбину Црне Горе. Као први неопходан услов за будуће постојање црногорске државе краљ је истакао обезбјеђивање њене независности, при чему је допустио могућност укључивања Црне Горе у састав савеза словенских држава („une confederation des Etats Slaven“), под гаранцијом и покровитељством Русије.²⁸ Документ о територијалним захтјевима сличан претходном упућен је и италијанској влади.

И влада Евгенија Поповића, послије почетног лутања, слиједила је готово исте политичке принципе. Њихова суштина је била у захтјевима за територијално ширење Црне Горе, а гаранције те врсте

²⁸ Андрија Лубурић, *Капитулација Црне Горе*, Документи I, бр. 90, 81.

требало је обезбиједити и прије обнове државности, још док је Црна Гора била окупирана. Тим путем се, док је рат још трајао, желио осигурати позитиван став великих сила према њеној будућности. Настављајући с покушајима да оствари сигуран државни статус Црне Горе после завршетка рата, црногорска влада је упутила писмо готово исте садржине 27. септембра 1917. и британској влади. Под праведном територијалном компензацијом подразумијевало се да Црној Гори припадне: „Скадар са Медовом, део Босне до Романије, Херцеговина са Мостаром и Неретвом као северозападном границом”, унутар које би се нашли Дубровник и Бока Которска.

Међу бројним питањима која се намећу је и то каква је, осим крајње нереалности и политичког неутемељења изнијетих захтјева, логична веза између њих и, на примјер, става саопштеног у дјелу писма Евгенија Поповића Тихомиру Поповићу, које смо претходно навели. Или, како неопходност територијалног проширења довести у везу са ставом краља Николе о „une confederation des Etats Slaven“.

Наведени политички потези, ма колико имали за циљ да осигурају будућност Црне Горе, говорили су о озбиљном неразумијевању политичке и војне позиције своје земље, од стране оних који су их повлачили. Опредељењем за такав начин политичког дјеловања они су, у суштини, извучили црногорске интересе из корпуса ратних циљева савезника који су сматрани приоритетним. Ти политички промашаји су, као озбиљну последицу, имали додатни пад угледа црногорске спољне политике у савезничкој јавности.

То је значило да за своје циљеве, који су после 1916. сведени на обнову државе, Црна Гора више није могла озбиљно да рачуна на савезничку подршку. Изгледа за то посебно није било од тренутка када је пројект југословенског уједињења, који је укључивао и Црну Гору, усаглашен са циљевима савезничке политике. Штавише, само овлаш представљени елементи спољнополитичког наступа црногорске дипломатије у избјеглиштву, код савезничких влада су учврстиле увјерење да, као коначно, треба прихватити оно рјешење које није предвиђало обнову државне самосталности Црне Горе. Иако вођене намјером да учини несумњивим опстанак државе, недовољно испланиране спољнополитичке активности предузимане током Првог свјетског рата, а посебно у његовој завршници, биле су и један од важних разлога који је у коначном збиру показао нежељен резултат за носиоце спољне политике Црне Горе. Штавише, он је имао супротан ефекат, тј. још више је удаљавао избјегли политички естаблишмент од жељеног циља - да формалну егзистенцију своје земље претвори у сигурну политичку реалност.

Radoslav RASPOPOVIĆ

EXILE DIPLOMACY

*Formulating and implementing the foreign policy of Montenegro
in exile between 1916 and 1918*

Summary

The diplomacy of the Montenegrin officials in exile, whose foreign policy goals were reduced to restoring the country after 1916, was conducted in a limited political framework and without the support of the Allies. The chances of its success were especially reduced after the project of a Yugoslav union, which included Montenegro, was harmonized with the goals of Allied policy. The given elements of the foreign policy activity of the Montenegrin government between 1916 and 1918 prove that the effect it caused with the Allied governments was quite contrary to that anticipated. The way in which it was conducted assured the main political centers in Europe that the adopted final solution should be one which did not include restoration of Montenegrin state independence. Although its goal was rendering the survival of their country indisputable, the poorly planned foreign policy activities it engaged in during World War I, especially towards its end, were an important reason which ultimately led to a poor result for the bearers of the Montenegrin foreign policy and their intention to transform the formal existence of their country into a certain political reality.

John D. TREADWAY*

NICHOLAS PETROVIĆ-NJEGOŠ IN THE EYES OF AUSTRIAN LEADERS, 1908-1914

ABSTRACT: This short paper addresses the question: What did Austro-Hungarian leaders think of Prince/later King Nicholas on the eve of World War I? In the pages that follow, only a handful of Austro-Hungarian leaders, chiefly diplomats, who interacted with Nicholas on a regular basis during the years 1908-1914 were considered. They are drawn exclusively upon comments they made at the time, in official correspondence, and not in subsequent post-war publications. Finally, although concentrating on the six years before the outbreak of conflict in 1914, story begins in 1860, the year in which Nicholas became prince of Montenegro.

KEY WORDS: Prince Nicholas (Petrović-Njegoš), King Nicholas I (Petrović-Njegoš), Montenegro, Austria-Hungary, Austro-Montenegrin Relations, Russo-Montenegrin Relations, Serbo-Montenegrin Relations, Montenegrin-Albanian Relations, Aehrenthal (Baron Alois Lexa von Aehrenthal), Berchtold (Count Leopold Berchtold), Kuhn (Kuhn von Kuhnenfeld), Giesl (Wladimir Giesl von Gieslingen), Conrad (Franz Conrad von Hötzendorf), Otto Eduard, Bosnian Annexation Crisis (1908-1909), Malissori Crisis (1910), Balkan Wars (1912-1913), Scutari Crisis (1913), Kingdom of Montenegro (1910), Habsburg Empire, Sandžak.

This short paper addresses the question: What did Austro-Hungarian leaders think of Prince/later King Nicholas on the eve of World War I? This is an important question for any number of obvious reasons. In the pages that follow, I will consider only a handful of Austro-Hungarian leaders, chiefly diplomats, who interacted with Nicholas on a regular basis during

---

* Author is historian, professor at Samuel Chiles Mitchell - Jacob Billikopf University of Richmond.

the years 1908-1914. I will draw exclusively upon comments they made at the time, in official correspondence, and not in subsequent post-war publications. Finally, I shall concentrate on the six years before the outbreak of conflict in 1914, although I'll begin my story in 1860, the year in which Nicholas became prince of Montenegro.

Between 1860 and 1914, the external political aims of Prince/later King Nicholas were fairly consistent: 1) to seek the expansion of Montenegrin territory including, perhaps, a union of Serbia and Montenegro under his own scepter, and 2) the enhancement of Montenegro's standing among the states—and to enhance his own standing among the leaders—of the Balkan Peninsula. During the same period, the political aims of Austro-Hungarian political leaders were likewise fairly consistent: to limit or to channel Montenegro's territorial expansion and to circumscribe Nicholas's political influence. First and foremost the goal of the Ballhausplatz was to prevent Montenegro from becoming a threat to the territorial integrity of the Habsburg imperium. Corollary aims were to the limit Russian (and Italian) influence in the principality and throughout the Balkans, for that matter.

Beginning in the 1860s, Austrian leaders sought to win Nicholas's affection by supporting some of the prince's territorial ambitions—but only up to a point. At the Congress of Berlin in 1878, for example, Austria-Hungary sanctioned Montenegrin territorial expansion, but only after working to overturn the Treaty of San Stefano that had initially awarded Montenegro even more territory. Similarly, in 1878 Austria-Hungary agreed to Montenegro's acquisition of an Adriatic coastline in the Treaty of Berlin—but not as long a coastline as had been promised by the Treaty of San Stefano.

Moreover, Article 29 of the Treaty of Berlin required Montenegro to agree to the neutralization of the port of Bar—and to permit Austria the right to patrol Montenegrin coastal waters.

Of course, even more significant for European history as a whole were the provisions of the Treaty of Berlin that granted Austria-Hungary rights of provisional administration in Bosnia-Herzegovina and the Sandžak. The acquisition of so much territory by the Habsburg Monarchy along its now much longer common border with Montenegro resulted in frequent border squabbles in the years to come. More importantly, however, it frustrated any serious attempt on the part of Prince Nicholas to extend Montenegro's borders in a westward direction. Thus, in general, Habsburg policy was to give a little and take a little—or, in the case of the Treaty of Berlin, to give a little and take a lot.

In the years following the Berlin Congress, Austro-Montenegrin relations were generally cool, though usually correct. Numerous political, economic, and territorial problems continued to divide the two governments.

The principal stumbling block was, as always, Montenegro's desire to expand, and Austria's opposition to it—and conversely, Austria's desire to expand, both its influence and sometimes its territory, and Montenegro's opposition to it. In 1908 a crisis of major proportions unfolded when Austria-Hungary formally annexed Bosnia and Hercegovina. Acting upon instructions from the Habsburg foreign minister, Alois Lexa von Aehrenthal, the Austro-Hungarian minister in Cetinje, Baron Kuhn von Kuhnenfeld, sought to buy Nicholas's approbation by offering modifications to Article 29 of the Treaty of Berlin. Many in Vienna blamed Nicholas for the riots and boycott of Austrian goods that took place throughout Montenegro in the wake of the Austrian annexation. Some, including Franz Conrad von Hötzendorf, the bellicose chief of staff of the Austro-Hungarian army, were eager to teach Nicholas a lesson with the sword. Kuhn, however, insisted that the Montenegrin ruler was „no fanatic.”¹ He believed that when all was said and done, Nicholas was essentially a realistic politician, whose eventual approval of Austria's acquisition of Bosnia and Hercegovina might be secured if the price was right. This was a recurrent theme in Austro-Montenegrin relations. Nicholas was a realist whose affections *might* be bought. By the same token, however, Austrian diplomats recognized that Nicholas was also something of a dreamer as well—a dreamer who in fact dreamed big dreams (Onamo, „namo da vidu Prizren.) The two aren't necessarily mutually exclusive after all.

In the case at hand, Aehrenthal initially suggested an outright monetary bribe of 500,000 crowns—together with the possibility of conferring an Austro-Hungarian regiment on the Montenegrin court and offering Nicholas a personal audience with Emperor Francis Joseph (something akin to a state visit).² Kuhn, however, believed that Nicholas who, like most rulers liked to be flattered at *almost* every opportunity, was far more interested in *territorial* aggrandizement than in monetary gain or personal honors—especially given conditions in 1908 and 1909. Indeed, during the months-long Bosnian Annexation crisis, Nicholas never asked for money for himself or his family, but doggedly broached the question of possible territorial rectifications—notably the cession of Spič, overlooking the Montenegrin port of Bar. Conrad von Hötzendorf continued to plan for against Montenegro—or just about anybody else, for that matter. But neither Aehrenthal nor Kuhn thought that

¹ Kuhn to Aehrenthal, 8 October 1908, *Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des österreichisch-ungarischen Ministeriums des Äusseren*, edited by Ludwig Bittner and Hans Uebersberger, 8 vols. and index (Vienna: Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft and Kunst, 1930) [hereafter OUA], I, No. 186.

² Aehrenthal to Kuhn, 8 and 10 1908, OUA, I, Nos. 188 223; 17 October 1910, No, 308.

Nicholas, despite his own martial rhetoric would actually go to war over Bosnia-Hercegovina. For them he was too much of a realist. In Aehrenthal's words, „I believe under present conditions, [Nicholas] is acting to maintain his standing in the eyes of Serbdom. On the other hand, I believe that there is too much at stake—and too little to be won—for him to risk engaging us in open hostilities.”³ This was a theme that was repeated constantly during the period 1908-1914. Nicholas would brandish his saber and threaten military action, both in public and in private -- but in the end he would back down, usually when confronted by stern Austrian and/or Russian warnings and *démarches*.

Nicholas could be flattering to Austrian representatives when he wanted to be—which usually meant when he *wanted* something. In 1910, for example, he told Baron Wladimir Giesl von Gieslingen, Kuhn's successor as Austrian minister in Cetinje, that he realized that Montenegro „owes so much to the [Habsburg] Monarchy, which was always our benefactor.” Pandering to Aehrenthal's personal animosities as well as his professional pride, he berated Russian diplomats in general, Aehrenthal's arch-antagonist, Alexander Izvolsky, in particular: „A Russian diplomat will never be capable of cheating an Austrian.”⁴ Even so, it was Nicholas's sons, notably Crown Prince Danilo and Prince Mirko, who were more often given to Austrophilic rhetorical flourishes—at least in the presence of Austrian officials. Accordingly, Danilo and Mirko who took the lead in securing Austrian approval for Montenegro's elevation to the rank of kingdom, a kind of anniversary present for their father, who was celebrating his 50th year on the Montenegrin throne. In fact, for most of 1910 Austro-Montenegrin were unusually cordial.⁵

But, true to form, Nicholas's inveterate adventurism would soon take Austrian leaders once again to the point of exasperation. In 1910 and especially 1911, Vienna held Nicholas largely responsible for the Malissori uprisings in neighboring Albania. When the freshly minted king refused to retreat from his mountain command post along the Albanian border in the „event of hostilities” (hostilities which he was largely in a position to initiate or to prevent), Conrad von Hötzendorf, once again pressed for war. Once again, Aehrenthal called for restraint, considering Nicholas's words and action just more irritating bravado. At the conclusion of the crisis, when Russian minister Arseniev threatened to terminate Russia's annual subsidy to Montenegro,

³ Aehrenthal to Conrad, 20 October 1908, *Aus meiner Dienstzeit* (Vienna: Rikola Verlag, 1921-25, 5 vols.), I:124.

⁴ Giesl to Aehrenthal, 13 April 1910, OUA, II, No. 2110.

⁵ John Treadway, *The Falcon and the Eagle: Montenegro and Austria-Hungary, 1908-1914* (West Lafayette, IN: Purdue University Press, 1998 [paperback]), p. 64.

Nicholas announced that he would now have to turn to Vienna for a loan. With typical rhetorical flourish, he told the Austrian minister in Cetinje, „In 1702 we freed ourselves from the Turks; today, after 209 years, from the Russians.”⁶

A few months later, during the early stages of the Turco-Italian War of 1911-12, Nicholas was already contemplating possible territorial expansion at Turkey’s expense. In an almost comical display of monarchial obsequiousness, he told the Austrian minister in Cetinje: „I pledge myself and my land—and this should be written down in a convention—always to follow Austria-Hungary’s advice. I place my army...at the service of Austria-Hungary against every enemy except Russia and Serbia—I will even march against Italy.” His desideratum: Austrian support for Montenegrin claims to northern Albania in the event that Turkey fell apart. He concluded: „I shall do everything Austria-Hungary wants—for example, place a kingdom of Montenegro *united with northern Albania* under the protection of Austria-Hungary.”⁷ Aehrenthal’s took Nicholas outburst as yet another example of the king’s rhetoric, and the Austrian foreign minister called for the maintenance of the territorial status quo. In his game of diplomatic chess with the Montenegrin sovereign, however, he suggested the possibility of an Austro-Montenegrin customs union in three or four years.

In the years leading up to World War I, Nicholas performed a kind of balancing act between Vienna and St. Petersburg. In early 1912, he expressed his periodic displeasure with Russian policy, suggesting to the Habsburg minister in Cetinje that Austrian—not Russian—experts assist in reforming Montenegrin courts and judicial institutions. The irritated Russian chargé d’affaires at Cetinje even wrote Russian foreign minister Sazonov about the possibility of an alliance between the Dual Monarchy and the tiny kingdom. Such was certainly not the case—and Aehrenthal knew that, the king’s rhetoric notwithstanding, such an alliance was hardly a real possibility. It was Nicholas’s way of prodding and provoking.

The Turco-Italian War paved the way for the First Balkan War of 1912-13. Nicholas, still the realist, weighed his options carefully before acting to realize one of his long-term dreams. On October 29, 1912, Montenegrin troops entered the Sandžak. In the word of Giesl, it was a „case of opportunity making the thief.”⁸ Nicholas was not one to forgo an unchallenged opportunity to acquire more land.

But while Leopold Graf Berchtold, Aehrenthal’s successor at the Ballhausplatz, was willing to countenance a Montenegrin move into the Sandžak,

⁶ Giesl to Aehrenthal, 4 August 1911, OUA, III, No. 2580.

⁷ Emphasis mine. Giesl to Aehrenthal, 1 Nov 1911, OUA, III, No. 2857.

⁸ Giesl to Berchtold, 29 and 31 October 1912, OUA, IV, Nos. 4198, 4213.

he would not permit a Montenegrin annexation of northern Albania. As he had many times during past crises, Nicholas simply rejected Austrian admonitions (as well as a number of minor Austrian inducements) and went along his merry way. In Nicholas's words, „If the Monarchy tries to drive me out with force, I will fight to the last goat and the last cartridge.”⁹ In December 1912, Giesl, who had long since grown tired with Nicholas's grandstanding and gamesmanship, offered this assessment: „[the king] is a dreamer, a chauvinist, and also an egoist...,” a person who „sees only through his own glasses and believes himself to be a focal point of world politics.” And during the Scutari crisis of 1913, Nicholas would make good this unvoiced claim.¹⁰

In April 1913, Montenegrin authorities, allegedly for temporary military considerations, unexpectedly interrupted postal and telegraphic communications with Austria-Hungary causing Giesl to send Gustav von Finally, then the Austro-Hungarian military attaché, to the nearest Austrian telegraph station in Kotor, to pick up and deliver messages. They also succeeded in making Hubka's trip to and from Kotor as unpleasant as possible. Giesl held Nicholas responsible and threatened to leave Cetinje at once. Subsequently apologizing for the unfortunate incidents, Nicholas next proffered a solution to the problem at hand: the exchange of Lovćen for Montenegrin control of northern Albania. In suggesting the exchange of Montenegro's sacred mountain for Albanian territory, however, Nicholas was making an offer that he knew that Austria, committed to evicting Montenegro from Scutari, was not in a position to accept. It was all part of a diplomatic game that was played again and again.

In the end Nicholas bowed to the demands of the Great Powers, and Montenegrin forces evacuated Scutari. The Scutari Crisis of 1913 diminished the prestige and authority of King Nicholas and his dynasty. If Nicholas had been a perpetual irritant to the Austro-Hungarian leaders, at least he had been, all things considered, a fairly tolerable one, whose interests and policies were designed to put Montenegro first. On the eve of World War I, however, more and more Montenegrins were looking beyond the country borders, to Serbia, for salvation. Before the First Balkan War (and the Scutari Crisis), Nicholas, the authoritarian patriarch had been largely successful in concentrating most of the powers of government in his own hands. In the wake of Scutari, however, he had to share some of these powers with politicians such as the popular Janko Vukotić.¹¹

At the end of 1913, Giesl von Gieslingen, who disliked Nicholas as much as Nicholas disliked him, became the new Habsburg minister in Bel-

⁹ Giesl to Berchtold, 23 and 25 November 1912, OUA, IV, Nos. 4576, 4577, 4609.

¹⁰ Giesl to Berchtold, 1 December 1912, OUA, V, No. 4733.

¹¹ Treadway, *The Falcon and the Eagle*, p. 157.

grade. The new Austro-Hungarian minister was Eduard Otto, who promptly sent Vienna his initial impressions of the Montenegrin ruler. He likened the king to „Abdul Hamid, the ex-Ottoman sultan, who had the ability to charm or cajole almost anyone when he had a mind to.”¹²

Austrian observers watched the activities of the Montenegrin ruling house with dismay, for a strong, popular dynasty might have served as a breakwater against the rising tide of unionism. But according to Austrian accounts—and, ironically, now to Austria’s dismay—King Nicholas was not in a particularly strong position.

In the wake of the assassination of Archduke Francis Ferdinand on June 28, 1914, Nicholas approached Otto with what the latter assumed to be Austrian support for the Montenegrin acquisition of northern Albania in exchange for a Montenegrin decision not to become involved in any subsequent Austro-Serbian conflict. „The choice for Austria-Hungary, then, was a simple one: a greater Montenegro now (albeit at Albania’s expense), or a greater Serbia on the Adriatic at some point in the future. At the same time, however, in the show of patriotism expected of him, Nicholas exchanged telegrams with Crown Prince Alexander, the prince regent of Serbia, assuring his grandson that Montenegro would act in concert with Serbia „for the defense of the Serb race.”¹³

Berchtold, desperate to prevent Montenegro from making common cause with Serbia, assured Nicholas that Austria-Hungary had no territorial claims on Montenegrin territory, and he wired Nicholas that he would do everything in his power to secure a favorable loan for Montenegro guaranteed by Austria and Italy.¹⁴ Finally he told Otto to do „anything reasonable” to keep Montenegro out of the war...¹⁵ What exactly the phrase „anything reasonable” meant was unclear, but Conrad suggested that the cession of Scutari would be a fair price to pay for a pledge of Montenegrin neutrality.

In conclusion, during the period 1860-1914, Austro-Hungarian leaders considered Prince/late King Nicholas to be, more often than not, a thorn in their side. They were continually irritated by Nicholas attempts to alter the Balkan status quo to his advantage. On numerous occasions, the Austrian political leadership attempted to pry Montenegro away from its traditional Russophilic stance and to bring the principality -- later kingdom -- into

¹² Otto to Berchtold, 30 December 1913, and 27 January 1914, OUA, VII, Nos. 9139, 9248. Cf. Hubka, „König Nikolaus von Montenegro,” *Deutsche Revue*, 46 (April 1931), Pt. I, p. 25.

¹³ Otto to Berchtold, 29 July 1914, OUA, VIII, No. 10963; de Salis to Grey, 27 July 1914, BD, XI, No. 255; Hubka, „Kritische Tage in Montenegro,” *Berliner Monatshefte*, 9 (January 1931), p. 40.

¹⁴ Berchtold to Otto, 27 July 1914, OUA, VIII, No. 10799.

¹⁵ Berchtold to Otto, 27 July 1914, OUA, VIII, No. 10800.

a pro-Habsburg orbit -- but only with very limited, temporary success. In the words of Kuhn von Kuhnenfeld, Nicholas was considered a realistic politician who was interested first and foremost in two things: the expansion of Montenegrin territory and the enhancement of his own position in Montenegro and in the Balkans in general. For Giesl, he was an exasperating „dreamer and a chauvinist.” As noted by both Austrian representatives in Cetinje, Nicholas could be gracious and charming. By the same token, he could be brusque, abrupt, and almost insulting in his dealings with Habsburg representatives. This was especially in case with Giesl during his tenure here in Cetinje. Nicholas could run „hot and cold.” Still his moods swings, as irritating as they were to the Austrian ministers, were in fact almost totally predictable -- a function of the prevailing political winds and public pressures. Austrian diplomats realized that Nicholas was caught between a rock and a hard place: between a general Serbophilia on the part of a large part of his population (not to mention his own pro-Serb pronouncements and literary creations) and his own desire to maintain his throne and dynasty.

For most of the period under discussion, the Austro-Hungarian government did what it could to frustrate Nicholas the dreamer. Only at the end, in 1914, as the prospects for an even greater Serbia under the scepter of the Karadjordjević grew, did Vienna *begin* to consider Nicholas as the lesser of two evils -- and contemplated promoting rather than frustrating the Montenegrin ruler in at least some of his territorial desiderata. Indeed, in July 1914 the Austro-Hungarian foreign minister finally contemplated issuing a guarantee to an independent Montenegrin state and promising to support additional Montenegrin territorial expansion into the Sandžak and, yes, even northern Albania. But it was too little, too late.

John D. TREADWAY, PhD

NICHOLAS PETROVIĆ-NJEGOŠ IN THE EYES OF AUSTRIAN LEADERS, 1908-1914

Summary

In conclusion, during the period 1860-1914, Austro-Hungarian leaders considered Prince/late King Nicholas to be, more often than not, a thorn in their side. They were continually irritated by Nicholas attempts to alter the Balkan status quo to his advantage. On numerous occasions, the Austrian political leadership attempted to pry Montenegro away from its traditional Russophilic stance and to bring the

principality -- later kingdom -- into a pro-Habsburg orbit -- but only with very limited, temporary success. In the words of Kuhn von Kuhnenfeld, Nicholas was considered a realistic politician who was interested first and foremost in two things: the expansion of Montenegrin territory and the enhancement of his own position in Montenegro and in the Balkans in general. For Giesl, he was an exasperating „dreamer and a chauvinist.” As noted by both Austrian representatives in Cetinje, Nicholas could be gracious and charming. By the same token, he could be brusque, abrupt, and almost insulting in his dealings with Habsburg representatives. This was especially in case with Giesl during his tenure here in Cetinje. Nicholas could run „hot and cold.” Still his moods swings, as irritating as they were to the Austrian ministers, were in fact almost totally predictable -- a function of the prevailing political winds and public pressures. Austrian diplomats realized that Nicholas was caught between a rock and a hard place: between a general Serbophilia on the part of a large part of his population (not to mention his own pro-Serb pronouncements and literary creations) and his own desire to maintain his throne and dynasty.

For most of the period under discussion, the Austro-Hungarian government did what it could to frustrate Nicholas the dreamer. Only at the end, in 1914, as the prospects for an even greater Serbia under the scepter of the Karadjordjević grew, did Vienna *begin* to consider Nicholas as the lesser of two evils -- and contemplated promoting rather than frustrating the Montenegrin ruler in at least some of his territorial desiderata. Indeed, in July 1914 the Austro-Hungarian foreign minister finally contemplated issuing a guarantee to an independent Montenegrin state and promising to support additional Montenegrin territorial expansion into the Sandžak and, yes, even northern Albania. But it was too little, too late.

Илиана ИЛИЕВА*

ПОЛИТИКАТА НА КРАЛ НИКОЛА ПО АЛБАНСКИЯ
ВЪПРОС – 1910 г. : ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА
БЪЛГАРСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ

ABSTRACT: The “historical right” of King Nikola to expand the state increased after the proclamation of the Kingdom of Montenegro, which coincided with the tensed situation in northern Albania. This circumstance was an argument to seek the support of Russia, but King Nikola was advised to give up his plans about Albania as Petersburg feared a conflict between Montenegro and Turkey in which the European countries might intervene. Despite the warnings, King Nikola went on with his diplomacy - alongside with the pursuit of influence in northern Albania, the monarch displayed remarkable humanity towards the Albanian refugees.

KEY WORDS: Montenegro, King Nikola, Albania, Great Powers, Ottoman Empire

На свикания през 1878 г. в Берлин международен конгрес Великите сили определят съдбата на балканските народи без тяхно участие и ги поставят в изключително трудни условия на развитие. Заложено от европейските дипломатии в зависимост от собствените им интереси териториално-политическо устройство има неблагоприятни последици и оказва влияние върху съвременната история на Балканите. Причината е, че голяма част от полуострова, населен компактно с българи, албанци, гърци и сърби остава в пределите на т.н. Европейска Турция. Това предопределя естествения стремеж на нетурските народи към национално обединение, а при албанците към образуване на национална държава. Поради това в края на XIX и началото на XX век освободителното движение на Балканите продължава да играе важна роля. По също-

---

* Институт за балканистику, София.

то време Османската империя изживява силна икономическа и политическа криза, като няма възможност да се развива по законите на модерното общество. Тази единствена все още неколонизирана част от континента постоянно привлича вниманието на европейските дипломати и съставлява неделима част от тяхната политика. Протичащите динамични процеси са съпътствани с периодични международни усложнения, което води до решаването на балканските проблеми чрез войни¹.

В сложния комплекс от протоворечия на Балканите централно място заема борбата между Тройния съюз и Тройното съглашение за осигуряване на стратегически позиции в региона. В започналата надпревара за “турското наследство” държавите от двата военно-политически блока съгласуват глобалните си планове, но преди всичко прокарват собствените си интереси. В тази връзка най-голяма активност проявяват Русия и Австро-Унгария, които имат определени претенции в региона. Балканските държави остават ошетени от руско-австроунгарските договорки, поради което полагат усилия взаимно да се информират и консултират. За съжаление при отстояване на своите виждания местните политици не съумяват да преодолеят различията си, най-вече относно бъдещето на Европейска Турция, защото очакват при нейното разпадане да добият своя дял².

Независимо от така очертаните противоположни стремежи, балканските управляващи правят опити за споразумение на антитурска основа. Това съвпада с политиката на Русия, която комбинира усилията си за запазване на статуквото с търсене на стратегически съюзници между балканските страни. Поставената цел не е толкова лесна и постижима, защото всяка от тези държави има своя национална програма в която териториалните претенции се припокриват. Затова от Петербург многократно настояват за разбирателство и разрешаване на всички въпроси в Европейска Турция без въоръжени конфликти и намеса на Великите сили³.

Направените в този дух препоръки идват в период в който балканските национални държави постепенно се модернизират, укрепват и се ориентират към нови райони с икономическо и стратегическо значе-

¹ Манчев, К. Националният въпрос на Балканите. София, 1995, с. 50; Калинков, А. Балканите през погледа на Европа (1909-1913). София, 1999, с. 9.

² Дюлгерова, Н. Руски щрихи към Източния въпрос (1894-1904). София, 1999, с. 137; Константинова, Ю. Балканската политка на Гърция в края на XIX и началото на XX век. В. Търново, 2008, с. 245.

³ Стателова, Е., Р. Попов, В. Танкова. История на българската дипломация 1879-1913 г. София, 1994, с. 230; Дюлгерова, Н. Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария 1894-1903. София, 1994, с. 39; Марков, Г. Балканското решение на Източния въпрос 1911-1913. В: Македонски преглед, София, 2002, № 4, с. 8.

ние. Поради това променят външнополитическите си стремления и засилват дипломатическата дейтелност в региона, защото разглеждат увеличаването на територията на своите държави като най-важната си политическа задача⁴.

От друга страна осъзнатата потребност от създаване на противовес в лицето на Русия срещу усилящото се влияние на Австро-Унгария променя политическото мислене в ръководните кръгове на славянските държави. Показателна в това отношение е реакцията на Черна гора, приела със задоволство преминаването на българския престолонаследник към православието. Княз Никола не пропуска да поздравя княз Фердинанд⁵, което е симптоматично за ориентацията на малкото княжество⁶.

В потвърждение на очертаните тенденции, през септември 1896 г. черногорският външен министър предприема обиколка на балканските столици. В Цариград Гаврило Вукович търси уверение от представителите на европейските сили, че Албания няма да бъде окупирана и няма да и бъде дадена автономия. В София първият дипломат поставя въпроса за споразумение между Черна гора, България и Сърбия. Отговорът съдържа декларираната и пред другите балкански държави позиция, че България е за съвместни действия пред Великите сили и Високата порта за подобряване положението на подтиснатите народи, но е против предварителната подялба на Европейска Турция⁷.

В резултат на посещението на Вукович и желанието за сближение между България и Черна гора, през януари 1897 г. в Цетине е открито българско дипломатическо агентство, след което започва подготовка за гостуване на княз Фердинанд в Черна гора⁸. По същото време българ-

⁴ Илчев, И. Родината ми – права или не! Външнополитическа пропаганда на балканските страни 1821-1923. София, 1995, с. 32.

⁵ Цар Фердинанд (1861-1948), княз на България 1887-1908 г., цар на България 1908-1918 г.

⁶ Вујовић, Д. Француски документи о черногорско-бугарским односима 1879-1912. В: Историјски записи. Титоград, 1965, с. 347.

⁷ Попов, Р. Политическите отношения между България и Черна гора в периода на Източната криза (1894-1898). В: Изследвания в чест на академик Николай Тодоров. *Studia Balcanica* № 17. София, 1983, с. 199-213.

По време на тайната мисия в Цариград, черногорският външен министър трябва да договори Черна гора и Турция заедно да бранят Албания от чужди "задни мисли", в замяна на което планинското княжество да получи Джордже Стубове и Берана; В София и Белград Гавро Вукович поставя въпроса за споразумение между двете балкански страни за подялба на Европейска Турция, преди Великите сили да са "сътворили автономни държавици" от Македония и Албания. - Вуковић, Г. Из дипломатских односа Црна Гора с Енгелском, Француском, Бугарском, Аустријом и Турском. Цетиње, 1929, с. 14.

⁸ Распоповић, Р. Дипломатска представништва страних држава и њихов значај за споль-

ското Външно министерство е информирано, че княз Никола “отново се бил отнесъл” с писма до Петербург със запитване, отнасящо се до политиката на Балкана⁹.

Посещението на българския държавен глава е определено за лятото на 1898 г. и през юли тържествено е посрещнат в пристанището Антивари. Княз Фердинанд е “причакан” от престолонаследника княз Данило, от първия български дипломатически агент Спас Константинович, от военни и административни власти, от гражданството, също от турския и австрийския консул¹⁰.

В предприетите консултации България търси пътища за обединение на земите си, а Черна гора желае разширение на територията си, като общото между тях е, че и двете се надяват на благосклонността на Русия. Породилата се надежда за промяна в политиката се свързва със събитията на остров Крит и дадения му нов автономен статут. Но очакванията на България са помрачена след предупреждение от Петербург, че не е “инопорирана” нова политика и че никоя държава на Балканския полуостров не трябва да търси компенсации¹¹.

Усилията на Великите сили да съхранят Европейска Турция влизат в остро противоречие с интересите на балканските държави. За да осъществят националните си програми, политиките и дипломатите на тези страни следят всички прояви и тенденции на полуострова. В тази връзка обръщат все по-голямо внимание на Албания, която от географска област в рамките на Османската империя бързо се превръща в най-грещата точка на Балканите.

В началото на XX век албанците все още не създават усложнения, но след преврата в Цариград през 1908 г. техните национални проблеми постепенно се очертават в панорамата на международните отношения. След младотурския призив за “равенство, братство, свобода”, албан-

---

нополитичке односе Црне Горе. В: Исторически записи. Подгорица, 1994, № 1-2, с. 21. Преди установяване на дипломатически отношения между България и Черна гора, на 24 март 1883 г княз Александър I с крайцера „Африка” от царския руския флот пристига в Котор. На 25 март княз Батенберг е приет сърдечно в Цетине, където поздравява приятеля на Русия - черногорския княз Никола и неговия героичен народ. След двудневно гостуване, на 28 март българският княз заминава за Русия. – Вујовић, Д. Француски документи о черногорско-бугарским односима 1879-1912. В: Исторически записи. Титоград, 1965, с. 331-333.

⁹ Централен Държавен Архив (ЦДА), ф. 339к, оп. 1, а.е. 3, л.12. Цетине, 19 февруари 1898 г., шифрована телеграма № 21, дипломатическия агент Спас Константинович до министър-председателя и министър на външните работи д-р Константин Стоилов.

¹⁰ ЦДА, ф. 339к, оп. 1, а.е. 3, л. 47. Антивари, 26 юли 1898 г., шифрована телеграма № 175, С. Константинович до К. Стоилов.

¹¹ Пак там, а.е. 4, л. 95. Петербург, 9 декември 1898 г., рапорт № 1058, дипломатическия агент Димитър Станчов до К. Стоилов.

ските патриоти издигат формулираната още по време на Призренската лига идея за автономия на Албания. Веднъж разбунени и приведени в движение непокорните планинци ясно показват, че не желаят да стоят под чужда власт. Последвалото бурно развитие на националното движение на албанския народ привлича вниманието на европейските и балканските политически фактори и оформя Албанския въпрос, като го превръща във важна част от националния въпрос на Балканите. Същевременно стремежът за окончателната подялба на наследството на "болния човек", за пълното освобождаване на подтиснатите народи и обединението им с националните държави бавно руши и лишва от перспектива Османската империя, като нейната загнила същност най-очевидно се проявява и личи в Албания.¹²

Албанското движение и неговото влияние върху политическата обстановка на Балканите заема важно място в политиката на малките държави на полуострова. Паралелно с това се забелязва нарастващо безпокойство сред европейските дипломати, предизвикано от стремежа на балканските политици да използват събитията за укрепване на своите позиции в тази важна по местоположението си турска провинция¹³.

На този интерес не остават чужди и българските управляващи кръгове. Те свързват влиянието и взаимодействието на албанското движение с борбите на останалите балкански народи в пределите на Турция, с отношенията с отделните балкански държави, с пропагандите на заинтересуваните европейски сили, както и с по-нататъшната съдба на самата Албания. В освободителната борба на албанския народ някои от българските дипломати виждат евентуален съюзник в предстоящите решителни събития на Балканите и разглеждат разрешаването на Албанския и Македонски въпрос в непосредствена връзка¹⁴.

От своя страна още през 1903 г. Външно министерство нарежда на дипломатическите агенти „да следят със зорко око всичко, което става в страните, където са акредитирани и да съобщават редовно за онава, което видят и чуят”, като тази “обязаност” е още по-наложителна за представителите в балканските страни. В тази връзка сериозен упрек е отправен към С. Константинович, на когото се напомня, че главния мотив за откриване на агентството в Цетине е значението му като наблю-

¹² Puto, A. L' independence de l' Albanie dans le cadre du processus de Liberation dans les Balkans. В: Studia Albanica. XXV Anne. Tirana, 1988, № 1, p. 4.

¹³ Искендеров, П. А. Рождение албанского государства. В: В “пороховом погребе Европы” 1878-1914. Москва, 2003, с. 431.

¹⁴ Божилова, Р., Б. Бобев. България и албанският въпрос в началото на XX в. В: Исторически преглед. София, 1982, № 4, с. 24, 25.

дателен пункт. Подчертава се необходимостта именно от там да се получава ценна информация за възгледите на черногорския двор и правителство по положението на Балканския полуостров¹⁵.

Със своето местоположение столицата на Черна гора се оказва удобно място за следене на националното движение на албанския народ. Задачите, възложени на българската мисия в Цетине започват да се изпълняват успешно след неколкочратни промени в агентството. Рапортите, изпращани през следващите години съдържат подробни сведения и анализи, които спомагат при формиране на българската политика. Същевременно тези документи представляват ценни свидетелства за албанската национална история, за политическия живот на черногорската държава, като в по-голямата си част се свързват с името и делото на дипломата Недялко Николов Колушев¹⁶.

Започнал дипломатическата си кариера през 1897 г., по-късно д-р Колушев е изпратен като първи секретар в агентството в Рим. През тези години българският представител непрекъснато пътува и проучва албанския проблем, за което редовно уведомява княз Фердинанд. В резултат на проявения устойчив интерес, Външно министерство го изпраща

¹⁵ ЦДА, ф. 176к, оп. 1, а.е. 1910, л. 3. София, 27 март 1903 г., № 101, Министерство на външните работи и на изповеданията (МВРИ) до дипломатическото агентство в Цетине.

¹⁶ Недялко Николов Колушев – дипломатически представител в Цетине, Цариград и Берлин, депутат и секретар на комисията по външна политика в Народното събрание, общественик с изяви в областта на публицистиката и литературата, сътрудник на в. „Мир“ под псевдонима „д-р Н. Маренин“. Роден на 12 септември 1870 г. в Бунар Хисар, Лозенградски санджак, Одрински вилает, загива на 16 април 1925 г. при атентата в катедралната църква „Света Неделя“.

Н. Колушев учи в Държавния университет в Ганд, Белгия и владее писмено и говоримо френски, италиански и турски език. След завършване на образованието си пристига в България и през 1890 г. е назначен учител в Старозагорското четвъртокласно училище, през 1892 г. в Ломското педагогическо училище, а през 1896 г. работи като екзархийски чиновник. Дипломатическата кариера на Н. Колушев започва през 1897 г. като секретар при Солунското търговско агентство, след което през 1902 г. е изпратен като управляващ търговското агентство в Битоля. След назначаването му през 1903 г. за първи секретар в българското агентство в Рим, опитният дипломат Атанас Шопов, търговски агент в Солун, изпраща до министъра на външните работи д-р Стоян Данев рапорт, в който използва случая да препоръча Н. Колушев “като човек сериозен, работлив и със сведения по въпросите на българите в Турско”, където е работил седем-осем години, като отбелязва, че с “достойнство” би могъл да ръководи търговско агентство или да заеме секретарска длъжност в дипломатическо агентство, дето е нужно “по-обстоятелствено познаване българските въпроси и интереси в Турция”. - ЦДА, ф. 176к, оп. 18, а.е.121, л. 9. София, 20 октомври 1898 г., Удостоверение № 12 988 на Министерство на външните работи и на изповеданията; Пак там, а.е. 237, л. 1. Послужен списък; Пак там, л. 6. Солун, 3 ноември 1903 г., рапорт № на търговския агент Атанас Шопов до С. Данев; Радев, В. Отровни митове. София, 1994, с. 26.

за временно управляващ княжеското агентство в Цетине, като го “умолява” в най-скоро време да замине за назначението си¹⁷.

По силата на полученото разпореждане, на 20 октомври 1906 г. д-р Колушев пристига в черногорската столица. На следващия ден е представен от дотогавашния дипломатически агент Андрей Тошев на министъра на външните работи на Черна гора д-р Лазар Миушкович. По-късно е приет и от княз Никола, за когото отбелязва, че е “внимателен и приветлив, но въздържан”. Българският представител прави визити и на всички министри, на черногорския митрополит и на цялото дипломатическо тяло в Цетине, за което уведомява външния министър Димитър Станчов¹⁸.

След официалното встъпване в длъжност, д-р Колушев изпраща писмо до Страшимир Добрович, началник на Тайния кабинет на княза, с когото споделя, че по време на аудиенцията, княз Никола “пожела да ме види утвърден при неговия двор”. Тъй като А. Тошев е изпратен в Атина и поста в Цетине остава вакантен, той моли да бъде назначен на негово място. Колушев пише до близкия си приятел: “не вярвам да възбудя някакво негодувание, нито съревнование, защото този пост не съдържа нищо привлекателно за младите ни дипломати, които не се интересуват от суровата и дива, но симпатична Албания”¹⁹.

Отправената молба към приближения до княз Фердинанд Добрович се оказва излишна. Със заповед на Външно министерство още на 12 ноември 1906 г. д-р Колушев е назначен и получава толкова желаното

¹⁷ ЦДА, ф. 176к, оп. 18, а.е. 237, л. 25. София, 11 октомври 1906 г., № 5278, МВРИ до дипломатическото агентство в Цетине.

¹⁸ ЦДА, ф. 176к, оп. 18, а.е. 237, л. 38, 39. Цетине, 2 ноември 1906 г., рапорт № 261, временно управляващия дипломатическото агентство д-р Недялко Колушев до министъра на външните работи и изповеданията Димитър Станчов.

¹⁹ Пак там, ф. 3к, оп. 8, а.е. 845, л. 10. Цетине, 18 ноември 1906 г., писмо на Н. Колушев до Страшимир Добрович, личен секретар и началник на Тайния кабинет на княз Фердинанд.

За практиката по назначенията на български дипломати свидетелства разговор, проведен през лятото на 1902 г. между Даниил Юруков – търговски агент в Скопие и Серес и служил в продължение на 16 г. във Външно министерство Христо Бъркалов, който казва: “...никога не видях една последователност в нашата външна политика, напротив, постоянно противоречие. От Външно министерство се дават едни инструкции, а от Военното и Вътрешното – други, и съвсем противоположни. При назначаването на чиновниците става същото. Там, дето трябва да отиде русофил, изпраща се русофоб, а там дето трябва русофоб, изпраща се русофил. Князът се разпорежда за всичко. Министрите са прости фигуранти. Без негово съгласие не се назначава нито един чиновник, а повечето пъти по негова заповед. В неговата практика е да праща за дипломатически представител винаги свой любимец, а за там, дето няма такъв, той праща по един чиновник, свой човек, да контролира.” - Юруков, Д. Спомени из политическия живот на България. София, второ издание, 1932, с. 245, 246.

място²⁰. В последвалите години в своето ежедневие дипломатът поддържа близки отношения с черногорския владетел, с неговите министри и приближени, както и с представителите на другите европейски държави, акредитирани в Цетине²¹.

Едновременно с това д-р Колушев създава приятелски връзки с видни албански шефове и патриоти, следи и отразява борбите на албанския народ, към когото изпитва нескрита симпатия. Рапортите му са изпълнени със сведения за безсилието и жестокостта на Цариград към подтиснатите народи, за апетитите и намесата на съседните държави, за преплетените интереси на европейските сили. Информацията, която изпраща подсказва сериозността от бъдещ сблъсък на Балканите и насочва управляващите кръгове в България да предприемат съответни действия.

Началото на дипломатическата дейност на Недялко Колушев в черногорската столица съвпада със засилваща се нестабилност в западната част на полуострова, което силно тревожи властите в планинското княжество²². По същото време княз Никола формира нова политика спрямо албанците, продиктувана от утвърдената още в XVIII век национална идея. Тя е свързана с освободителната акция на Черна гора, когато черногорско-турският антагонизъм е поставен на политическа основа. През XIX и началото на XX век националната ориентация и мисъл не се променят по отношение на формулираната политическа мисия на Черна гора, която като “класическа сръбска земя” търси териториално разширение в старите сръбски области²³.

²⁰ ЦДА, ф. 176к, оп. 18, а.е. 237, л. 41. София, 20 ноември 1906 г., № 607, Д. Станчов до дипломатическия агент в Цетине д-р Недялко Колушев.

²¹ През май 1907 на фамилията празник „Слава” на Негово Кралско Височество Черногорския княз, Н. Колушев, заедно с цялото дипломатическо тяло се представя в двореца в Цетине, като княз Никола го задържа след другите дипломати и му съобщава, че го награждава с командирския кръст на орден ”Данило”. – ЦДА, ф. 176к, оп. 18, а.е. 237, л. 46. Цетине, 12 май 1907 г., рапорт № 175, Н. Колушев до Д. Станчов.

²² Пак там, ф. 339к, оп. 1, а.е. 23, л. 2. Цетине, 13 декември 1906 г., рапорт № 307, Н. Колушев до Д. Станчов.

²³ Дашић, М. Преглед територијалног ширења Црногорске државе. В: Исторички записи. Титоград, 1987, № 1, с. 126, 127; Андријашевић, Ж. Основни правци националне идеологије Николе I Петровића Његоша (1860-1878). В: Исторички записи. Подгорица, 1997, № 1, с. 55; Ђирковић, С. Срби међу европским народима. Београд, 2004, с. 245. Територијалните аспирации на Черна гора през XVIII- XX в. се променят, каго до 1878 г. са насочени главно към Херцеговина и Адриатическото крайбрежие. След окупацијата на Босна и Херцеговина от Австро-Унгарија, спрямо која Черна гора се намира в незавидно и полузависимо положение, Княжеството ориентира своите претенции към Новопазарскиот санджак и Северна Албанија, т.е. областите, останали в пределите на Османската империја. Възползвана от слабите меѓународни позиции на Турција, Черна гора успява да добие неформален статут на покровителка на православ-

В създаването на “велика” Черна гора управляващите кръгове разчитат на помощта на “майката на православието” – Русия, с която имат столетни връзки. След като става независима държава, Черна гора най-напред установява дипломатически отношения с руската империя. В тази връзка на 5 септември 1878 г. в Цетине пристига дотогавашния консул в Дубровник Александър С. Йонин. Назначен с ранг министър-резидент, на практика дипломатическия агент изпълнява длъжността министър на външните работи на княжеството. Негово главно задължение при встъпване на новия пост е да защитава интересите на Черна гора. Русия използва важното военно-стратегическо положение на страната като преграда за проникването на Австро-Унгария и Италия на Балканите. Тази политика е свързана със стремежа на Петербург да възвърне позициите си, загубени след Берлинския конгрес²⁴.

Водена от тези интереси, както и от “почетното задължение” да оказва безвъзмездна материална и финансова помощ на Черна гора, Русия има голямо влияние върху нейния държавен глава, който съсредоточава всички властови функции²⁵.

ното население в пограничните области в Плевалска, Белополска, Беранска и Гусинска каза. Едновременно с това черногорската власт предприема агитация между албанските католици, населяващи земите между Шкодренското езеро и горното течение на р. Цевна, като се опитва да ги настройва против турската власт или най-малкото да ги направи незаинтересувани от териториалната цялост на империята. – Ражнатовић, Н. Опровођене члана берлинског уговора о црногорском приморју и инженерџији Аустро-Угарске у Луци бар. В: Историјски записи. Титоград, 1972, № 3-4, с. 383; Ражнатовић, Н. Црна Гора и Санстефански мир. В: Историјски записи. Титоград, 1976, № 3-4, с. 399. Пандевски, М. Прилог историји јужне границе Црне Горе (1878-1913). В: Историјски записи. Титоград, 1978, № 3, с. 83-90; Андријашевић, Ж. Неки подаци о заграничној политици Црне Горе (1878-1912). В: Историјски записи. Подгорица, 2003, № 1-4, с. 7-17.

²⁴ Хитрова, Н. И. Россия и Черногория. Русско-черногорские отношения и общественно-политическое развитие Черногории в 1878-1908 годах. Ч. II. Москва, 1993, с. 307; Распоповић, Р. Дипломатска представништва страних држава и њихов значај за спољнополитичке односе Црне Горе. В: Историјски записи. Подгорица, 1994, № 1-2, с. 10, 11.

Ежегодната руска субсидия за Черна гора през 1878 г. е около 60 000 р.; през 1889 г. нараства на 100 000 р.; 1902 г. – 560 000р; 1911 г. – 921 500 р., от които 600 000 р. за войската. Цит. по: Искендеров, П. А. Черногория в 1903-1914 г. В: В “пороховом погребѣ Европы” 1878-1914. Москва, 2003, с. 387, 388.

²⁵ През 1900 г., на 40-годишния юбилей от управлението на княз Никола, няколко образувани хора в Черна гора поемат инициатива за провеждане на основни реформи в страната. Князът не желае промени, които могат да ограничат властта му, но под натиска на общественно-икономическите процеси през октомври 1905 г. чрез Лугиданската прокламация съобщава намерението си да даде конституция. Черна гора става конституционна монархия с народно представителство, но властта на княз Никола остава неограничена. – Раковчевић, Н. Први црногорски устав. В: Историјски часопис. Београд, 1982-1983, с. 437.

Но в отношенията между двете държави има и напрежение. Такъв период настъпва през 1903 г., когато в Сърбия след кървав преврат на власт идва проруски ориентираната династия на Карагеоргиевичите. За Петербург е от първостепенно значение добрите отношения между Черна гора и Сърбия, което е неприятно за честолюбивия Никола, тъй като губи значението си на единствен балкански съюзник на империята²⁶.

**

В края на първото десетилетие на XX век нерешените въпроси на Балканите продължават да създават проблеми на политиците и дипломатите в Европа. Независимо, че турските ръководни кръгове декларират “добро” управление в европейските вилаети, става ясно, че учредената през 1908 г. конституционна власт е пропуснала възможността да се утвърди като жизнеспособна пред своите поданици и съседните балкански държави. Липсата на искрено желание за коренни реформи, основани на децентрализацията, изключват всяка надежда за подобряване участва на нетурските народи в империята. Това определя по-нататъшната съдба на Европейска Турция и “отключва” процеси, които през следващите месеци раздвижват балканските политически кръгове. Великите сили желаят да удържат назряващите събития, но техните дипломати поставят под съмнение териториално-държавното устройство в региона, поради което насочват своето внимание към изменящата се ситуация на Балканите²⁷.

Неуспешните опити на цариградските управляващи за въвеждане на реформи в Албания стават ежедневна тема за българските дипломати. Получените в началото на 1910 г. рапорти във Външно министерство сочат, че предприетите мерки са посрещнати с външения в северните краища на страната, които в кратко време предизвикват усложнения. Едновременно с това албанските патриоти продължават усилията за откриване на народни училища и приемане на латинската азбука. Този стремеж става обединителен елемент в различните райони на Албания, като в южната част доминира културно-просветната линия, осъществявана от многобройни конституционни клубове и дружества. Борбата срещу младотурския режим в Северна Албания също се проявява в движение за защитата на народното просвещение, но и със силна съ-

²⁶ Искендеров, П. А. Черногория в 1903-1914 гг. В: В “пороховом погребѣ Европы” 1878-1914. Москва, 2003, с. 389.

²⁷ Марков, Г. Балканското решение на Източния въпрос 1911-1913. В: Македонски преглед. София, 2002, № 4, с. 8; Милюков, П. Живата истина. Студии за България. Спомени и отзиви за автора. Съставител: П. Кънева. София, 2007, с. 212.

протива срещу опитите за промяна на обичайната система на управление, осигурена от придобитата през вековете автономия²⁸.

Започналото съпротивително движение в Косовския вилает през лятото на 1910 г. прераства във въстание, с което поставя Албанския въпрос в центъра на политическия живот на Османската империя. Същевременно размириците привличат вниманието на управляващи кръгове в Цетине, които разчитат на преминаването на крайграничните албански племена в състава на черногорската държава. За целта под ръководството на военния министър ген. Митар Мартинович е разработена дългосрочна програма за действие, която според руския дипломат в Цетине Н. С. Дянченко е приета от великите държави като авантюра. Черногорските политици се надяват, че както в случая с Австро-Унгария и България през 1908 г. всичко ще мине благополучно и Европа пред страха от общ пожар на Балканите ще приеме нарушаването на статуквото и ще помогне на княжеството да завърши започнатото дело в желаната посока²⁹.

Във връзка с тези планове княз Никола доверява на д-р Колушев, че албански водачи от Ипекско са се обърнали към неговото правителство с молба да им дадат оръжие. В случай, че бъдат принудени от турските войски да преминат на черногорска територия, са помолили да им се окаже гостоприемство. С цел да придобие популярност сред албанците, князът дава заповед правителството не само да приеме въстаниците, но и да им отпусне част от получените от Русия пушки и патрони³⁰.

Дългогодишните стремежи за уголемяване на планинското княжество правят черногорските управляващи особено гостоприемни към видния албански водач Иса Болетинац, активен участник във въстанието. Той пристига в черногорския град Андреевица, придружен от четиримата си сина и мнозина свои привърженици. Пълномощният министър съобщава на цар Фердинанд, че властите го посрещнат като скъп гост, но кривят присъствието му³¹.

По време на среща с д-р Колушев княз Никола остро критикува туркофилската политика на Сърбия. За нея “държи” отговорен крал Пе-

²⁸ ЦДА, ф. 176к, оп. 2, а.е. 799, л. 30. Скопие, 21 март 1910 г., рапорт № 257, управляващ консулството Иван Икономов до министъра на външните работи и на изповеданията ген. Стефан Паприков.

²⁹ Искендеров, П. А. Рождение албанского государства. В: В “пороховом погребе Европы” 1878-1914. Москва, 2003, с. 431, 432; Албанский фактор в развитии кризиса на территории бывшей Югославия. Документы. Том первый (1878-1997 гг.). Москва, 2006, с. 53, документ № 8 от 1910 г.

³⁰ ЦДА, ф. 176к, оп. 2, а.е. 799, л. 121. Цетине, 23 април 1910 г., рапорт № 92, Н. Колушев до ген. С. Паприков.

³¹ Пак там, ф. 3к, оп. 8, а.е. 1692, л. 64. Цетине, 5 юни 1910 г., шифрована телеграма, Н. Колушев до цар Фердинанд.

тър, който не е обичан нито от черногорците, нито от албанците. Албанските шефове се оплакват, че правителството в Белград не само им отказва гостоприемство, но дори предава много от въстаниците, потърсили спасение в тяхната страна. Князът изтъква, че неговото правителство води съвсем друга политика и освен гостоприемство и почести на Иса Болетинац е особено внимателно към още 18 главатари, пристигнали в Черна гора и настанени в пограничните пунктове³².

По същото време управляващите кръгове в София осъзнават, че съюз с която и да е от европейски сили ще вкара страната в голямата дипломатическа игра, която няма да защити българските национални интереси. Воден от тези съображения цар Фердинанд постепенно насочва външната политика към съглашение с малките съседни държави, с които съвместно да ”ликвидира” Източния въпрос, като всяка държава получи това, което и се ”пада по право”³³.

С така очертаната нова линия е свързано съобщение на в. ”Дневник”, направено в края на юли 1910 г. Ежедневникът информира за предстоящо посещение на цар Фердинанд в Черна гора, отношенията с която са ”особено сърдечни”. Пътуването е във връзка с предстоящите юбилейни тържества за 50-годишнината от встъпването на княз Никола на престола. Тогава ще се осъществи и неговото ”страстно желание” - да провъзгласи Черна гора за кралство³⁴.

На 8 август 1911 г българският цар, придружен от престолонаследника княз Борис³⁵, външният министър ген. Стефан Паприков и во-

³² Пак там, ф. 176к, оп. 2, а.е. 799, л. 207. Цетине, 5 юни 1910 г., рапорт № 142, Н. Колушев до ген. С. Паприков.

³³ Генов, Г. П. Политическа и дипломатическа история на България. Том XIX. Българската външна политика и Македонският въпрос. Част II. Българската външна политика след Илинденското въстание. София, 2005, с. 180, 182.

³⁴ В. ”Дневник”, 16 юли 1910 г., бр. 2851; Вујовић, Д. Француски документи о черногорско-бугарским односима 1879-1912. В: Исторически записи. Титоград, 1965, с. 357, 358; Искендеров, П. А. Черногория в 1903-1914 гг. В: В ”пороховом погребѣ” Европы 1878-1914. Москва, 2003 с. 394.

”Крал Никола Черногорски стъпи на черногорския престол в 1860 г., бидейки момче на 19 години. Беше се учил в Триест и в Париж в лица на Людовик Велики... Оженен за княгиня Милена, дъщеря на Петър Вукович, той до 1889 г. доби седем дъщери и двама сина – престолонаследника Данило и княз Мирко. От дъщерите му две са встъпили в брак с руските князе Петър и Николай Николаевич, едната – Елена – за италианския крал Виктор Емануил II. По-рано една от дъщерите му - помина се – беше встъпила в брак с Петра Карагеоргиевича, сегашния сръбски крал. Големият му пък син княз Данило е женен за Мекленбургската принцеса в 1899г. По тоя начин черногорският крал е свързал родствени връзки с руския, мекленбургския, сръбския и италиански дворове”. – Стойков, В. Черна-Гора: Кралство и Кралят В: Българска сбирка. Книжка VII. София, септември 1910, с. 479-481.

³⁵ Цар Борис III (1894-1943 г.), цар на България 1918-1943 г.

енният министър ген. Данаил Николаев пристигат в Цетине. В черногорската столица присъствието на пратеника на руския император-великият княз Николай Николаевич, “подига още повече сърдечността” на владетелските срещи. Според политическия печат по време на тържествата България, Черна гора и Сърбия под руска закрила поставят “основния камък” на балканския съюз и макар още да не е сключено, споразумението “минава като сигурно”³⁶.

Появилите се слухове, че България желае да се осигури против Турция се засилват след двучасова аудиенция на военния министър ген. Николаев при царя, в което чуждите държави виждат сигнал за промяна на политиката. Това е повод английският, австро-унгарският и турският представител да посетят външния министър ген. Паприков, който ги успокоява³⁷.

Възникналите подозрения за договаряне между балканските владетели не са лишени от основание. През лятото на 1910 г. княз Никола приема известният политически водач д-р Стоян Данев, с когото споделя: ”И ако настъпи час заедно с вас и с Белград да решаваме историческата задача, която столетията ни са завещали, помнете, че ще трябва да ни помогнете, като в замяна на това ще ви се отплатиме с нашата беззаветна храброст и себеотрицание”³⁸.

Докато малките балкански държави чертаят своите планове, съпротивата на албанския народ не намалява. Черна гора продължава да приема бежанци, турските войски не спират да нападат селата покрай границата и вършат убийства, на което черногорците отвръщат с ожесточение. Във вътрешността на Албания положението продължава да е нестабилно, предизвикано от сблъсъци между въоръжени албански чети и турски отряди. От Битоля българския консул Тодор Недков донася за нападения над селата Реч и Дарда в Долен Дебър, в отговор на които албанците прекъсват телеграфната линия между Дебър и Мат³⁹.

³⁶ В. “Дневник”, 10 август 1910 г., бр. 2876; в. “Дневник”, 15 август 1910 г., бр. 2881. Провъзгласяването на Черна гора за кралство става на 15 август 1910 г., руската делегация пристига с четири дни закъснение – на 19 август, начело с великия княз Николай Николаевич, съпругата му Анастасия, дъщеря на черногорския крал Никола и техния син Сергей. Като дар от император Николай II крал Никола получава фелдмаршалски жезъл, който по думите на ген. Петър Паренсов, член на делегацията е “царски дар за верния приятел на Русия крал Никола I, владетеля на Черна гора, който никога и никъде не е побеждаван”. – Јовановић, Ј. Долазак руске делегације на Цетиње поводом проглашења Црне Горе за краљевину. В: Историјски записи. Титоград, 1990, № 3-4, с. 109, 110.

³⁷ В. “Дневник”, 3 септември 1910 г., бр. 2899.

³⁸ Данев, С. Мемоари. Съставител: Е. Стателова. София, 1992, с. 119.

³⁹ ЦДА, ф. 3к, оп. 8, а.е. 1693, л. 52. Цетине, 11 октомври 1910 г., рапорт на Н. Колушев до цар Фердинанд; Пак там, ф. 176к, оп.2, а.е. 800, л. 45. Битоля, 16 октомври 1910 г.,

Правителството на крал Никола е загрижено от създаденото “ненормално” положение. Това дава повод на пълномощния министър в Цетине да предупреди София, че Албанският въпрос “се отваря” с нова сила и “взима значението, което никога до сега не е вземал”. Във връзка с усложнената обстановка Колушев настоява от Външно министерство да му изпращат преписи от всички рапорти на царските легации и консулства, които се отнасят до албанските работи, за да се улесни наблюдението и проверката на сведенията. В рапорт до министър-председателя Александър Малинов отново подчертава, че албанския проблем е тясно свързан с българското народно дело в Македония. Той е на мнение, че събитията в областта неминуемо ще се отразят върху общото положение на турската империя⁴⁰.

С оглед изостреното положение, на 15 октомври 1910 г. черногорският министър-председател се среща с д-р Колушев. Лазар Томанович споделя, че поведението на правителството спрямо албанските бежанци и Албания е съгласувано с Италия. От Рим са уверили, че Черна гора може да разчита на съдействие, което българския представител тълкува като споразумение за обща акция в Албания. В подкрепа на това са и отпуснатите италиански пушки, предназначени за албанците, които по нареждане на черногорското правителство са пренесени в пограничните райони. По време на разговора министър-председателят уточнява, че няма да предприеме нищо без да уговори база за обща акция с някоя от балканските държави. На първо място той поставя България, с която черногорският крал и правителството желаят да влязат в “по-близка и по-интимна” размяна на мисли. Същият въпрос е повдигнат и от крал Никола, който наемква пред Колушев, че е решен да “върви в съглашение” с България⁴¹.

Желанието на Черна гора за общи действия с България предизвиква безпокойство в Белград. В сръбското външно министерство са получени донесения от техните консули в Скопие и Битоля за договаряне по албанския проблем. Това се приема като натиск срещу Сърбия, където подозират, че българският пълномощен министър в Цетине действа по указание от София. Според сръбските консули, Колушев помага на министър-председателя Томанович и поддържа връзка с албанските патриоти. Политическите кръгове тълкуват това като стремеж от страна на България заедно с албанската автономия да бъде постигната автономия и за Македония. Руският консул в Битоля

рапорт № 659, консул Тодор Недков до министър-председателя Александър Малинов.

⁴⁰ ЦДА, ф. 176к, оп. 2, а.е.800, л. 42. Цетине, 12 октомври 1910 г., рапорт № 314, Н. Колушев до А. Малинов.

⁴¹ Пак там, л. 44. Цетине, 15 октомври 1910 г., рапорт № 327, Н. Колушев до А. Малинов.

споделя същото мнение. Според него София се е ангажирала в това дело, защото при неуспех за албанците България няма нищо да изгуби, но при успех ще има голяма полза, както и от всякакви размирици в Турция⁴².

Черногорските планове, предизвикани и свързани с движението в Албания не пречат крал Никола да води преговори по завръщането на емигрантите. Турският пълномощен министър в Цетине Садредин бей в средата на октомври лично съобщава готовността на турското правителство да направи отстъпки, формулирани в четири точки: "1. Бежанците могат да се завърнат без да се определя срок за това, като дадения 10-дневния срок отпада; 2. Завърналите се албанци няма да се преследват от властите; 3. Данъка върху добитъка за сега няма да се събира, предвид тежкото състояние на населението; 4. Обезоръжаването ще се преустанови за неопределено време"⁴³.

Крал Никола настоява дадените отстъпки да се потвърдят с официално писмо от турска страна, като в разговор с Колушев посочва няколко причини за това искане. Той изтъква, че неговото правителство има право на такъв документ, защото от Черна гора се търси съдействие за завръщане на албанските бежанци. Вторият важен аргумент е, че Черна гора е получила право да разисква въпроса с Турция и да иска гаранция, за да не се повторят размириците. Но както отбелязва в рапорт до цар Фердинанд, за Колушев истинската причина е, че кралят не вярва на обещанията на младотурците⁴⁴.

Независимо от проявения от Високата порта жест, в поредна среща с крал Никола, проведена на 19 октомври, българският дипломат е информиран, че положението в Шкодра и Косовския вилает е много сериозно. Населението, без разлика на вероизповедание е "заявило готовност" да слуша съветите на краля. Повече от 5000 мирдители, 60 свещеници и 2 абати молят да бъдат приети в Черна гора, като изявяват готовност да нападнат и превземат вилаетския център⁴⁵.

Събитията в Албания са повод за спешно съвещание в Цетине, за което е повикан консула в Шкодра Душан Грегевич, както и шефовете на албанските бежанци. Колушев изпраща телеграма в София, с която информира Малинов, че в тази ситуация крал Никола не желае да се

⁴² Макић, Ђ. Сърбија и Црна Гора у малисорској кризи 1910-1911. године. В: Историјски записи. Титоград, 1985, № 2, с. 11-13.

⁴³ ЦДА, ф. 176к, оп. 2, а.е. 800, л. 46. Цетине, 18 октомври 1910 г., рапорт № 329, Н. Колушев до А. Малинов.

⁴⁴ ЦДА, ф. 3к, оп. 8, а.е. 1693, л. 57. Цетине, 18 октомври 1910 г., рапорт на Н. Колушев до цар Фердинанд.

⁴⁵ Пак там, ф. 176к, оп. 2, а.е. 800, л. 49. Цетине, 19 октомври 1910 г., шифрована телеграма № 335, Н. Колушев до А. Малинов.

обърне за съвет нито към руското, нито към сръбското правителство. Преди да вземе окончателно решение и “желаейки да върви в хармония с България” той настоява да чуе мнението на българския цар и неговото правителство. Кралят се интересува дали е в общ интерес на двете държави да се оказва помощ на албанците, което ще повдигне духа им или да се “дезинтересират” от албанската кауза, което ще повдигне духа на младотурците. Според него недоволните албанци са в състояние да предизвикат големи смутове в Албания, с което ще накарат Турция да струпа много войски в областта⁴⁶.

Колушев съобщава още, че каквито и отстъпки да направят от турска страна, албанските шефове няма да се завърнат в отечеството си. Това съвпада с “интимното” желание на крал Никола, който ще направи “всички жертви”, за да ги задържи като залог на своето влияние и намеса в работите на Северна Албания. Голямото опасение на черногорския владетел е, че бежанците ще останат да зимуват в страната и поради финансови затруднения, правителството ще бъде принудено да откаже подкрепа. По този начин придобитото влияние ще се изгуби без резултат, което принуждава крал Никола да търси поддръжка и съчувствие за албанците от съседните страни⁴⁷.

Дипломатът уточнява, че турското правителство е разтревожено от изселването на албанските католически кланове. Поради тази причина “влиза в пътя на отстъпките” и обещава безнаказаност за бежанците. Относно военната повинност също има промяна, като от целия вилает властите в Шкодра са обявили че ще вземат само 50 младежи, които ще служат в Цариград⁴⁸.

В изпратените до министър-председателя и царя рапорти, Колушев настоява за инструкции по повдигнатите от черногорския крал въпроси. Цар Фердинанд, който се намира в резиденцията в Евксиноград в шифрована депеша изказва мнение, че е негова “длъжност” да съветва крал Никола да поддържа албанците и да не ги оставя без подкрепа⁴⁹. Няколко дни по-късно в телеграма до личния си секретар Добрович, царят настоява Малинов да даде инструкции по “неотлагателния” албански проблем. На Колушев препоръчва, като съветва черногорското правителство, да насърчи албанците морално и материал-

⁴⁶ Пак там.

⁴⁷ Пак там, л. 55. Цетине, 20 октомври 1910 г., рапорт № 336, Н. Колушев до А. Малинов; Пак там, ф. 3к, оп. 8, а.е. 1693, л. 62. Цетине, 20 октомври 1910 г., рапорт на Н. Колушев до цар Фердинанд.

⁴⁸ Пак там, ф. 176к, оп. 2, а.е. 800, л. 53. Цетине, 20 октомври 1910 г., рапорт № 336, Н. Колушев до А. Малинов.

⁴⁹ Пак там, ф. 3к, оп. 8, а.е. 1654, л. 176. Евксиноград, 20 октомври 1910 г., шифрована телеграма от цар Фердинанд до С. Добрович.

но, защото обстоятелствата благоприятстват за “мъчнотии на опасната Турция”⁵⁰.

За да изпълни дадените указания, С. Добрович провежда няколко разговора с министър-председателя по албанските работи. Междувременно Малинов телеграфира на д-р Колушев, че България съчувства на албанското движение и ще изпрати инструкции, съобразно заповедите на царя, но предварително очаква сведения по следните въпроси: ”1. До колко сериозно и здраво е организирано предполагаемото завземане на Шкодра; 2. Лично на албанците ли принадлежи тази идея или е инспирирана от някого и ако да, то от кого; 3. Имат ли албанците подкрепа от някого и ако да, от кого и в какво ще се състои тя; 4. До колко е сериозно тяхното заявление, че биха могли да предизвикат големи смутове в Албания, през кое време биха могли да направят това”⁵¹. Поради важността на указанията които трябва да даде, Малинов допълнително желае да узнае дали черногорското правителство е направило постъпки пред Великите сили по повод масовото изселване на албанските кланове в Черна гора⁵².

На 25 октомври 1910 г. Колушев изпраща подробен рапорт до министър-председателя в който отговаря на зададените въпроси. Той уточнява, че решението на Мирдитите да завземат Шкодра е предизвикано от турските заплахи за обезоръжаване на клановете. Шефовете на 5-те мирдитски байрака, заедно с 3 дукагински байрака, общо около 11000 въоръжени албанци са отправили молба към черногорското правителство в случай на нужда да ги приеме на своя територия. Те са решени да се противопоставят и да не предават оръжието си. В желанието си да покажат, че могат да предизвикат безредици заявяват, че ще нападнат и превземат Шкодра. Направеното предложение се харесва както на управляващите кръгове в Черна гора, така и на италианската пропаганда в Албания. Крал Никола се опитва да използва смутовете за намеса и претенции върху някои от граничните албански земи⁵³.

Според Колушев албанците имат своя организация, която постепенно се развива, но за революционно движение, в което да се прояви националното единство е рано да се говори. Патриотите съзнават, че са слаби за открита борба и първо трябва да работят с много от шефовете, които са недоволни от младотурците, но които няма лесно да се “пре-

⁵⁰ ЦДА, ф. 3к, оп. 8, а.е.1654, л. 186. Евксиноград, 25 октомври 1910 г., шифрована телеграма от цар Фердинанд до С. Добрович.

⁵¹ Пак там, л. 185. София, 25 октомври 1910 г., шифрована телеграма от С. Добрович до цар Фердинанд; Пак там, ф. 176к, оп. 2, а.е. 800, л. 50. София, 21 октомври 1910 г., № 1649, МВРИ до легацията в Цетине.

⁵² Пак там, л. 52. София, 19 октомври 1910 г., № 1639, МВРИ до легацията в Цетине.

⁵³ Пак там, л. 59. Цетине, 25 октомври 1910 г., рапорт № 339, Н. Колушев до А. Малинов.

вият”. Той препоръчва в интерес на българското народното дело да се следят вълненията и да се оказва влияние на по-силните шефове и кланове. Това трябва да се върши без открито ангажиране и без да се дава възможност на други заинтересувани сили да ползват българското име и средства за печелене на влияние. Според дипломата, симпатизирайки на общата албанска национална кауза, България се поставя “вън от създателите на албанската арена”. Това създава “превъзходствено положение”, от което страната може да се възползва, когато момента е удобен В края на рапорта уточнява, че освен изпратения до всички чужди дипломати мемоар по въпроса за масовото преселение на албанците, черногорското правителство не е правило други постъпки до представителите на Великите сили в Цетине⁵⁴.

Освен информация за положението в Шкодренския вилает, в края на октомври Външно министерство получава сведения за влошаване на обстановката в Южна Албания. Напрежението е предизвикано от закриването на шест основни албански училища в Корчанска каза. Тези действия са последвани от затваряне на издържаното от Американската мисия девическото училище в Корча, както и на няколко албански просветни клуба. Консултът в Битоля добавя, че албанските националисти реагират остро на посегателствата на тяхното културно дело, като освен предприетите протести в Цариград, подготвят мемоар до турския парламент⁵⁵.

Водената от младотурците политика спрямо албанското възраждане е порицана от международната общественост. Генерал Ричиолди Гарибалди, син на италианския национален герой Джузепе Гарибалди определя албанското движение като културно-национално, чиито дейци през последните две години със собствени средства и на свой език са създали 15 вестника и около 50 основни училища. В статия “Албанското движение” ген. Гарибалди обосновава албанската съпротива срещу обезоръжаването с безсилието на цариградското правителство да защити населението от чужди нападения, както и с липсата на правосъдие, което принуждава албанците да се съдят както намерят за добре⁵⁶.

Във връзка с положението в Албания на 23 октомври 1910 г. в Бостън е свикан митинг на който са поканени американци и емигранти от Балканите. На него се протестира срещу младотурците, наречени “анадолски зверове”, които затварят албанските училища. В резолюция, предложена от известния писател и философ, тоскиец Файк бей

⁵⁴ Пак там, л. 61. Цетине, 30 октомври 1910 г., рапорт № 342, Н. Колушев до А. Малинов.

⁵⁵ ЦДА, ф. 176к, оп. 2, а.е. 800, л. 56. Битоля, 22 октомври 1910 г., рапорт № 667, Т. Недков до А. Малинов.

⁵⁶ В. “Roma”, 21 октомври 1910 г., бр. 292. – Пак там, ф. 176к, оп. 2, а.е. 660, л. 198.

Коница, се осъжда насилието не само срещу живота, но и срещу интелектуалното развитие на албанците. Митингът, ръководен от православния свещеник Фан Ноли⁵⁷ “денонсира” албанския проблем пред общественото мнение и апелира към Великите сили да защитят каузата на албанския народ. Към могъщия съсед на Албания-австрийския император Франц Йосиф е отправена покана да “интервенира” за смекчаване неправдите, причинени от младотурците. Черногорският крал е посъветван да не предава видния “генерал на революцията” Иса Болетинац на турските власти. Албанските депутати са призвани в знак на протест срещу насилията да подадат оставки. На митинга е предложено и основаването на педагогическо училище в Швейцария, което да подготвя албански възпитатели на народа⁵⁸.

Обезпокоени от широкия отзвук на събитията в Албания, турските власти изпращат шкодренския валия в Цетине да уреди въпроса със спорните точки по турско-черногорската граница. След посещение на ген. Бедри паша при крал Никола, учредената смесена комисия започва работа, като по време на заседанията турците са изненадващо отстъпчиви. В резултат е постигнато съгласие да се определи неутрална зона по 150 м от двете страни на границата, в която да се строят кули за постове. Проявената готовност за отстъпки Колушев свързва с намерението на турците да внесат смут сред албанците, които с “недоумение” ще погледнат на приятелските преговори между двете правителства. Крал Никола доверява на дипломата, че по време на срещите с Бедри паша, валията не е “отворил дума” за албанските бежанци, като избягвал да говори по въпроса⁵⁹.

Въпреки нежеланието на турския представител да обсъжда проблема, крал Никола, чрез своето “най-доверено и посветено лице” ген. Янко Вукотич съобщава на албанските шефове, че турското правителство ще улесни завръщането на бежанците. Тъй като черногорското правителство не е получило никакъв документ по този въпрос, генералът се въздържа да дава съвети. Шефовете от своя страна заявяват, че ще останат в Черна гора, докато турското правителство формално не се задължи да изпълни даденото обещание⁶⁰.

⁵⁷ Фан Ноли - организатор на албанското патриотично движение в Америка, през 1907 г. създава дружеството “Besa-Besan” в Бостън, пръв албански свещеник в новооснованата през 1908 г. албанска черква в Ню Йорк.

⁵⁸ В. “La nation Albanese”, печатан в Катанцаро, Италия, 30 ноември 1910 г., бр. 22. - ЦДА, ф. 176к, оп. 2, а.е. 660, л. 254.

⁵⁹ Пак там, ф. 176к, оп. 2, а.е. 800, л. 58. Цетине, 25 октомври 1910 г., рапорт № 339, Н. Колушев до А. Малинов.

⁶⁰ Пак там, ф. 176к, оп. 2, а.е. 800, л. 57. Цетине, 25 октомври 1910 г., рапорт № 339, Н. Колушев до А. Малинов.

Междувременно черногорският консул в Шкодра докладва за настъпило голямо “възбуждение” между двете най-силни католически племена – Мирдители и Дукагини. Недоволството е предизвикано от събиране на оръжието, за което е поискано усиление на гарнизона в града. Според Д. Грегевич турските власти очакват смутове, защото както албанските католици, така и албанските мюсюлмани са недоволни от управлението на младотурците. Крал Никола, който е на мнение, че двете племена са достатъчно силни за да се противопоставят на властите, незабавно свиква тайно съвещание на правителството. На него се взема решение да се продължи подпомагането на албанците, за което властите раздават оръжие на емигрантите и оказват материална подкрепа на шефовете. Същевременно черногорските управляващи се възползват от временните и привидни отстъпки на турското правителство за да изпращат обратно в Албания бежанците, които не са водачи или влиятелни хора⁶¹.

В първите дни на ноември 1910 г. турската легация в Цетине с нота до черногорското правителство съобщава отстъпките, които прави за да улесни албанските бежанци. Високата порта се отказва от първоначалните си решения и заявява, че спрямо тях няма да прилага законите, които са в сила в останалите части на империята. Колушев определя действията на Цариград като стремеж да се покаже, че Албания остава под режима на автономията от времето преди Хуриета. Другата цел е младотурците “тъй сурови и неотстъпчиво строги” в Македония да изглеждат “решително слаби и несигурни” спрямо албанците⁶².

По-късно Колушев информира цар Фердинанд, че Садредин бей е споделил за намерението на турското правителство да направи всички отстъпки за да се постигне споразумение. Но турския дипломат е подчертал, че от черногорска страна са “неотстъпчиви и непримирителни”⁶³.

Външният министър на Черна гора разпорежда да се съобщи на бежанците съдържанието на предадената нота, с която Портата “във високото си желание” да спаси емигрантите от неволи и беди решава: ”1. Да се продължи срока, предвиден от Военния съд за завръщане на бежанците; 2. Да не се събира данък беглик, докато финансовото положение на населението не се подобри и позволи събирането му; 3. Да не се държат отговорни за факта на емигрирането ония, които ще се завърнат в родните си места и да се оставят свободно да разполагат с имотите и покъщнината си; 4. Новобранците, повикани под знамената за 3 годи-

⁶¹ Пак там.

⁶² Пак там, л. 64. Цетине, 3 ноември 1910 г., рапорт № 348, Н. Колушев до А. Малинов.

⁶³ Пак там, ф. 3к, оп. 8, а.е. 1693, л. 84, 85. Цетине, 4 декември 1910 г., рапорт на Н. Колушев до цар Фердинанд.

ни и навършили 22 и 23-годишна възраст, ще служат само три месеца в самия вилает; останалите на възраст 21 години ще служат 1 година извън вилаета”. Томанович изказва съмнение в успеха на Цариград, защото бежанците, както и останалите в Турция албанци не вярват в искреността на младотурците. Според него по-бедните ще се възползват от отстъпките, но по-богатите и по-влиятелни албанци ще останат в Черна гора, което именно притеснява Цариград⁶⁴.

Тези опасения на турското правителство се потвърждават. Байрактарите обявяват, че имат намерение да се завърнат в отечеството си не като покорни албанци, а като борци за народни правдини. В тази насока работи Иса Болетинац, който заедно със свои съмишленици готви ново революционно движение в Косовския вилает. Колушев предупреждава, че през следващата пролет се очакват сериозни проблеми в Северна Албания и Стара Сърбия, поради което Черна гора започва да “чертае” поведението си⁶⁵.

Предвижданията за ново движение в Албания са причина в последните дни на ноември 1910 г. руският военен агент в Цетине полк. Николай М. Потапов да замине за Петербург. В Руската дума предстои гласуване на военния бюджет на страната, в който влиза ежегодната субсидия за Черна гора. Полковникът е натоварен от крал Никола да издейства от руското правителство парична помощ. Тя е необходима както за поддържане на бежанците, така и за продължаване политиката спрямо недоволните от младотурския режим албанци. Въпросното искане е представено като единственото ефикасно средство за успешна борба против Дунавската монархия. На Потапов е наредено да изтъкне важността на момента за отстраняване австро-унгарското влияние в Албания, където нейните агенти се стремят да възстановят изгубените си позиции. В обширен доклад, написан под диктовката на краля, се изтъкват и важните последствия за руските и славянските интереси в тази част на Балканите. Подчертава се, че това може да се постигне, ако Русия подпомогне парично дейността на крал Никола, който ще работи като застъпник на руската политика⁶⁶.

След едномесечно отсъствие, полк. Потапов се завръща в Цетине. Той е “предоволен” от мисията си, защото военния бюджет за 1911 г. е приет изцяло от правителството. Руският император одобрява изработения от военния агент нов закон за устройство на черногорските военни сили и разрешава изпращане на руски инструктори в армията. От

⁶⁴ Пак там, л. 67. Цетине, 10 ноември 1910 г., рапорт на Н. Колушев до цар Фердинанд.

⁶⁵ ЦДА, ф. 3к, оп. 8, а.е. 1693, л. 65. Цетине, 10 ноември 1910 г., рапорт на Н. Колушев до цар Фердинанд.

⁶⁶ Пак там, л. 69, 70. Цетине, 21 ноември 1910 г., рапорт на Н. Колушев до цар Фердинанд.

тези обстоятелства Колушев заключава, че Русия “се сили” да направи от Черна гора фактор за “всяка евентуалност” заради нейното стратегическото положение и “чудно-годния материал” на малобройното население. Според него Петербург е повлиян и от връзките между черногорци и албанци, създадени за да се обърне по-сериозно внимание на “скалистото гнездо” на черногорците, от което Русия се опитва да създаде важна опора⁶⁷.

Заедно с направените съобщения, Колушев настоява пред цар Фердинанд да се определи линията на поведение спрямо събитията в Северна Албания. Той подчертава, че България и нейният господар “броят многобройни симпатии” и упражняват силно влияние в страната. Според дипломата готвещото се въстание, независимо от неговия успех, ще създаде условия за засилване на това влияние, без да се компрометира официална България и нейната външна политика. За постигане на това е необходима ясна директива относно “тая колкото характерна, толкова и симпатична страна на Шкипетарите”, където трябва да “направим съвсем малко, за да имаме много”⁶⁸.

На 20 ноември в рапорт до Малинов, д-р Колушев съобщава, че въпроса за албанските бежанци е уреден. Част от тях заминават за пограничния градец Тузи, където ги “причаква” шкодренския валия. Докато ген. Бедри паша обещава пълна безнаказаност и свобода на емигрантите и ги увещава да са “мирни и предани” поданици на султана, от Андreeвица пристигна известие за ново движение през границата. От Косовския вилает в Черна гора преминават 115 души, водени от Сюлейман Батуша от Река, Дяковска каза и Халил Ибрахим Барди от Гаши. По същото време 80 души въоръжени албанци от племето Клементи се готвят да ги последват, като техният шеф се обявява против опитите за ограничаване на вековната кланова автономия. Вследствие на това от страната на Клементите са изгонени всички турски полицейски и финансови чиновници и е обявено въстание, което засилва революционното брожение в Албания⁶⁹.

Независимо от дадената амнистия, голяма част от албанските шефове остават в Черна гора. Те предприемат усилена дейност за подготовка на общо въстание през пролетта на следващата година. Известният водач Дед Люми уверява, че сръбското правителство е променило

⁶⁷ Пак там, а.е. 1874, л. 1. Цетине, 3 януари 1911 г., рапорт на Н. Колушев до цар Фердинанд.

⁶⁸ Пак там, а.е. 1693, л. 71. Цетине, 21 ноември 1910 г., рапорт на Н. Колушев до цар Фердинанд.

⁶⁹ ЦДА, ф. 176к, оп. 2, а.е. 800, л. 66. Цетине, 20 ноември 1910 г., рапорт № 368, Н. Колушев до А. Малинов.

“неприятелско си държане” и обещава помощ. За целта албанския шеф Хасан Хюсеин от село Будаково, Призренско заминава за Лесковац за да пренася оръжие в Косовския вилает⁷⁰.

За положението в Шкодренския вилает Външно министерство получава информация и от Рим. Пълномощният министър Димитър Ризов докладва, че голяма част от албанските бежанци, повярвали в дадената амнистия, скоро се завръщат обратно в Черна гора, защото се чувстват измамени. Това принуждава шкодренския валия отново да посети Цетине и да действа пред крал Никола за прекратяване паричната помощ за албанците⁷¹.

Към това Д. Ризов добавя, че Мирдитите са дали клетва да загинат в защита на вековните си привилегии и са се отказали от своя шеф Пренк Биб Дода паша. Принцът е обвинен, че когато е съветвал клана да предаде оръжието си на турските власти е “продавал правата на своята къща и на своето племе”. Поради това се укрива в Цариград, където е награден за извършеното предателство. По негов съвет и на негово място младотурците назначават каймакамин на Мирдития, който е предупреден, че ако заеме поста ще бъде убит. За наказание на принц Дода албанците от неговия клан обират и изгарят чифлика му, като допълнително възнамеряват да затворят двата пътя от Цариград за Шкодра, минаващи през Призрен и Тирана⁷².

В средата на декември от Битоля се съобщава, че започва друго движение в центъра на Средна Албания. В областта Мат, включваща около 40 мюсюлмани села, албанците отказват да плащат данък върху недвижимите имоти. Населението се оправдава със смутовете в страната и липсата на работа, като настоява да бъде освободено от налога за настоящата година. След отказа на властите, малесорите прибягват до насилие, вследствие на което мютесарифа на Дебър извиква подкрепления. В отговор властите препоръчават да се прекрати събирането на данъка, като се действа “предупредително”, без груба сила⁷³.

В рапорт от Скопие положението в Горна Албания е определено като “смъртно”, защото репресиите на командващия турските войски ген. Шефкет Торгут паша не са довели до премахване на съпротивата. Завърналите се бежанци нападат турските погранични постове, а в

⁷⁰ Пак там, л. 67. Цетине, 20 ноември 1910 г., рапорт № 368, Н. Колушев до А. Малинов.

⁷¹ Пак там, ф. 339к, оп. 1, а.е. 52, л. 8. Рим, 15 декември 1910 г., рапорт № 614, пълномощен министър Димитър Ризов до А. Малинов, извлечение до българската легация в Цетине.

⁷² Пак там.

⁷³ ЦДА, ф. 176к, оп. 2, а.е. 800, л. 72. Битоля, 16 декември 1910 г., рапорт № 803, Т. Недков до А. Малинов.

околностите на Дяково, Ипек и Гусине действат много албански чети⁷⁴. Икономов заключава, че дадената от цариградското правителство амнистия не е произвела никакъв ефект. Отново отворените училища в Корча се превръщат в естествени средища на националната борба, защото този път е “най-нормалния и най-пригодния” за “свестяване” на албанския народ. Оценката на българския консул е, че през следващата пролет ще се появят усложнения, които въпреки дадените отстъпки, турското правителство не може да предотврати⁷⁵.

Изказаните предположения се потвърждават от сведения от Цетине. Българският пълномощен министър съставя доклад въз основа на няколко разговора с известния албански публицист Никола Иванай бей. След като посещава Подгорица и местата, където живеят бежанци, той споделя, че идеята за общо революционно движение се одобрява от всички албанци. В подкрепа на това единствено средство за борба срещу младотурците работят всички шефове останали в Албания, които изпълняват указанията на емигрантите. На тайно съвещание в Неапол братският депутата Исмаил Кемал бей е предложил да се засили дейността на вътрешните революционни комитети. Според него вече е осъзната необходимостта от създаване на солидна връзка между различните кланове, както и между южните и северни албанци, които работят отделно и “всеки клан или бей на своя глава”. Иванай бей счита, че действията на младотурците в Албания имат за резултат крайното озлобление на народа. Но подчертава, че тази омраза служи за “добра почва,” на която се развива дейността на революционната организация⁷⁶.

Колушев отбелязва, че за разлика от идването на Иванай бей през лятото, когато е екстрадиран от черногорските власти, този път е приет добре. При среща с министрите е насърчен в дейността си, но среща явно неодобрение когато иска среща с албанските шефове. Тези патриоти и революционери се следят “отблизо” във връзка с политическите намерения на крал Никола, който се стреми да запази влиянието си над видните представители на Северна Албания. След като престоява цял месец в Черна гора, Иванай бей заминава за Рим, където предстои основаване на дружество в подкрепа на албанците. Колушев съобщава и за намерението на албанския патриот отново да посети България⁷⁷.

⁷⁴ Пак там, л. 71. Скопие, 14 декември 1910 г., рапорт № 1017, И. Икономов до А. Малинов.

⁷⁵ ЦДА, ф. 176к, оп. 2, а.е. 800, л. 75. Скопие, 29 декември 1910 г., рапорт № 1043, И. Икономов до А. Малинов.

⁷⁶ Пак там, л. 73. Цетине, 19 декември 1910 г., рапорт № 393, Н. Колушев до А. Малинов.

⁷⁷ Пак там.

В края на декември 1910 г. в рапорт до цар Фердинанд Колушев твърди, че албанските първенци гледат с голямо недоверие на направените отстъпки. Голяма част от тях са приели, че за гарантиране на вековните им права е останало само едно средство – революцията. В тази връзка контрабандата на пушки и патрони, подпомагана от чиновници и офицери албанци непрекъснато се увеличава. Революционните комитети се готвят да предприемат терористична дейност срещу най-видните представители на младотурския комитет. Той съобщава още, че двама водачи от Люма, заедно с 10 души се очакват да пристигнат в Черна гора, за да се споразумеят с Иса Болетинац за общи действия. Пратениците ще преговарят от името на 1000 люмалии, които отстояват своята свобода в планините и отказват да се подчинят на изпратената срещу тях войска⁷⁸.

Политиката на черногорското правителство спрямо албанците се следва от пограничните постове и население. Те вземат участие в четническите акции, помагат на албанците да минават границата, раздават им оръжие. Това създава “нервна неприязненост” сред турците, усилена от неуспехите във вътрешността на Албания. Но това положение създава и грижи на крал Никола. Колушев съобщава на цар Фердинанд, че според официални сведения общият брой на избягалите от Косовския вилает възлиза на 25000 души, между които голяма част сърби от Беранска каза. Поради това черногорските управляващи се обръщат към представителите на Русия и Италия за помощ, необходима за поддържане на бежанците. В същото време крал Никола пази шефовете от всяко съприкосновение с дипломатите и се стреми да държи помощите в “свой ръце”⁷⁹.

***

”Историческото право” на Крал Никола да седне на сръбския престол и да обедини двете държави, както и желанието за териториално разширение се засилва след провъзгласяване на Черна гора за кралство. Това съвпада с изостреното положение в Северна Албания, което дава повод на краля отново да потърси подкрепата на Русия. В резултат на неговите действия в края на 1910 г. е подписана Военна конвенция. Имперското правителство поема задължение да продължи реорганизацията на черногорската армия, която е модерно въоръжена и вече

⁷⁸ Пак там, ф. 3к, оп. 8, а.е.1693, л. 105. Цетине, 21 декември 1910 г., рапорт на Н. Колушев до цар Фердинанд.

⁷⁹ ЦДА, ф. 3к, оп. 8, а.е.1693, л. 101. Цетине, 21 декември 1910 г., рапорт на Н. Колушев до цар Фердинанд.

подчинена на руския генерален штаб. Освен това с конвенцията се регулират условията по отпускането и изразходването на материалната помощ за Черна гора, която през 1911 г. достига забележителната сума от 921 500 рубли⁸⁰.

Със сключването на военната конвенция са потвърдени традиционно добрите отношения между двете държави. Въпреки това Русия продължава да не одобрява стремежа на черногорските управляващи да подкрепят албанското движение. За това на крал Никола е даден настоятелен съвет да се откаже от замислите си относно Албания и да прекрати всякакви действия в това направление. В Петербург се опасяват от изостряне на ситуацията и възможен конфликт между Черна гора и Турция в който да се намесят и европейските държави⁸¹.

Независимо от направените категорични предупреждения, откритото ангажиране на Черна гора продължава, като нейните управляващи освен политически престиж и влияние в Северна Албания проявяват забележителна хуманост към албанските бежанци. За разлика от Черна гора, която проявява изключителна активност спрямо събитията в Албания, България остава резервирана. Правителството в София продължава "съзercаталната си" политика по отношение на албанското национално движение, като спазва инструкциите от Петербург за ненамеса във вътрешните работи на Османската империя. От друга страна агресивната младотурска политика, проявена по време на Албанското въстание от 1910 г. изостря ситуацията на Балканите и създава допълнително напрежение и нестабилност в отношенията между Турция и съседните държави. Това положение намалява шансовете за мирно уреждане на националния въпрос в етнически многообразния регион и подсказва, че съдбата на Османската империя на стария континент предстои да бъде решена⁸².

⁸⁰ Писарев, Ю. А., Н. И. Хитрова. Проблемы черногорской государственности 1878-1918 гг. В: Балканы в конце XIX начале XX века. Москва, 1991, с. 76; Распоповић, Р. Милица Николајевна Романова као дипломатски заступник Црне Горе у Русији на почетку XX вијека. В: Историски записи. Подгорица, 2001, № 1-2, с. 225.

⁸¹ Искендеров, П. А. Рождение албанского государства. В: В "пороховом погребѣ Европы" 1878-1914. Москва, 2003, с. 433.

⁸² Томовић, Н. Црногорски конзулат у Скадару и Малисорске буне 1910-1911. године. В: Историски записи. Подгорица, 1997, № 4, с. 210; Хаков, Д. История на Турция през XX век. София, 2000, с. 41

Iliana ILIEVA

THE POLICY OF KING NIKOLA REGARDING
ALBANIAN QUESTION IN 1910 THROUGH THE VIEW
OF BULGARIAN DIPLOMACY

Summary

In 1878 the Great Powers determined the fate of the Balkan peoples/nations without their participation, leaving compact masses of Bulgarians, Albanians, Greeks and Serbs in the territory of European Turkey. This situation led to aspirations for national unity and for forming a state as is the case with the Albanians. At the same time the Ottoman Empire was in crisis and that non-colonized part of the continent became the center of a race for the “Turkish heritage”.

The European diplomacy protected the integrity of Turkey, contrary to the interests of the Balkan countries. In turn, they attempted to achieve agreement on an anti-Turkish basis but failed to overcome their differences. In this connection, they kept an eye on every political development and paid more attention to Albania, which became the hottest spot in the Balkans.

In the early twentieth century, the Albanians had not yet created complications, but after the coup in Constantinople in 1908, their concerns began to take shape in the panorama of the international relations. Influenced by the Young Turks promise of “equality, fraternity, freedom”, the Albanian patriots raised the idea of autonomy, which was formulated by the League of Prizren. The subsequent rapid development of the Albanian national movement created the Albanian question, and it became a significant part of the national question in the Balkans. On the other hand, the Great Powers were worried by the aspirations of the Balkan politicians to use the ongoing events to strengthen their positions in that important Turkish province.

The Bulgarian governing authorities did not remain foreign to that interest as they regarded the solution of the Albanian and Macedonian questions in direct connection. The first Bulgarian agent in the Montenegrin capital was reminded that the main motive for the opening of the agency was to function as an observation point from where information about the positions and the opinions of the Montenegrin court and government on the situation in the Balkans was expected. With its location Cetinje proved to be a convenient place for close watching the movement of the Albanian people as well. The reports of the Bulgarian diplomatic agents are valuable evidences of both the Albanian history and the political life in Montenegro.

The “historical right” of King Nikola to expand the state increased after the proclamation of the Kingdom of Montenegro, which coincided with the tensed situation in northern Albania. This circumstance was an argument to seek the support of Russia, but King Nikola was advised to give up his plans about Albania as Petersburg feared a conflict between Montenegro and Turkey in which the European coun-

tries might intervene.

Despite the warnings, King Nikola went on with his diplomacy - alongside with the pursuit of influence in northern Albania, the monarch displayed remarkable humanity towards the Albanian refugees. Unlike Montenegro, which was extremely active, Bulgaria stood aloof from the Albanian struggle. Sofia continued its “contemplative” policy, complying with the instructions from Petersburg for nonintervention in the internal affairs of the Ottoman Empire.

On the other hand, the Young Turks’ aggressive policy towards the Albanian rebels sharpened the situation in the Balkans and created further tension and instability between Turkey and the neighboring countries. That reduced the chances for peaceful settlement of the national question in the region of ethnic diversity and suggested that the fate of the Ottoman Empire on the Old Continent was yet to be solved.

Александар РАСТОВИЋ*

ПОЛИТИКА ВЕЛИКЕ БРИТАНИЈЕ ПРЕМА БАЛКАНУ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

ABSTRACT: This work is dedicated to the policy of the Great Britain towards Balkan in the second part of the 19th and the beginning of the 20th century. This policy was founded on the three basic principles of the British foreign policy on the Balkans. First of all it was strictly respect decisions of the Congress of Berlin in terms of maintaining the status quo on the Balkans. Second, was prevented of the increase Russian influence and expansion in the Balkans. Finally Great Britain was against a creation of the wider union of Balkan states.

KEYWORDS: Great Britain, The Balkans, Berlin Congress, Turkey, Serbia, Montenegro

Интересовање британске политике за балканске прилике након завршетка Берлинског конгреса није престајало већ је, напротив, настављено несмањеним интензитетом. Свој однос према Балкану, његовим народима и државама Велика Британија је градила у складу са основним постулатима своје балканске политике. Први принцип је подразумевао стриктно поштовање одредби Берлинског уговора, други је означавао непрестано праћење да ли утицај Русије и панславистичких кругова расте или се смањује, и то посебно у Србији, Црној Гори и Бугарској, док је суштина трећег постулата била да се онемогући чвршће повезивање балканских држава у савез, федерацију или конфедерацију, јер би стварање једне веће словенске државе значило рушење концепта уређења Балкана устоличеног у Берлину. Настанак такве заједнице би представљао и директну опасност по енглеске интересе на Блиском и Средњем истоку, јер се а priori веровало да би она била убојито оружје

---

* Аутор је доцент на Филозофском факултету у Нишу.

у рукама Русије, помоћу кога би она повратила свој изгубљени утицај на том простору. Бројни извештаји британских посланика с Балкана крајем XIX века говоре о могућем формирању савеза између Србије, Црне Горе и Бугарске.

Британска политика се у овом периоду такође веома често интересовала и за односе између Србије и Црне Горе, који су имале наизменично своје периоде успона и падова, али у суштини нису били добри.¹ Те односе нарочито су оптерећивали династички сукоби и претензије кнеза Петра Карађорђевића на српски престо, које је по мишљењу његових противника имао подршку његовог таста црногорског књаза Николе Петровића. Ти односи су били лоши и затегнути посебно за време владавине краља Милана Обреновића. Иначе, црногорски књаз није много ценио Милана Обреновића и био је огорчен када је српски владар 1882. узео титулу краља.² Британске дипломате су у својим извештајима из Београда, али и са Цетиња често подвлачиле страх краља Милана од породичног повезивања династија Карађорђевић и Петровић, јер би они под покровитељством Русије могли да буду снажан фактор у његовом уклањању с престола. Тај страх је нарочито порастао после склапања брака између кнеза Петра Карађорђевића и кнегиње Зорке Петровић 1883. године.³ Још почетком фебруара 1883. Сидни Локок, министар резидент, извештава Форин офис из Београда да су краљ Милан и српска влада унемирени вестима да је кнез Петар Карађорђевић стигао на Цетиње, како би од књаза Николе запросио његову најстарију ћерку, што он сматра врстом завере против њега, у коју су умешана Црна Гора и Русија. Међутим, Локок је разговарао с Миланом Пироћанцем, председником српске владе који није изражавао забринутост због те намере кнеза Петра.⁴ Неколико дана касније и Кирби Грин, британски отправник послова јавио је са Цетиња да су и барон Густав Фрајхер фон Томел, аустријски посланик на Цетињу, и његова влада такође веома узнемирени због доласка српског кнеза у Црну Гору. Аустријска дипломатија није благонаклоно гледала на могући брак кнеза Петра и кнегиње Зорке сматрајући да то може да угрози трон њиховог миљеника краља Милана.⁵ Аустријски посланик је неколико месеци касније чак и упозорио црногорску владу да би могла да сноси одговорност за негативне последице које би проистекле из наставка

¹ М. Војводић, *Политика Србије према Црној Гори 1878-1903*, у *Краљ Никола - личност, дело и вријеме*, Међународни научни скуп, Подгорица 1-3. октобар 1997, књига 21, Подгорица 1998, 65.

² Dž. Tridvej, *Soko i oraо. Crna Gora i Austro-Ugarska 1908-1914*, Podgorica 2005, 19.

³ М. Војводић, нав. дело, 68.

⁴ Foreign Office 260/30, Locock to Granville, February 5, 1883. (у даљем тексту F. O.)

⁵ F. O. 260/31, W. Kirby Green to Granville, N° 23, February 11, 1883.

посете српског кнеза. То је између редова значило да аустријски двор не гледа позитивно на могуће орођавање две династије.⁶ Званични Лондон је тих месеци редовно добијао из Београда извештаје у којима се подвлачила нервоза и страх српског суверена због склапања брака српског кнеза Петра и црногорске кнегиње Зорке. Владара Србије је посебно иритирала бојазан да иза тог брака стоји Русија.⁷

Током осме и девете деценије XIX века британска дипломатија је помно пратила све вести о склапању потенцијалног савеза између балканских држава, а пре свега између Србије, Црне Горе и Бугарске, што је било у складу с једним од најважнијих принципа њене балканске политике, а он је подразумевао онемогућавање настанка било какве алијансе између балканских држава. Наравно за Форин офис је сваки деманти информације о постојању балканске уније било велико олакшање.⁸

За разлику од краља Милана, његов наследник краљ Александар је чинио кораке ка отопљавању односа Србије и Црне Горе, што британска дипломатија пажљиво прати. Први знак у правцу међусобног зближавања јавио се почетком фебруара 1890. када је у Београду боравио Гавро Вуковић, заступник министра иностраних послова Црне Горе, који је са српским званичницима разговарао о потреби побољшавања односа између две државе и о заједничком раду на народносним пословима у Османском царству. Иначе, до првог сусрета краља Александра и књаза Николе дошло је у Петрограду 1894. приликом сахране руског цара Александра III. Тада је договорено да се онемогући међусобна непријатељска политичка пропаганда на територији две државе.⁹ Следећи значајан корак ка међусобном зближавању десио се почетком 1896. када је генерал Милован Павловић као специјални изасланик српског краља послат на Цетиње како би уручио орден Светог Саве књазу Николи, за његове заслуге у области књижевности, и припремио терен за посете два владара. По писању српских листова овај орден је био и израз и братских осећања српског према црногорском владару.¹⁰

⁶ F. O. 260/31, W. Kirby Green to Granville, N° 65, May 7, 1883.

⁷ F. O. 260/30, Locock to Granville, N° 28, August 10, 1883, F. O. 260/31, Kirby Green to Granville, N° 26, February 12, 1883, F. O. 260/30, Locock to Granville, N° 29, August 10, 1883.

⁸ F. O. 260/31, Granville to Wyndham, N° 219, June 12, 1883, F. O. 260/31, Locock to J. Pauncefote, N° 14, June 21, 1883, F. O. 260/37, Wyndham to Salisbury, N° 38, January 16, 1886, F. O. 260/47, St. John to Salisbury, N° 181, October 12, 1889.

⁹ Н. Ражнатовић, *Посјета књаза Николе Београду 1896. и краља Александра Цетињу 1897. године*, Историјски записи бр. 2, година XXI, књига XXV, Титоград 1968, 201-202.

¹⁰ F. O. 105/113, E. Fain to Salisbury, N° 6, January 20, 1896.

Боравак емисара српског владара топло је поздравила и црногорска штампа.¹¹

Црногорски књаз Никола стигао је у посету Београду 27. јуна 1896. године. Био је то историјски догађај у одосима између две државе. Читав ток посете и њене резултате брижљиво су бележили у британском посланству у Београду. Посланик Едмунд Фејн саставио је 1. јула 1896. опширан извештај о посети књаза Црне Горе. Из овог писма сазнајемо да је црногорски владар стигао у Београд у пратњи војводе Гавра Вуковића, министра спољних послова, војводе Илије Пламенца, министра војног, војводе Сима Поповића, министра просвете. Књазу је приређен срдчан дочек, а сусрео се и с бившом краљицом Наталијом. Фејн напомиње да су улице Београда којима је пролазила свечана поворка биле украшене националним тробојкама, а хиљаде посматрача од којих су многи пристигли из унутрашњости обучени у националну ношњу, срдчно су поздрављали долазак књаза који је био обучен у традиционалну црногорску ношњу. Приликом посете Београду књаз Никола је обишао Велику школу, музеј, националну библиотеку, Војну академију, фабрику дувана и националну банку. У његову част дванаест младића отпевало је црногорску химну. Заједно с краљем Александром и краљицом Наталијом црногорски суверен је обишао и Топчидер где је доживео овације окупљеног народа. Последњег дана посете, 30. јуна, посетио је и Бањицу где је одржана војна парада пешадије и артиљерије.¹² Књаз се приликом посете Београду сусрео и с митрополитом Михаилом, Јованом Ристићем, као и шефом радикалне партије. Сумирајући резултате ове посете дипломата Финдлеј је напоменуо да је посета књаза наишла на велико интересовање штампе и страних дописника који су за ту прилику допутовали у Београд, као и да је црногорски књаз посебно одушевио српски народ. Његова снажна фигура и црногорска национална ношња наишли су на топао пријем.¹³ И професор Слободан Јовановић је сматрао да се посета књаза Црне Горе претворила у велики народни празник.¹⁴ Међутим, осим спољног израза пријатељства посета суштински није имала практичног ефекта.¹⁵

Као нови знак у приближавању две земље сматрано је слање генерала Јеврема Велимировића као првог опуномоћеног министра и извандредног посланика Србије на Цетињу априла 1897 (први пут

¹¹ F. O. 105/113, E. Fain to Salisbury, N° 8, February 1, 1896.

¹² F. O. 105/113, E. Fain to Salisbury, N° 45, July 1, 1896, F. O. 260/68, Findlay to Salisbury, N° 45, July 1, 1896.

¹³ F. O. 260/68, Findlay to Salisbury, N° 46, July 9, 1896, F. O. 260/68, Findlay to Salisbury, N° 47, July 10, 1896.

¹⁴ С. Јовановић, Влада Александра Обреновића I, Београд 1990, 310.

¹⁵ М. Војводић, нав. дело, 73.

званично су успостављени редовни дипломатски односи две земље) и посета краља Србије црногорској престоници од 3. до 5. маја 1897. Српски владар је срдечно дочекан на Цетињу, а у његову част извршена је смотра два батаљона црногорских трупа.¹⁶ Српски суверен је посетио Дјевојачки институт, Болницу књаза Данила I, Дјечији дом. По извештају посланика Фејна сусрет на Цетињу између два владара протекао је у срдочној атмосфери, али по његовим информацијама ни том приликом није било неких практичних резултата посете. Иначе, Фејн износи мишљење да су се по питању Македоније, Србија и Црна Гора увек разумеле и радиле заједно у Цариграду по тој теми. Претпоставио је да су два владара свој сусрет искористила да разговарају о Македонији и како да заузму заједничку акцију против бугарске пропаганде у Македонији.¹⁷

Међутим, убрзо после ове посете долази поново до захлађења у међусобним односима. Црногорски књаз је сумњичен да је умешан у Ивандањски атентат 1899, што је резултирало повлачањем српског посланика са Цетиња пуковника Машина, априла 1899, и прекидом дипломатских односа.¹⁸ У Београду се није са симпатијама гледало на обнављање аспирација књаза Николе на српски престо, до чега је дошло, по мишљењу дела српских званичника, после 1902, након све извесније чињенице да краљ Александар Обреновић неће моћи да има потомство. Занимљиво је да је Џорџ Бонхам, британски посланик у Београду, крајем новембра 1901. ипак приметио да је дошло до краткотрајног побољшавања међусобних односа, а доказ за то видео је у слању пуковника Василија Антонића на чело српског посланства у Цетињу.

Промена на српском престолу поново је затворила причу о аспирацијама књаза Николе на српски престо, али су односи погоршани крајем 1904. различитим оптужбама на рачун књаза Црне Горе. Жута штампа га је, на пример, оптуживала да је умешан у смрт бившег министра правде, што је одбачено у свим озбиљним листовима. Односи су закомпликовани и гласинама о томе да краљица Наталија намерава да све своје интересе у погледу наслеђа убијеног краља Александра пренесе на принца Мирка Петровића.

Иначе, британска политика према Балкану и на почетку XX века се у основи темељила на сличним постулатима као и у претходном периоду. Међутим, страх од све већег утицаја германског фактора у

¹⁶ F. O. 260/70, Kennedy to Salisbury, N° 10, March 31, 1897, F. O. 260/70, Kennedy to Salisbury, N° 10, May 7, 1897.

¹⁷ F. O. 105/117, E. Fain to Salisbury, N° 42, May 12, 1897.

¹⁸ М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988, 248.

балканској и светској политици, натерало је Форин офис да након 1905. делимично измени и неке своје погледе на Балкан, а ту пре свега мислимо на напуштање политике русофобије, односно постепеног отопљавања и приближавања Русији, што је кулминирало међусобним споразумом из 1907. године. Самим тим њена балканска политика није више у толикој мери опседнута руском опасношћу, односно слаби и њена подозривост према Србији и Црној Гори. У то време долази до обнове дипломатских односа са Србијом, после решавања завереничког питања 1906, као и учешћа Србије и Црне Горе на великој балканској изложби у Лондону 1907, што је представљало снажан импулс међународној политичкој, економској и културној афирмацији ове две државе.

У Великој Британији је с великом пажњом праћено ново погоршање односа Србије и Црне Горе до кога је дошло током 1907, а које је достигло свој зенит током и након завршетка Бомбашке афере. Иначе, именовање Јована Јовановића, искусног српског дипломате, за отправника послова на Цетињу пало је у најнезгодније време, у предвечерје анексионе кризе,¹⁹ односно поклопило се са избијањем чувене Бомбашке афере која је веома покварила и онако нестабилне односе између две државе. О овом догађају Лондон је редовно извештаван и од својих дипломата у Београду. У свом првом извештају након избијања афере посланик Џејмс Вајтхед пренео је вести да су у заверу против црногорског владара умешани и српски грађани.²⁰ Међутим, већ неколико дана касније Вајтхед је изнео дијаметрално супротно мишљење тврдећи да је све евидентније да ни српска влада ни други српски грађани немају ништа с том ствари.²¹ Одбијање српске владе да казни два црногорска студента које су црногорске власти оптужиле да су директно повезане са организацијом завере за убиство књаза Николе још више је искомпликовало односе две државе. Крајем фебруара 1908. Вајтхед је писао да неспоразуми између Србије и Црне Горе који су настали због завере против књаза Николе нису у потпуности нестали. На све то надовезивала се изјава Пашића у скупштини да је отправник послова на Цетињу Јовановић овлашћен да напусти Црну Гору уколико тамошња политичка ситуација буде таква да његова позиција постане неподношљива.²²

Суђење учесницима Бомбашке афере изазвало је посебно интересовање британске дипломатије. Вајтхед је обавестио министра Едварда Греја 28. маја 1908. да се у Београду живо прати судски процес и да је српска влада послала Светозара Ристића, заменика шефа

¹⁹ Р. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*, Подгорица-Београд 1996, 371.

²⁰ F. O. 371/328, Whitehead to Grey, N° 85, November 14, 1907.

²¹ F. O. 371/328, Whitehead to Grey, N° 87, November 28, 1907.

²² F. O. 371/520, Whitehead to Grey, N° 12, February 24, 1908.

прес бироа, да прати суђење и извештава као репортер. Такође, у исту сврху послато је и неколико београдских новинара између осталих Ђура Костић, дописник *Frankfurter Zeitung*-а и *Vienna Neue Frei Presse*. Антисрпски дописник *Pester Loyd*-а је такође био присутан на Цетињу, и он је послао извештај са Цетиња у коме наводи да су пронађена писма код ухапшених студената у којима постоје докази да их је краљ Петар подстицао на заверу, што покрепљује тезу да је српска влада умешана у тај случај.²³

Изрицање драконских казни оптуженима у процесу такође је узбунило српску јавност. Џејмс Вајтхед пише 13. јула 1908. да су оштре казне наишле на жестоке реакције у Београду. Пренео је писање српске штампе да је на суђењу изношено низ клевета против српске владе и династије, али изводи закључак да је опште мишљење јавног мњења у Европи и, посебно, у словенским земљама да је председник владе Лазар Томановић овим скандалозним суђењем дискредитовао себе, а да је Србија из суђења изашла без бламаже.²⁴ Када је црногорски краљ Никола помиловао учеснике Бомбашке афере тај чин је наишао на хладан пријем у Србији. Форин офис је обавештен средином септембра 1910. да је српска штампа ту одлуку само регистровала без коментара, док је дипломата Колвил Барклеј у разговору с генералним секретаром Министарством иностраних дјела Данилом Стефановићем сазнао да српска влада нема никакве везе с том афером и да амнестију краља Црне Горе не сматра чином добре воље према Србији како је то оцењено у страниј штампи.²⁵ Тиме је стављана тачка на једну од најтежих фаза у историји односа две државе.

Уследила је и анексиона криза која је означила привремено приближавање две државе и побољшавање међусобних односа. Као и у Србији и у Црној Гори анексија је изазвала талас незадовољства, скоро ратничко расположење, а црногорски књаз и влада су издали проглас о анексији која је сматрана повредом одлука Берлинског конгреса.²⁶ Талас демонстрација захватио је Цетиње и скоро све остале градове у Црној Гори. Анексија је помирила Београд и Цетиње. Српски посланик Јован Јовановић се 12. октобра вратио у Црну Гору, а књаз је, генерално речено, препустио Србији вођење акције на међународном плану

²³ F. O. 371/520, Whitehead to Grey, N° 33, May 28, 1908.

²⁴ F. O. 371/520, Whitehead to Grey, N° 47, July 13, 1908.

²⁵ F. O. 371/982, Colville Barclay to Grey, N° 63, September 19, 1910.

²⁶ Л. Вукчевић, *Став књаза Николе према анексији Босне и Херцеговине 1908*, у *Краљ Никола -личност, дјело и вријеме*, Међународни научни скуп, Подгорица 1-3. октобар 1997, књига 21, Подгорица 1998, 250; Р. Јовановић, *Став Црне Горе према анексији Босне и Херцеговине*, Историјски записи, година XVI, књига XX, св. 1, Титоград 1963; 91-93, С. Кнежевић, *Велика Британија и анексиона криза*, Подгорица 2005, 77.

око анексије.²⁷ Тако је, на пример, Милован Миловановић приликом своје дипломатске мисије у Лондону крајем октобра у разговорима са Едвардом Грејом и Чарлсом Хардингом, државним подсекретаром, стално подвлачио да су територијалне надокнаде капитално питање за Србију и Црну Гору али и за будућност Балкана.²⁸ У разговорима је покренуо питање Новопазарског санцака, фигуративно напомињући да је: “Новопазарски санцак за Турску непотребан односно да представља апендикс (слепо црево), док је за Србију и Црну Гору пупак.”²⁹ Тврђ став Аустро-Угарске и њена неспремност да изађе у сусрет српским захтевима за територијалним ревиндикацијама умало нису довели до ширег европског сукоба. Захваљујући дипломатском умећу Едварда Греја, избегнут је ратни епилог, а Србија је приморана да прихвати свршен чин и призна анексију 31. марта 1909, док је 5. априла то учинила и Црна Гора. Занимљива је оцена Едварда Греја о анексији и њеним последицама коју је изнео у писму Артуру Николсону 2. априла 1909. Том приликом је признао да Србија у ситуацији око анексије није остварила ништа, то јест да јој Аустро-Угарска није ништа понудила, док је Црна Гора добила компензације у смислу укидања ограничења њеног суверенитета.³⁰

После краткотрајног побољшања ново искушење у односима Србије и Црне Горе наступило је током 1910, а камен спотицања је било присуство српског суверена на прослави великој јубилеја његовог таста, педесетогодишњице доласка на престо Црне Горе. Од почетка актуелизовања овог питања британски политички врх је из Београда добијао процене својих дипломатских представника да суверен Србије сигурно неће присуствовати свечаностима на Цетињу. Џејмс Вајтхед је 13. јуна известио министра Греја да он сматра да краљ Петар неће ићи у Црну Гору, то јест, да ће послати принца престолонаследника Александра као свог изасланика.³¹ Британски посланик на Цетињу Хенри Бомон, пак, тврдио је да је долазак краља Петра на Цетиње неизвесан.³² У међувремену, у Београду су се појавиле бројне шпекулације око присуства српског владара на свечаностима на Цетињу. Неке од њих су ишле толико далеко да се тврдило да је недавна оставка владе у вези с присуством Пашића на обележавању јубилеја књаза Нико-

²⁷ Р. Јовановић, нав. дело, 120.

²⁸ А. Раствојић, *Велика Британија и Србија 1903-1908*, Београд 2005, 110.

²⁹ АС, МИДС, ПО, 1908, Ф-II, Д-II, Пов. бр. 2442, М. Миловановић-II. Велимировићу, 16. X 1908; Архив Србије, Лични фонд Милована Миловановића, Разговори из 1912. о анексији, Резиме, Моја политика у току анексије, X, 37.

³⁰ B. D., vol. V, N° 823, E. Grey to A. Nicolson, April 2, 1909, 771-772.

³¹ F. O. 371/982, Whitehead to Grey, N° 44, June 13, 1910.

³² Dž. Tridvej, nav. дело, 68.

ле који је наводно изјавио да, ако Пашић дође заједно с краљем Петром на Цетиње, он га неће примити јер га сматра одговорним за Бомбашку аферу. У том смислу Вајтхед је чак обавио разговор с Милованом Миловановићем који му је рекао да ће Србија несумњиво имати свог представника на јубилеју на Цетињу и да, чак, иако краљ Петар не оде, биће послат принц Александар, као и да ће можда он (Миловановић) бити у пратњи, како би се свечаности дало не само фамилијарно већ и политичко обележје. Ипак, указао је на детињасто понашање књаза Николе које изазива српску сумњичавост. Најновији пример тога је да је на сусрете српских хорских друштава послао као свог изасланика Павла Маринковића, који је антидинастички расположен и кога је један официр пре три године пребио на улици јер је клеветнички напао принцезу Јелену. Миловановић му је рекао и да се књаз Никола и његови синови и даље заносе илузијом да у случају промене династије Карађорђевић могу доћи на српски престо и уверавао га да то није могуће и да друга национална династија никада неће бити прихваћена на српском престолу.³³

Одлука црногорске скупштине да прогласи краљевину, а Николу Петровића за краља, још више је унела тензије у односе две државе и отклонила трачак наде да ће Петар Карађорђевић доћи у Црну Гору. Дипломата Барклеј је известио Форин офис крајем јула 1910. да се званични српски кругови нису изјашњавали поводом одлуке књаза Николе да се прогласи за краља, али да влада осећање увређености због те одлуке. Барклеј пише да и док је српски краљ гајио наду да ће се Срби једног дана ујединити под његовом круном формирање друге српске краљевине чини реализацију ове идеје проблематичнијом. Не треба да чуди што краљ Петар гледа на догађај који следи са иритацијом и што се држи повучено у односу на предстојећи јубилеј. Краљ ће послати престолонаследника Александра на прославу јубилеја и то у војној униформи, али у његовој пратњи неће бити ни премијера, ни министра спољних послова нити министара. Напомиње и да су ступци штампе свакодневно пуни текстова против књаза Николе, у којима се позивају сви Срби да се уздрже од учешћа на обележавању јубилеја.

Број гласина око присуства српске делегације на прослави јубилеја растао је како се приближавао дан свечаности. Барклеј је почетком августа послао у Лондон опширно писмо у коме је подвукао да је једна од најраспрострањенијих гласина она која говори о томе да је због недоласка српског краља на свечаности енглески посланик Вајтхед напустио Београд и да ће исто учинити и руски посланик. Барклеј је у међувремену разговарао с руским послаником Хартвигом који му је пре-

³³ F. O. 371/982, Whitehead to Grey, N° 46, June 23, 1910.

нео узнемиреност руске владе због одлуке краља Петра да не учествује у јубилеју, и да је он поводом тога разговарао и с Миловановићем који му је рекао да краљ није ни одбио позив за учешће и да је интервенисала руска влада. Након након тога је упућен позив краљу Петру да узме учешће на свечаностима. Хартвиг је након тога разговарао и с краљем, који му је рекао да не може да путује због стања његовог здравља, да му је препоручен одмор и да би га замор приликом путовања убио. Хартвиг је затим био мишљења да лични лоши односи који годинама владају између таста и зета, а посебно сукоб око мираза његове ћерке, доприносе одлуци српског краља да не путује на Цетиње. Такође, изразио је жаљење да лични односи два владара и две српске династије доприносе затегнутости односа Србије и Црне Горе.³⁴

Ствар је решена тако што је на Цетиње 20. августа отпутовао принц престолонаследник Александар с делегацијом, о чему је Барклеј одмах обавестио Форин офис. Барклеј наводи да су делегацију чинили генерал Степановић, мајори Јовановић и Недић, капетани Бошковић и Јанковић, приватни краљев секретар. Делегација у којој су се налазили пуковник Димитријевић и капетан деветог пука, коме је књаз Никола почасни командант, такође је отишла истог дана за Цетиње. Краљ Петар је поводом јубилеја донео одлуку о унапређењу књаза Николе у ранг генерала српске војске, принца Данила у чин пуковника, принца Мирка у чин мајора, а принца Петра у другог поручника. Као поклон послао је два коња за књаза и велики крст реда Светог Саве и дијаманте за кнегињу Милену. Свечаностима ће присуствовати и унука кнеза Николе принцеза Јелена Карађорђевић.³⁵

Балкански ратови су представљали велику прекретницу у историји Балкана, и означили велику наду за тамошње народе и државе да ће се окончати вишевековна османска владавина на делу Балканског полуострва. Војни успеси балканских савезника представљали су дубоко изненађење за велике силе које су морале да прихвате територијалне измене, мада су, све у свему, то учиниле невољно. Што се тиче Велике Британије, она није могла у потпуности да прихвати новостворено стање, јер није желела да додатно иритира Аустро-Угарску што би могло да доведе до новог, светског, рата за који још није била спремна као ни Велика антанта коју је требало ојачати и припремити за сукоб који је био у суштини, неминован. Осим тога, рат је по Греју, био неморално средство спољне политике које је требало избећи. Таква британска уздржаност доћи ће до изражаја према српским захтевима приликом одређивања источних граница Албаније, а још више за време Скадар-

³⁴ F. O. 371/982, Colville Barclay to Grey, N° 58, August 4, 1910.

³⁵ F. O. 371/982, Colville Barclay to Grey, N° 60, August 22, 1910.

ске кризе 1913, када је од Црне Горе и њеног владара тражено на све начине да прекину ратна дејства и повуку се из Скадра.

Отпочињањем напада црногорске војске на Скадар 7. фебруара 1913. отворено је тзв. Скадарско питање, једно од најсложенијих проблема и најкритичнијих момената у Првом балканском рату.³⁶ Што се тиче британске дипломатије, она није имала директног интереса у тој кризи већ је своју активност усмерила на посредовање између Аустрије и Русије, како би се изнашло мирно решење проблема односно избегао сукоб два блока.³⁷ Едвард Греј се надао да ће се решењем овог питања отворити могућност одређивања источних граница Албаније, али није желео да се на амбасадорској конференцији води дискусија о Скадру све док се не постигне компромисно решење.³⁸ Британска влада је тих критичних месеци нарочиту пажњу поклањала понашању Србије, која се налазила у врло неповољној позицији, разапета између обавеза према Црној Гори и опасности да због непромишљених потеза изгуби тешко стечене територијалне добитке (Пећ, Призрен, Дебар). Иначе, Едвард Греј је од почетка Скадарске кризе слао сигнале Београду да је амбасадорска конференција решила питање албанских граница, као и да ће Скадар припасти Албанији и да зато не треба улазити у беспотребну авантуру, јер ће даље жртве око тога града бити непотребне и узалудне.³⁹ У том смислу вршен је и притисак на Николу Пашића, с којим је у неколико наврата разговарао и Ралф Пеџет, британски посланик у Београду, тражећи да Србија повуче трупе из Скадра и да од Црне Горе испослује попуштање по Скадарском питању, што је он и учинио али у том тренутку без успеха.⁴⁰ Међутим, да би одобровољио Лондон и Беч од српске војске је почетком априла 1913. затражио да обустави напад на Скадар и да почне да се повлачи.⁴¹ Знајући да је цена за добијање Ђаковице прихватање аустријског захтев око Скадра, Пашић је сматрао да због тога не треба сувише „залегати” за одбрану црногорског права на тај град. Један од разлога је била и поморска блокада обале од Бара до ушћа Дрима коју су извеле велике силе. Иначе, искусни Артур Николсон је тих дана црногорском посланику у Лондону Јову Поповићу добронамерно упутио савет да његова држава прихвати одлуку великих сила о Скадру, јер и у случају да Скадар падне у руке Црногораца, на крају ће морати

³⁶ М. Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, Београд 1970, 7.

³⁷ Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903-1914*, Београд 1965, 656; С. Кнежевић, *Едвард Греј и Скадарска криза*, ЈИЧ 1-2, год. XXXIII, Београд 2000, 72.

³⁸ М. Војводић, *Скадарска криза*, 49.

³⁹ АС, МИДС, ПО, 1913, Ф-ХП, Д-IV, Пов. бр. 1286, С. Грујић-МИД-у, 18. III. 1913.

⁴⁰ В. D., vol. IX, part II, N° 774, R. Paget to E. Grey, April 1, 1913, 630-631.

⁴¹ АС, МИДС, ПО, 1913, Ф-ХП, Д-В, Пов. бр. 1446, Н. Пашић-С. Грујићу, 29. III 1913.

да се се приклоне вољи Европљана и, напусте град, што су они одбили.⁴²

Ралф Пеџет је добро „прочитао” намере српског државника и у том смислу, средином априла 1913. обавестио Греја да је потпуна и изненадна промена у ставу српске владе настала због тога што је Пашић увек био млак према помагању Црне Горе и веома узнемирен како да нађе излаз и избегне тешку позицију, односно потврди жеље сила. Његов изговор да не може да напусти савезнике, јер би то било неспојиво са српском чашћу, био је намењен јавном мњењу Србије и Црне Горе. Пеџет је сматрао да Пашић није радио у интересу очувања црногорске династије већ да је, напротив, чинио све да она падне и да дође до сједињења две државе.⁴³

Црна Гора је, и поред непрекидних упозорења, ипак заузела Скадар 24. априла 1913, али је Лондонска конференција саопштила да тај пад не мења решење сила и да она треба што пре да га напусти. Заузеће Скадра од стране црногорске војске потпуно је разбеснело Аустрију која је то сматрала великим шамаром. Зато су у Бечу нарасле радикалне опције које су захтевале жестоки обрачун са Црном Гором. Британска дипломатија је поново почела да шаље сигнале Београду да треба да се уздржи од мешања у случају сепаратног напада Аустрије на Црну Гору и да учини напоре и саветује црногорског владара да попусти и напусти град.

Руски амбасадор у Лондону гроф Александар Бенкендорф је 30. априла информисао Греја да је његова земља, такође, као и Велика Британија саветовала Србију да, у случају одвојене акције Аустрије против Црне Горе, треба да покаже да је незаинтересована по питању Скадра и саветује краљу Николи да се потчини вољи сила, чиме ће бити ослобођена сваке одговорности за случај ратне акције Аустрије.⁴⁴ Те британске савете Србија је послушала. Почетком маја 1913. Пашић је уверавао Пеџета да је обавестио краља Николу да не очекује више никакву подршку Србије и да је свестан значаја избјегавања могућности да се Аустрији пружи шанса да Србију оптужи за евентуалног кривца будућег рата. Његова страховања су била да црногорски краљ неће одустати од Скадра и да је једини начин да попусти да му се обећа територија у близини Скадра.⁴⁵

Српски премијер је заиста 4. маја 1913. затражио од црногорских власти да се повуку из Скадра. Црна Гора је истог дана изјавила да Скадар предаје у руке силама без икаквих услова. Тиме је завршена ова

⁴² Dz. Tridvej, nav. delo, 150.

⁴³ B. D., vol. IX, part II, N° 841, R. Paget to E. Grey, April 12, 1913, 681-682.

⁴⁴ B. D., vol. IX, part II, N° 912, R. Paget to E. Grey, April 30, 1913, 739.

⁴⁵ B. D., vol. IX, part II, N° 929, R. Paget to E. Grey, May 2, 1913, 752-753.

криза која је претила да изазове рат с несагледивим размерама. Британска политика се, као и много пута раније, трудила да спречи избијање рата и, знајући у каквим се блиским везама налазе Србија и Црна Гора (етничким, лингвистичким, верским, савезничким, настојала да Србију одвоји од скадарског проблема сматрајући да њени интереси нису тамо угрожени и да би она учествујући са својим војним јединицама у нападу на тај град само угрозилa резултате својих територијалних добитака. Пашић је то бриљантно схватио и послушао савете британске владе.

Британска политика се на Балкану у другој половини XIX и на почетку XX века заснивала на три основна постулата на коме је стриктно истрајавала. Посебна сфера њеног интересовања је редовно праћење развоја односа између Србије и Црне Горе, који су имали велике осцилације, односно, етапе успона и падова. За њу је од пресудне важности било онемогућавање стварања једне велике словенске државе чији би стуб чиниле Србија, Црна Гора, Бугарска и која би постала опасно оруђе у рукама Русије, које би ова могла да искористи за угрожавање Цариграда, мореуза, а самим тим и најважније британске колоније Индије.

Aleksandar RASTOVIĆ

THE BRITISH POLITICS ACCORDING TO THE BALKANS AT THE END OF 19TH AND AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Summary

The British policy towards the Balkan Peninsula throughout the second part of the nineteenth century was based on the fundamental principles of its Balkan policy. This policy is a qualified commitment for respect decisions of the Congress of Berlin in terms of maintaining the status quo on the Balkans. Great Britain also fears of the increased Russian influence and expansion of Russophile feelings in the Balkans. The British policy also looked with disapproval upon all other efforts of the Balkan nations to form union of Balkan states. As regarding the British politics at the beginning of the Twentieth Century according to the Balkans it was almost same as well as in the Nineteenth Century.

In this period mainly focus of the British diplomats in Serbia was on the issue what kind of relationships between Serbia and Montenegro exist, and whether their rulers are in good or bad relations. There are a number of political and diplomatic reports which allude to the poor relationships between two states and dynasties. From the end of the Berlin congress till the beginning of the Balkans Wars rela-

---

tionships between two neighbours were going up and down. Bad relations and many troubles were especially during the reign of the king Milan Obrenovic who demonstrated distrust towards prince Nikola, because he thought that he had ambitions to remove him from the Serbian throne and became a new Serbian ruler. Further step in the worsening of the mutual hatred was marriage between prince of Petar Karadjordjevic and princess of Zorka Petrovic. In addition prince of Nikola was suspicious towards king of Milan, when he declared Serbia as the Kingdom, and became new Serbian king in the 1882. During the reign of the king Aleksandar Obrenovic there were a few efforts for advancement of relationships and dynasties ties. As for relationships during the reign of Petar Karadjordjevic, they were even worse than in the previous period. The worst decade of the mutual relations was in 1907. during the so called Bombing affair, when the government of Montenegro indicted Serbian government for supporting of conspirators whose were made plotting against prince Nikola and his government. Something better relationships were during the Annexation crisis and the Balkans wars when two sides take common standpoints according to Austro-Hungary and Turkey.

Нада ТОМОВИЋ*

КРАЉ НИКОЛА И УСТАНЦИ СЈЕВЕРНОАЛБАНСКИХ ПЛЕМЕНА 1910-1911. ГОДИНЕ

ABSTRACT: The paper deals with uprising of the north-Albanian tribes 1910-1911, caused by the fact that Yung Turks started conducting policy of islamization, disarming non-Turkish population and breaking political organizations. Although without direct military engagement, Montenegro was sanctuary to many Albanian refugees. King Nikola put great diplomatic efforts with Turkish authorities so that Albanian emigrates would be allowed free return home. By helping these riots, it was obvious that King Nikola is preparing a bigger liberation movement in Balkans, whose initiator would be Montenegro.

KEY WORDS: North Albania, uprising, refugees, Montenegro, King Nikola

Учврстивши се на власти, Младотурци су почели да воде великотурску политику и, погазивши своја обећања 1909. и 1910. године, донијели су низ закона чији је циљ био да угуше ослободилачке покрете поробљених народа, настављајући њихово турцизирање. Разоружано је нетурско становништво, разбијене су политичке организације поробљених народа, укидана настава на матерњем језику, а дуж граница настањивани муслимани да би измијенили структуру становништва у османским европским провинцијама. Тим мјерама Османско царство је изазвало против себе врло снажан покрет поробљених народа, а у сјеверној Албанији је дошло до устанка.

Почетком априла, устанак поприма масовни карактер, па је због тога главну команду над османском војском у Албанији преузео лично министар војни Махмут-Шефкет паша, а почетком маја османска вла-

---

* Аутор је редовни професор на Филозофском Факултету у Никшићу.

да обећала је Албанцима, да ће им, у случају умирења повратити оружје. Но то ипак није ишло тако брзо. Далеко надмоћнија османска војска крајем маја 1910. углавном је растјерала побуњенике и њихове вође прелазе границу.¹

Глас Црногорца од 12. маја 1910. извјештава да је у Црну Гору пребјегао и познати малисорски вођа Исо Бољетинац са тринаест својих другова и са својим синовима. Из пограничног села Велика он је упућен у Андријевицу а затим у Никшић.²

Из дана у дан број емиграната из косовског и скадарског вилајета бивао је све већи и већи, тако да их је почетко октобра 1910. било око 2000.³

Краљ Никола покушао је да издејствује код османских власти да се албанским емигрантима дозволи слободан повратак, а када у томе није успио старао се да им у земљи омогући нормалан живот. Да тај његов поступак не би довео до некаквих дипломатских, а можда и оружаних сукоба, Црна Гора је почетком октобра предала представницима великих сила на Цетињу један меморандум по овом питању.

Османско царство је интезивно радило да овај општи покрет што прије смири. Оно је већ у другој половини октобра послало на Цетиње скадарског валију Бедри-пашу, да као предсједник османске комисије уреди сва спорна погранична турско-црногорска питања заједно с предсједником црногорске комисије бригадиром Јанком Вукотићем. Најактуелније тадашње питање ипак је било питање повратка емиграната из Црне Горе својим кућама.

Краљ Никола издејствовао је код османских власти да се свим емигрантима обећа амнестија и да се они могу повратити. У Црној Гори остала је 21 албанска породица. Интересантно, тадашњи црногорски конзул у Скадру, Душан Греговић, предлагао је краљу Николи да са емигрантима поступа опрезно. Он није имао повјерења ни у саме албанске прваке. У једном писму краљу Николи он између осталог пише: „Према разним извјештајима који ми долазе не говори се најбоље о Сокол Бацу. Чујем, да чине пропаганду у Малесији на нашу штету. Може бити да се варам и да сам слабо обавијештен, али мислим да се Соколу не би требало сасвим повјеровати него да би га требало мало боље припазити...“ По Греговићевом мишљењу арбанашким главарима ништа не треба вјеровати, јер би они свашта урадили за новац.⁴

¹ Васиљ Поповић, *Источно питање*, Београд 1968. 163.

² Ристо Драгићевић, *Малисорске буне 1910-1911*, Записи 1940, књ. XXII, св. 1-5, 152.

³ *Глас Црногорца*, 12. јун 1910.

⁴ ДАЦ. МИД, Фонд конзулата у Скадру, 18. III 1910. док бр. 11.

Због бојазни од рата за који није била спремна, Русија је одлучно тражила од Црне Горе да откаже гостопримство емигрантима из Албаније. Руски посланик на Цетињу Арсенијев, саопштио је то црногорском министру иностраних дјела Лазару Томановићу, а овај краљу Николи. Ова одлука толико је краља увриједила да је одмах реаговао, па је у вези с тим упутио писмо руском посланику у коме истиче да ће Црна Гора и даље пружати уточиште албанским избјеглицама упркос пријетњама Русије да ће прекинути сваки вид помоћи Црној Гори и да се Русија у случају компликација на Балкану не треба жртвовати за Црну Гору.⁵

Наредна 1911. година била је још немирнија, јер је Младотурска влада још више погоршала положај нетурског становништва у Османском царству па се опет јављају буне и побуњеници траже уточиште у Црној Гори.

Порта је почетком фебруара 1911. саопштила црногорској влади да допушта слободан повратак свим емигрантима, осим главарима и оним који су починили неке злочине.

Да би показао своју „неутралност“ краљ позива на савјетовање и османског отправника послова на Цетињу Садредин - Бега, износећи му потребу „умирења“, мада је он, у ствари, желио да се устанак што више прошири и ослаби османска царевина, а Црној Гори и другим балканским државама да се појави повод за рат.⁶

Краљ Никола је рекао османском посланику да малисорски главари не могу пристати на помиловање какво им је дала Порта, а она га није хтјела измијенити ни на даље заузимање црногорске владе преко османског отправника послова и преко представника великих сила, као што није хтјела ни прихватити предлог „за олакшице при увођењу новог режима у Албанији“. Послије наведених краљевих савјета Садрадин - Бегу и саопштавања рока о издржавању емиграната, влада је то саопштила и представницима великих сила, те су послједице друге половине марта у Црној Гори могли остати само они емигранти који могу живјети о својој заради.

Али, прије тога рока изненада је опет букнуо устанак у сјеверној Албанији. Османско царство са новим режимом није попуштало, па већ крајем фебруара послато неколико батаљона у Скадар, као и комисија за изградњу утврђења у Скадру.⁷

Црна Гора није имала само материјалне тешкоће око издржавања великог броја емиграната, већ је издржала и тешку дипломатску борбу. Османски посланик на Цетињу оптуживао је често Црногорце да у ве-

⁵ Ристо Драгићевић, нав. чланак, 156-157.

⁶ Исто, 203.

⁷ *Глас Црногорца*, 19. III 1911.

ликом броју учествују у малисорском устанку, а црногорске официре да управљају борбом.

Да би показао добру вољу, краљ Никола ријешо је да постави специјалног комесара за одржавање реда на граници и избор је пао на бригадира Јанка Вукотића.

Вукотићу је наређено да спроведе истрагу о томе да ли Црногорци учествују у устанцима малисорских племена. Истрагу је водио Радомир Вешовић.⁸

Резултати истраге доста детаљно су изнесени у *Гласу Црногорца* од 2. априла, те се види да се ипак признаје, иако у увијеној форми, да заиста има Црногораца који учествују у борбама „а могуће је да је наш који поданик позајмио пушку своје рођаку“⁹. Сви ови случајеви правдају се природом брдског земљишта и сродничким везама сусједних пограничних племена⁹.

Средином марта умало што није дошло до прекида дипломатских односа између Црне Горе и Османског царства. Наиме, османски управник послова на Цетињу, уложио је протест црногорском министарству спољних послова што су црногорске власти спровеле кроз Подгорицу тринаест аскера које су дан раније заробили побуњени Арбанаси. За њима је ишао велики народ и смијао им се.

Садрадин-Бег уложио је ултиматум да ако се аскери не предају османском конзулу у Подгорици, он одмах напустити Цетиње¹⁰ Османске власти су настојале да са сваке стране обезбиједи своје границе према Црној Гори, да би онемогућиле помоћ Црне Горе албанским устаницима.

Поред свих османских настојања да одвоји устанике од Црне Горе, у томе нијесу имали успјеха. Устанак је напротив сваког дана добијао на интензитету и губици на османској страни бивали су све већи. Због тога су османске власти планирала велики напад на устанике са три стране: Гусиња, Ђаковице и Скадра. Прије него што отпочне напад, Порта је намјеравала предати краљу Николи један ултиматум, тражећи да Црна Гора не смије дати уточиште устаницима, иначе би то било схваћено као *casus belli*¹¹.

У априлу 1911. османска војска била је поражена од устаника код Шкреља и у Климентима. Услиједио је поново долазак великог броја албанских избјеглица у Црну Гору. Османске власти за ове поразе оптужиле су Црну Гору.¹²

⁸ ДАЦ. МИД. Фонд конзулата у Скадру, 15. III 1911. док. бр. 1088.

⁹ Глас Црногорца, 2. април 1911.

¹⁰ ДАЦ. МИД. Фонд конзулата у Скадру, 15. III 1911. док. бр. 1088.

¹¹ ДАЦ. МИД. Фонд конзулата у Скадру, 3. IV 1911.

¹² ДАЦ. МИД. Фонд конзулата у Скадру, 11. IV 1911.

Малисори су изражавали захвалност црногорском краљу на пружању уточишта њиховим емигрантима. Скадарски арцибискуп приликом посјете црногорском конзулу у Скадру, поред изјаве захвалности, нагласио је и сљедеће: „Господар и Црна Гора могу рачунати на неограничену оданост католичких Арнаута”.

Док су Албанци на једној страни изражавали неограничену захвалност и оданост црногорском краљу и Црној Гори, дотле су на другој страни окривљавали свог националног вођу Биб Дода, за кога скадарски арцибискуп Серађи каже да је изгубио сваки уплив међу Миридитама.

Било је очигледно да краљ Никола помагањем ових устанака припрема један шири ослободилачки покрет на Балкану, чији би покретач била Црна Гора. У разговору с новим црногорским конзулом у Скадру Петром Пламенцом арцибискуп скадарски и Биб Дода су изјавили „да чекају да их са Ловћена сунце огрије“.¹³

Миридита су 21. априла 1911. издали прокламацију у којој су објавили своју независност. Због тога је послата велика османска војска у Медову, па Пламенац у својим извјештајима обавјештава краља Николу да Црна Гора буде спремна, јер по његовом мишљењу није искључен напад османске војске на Црну Гору.¹⁴

Када је средином маја устанак добио на интезитету почињу да се мијешају Италија и Аустрија. Италија је послала један мањи контингент наоружања. Аустрија је спроводила пропаганду преко католичког свештенства.

Политички утицај Црне Горе, међутим, и даље је био најјачи. Томе у прилог иду ријечи заповједника турске војске Тургут-паше новинару италијанског листа *Секоло* да ће прво уништити Малисоре и Миридита, па затим је нагласио: „али све је то ништа, Црна Гора ме сада највише интересује“.¹⁵

Отпочињањем турско-италијанског рата 1911. велике силе су се прибојавале да би балканске земље могле искористити војну заузетост Османског царства и отпочети војне акције на Балкану. Зато је требало с краљем Николом преговарати како би утицао на умирење малисорских племена. На интервенцију великих сила у љето 1911. потписано је примирје између Османског царства и малисорских племена.

Порта је морала пристати на већину захтјева које су устаници изнијели. Да је Црна Гора заиста помагала малисорске устанике и да је имала велике заслуге за испуњење њихове захтјева свједочи и чињени-

¹³ ДАЦ. МИД, Фонд конзулата у Скадру, 17. IV 1911. бр. 114.

¹⁴ ДАЦ. МИД, Фонд конзулата у Скадру, 19. V 1911. бр. 118.

¹⁵ ДАЦ. МИД, Фонд конзулата у Скадру, 27. V 1911. бр. 496.

ца да је потписивању примирја, поред османског посланика, присуствовао и црногорски министар Лазар Томановић.

Дипломатска победа Црне Горе у албанском питању била је веома значајна јер је тако себи осигурала политички престиж и утицај у сјеверној Албанији.

Nada TOMOVIĆ

KING NIKOLA AND THE INSURGENTS OF THE NORTH ALBANIAN TRIBES IN 1910-1911

Summary

This work is mostly written on basis of reports of Montenegrin consulate in Skadar. Uprising of the north-Albanian tribes 1910-1911 was caused by the fact that Yung Turks, who came to power in 1908, broke their promises, started conducting policy of islamization disarming non-Turkish population, breaking political organisations. North-Albanian tribes had a support from Montenegrin King. Although without direct military engagements, Montenegro was sanctuary to many Albanian refugees. King Nikola put great duplomitical efforts with Othoman authorities so that Albanian emigrates would be allowed free retun home. By helping these riots, it was obvious that King Nikola is preparing a bigger liberation movment on Balkan, whose initiator would be Montenegro. Due to intervention of great forces, in 1911. north-Albanian tribes signed truce with Othoman authorites. That Montenegro really helped north-Albanian rebels, and that it had a great merit in fulfilling their requests, testifies to the fact that at the truce signing besides Otoman representative there also was Montenegrin minister of foreign affairs Lazar Tomanović.

Мирослав ПЕРИШИЋ*

СЛИКА ДРУШТВА У ЦРНОЈ ГОРИ КРАЈЕМ 19. ВЕКА У ИЗВЕШТАЈИМА ГЕНЕРАЛНОГ КОНЗУЛА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У ТРСТУ

ABSTRACT: *The paper presents the report of Italian lawyer Rabl from Trieste, who spent some time in Montenegro during 1889. His report contains many interesting and, until that time, new information about the country, people, customs and every day life. Since it contains the plethora of different data and having also been written in exceptionally beautiful style, it is presented in this paper in its completeness.*

KEY WORDS: *Italy, Trieste, the Rabl's report on Montenegro.*

Част ми је известити вас да је Њ. В. Кнез Црногорски Никола, приспео јутрос из Мљетака у Трст, и да је око 11 сати пре подне био [...] у овдашњој српској цркви, где се у олтару, клечећи, Богу помолио. [...] Књаз је био у цивилу и пошто је мало подсекао записке, то га ни црквењак, ни поменуто господо, нису испрва упознали. Тек када је Љубу црквењака упитао одакле је и ,зато што је из Херцег Новог‘ дао му наполеон, видеше ко је.

Књаз је у најстрожем инкогниту одсео у ,Хотел де ла вил‘ и није никога примао. Вечерас ће јамачно ићи у позориште. Сутра рано полази преко Ријеке у Црну Гору.¹

---

* Аутор је научни сарадник Института за новију историју Србије у Београду и директор Архива Србије.

¹ Архив Србије (даље: АС), МИД, ПО, 1897, Ф V, И/26. Већи број извештаја објављен је у серији Архива Србије *Историја српске дипломатије – документа*, у првој књизи под називом *Генерални конзулат Краљевине Србије у Трсту 1884-1914*, Књига 1, (приредили: др Мирослав Перишић, др Светозар Рајак, Јелица Рељић), Архив Србије, Београд 2009, 632/ *Storia della diplomazia serba – Documenti, Consolato generale del Regno di Serbia a Trieste 1884-1914*, Volume 1 (redazione di: dr. Miroslav Perisic, dr.

Тако је гласио један од најкраћих извештаја које су почасни конзули, конзули и генерални конзули Краљевине Србије из Трста упућивали у Београд српском министарству иностраних дела у периоду од 1884. до 1914. године. Цитирани извештај послат је 17. октобра 1897. године и један је у бројном низу извештаја у којима се анализирају или помињу Црна Гора, владарска породица и политичке и друге прилике у Црној Гори.

У историјском смислу Трст је једно од најзначајнијих средишта српске духовности. О томе сведоче бројни радови на теме о присутности, боравку и делатности Срба у Трсту почев од средине 18. до 20. века, затим богато културно наслеђе и обиље докумената сачуваних у Архиву Србије и у Архиву српске православне црквене општине у Трсту. Највећи број тих докумената није био предмет доскорашњих научних истраживања, па су тако ван сазнања остали и извештаји српских конзула у Трсту с краја 19. и почетка 20. века, за проучаваоца историје српске дипломатије садржајно веома богати и значајни извори.

Од Трста до Цариграда, између Беча и Солуна па до Свете Горе и од Млетака и Дубровника до Сентандреје текла је историја српског народа. У том балканском и источномедитеранском културном појасу у највећој мери обликовала се и историја Балкана. За Србију после међународног признања 1878. године, једна од тих тачака - Трст, осим дотадашњег економског и културног значаја, почео је да поприма и већи политички значај. У последњим деценијама 19. века Трст је за Београд био нека врста међународне осматрачнице с које је поглед допирао до Рима и Беча, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Албаније и дубље у простор унутар граница Османског царства. Дипломатски извештаји српских конзула у Трсту препуни су информација значајних за политичку, војну, економску, црквену, културну и историју друштвеног живота, затим појединости из живота познатих личности или пак информација о страним агентима, запажања из друштвене свакодневице Трста, његове околине, Аустро-Угарске, Црне Горе, Србије.

Међу бројним извештајима у којима су садржане и вести из Црне Горе и о Црној Гори, несумњиво, најсадржајнија су два која су послата у Београд 1899. године, а писана су на основу извештаја које је током и после боравка у Црној Гори написао тршћански адвокат др Рабл за потребе једног осигуравајућег друштва из Трста и на молбу Хаима Давича, генералног конзула Краљевине Србије, уступио му га за његове по-

---

Svetozar Rajak, Jelica Reljic), Archivio della Serbia, Belgrado 2009, 632. У овом раду аутор ће, како је и сам један од приређивача поменуте књиге, приликом навођења и позивања на документа у фуснотама давати њихове сигнатуре под којима се налазе у фондовима Архива Србије.

требе. Др Рабл је боравио у Црној Гори једну деценију раније тако да се описане прилике у Црној Гори односе на 1889. годину. Извештај је писан за сасвим конкретне пословне потребе па приликом његовог читања ту чињеницу треба имати у виду, због чега је неопходна његова критичка анализа. И сам генерални конзул Хаим Давичо напоменуо је Владану Ђорђевићу, министру иностраних дела Краљевине Србије, да би поменути извештај требало проследити посланику Краљевине Србије на Цетињу, Александру Машину, како би извештај, мада је писан деценију раније, упоредио са стварним приликама у Црној Гори на самом крају 19. века и видио да ли се и шта у међувремену променило. Извештај се, када га је генерални конзул Давичо добио, налазио у архиви осигуравајућег друштва у Трсту за чије потребе је и писан. Давичо у уводном делу оцењује да, иако је др Рабл у својим запажањима о Црној Гори и њеним људима далеко од тога да све што види похвали или , ‘оптимистички гледа на ствари‘, он ипак признаје да га је Црна Гора , ‘у многим погледу изненадила и налази да се тој земљи у опште, у јавном мишљењу и књижевности, чини велика неправда‘. Будући да је извештај препун података који се ретко срећу у изворима на једном месту, а уз то и писан лепим стилем, у овом раду дајемо га готово у целини, с незнатним изостављањима појединих, и по обиму и по значају, небитних делова. Подељен је у два дела. Први део извештаја послат је из Трста у априлу, а његов наставак у мају 1899. године². У овом раду су обједињена оба дела јер чине целину.

А. Економске прилике.

[...] При свем том што се северо-западни део Црне Горе, куд путници највише иду, састоји из стрмених кршева и непроходних стена планинског ланца Карста, чије је голо теме овде преко 2000 метара високо и чисто суновратно гледа у море; што тамо на читаве миље повлађује сам камен, обрастао ретким боровим цбуњем и лековитим травама, и што најзад северној хладноћи сљедује без прелаза жарка врућина, а плаховитим, дуготрајним кишама опустошавајућа суша, ипак зато у овој грудвици земље, коју је природа тако мађијски обдарила, живи и успева снажно племе, које је својом повесницом посведочило своју вредност и даровитост, а истрајношћу својом доживело да види успехе, коме се сваки дивити мора.

Кршевито земљиште северозападног дела Црне Горе одговара слици коју опажамо у непосредној близини Трста. Али као што су у Црној Гори висови знатнији, стене огромније, у кратко цела формација

² Оба извештаја налазе се у Архиву Србије под следећом сигнатуром: АС, МИД, ПО, 1899, Ф VI,И/16.

Карста и његових особина исполинских размера према овдашњим, тако су тамо и „долине” другојачије него што су оне око Трста. Уместо ретких јама, што личе на левак и које су на Приморју једва велике колико јутро ораће земље, црногорске су „долине” 13-14 километара дугачке и скоро толико широке равнице, са хумусом добро угнојене земље, кроз које теку потоци и које дају сразмерно леп приход.

На таквим оазама у кршној пустињи леже: *Цетиње, Његуш, Никшић* и многа друга незнатна места, и скоро свака стопа земље у њима зираћена³ је, не може бити савесније.

Но ипак зато, пут од Његуша до Цетиња и одавде до Ријеке, чини утисак неплодне пустоши, кад се упореди са земљиштем од *Ријеке до Скадарска* језера, и путник примиче *источном делу* Црне Горе, који показује куд и камо пријатнију слику. Уместо голих стена, дижу се овде густе шуме *Вучке*, а под овом гором, пукла је плодна *подгоричка равница*.

Две највеће реке у земљи: *Морача и Зета*, које силазе са североистока и утичу једна у другу крај Подгорице, теку надалеко кроз плодне долове; на њеним обронцима засађена је лоза и расте маслина, а на плавном земљишту, као и у подгоричкој равници, успевају све врсте стрмина, хране, дуван, руј и дају попашу за велика стада говеди, оваца, коза, и имају брлоге за знатне чопоре свиња.

Слика богате и плодне земље овде је потпуна, а мир који становништво ужива од кад је Црна Гора (1877), после вековне борбе, заузела те крајеве, донео је за кратак рок од 10 година, знатне плодове. Сличне повољне појаве виђају се и у Никшићу. Ово место одликује се не само изврсном каквоћом зиратне земље својих широких долина, него и својим богатим шумама са алпијским мајурима. Али му оскудевају саобраћајна средства, а поглавито веза са Подгорицом, *Ризаном* и са *Требињем*, која би са овом последњом вароши, знатно подигла промет са *Херцеговином*.

У североисточном правцу од Никшића лежи покрајина *Колашин*, која никако није приступачна промету и лежи скоро сасвим удаљена од света. Према податцима добивеним о њој, она је брдовита, шумовита, а у понеким местима врло плодна. Односно прастаре шуме и пропланака на *Дурмитору*, чије је теме на висини од 2400 метара, нико и не помишља на систематичну крчевину и горосечу. Покушаји са сплавовима на Морачи показали су досад неповољан резултат, због јаког пада ове реке у њеном горњем току.

Пристан - Бар (Антивари) и Дулцињо⁴, који су од велике важности за Црну Гору, због њиховог положаја крај мора, имају знатне ресур-

³ Тур. зиратити обрађивати земљу, орати и сијати земљу.

⁴ Улцињ

се. Као најважније споменућемо шуме маслиновог дрвета, којих скупа има нешто преко 200.000 стабала. Најзад, она равница што се пружа јужно до Дулциња до ушћа *Бојане* и у којој живе *Албанези* сматра се као најплодније земљиште на Балканском полуострву и спаја у себи, тропску климу са обиљем у водама.

Прелазећи на опис места и грађевинских прилика у Црној Гори, мора се приметити да ни једна црногорска „варош” нема више простора од обичног села. Становништво не прелази никако број од 4000 душа, а и ову максималну цифру достижу само Дулцињо, а можда и Подгорица.

Изузимајући Цетиња, које се састоји већим делом од нових кућа саграђених за последњих 5-10 година, и Његуша, где су све куће старе, опале покривене рогозом, те личе потпуно на какво село, сва остала места у Црној Гори састоје се од два дела, од којих је стари - турски - део „вароши” сасвим порушен, а нови „будућа варош”, тек од 4-5 година подигнут.

У Бару, Дулцињу и, у слабијој мери, у Никшићу опажају се још често трагови ратних догађаја 1877. г. Стари део вароши у Бару је право згариште и управо ту, где је ратна обест највише беснила, није ништа новог саграђено.

Грађевине у *новим деловима* вароши су масивне, а врло ретко има од слабијег, мешовитог материјала. Већи део кућа има камене степенице, а многе зграде имају при земљи сводове. Само у старим махалама има доста мешовитих грађевина, а поред њих и старог турског бондрука, и кућа са чардацима и лонцама, подигнутих на солидном доњем делу.

Кровови су свуда, па и на самим дућанима у чаршији, покривени ћера-мидом. На Цетињу има свега 1, а у Никшићу 7-8 кућа покривених шиндром. Вајати око кућа и сељачки станови у земљи покривени су највише сламом или рогозом.

Димњаци су велика реткост. Њих још највише има на Цетињу, и то само на новим кућама од два спрата, које су у осталом у Црној Гори *rarissima aves*.

Куће су на Цетињу махом од једног спрата; у Никшићу половина приземне, а у Подгорици највише приземне, са 2-3 дућана с прочеља и 2-3 стана за обитавање позади.

Знаменитих грађевина нема никако. Књажев двор на Цетињу изгледа као омања кућа на каквом добру, а његове куће у Рјечи, Никшићу и Његошу, где угледаше света претци династије Петровића, не одликују се ни својом спољношћу, ни својим намештајем.

Понос Црне Горе, *позориште* које се сад гради, незграпна је грађевина малих сразмера и сав украс састоји се од четири циглана стуба који носе један забат са сатом. *Летњиковац* кнеза *Карађорђевића*,

саграђен крај мора у Бару (код Пристана), по врло скупе паре, биће да је најраскошнија грађевина у целој Црној Гори, и његов намештај хвали се на далеко као узор укуса и богатог украса. Г. Рабл, вели, да је био у њему, и може само толико казати да му се чини да је сума од 120.000 фор[инти], коју му рекоше да стаје грађевина, баснословно претерана.

Цркве у Црној Гори један да су као обичне капеле у другим земљама. Једина повећа грађевина црквенска, од неке важности, је стари манастир на Цетињу, саграђен од коцкастог камена.

Цамије, којих је врло мало остало, не могу никако да се упореде са турским богомољама у Босни.

Цетињске улице, као и оне у новим деловима вароши у Подгорици, Никшићу и „Марини” у Дулцињу широке су и добро се одржавају. Стари делови вароши у Подгорици, Дулцињу и Бару имају тесне искривудане сокаке, калдрисане каменом, само за пешаке и теглећу стокку, јер су пуне великог пада и пењања. Дугачке улице, са непрекидним стројем кућа, сем у чаршијама, нема иначе нигде. На Цетињу биће 4-7, а у Подгорици и Никшићу једва 3-4 куће саграђене једна до друге.

У опште све су куће свака за себе у ограђеном дворишту, који је често засађен дрвећем и у чијој се средини обично налази бунар.

На зиду који ограђује куће обично су подигнути вајати (2-3) који служе као штале, подруми, кошнице и т[ако] п[осле].

На тај начин образује сваки стан једну авлију, која је строго од света затворена. Ова појава објасњује се оријенталским (не само турским) обичајем да жене крију што више и да странац, па ни комшија не завирују у унутрашњост кућног газдинства.

Употреба *гаса* (петролеума) за осветлење домова, заведена је свуда, па и у самим засеоцима.

Вунара има много, а нарочито у оним местима која не леже крај каквог потока или реке, па ни само Цетиње не оскудева у води. Само у Његошу и многим малим селима на западној и северозападној граници Црне Горе трпе често од ужасне суше и нужде у води.

У Његошу, где има око 3000 душа, налази се цигло један једини извор, који није довољан ни да напоји људе. С тога се лети мора доносити вода са *Ловчена*, који је удаљен скоро два читава сата, те и вода скупо стаје.

У Бару налазио се још из доба мљетачке републике један водовод који су Црногорци разорили за време 62 - дневне опсаде ове вароши и који мисле сад поново саградити.

Нумерисање кућа још није нигде заведено, а улице нису досад добиле званично име. У старом делу вароши у Подгорици остало је старо неси-стематичко нумерисање кућа до броја 720.

Покућни намештај Црногораца по правилу још је првобитно. У кућама Министара највећи су луксуз дивани, покривени обичним бринским ћилимовима. Ретко се код кога нађе и једна соба за примање. Неколико гвоздених, европских кревета ретко где и који креденц од ораховине, сто и столице, то је сва угодност.

О *дућанима*, који се налазе у старим деловима вароши, вели Др Рабл да не би требало искључити их при осигуравању, али држи да не треба баш много грабити се за њихово обезбеђење.

Трговачке књиге нико не води, а сем тога, сваки трговац, без разлике, *држи у свом дућану*, поред других артикала, и жигице, петролеум, хартију, барут, у кратко све саме врло занимљиве предмете, што му ипак не смета, да зими држи у дућану мангал са жаром и да по ваздан он и његова деца пуше цигару за цигаром и да запали лампу с гасом или отвори суд са уљем кад смркне.

Пожарни шмркови и други прибор, не налази се ни на Цетињу, куд, на случај нужде, може пожарна чета стићи из Котора за 7 сати. Пожари су ретки, гаси их само становништво.

Оно мало *јавних друмова* што има Црна Гора саграђено је у новије доба. Котор је са Његошем, овај са Цетињем и Цетиње са Рјеком везано вештачким друмом, коме треба тражити равна и у алпијским регијонима. При свем том што су диференције огромне (Котор 4 м[етра], Костац 1000 м[етара], Кривачко Сријело 1300 м[етара], Цетиње 630 м[етара], Рјека 43 м[етра]) избегнути су ипак на тим друмовима (црногорски део градио је аустријски инжињер Сладе) падови и пењања, сретством серпентина дрско изведених и вештом употребом земљишта, тако да сразмера 1:40 није прекорачена ни на једној тачки.

Из Рјеке *плове* три мала *пароброда* у:

Црнојевић, Скадарско језеро, и додирују Вирпазар, Скадар и Плавницу. Ове лађице, које су некад пловиле по каналима и лагуни-ма мљетачким и по Темзи, удешене су само за путнички саобраћај, а за пренос робе посве су неупотребљиве. Пренос пак врши се на прилично великим лађама, тако званом „лондрама.“

Из Плавнице, где се налази само једна зграда, и то Књажевски *магазин соли*, иде се у Подгорицу на таљигама, којима се европски путници могу возати само кад је лепо време. Ово је место сад везано изврсним друмом са *Даниловградом*, који се оданде продужује још за 6 километара ка Никшићу, али не допире до њега, иако је то највећа жудња становништва тих крајева. Од Пристана - Бара - ка Вирпазару пројектиран је један друм, чији је темељ већ за 8-10 километара постављен и изгледа да ће догодине бити готов и отворен саобраћају. Овај ће друм водити преко *Сутормана*, утолико је од велике важности што би се тад

сав црногорски извоз и увоз одбио од Котора и привукао Бару. Али да се то постигне нужно је да се Барски Залив почисти и издуби, и да се на њему подигну кејеви који би учврстили користи које је природа дала овом красном пристаништу.

На поменутих друмовима саобраћавају сад само неколико кола, и ако изуземо возњу (пловидбу) на чамцима по Скадарском језеру, излази да васколики пренос твара у Црној Гори тегли стока, састављена у обиљу од мазга магараца и сличних брдских, или преноси на леђима *лепи пол*. И доиста *Црногорка* је у ношењу твара тако снажна и истрајна да сурова народна пословица „две жене, једна мазга“ има свог оправдања.

Сем именованих саобраћајних путова, има у земљи стрменитих *путања*, нарочито између Никшића и Колашина, које су, према европским назорима, приступачне само дивокозама, јер сем Црногораца, сваког другог путника по њима мора да хвата вртоглавица.

Из досад изложенога види се да *Црна Гора не оскудева у производњи*, као што се то обично [...] него да му недостају средства да се њоме користи. С једне стране, кочи промет врло првобитно стање њених саобраћајних средстава, а с друге стране, Црногорци нису умели да протуррају своје производе у стране пијаце. Ово друго има се унеколико приписати непознавању узајамних прилика, а највише, одсудно непријатељским расположењима Црне Горе према Аустрији.

Сем тога, Црногорци су принуђени да и на оним пијацама куд имају приступа издржавају *утакмицу* Далматинаца, Босанаца, Херцеговаца и Јужних Таљана, који се у многим погледу, налазе у повољнијем стању од њих, те није чудо што мали црногорски капитали морају подлећи у неравној борби.

У Црној Гори *производи се*: *уље, вино, дубан, руј, вуна, восак, коже*: јагњеће, јареће и козије, *пришута и сарага*; а од жита: *пшеница, јечам, овас, сено*, и сви ти артикли могу се извозити.

У околини Бара и Дулциња пати се сувоземна *корњача*, која се у хиљаде комада изводи.

Главно земаљско богатство састоји се, пре свега, у *стоци*, а нарочито рогатој, која је до пре кратког времена извожена у Далмацију у знатним количинама. Али од кад је аустријска влада ударила високу *увозну царину* на црногорску стоку престао је скоро сваки увоз из Црне Горе.

Црногорска стока је необично ситна и неутледна. *Цена* једног *вола* из Црне Горе у Котору је 60 фор[инти] али нова *увозна тарифа* је 20 фор[инти] *од брава*, и пошто се толика царина не плаћа за стоку босанског, херцеговачког порекла, то је Црногорцима немогуће даље терати

стоку на далматинске пијаце. Услед тога је сад *бројно стање* стоке у Црној Гори огромно порасло. У земљи има преко 80.000 брера (1 брав на 2 душе), а сем тога, има безбројно много оваца, коза, свиња итд.

У Подгорици је била цена овци с кожом заједно 50-60 крајцара, а јагње се могло добити за 30-35 кр[уна].

Други знатнији артикал за извоз је *руј*, али он је у последњим годинама, изгубио много од своје вредности, јер је црногорска роба долазила у Трст самлевена (често помешана са земљом, да би била тежа) те је стога сузбијена таљанским рујем, који се увози у листу.

И жетва *маслина* и уља заостала је у последњим годинама много иза ранијих средњих жетава, а све те недаће скупа довеле су стање до тога да може у Црној Гори наступити ужасна трговачка криза, ако јој се ма с које стране не притече у помоћ. Ово вреди у првом реду за Подгорицу која у том погледу најгоре стоји.

Већина становништва у Подгорици, као и у другим местима која увозе робу већим делом из Трста, састоји се од трговаца који раде са мануфактурном и галантеријском робом, гвожђаријом, лимарским предметима, американским кожама, колонијалном робом, гасом и др[угим] запаљивим материјама. Муштерије трче у Подгорицу кад су пазарни дани (тамо има два недељно) из целе околице, па чак и из Албаније, а махом су сељаци који се занимају земљорадњом и сточарством. Али како су муштерије, из горе поменутих узрока, у великој новчаној оскудици, то морају да се послуже вересијом и кредитом који им отварају трговци, до крајних граница. То опет чини, те је роба тренутно изгубила своју вредност а новац скочио јако у цени; а друга је последица да је трговац принуђен да еспап прода буд зашто.

Уз горње неприлике долази и та незгода што су подгорички трговци уложили велике капитале на зидање нових кућа. На један миг Књаза Николе похитали су сви да у 'Миркову' (нови део Подгорице) [...] подигну што веће грађевине, те сад трговина и промет ове у новцу врло сиромашне земље, осећају горко оскудицу готовог новца.

О *индустрији* црногорској нема се шта рећи. Једино би се још могле споменути: књажева фабрика оружја у Рједи, која сад ништа не ради, Врбичина преса за уље у Бару, за коју кажу да доноси сопственику 3-4000 фор[инти] годишњег прихода једна стругара код Никшића и неколико циглана, нарочито у околини Вирпазара.

И *рударство* спава мртвим сном. На пола сата од Дулциња вади се истина нека врста смоле, али се употребљује само за калфатисање⁵ домаћих лађа, и тек сад послато је 3-4 сандука, као мустра, у Ита-

⁵ Запушавање рупе кучином и смолом.

лију. Битуминозно камење и лигнит налази се чешће, али угљен још није нађен. Црна Гора, одржава са *Трстом најживљи трговачки промет*, а у знатно мањој мери саобраћава са Месином и Бари. *Бечки трговци* су тако у последње време покушали да продру са својом робом на црногорско земљиште, али се Црногорци жале да бечке пошиљке не одговарају мустрама и да друге пошиљке једне робе нису по каквоћи исте са првом пошиљком.

Као што је већ поменуто, црногорски трговци не воде трговачке књиге, већ несређене, неписмене *тефтере*, а о *билансу* немају скоро ни појма.

Каматна стопа за домаће послове, а нарочито за зајмове, је 10-12%. Страним трговцима, чијим се кредитом Црногорци служе, плаћа се радо и без приговора *6% интереса за задоцнење*, од дана истека рока по рачуну или мјеници.

Новац у течају је аустријска форинта и златник од 20 франака, али још пролазе и талири Марије Терезије и стари цванцици по курсу од 34 кр; а и турске мецедије нешто ређе. ‚Руску рубљу‘, тврди известилац да није нигде видео да ‚котрља‘.

Други део овог извештаја имаћу част послати вам својим следећим рапортом.

Држим да би добро било послати г. Машину на Цетиње препис овог извештаја, ради упоређења његовог са данашњим сличним приликама и учињеном напретку у Црној Гори.[...]

[...] Црна Гора (продужење):

Б. *Административне прилике:*

Устав, администрација и судство Црне Горе састоје се од необично малог законског апарата, и носи још себи, потпуно, патријархални карактер.

Књаз Никола Петровић, племена Његуша, апсолутан је владар. Он управља земљом без писаног устава и у њему се сустиче највиша хијерархистичка, војничка, административна и судска инстанција.

Шест министара са саветујућим, али без решавајућег гласа, врше под њим, управну власт, а наиме: Божа Петровић, председник Министарског Савета и Министар Унутрашњих Дела; Станко Радонић, Министар Спољних Послова; Јово Пламенац, Министар Војени; Нико Матановић, Министар Финансија; Јово Павловић, Министар Просвете и Стеван Турковић Министар марине и трговине.

Црна Гора је административно подељена у 8 округа. У Никшићском и Барском округу управљају гувернери; у Подгоричком, Дулцињском, Рјечком, Његушком, Вирпазарском и Колашинском постављају се срески начелници, који су уједно и политички и судски органи.

Решење по грађанским и кривичним делима, доносе срески начелници, у договору са грађанима - судијама, који се у сваком датом случају узимају из редова грађана оне вероисповести којој припадају парничне стране. Против административних наредаба и судских решења може се жалити -апелирати-, Великом суду, на Цетињу. Овај је суд састављен од 7-8 војвода и врши према томе функције управног Суда.

У последњој инстанцији решава Књаз са или без грађанских судија. Апелата није никако ограничена.

Писани грађански законик још није обнародован, иако постоји већ један израђен закон.

Решења и пресуде доносе се још на основу *обичајног права*. Кривично, такозвани 'Данилов законик', написан је и уведен је у живот још 1855. год. Он садржи прописе: о новчаној, *телесној*, апсанској, робијашкој и смртној казни. *Шиб*а је прописана за кривице из нагона грамзивости, као нпр. за крађу, за коју се, у случају поновлења, може чак изрећи и смртна пресуда.

Извршни и *стецишни поступак* није истина уређен писаним законом, али је обичај врло строг и извршна власт одузима дужнику за дуг, без разлике, сво имање, и не искључује ништа од забране и извршења.

Систематизирани *порез*, уз који долазе често ванредни прирези, дају просечно око 300 - 350.000 форината годишње.

Пореза на *куће* је у *варошима* 10% од стварне или фингиране кирије, и свака кућа, било у вароши или селу, плаћа прирез од 70 крајцара на школске циљеве.

Пореза од *земље* и *прихода* још није заведена, али су зато становници обвезани вршити *кулук*, који се често употребљује за грађење друмова.

Изузимајући шпиритуозна пића, сва друга роба, без разлике, плаћа *увозну царину* од 4% вредности рачуна увезене робе. Рачуни се морају увек поднети на увиђај пореској управи.

На *дуван* плаћа се 40 крајцара од килограма.

Таксене марке постоје за судска решења, обвезнице, пресуде, поравнања и завештања и износе 1% од дотичног износа или вредности.

Просвета је најбоље организирана грана земаљске Управе у Црној Гори. Издатци за наставу чине се из прихода *манастирских* добара, које прибира један црквени фонд, и из приреза који даје свака црногорска кућа, а најзад и из приватне касе Књажеве. На Цетињу постоји: једна *Богословија*, једна *реална гимназија*, а по унутрашњости налазе се у варошима четири, а у селима дворазредне школе. На овом месту ваља напоменути и *девојачку школу* на Цетињу, коју издржава руска влада.

Црногорска *војска* може бројати око 28 - 30.000 људи и организована је по систему народне војске. Војена обавеза почиње са 14 година,

а престаје са потпуном изнемоглости или неспособношћу за ратовање црногорских мушких становника.

И *Црногорке* из нижих сталежа обавезне се у неку руку служити у војсци, за време рата, а то у својству који напоменусмо у привредном делу овог извештаја, а наимае, као истрајне носачице ствари и војеног прибора.

Према последњем *попису* извршеном 1855. год, који се само као приближно тачан има сматрати, у Црној Гори има 150.000 Срба и 10.000 Албанеза. Срба *мухамедовске* вере има 5000, а Албанеза исте вере око 5000, а остало су католичке.

Карактерне особине Црногораца описане су досад тако разноврсно да је тешко пристати уз ма коју од њих као најтачније одређеној. Црногорац је, нема сумње, ванредно даровит. Његова спољност и његово држање су допадљиви, његова предусретљивост изгледа да је искрена и отворена, али у самој ствари под њом се крије неверљивост и пакост према сваком. Црногорац је бескрајно честољубив, али његов појам о части битно се разликује од истог појма на европском Западу.

Храброст је његова најјача особина. Црногорац се поноси својим поштењем, оно му је вечито на језику, и тај култус поштења даје Црној Гори неки особити тип.

Послови се свуд у Црној Гори врше правим оријенталским дембелуком, а тачност при извршењу обвеза скоро је непозната. У томе предњачи црногорска влада, која *чиновницима издаје плате* 3-6 месеца. Али најзад дугови се плаћају заједно са интересом задоцнења, од дана рока, па до саме исплате.

Кривице из себичности и грамзивости дешавају се ређе и, као што рекосмо, казне против њих су драконске. Али су зато, врло честа *убијства у браку* и не пролази скоро месец, а да не падне по која жртва *крвне освете*, при свем том што се и против овог крвавог, искључиво албанског обичаја, војује најстрожијим казнама.

За стран[ц]е који путују по Црну Гори може се поуздано рећи да нема опасности по јавним друмовима, где влада потпуна безбедност. Црногорац је гостопримљив, и ако се странац обрати власти, она ће га на најљубазнији начин дочекати и у свему бити му на руци. Јер на случај жалбе каког отменог странца, у том погледу, Књаз Никола поступа грозно строго према туженим лицима.

Албанези, који припадају Црној Гори од 1877. год, прилежни су раденици и у ничему не заостају за Црногорцима. Као мухамеданци или католици живе у омрази са православним живљем, и нагињу доста отворено Аустрији. Нарочито од кад је Папа одобрио да се у Црној Гори, у католичким црквама, држи служба на славенском језику, Албане-

зи јако зазиру да то не буде први корак да се после наморају да пређу у православље. Мухамеданац, био Србин или Албанезац, трпи са одвратношћу власт црногорску, и чим му се да згодна прилика да је се отресе, он се сели из Црне Горе. Тако у Дулцињу, где је било пре око 150 једрила турских, сад нема ни 50; Никшић, некад главно место Турака, сад је два да има 28 мухамеданских породица, а Турци из Бара и Подгорице, чим нађу добру прилику да продаду своја имања, селе се у Албанију.

Црногорац има још и ту карактерну особину да је шовиниста; али његов шовинизам брзо охлади и пада у најдубљу клонулост чим нема успеха или доживи и најмањи пораз. У Црној Гори, све се зачиње вагреним одушевлењем али убрзо се све напушта због најмање, често, лако отклоњиве тешкоће. А та појава показује се не само у приватном газдинству него и у државном.

Црна Гора још није закључила државне зајмове, али је Књаз Никола *ad personam* правио дугове и узимао често на зајам новце од Лендербанке. Сад скоро се код ње задужио за неких 120.000 фор[инти].

Саопштавајући вам у главном извештај г. Др Рабла, част ми је умолити вас да бисте имали доброту, ако и ви нађете за потребно, упутити ми писмену наредбу да му изјавим благодарност на љубазности којом ми је ставио на расположење своје забелешке.[...]“.

***

Наведени извештај, готово дат у целини, један је од исцрпнијих извора за друштвену историју Црне Горе при крају 19. века, што је и разлог због чега је цитиран у овом обиму.

Miroslav PERIŠIĆ

OUTLINE OF THE MONTENEGRIN SOCIETY IN
THE LATE 19TH CENTURY IN THE REPORTS OF GENERAL
CONSUL OF THE KINGDOM OF SERBIA IN TRIESTE

Summary

Among the numerous reports with descriptions of Montenegro, the most significant are the two of them that had been written by the lawyer from Trieste, Rabl, and then sent to Belgrade in 1899. Rabl spent some time in Montenegro a decade ago, so the reports depict the situation in 1889. It was aimed for particular business

goals, so the General Consul of Serbia in Trieste, Haim Davicho, suggested to the Serbian minister of foreign affairs, Vladan Djordjevic, to check its contemporary value. Anyway, it brings many interesting and, until that time, new information about the country, people, customs and every day life. Since it contains the plethora of different data and having also been written in exceptionally beautiful style, it is presented in this paper in its completeness.

Момчило Д. ПЕЈОВИЋ*

ШКОЛОВАЊЕ ДРЖАВНИХ СТИПЕНДИСТА И УЛОГА КЊАЗА (КРАЉА) НИКОЛЕ У ДОДЈЕЛИ СТИПЕНДИЈА

ABSTRACT: The paper deals with Montenegrin high school and academic youth, educated abroad 1848-1918. in the neighboring countries, or in the European countries at all, having been awarded with the grants “blagodejanje” from the Ministry of education and church affairs of Montenegro. The aim of paper is to present the situation of the students whose scholarship was paid by the state of Montenegro, numbers of their presence at the high schools and Universities, explain the reasons of their education, as well as to objectively describe the role of the Prince-King Nikola I Petrović during the process of granting the scholarships – „blagodejanje“.

KEY WORDS: Montenegro, Ministry of education and church affairs, Education of Montenegrin youth, the bursars – “blagodejanci”, high school, faculties, Prince-King Nikola I Petrović.

Све до 80-тих година XIX вијека у Црној Гори су постојали доста скучени услови чак и за основно школовање, а за средње школе није било материјалних могућности. Отварањем Богословије, односно Богословско-учитељске школе, Дјевојачког института и Гимназије на Цетињу, створене су много повољније могућности за оспособљавање учитељског и административног кадра, за којима се указивала све већа потреба, а наведене средње школе знатно ће допринијети повећању броја ђака који се школују у Црној Гори, као и оних који, завршивши те школе, одлазе на даље школовање у иностранство. Материјални положај највећег дијела становништва у Црној Гори до краја XIX вијека није се битно промијенио, па није могао пружити ни неке веће могућности за одашиљање дјецe у средње школе.

---

* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту Црне Горе - Подгорица.

Политички углед Црне Горе у европској јавности, а посебно послије Берлинског конгреса и стицања независности, као и знатна популарност књаза-пјесника Николе И Петровића, нијесу остали без утицаја на већину европских земаља, које су преко својих министарстава иностраних дјела издвајали материјална средства за стипендирање извјесног броја црногорских ђака. Великом броју ђака и студената додјеливане су материјалне помоћи и стипендије, првенствено од Русије и Србије, током читаве друге половине ХИХ вијека па све до краја друге деценије ХХ вијека.

Резултати напора државних органа да се побољша стање у просвјети остали су у доста скромним оквирима све до краја ХИХ вијека.¹ Потребне државе за стручним и образовним кадром са средњом или факултетском дипломом биће знатно израженије од 90-тих година ХИХ вијека. Репорме које је министарство просвјете и црквених послова предузело крајем ХИХ вијека и првих деценија ХХ вијека доношењем *Правила за стипендисте у државним школама у Црној Гори и иностранству* допринијеће извјесном побољшању услова за добијање стипендије. Међутим, ова *Правила*, као и нова и допуњена током првих деценија ХХ вијека, нијесу битније измијенила услове додјеливања стипендија наслијеђене из прошлости, када је главну ријеч и у томе имао књаз Никола.

Сукоби мањих или већих размјера, у Црној Гори или у сусједним државама, Балкански ратови и Први свјетски рат, знатно су утицали на смањење броја ђака и студената који су ишли на школовање. У доброј мјери спречавали су да наставе школовање и они који су већ били у иностранству, су ратови знатно допринијели и поскупљењу ђачког-студентског стандарда, па и школске таксе које су биле велике у државама западне Европе. Отуд и велики број молби ђака-студената из иностранства, који траже не само повећање стипендије него и додијелу новчане помоћи појединима који су без основних услова за наставак школовања, без могућности да плате школске таксе, испитне пријаве, становање, одјећу и обућу. Не може се спорити да министарство просвјете није излазило у сусрет извјесном броју молби или захтјева, али му се може замјерити што се није строго придржавало прописа *Правила о стипендирању ђака - студената* када је требало укинути стипендију онима који нијесу извршили своје школске обавезе, или се нијесу придржавали услова конкурса, што је доводило до оштрих реаговања ђака и студената. Но све то није имало неког нарочитог успјеха, који би допринио да се побољшају могућности стипендирања и правилнијег односа према рангирању у додјели стипендија.

¹ Др Ђоко Д. Пејовић, *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852-1916*, Цетиње 1971, 173-184.

Углед који су имали попови и учитељи, гимназијалци, матуранти, а посебно људи с факултетском дипломом, нарочито љекари и правници, били су снажан подстрек младима. Они су по завршетку школовања били уважавани у својој средини, братству и племену из којег потичу. За братство, племе, читаву област или крај из којег је потицао човјек с факултетским образовањем био је понос свих, с поштовањем и пажњом, угледом и чашћу.

Напоредо са спровођењем реформи државних органа у циљу јачања државе, требало је радити на унапређењу просвјетних прилика у Црној Гори. То се до 1878. године односило на повећање броја школа, прије свега основних. Спроведене реформе добрим дијелом су побољшале стање у просвјети и школству у односу на претходни период, мада су биле далеко од задовољења потреба у смислу стварања кадрова за којима је Црна Гора имала јако изражене потребе.

Са реорганизацијом државне управе 1879. године дошло је до извјесних промјена, посебно у области просвјете у Црној Гори. Прије оснивања министарства просвјете и црквених послова, главне послове ресора школства вршило је Главно школско надзорништво. У децембру 1882. године основано је министарство за просвјету и црквене послове, а за министра је именован митрополит Висарион Љубиша. Основним државним законом о књажевској влади и Државном савјету, из децембра 1902. године, министарству просвјете и црквених послова одређено је да „на основу закона управља цјелокупном јавном наставом”, да врши надзор „над свим јавним и приватним школама” и „над књижевним и ученим друштвима и просвјетним заводима у земљи”. Престанком рада Главног школског надзорништва, у августу 1905. године, при министарству просвјете и црквених послова основан је просвјетни савјет, који се старао о изради уџбеника за основне и средње школе, давао мишљења о наставним плановима и програмима, додјеливао стипендије и расправљао о свим другим питањима за које је било заинтересовано министарство просвјете и црквених послова.² Просвјетни савјет рјешавао је и о молбама и жалбама ђака, стипендиста, и обавјештавао их о њиховом рјешењу. Чланове просвјетног савјета именовано је књаз Никола.

Министарство просвјете бавило се свим питањима која се тичу развитка школства и образовања у Црној Гори. У надлежности министарства просвјете било је, поред осталог, и питање додјеливања стипендија оним ђацима и студентима који се школују у земљи и иностранству. С обзиром на чињеницу да у Црној Гори нијесу постојале више и

² Др Момчило Д. Пејовић, Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918, Подгорица 2000, 297-324; Др Ђоко Д. Пејовић, Развитак просвјете и културе..., 173-184.

високе школе-факултети, министарство просвјете је додјелјивало извјестан број стипендија не само онима који су похађали школе којих у Црној Гори није било него и не тако ријетко ученицима средњих школа - гимназија којих је било у Црној Гори. Стипендије за школовање у иностранству добијао је мали број интересената - лица која су се пријављивала на конкурс у периоду друге половине XIX вијека, да би од краја тога вијека дошло до знатног повећања броја ученика и студената. Ђаци и студенти као стипендисти школовали су се по разним универзитетским центрима - у Бечу, Прагу, Москви, Паризу, Београду, Загребу, Цариграду, итд, да би их од 90-тих година XIX вијека било у готово свим градовима у којима су постојали услови за школовање.³

Поред додјелјивања стипендија министарство просвјете бринуло се и о додјелјивању извјесних једнократних помоћи, које су у већини случајева износиле трећину или, у најбољем случају, половину мјесечне стипендије. Питање школарине и испитних такси било је, такође, у надлежност министарства просвјете. Оно је одобравало средства студентима који претходно поднесу потврду (увјерење) да су већ уплатили назначени износ и били су обавезни приложити уплатницу за школарину и испитне таксе. Студенти су били дужни да доставе програм уредбе универзитета-факултета на којем студирају. Ђаци-студенти благодјанци били су обавезни да редовно и благовремено уписују семестре и исте овјеравају, да редовно полагају испите, као и све што је било везано за школске обавезе, како би могли добијати редовно стипендију. Услјед неблаговременог извршавања школских обавеза министарство је прекидало издавање стипендија, упозоравајући односне ђаци-студенте да изгубљено надокнаде марљивим радом.

На велики број молби за стипендије, једнократне помоћи, путне трошкове итд. министарство просвјете већином је одговарало да „неме буџетске могућности“, или „дата позиција за благодјејање је исцрпљена“, а понекад је одговор гласио да „нијесу буџетом предвиђени такви трошкови“ и није им се удовољавало, па макар је ријеч била о одличним ученицима или студентима. Не мали број студената и ђака у молбама за додјелу помоћи или стипендије указивао је на низ неправилности које је Министарство чинило приликом додјелјивања стипендија. С друге стране, министарство је удовољавало извјесним потраживањима за једнократне помоћи или стипендију оним ученицима који су потицали из угледне породице или су имали подршку неког од истакнутих личности на двору књаза Николе. Добивши помоћ или стипендију, већина ђака и студената је изјављивала своју оданост господару и захвалност, а за по-

³ Др Момчило Д. Пејовић, Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918, Подгорица 2000, 297-324. Видјети: Табела XIV бр. 4а, 4б; Табела XVI бр. 1, 2.

моћ коју је добијала у виду мјесечне стипендије обећавали су да ће се по завршетку школовања одужити својим радом у Црној Гори.

Књаз (краљ) Никола имао је велику улогу у додјељивању стипендија извјесном броју ђака и студената који су се школовали у Црној Гори и изван њених граница. Нарочито је та улога била изразита у периоду до доношења првих *Правила* 1890. године, а и касније, може се рећи до 1907. године, када су измијењена стара и донијета нова *Правила за државне благодјејанце који се уче на страни*. У периоду до краја XIX вијека његова ријеч је била пресудна у додјељивању благодјејања или какве новчане помоћи у циљу школовања појединих младића чији су родитељи потицали из богатијих, угледнијих или заслужних породица. Његова обећања да ће помоћи када дијете неког племенског капетана, командира, војводе или сердара стигне за школовање била су убрзо испуњавана и стипендија је редовно слата.⁴ Велики број таквих стипендија додјељивао је књаз Никола у периоду до краја XIX вијека, а и касније, али у много мањем броју. Стипендије које су додјељиване од стране појединих држава или влада за по неколико црногорских младића, приликом посјета књаза Николе појединим државама, сматране су као његово право и њима је он лично располагао.⁵ Стипендије су даване онима за које се сматрало да ће „вјерно помагати“ стари поредак. Младићи чији су родитељи чинили услуге бившим или „садашњим нашим високим факторима“, слати су у Беч, Берлин, Минхен, Париз, Москву, Петроград, Кијев, Солун, Цариград итд. Њима је сиромашна државна каса давала помоћи које су се пеле до 360 франака мјесечно, а некад и више. Да се није водило рачуна о избору кандидата путем конкурса говоре и бројни подаци да су одбијана дјеца свих оних чији су родитељи оглашени за противнике режима, макар имали и бољи успјех од новоизабраних благодјејанаца.⁶

Знатан утицај на упис и школовање ђака из Црне Горе у Србији имале су и политичке трзавице и династичке супротности, посебно у периоду 1907-1910. године. У том периоду књаз Никола је у великој мјери утицао, посредно или непосредно, и нерадо гледао на црногорску омладину која се школовала у Београду. На оне који су се школовали у Србији гледало се као на опасност по династију Петровића. Књазу Николи слати су извјештаји из Београда од њему повјерљивих особа или оних које је он школовао-стипендирао.⁷ Његови извјестиоци распиривали су династичку мржњу и доприносили у пуној мјери да се зва-

⁴ Др Иво М. Јовићевић, *О људима и догађајима - Сјећање једног федералисте*, Подгорица 1995, 27 -33.

⁵ *Слободна ријеч*, Подгорица 1907, бр. 33.

⁶ АМ, Цетиње, фонд Никола I, 1911, бр. 162.

⁷ АМ, Цетиње, фонд Никола I, 1907, бр. 262.

нични односи са Србијом затегну, а посебно у вријеме Бомбашке афере. На студенте и ђаке који су се школовали у Србији гледало се друкчије него на оне који су се школовали у другим државама. Посебно је књаз Никола на њих гледао „попријеко“, сматрајући их за главне противнике његовог личног режима и династије а велике присталице уједињења Црне Горе и Србије. Слично или готово исто дешавало се и са ђацима - студентима стипендистима који су се школовали у Русији, посебно у периоду прве и друге деценије XX вијека. Црногорска школска омладина у Русији прихватала је идеје руске демократске мисли, схватајући је као борбу против самодржавља и раскидања са остацима феудализма, у циљу демократизације државног апарата. Да би спријечио ширење руске револуционарне и демократске мисли у Црној Гори књаз (краљ) Никола се често обраћао руској влади и дипломатској мисији на Цетињу да предузме мјере како би црногорским ђацима се забрањен долазак у Русију.⁸

Поред владара, велику улогу у овом периоду имали су и људи блиски двору и књазу Николи, који су својим препорукама и угледом утицали да он додијели стипендију или новчану помоћ одређеном ученику. Војвода Симо Поповић, Илија Пламенац и друге истакнуте војводе, сердари, племенске старјешине, бригадири и истакнуте личности онога времена, који су вршили одређене дужности у разним министарствима и држави, значајно су утицали да се одређеним ђацима-студентима одреди стипендија или помоћ. Истакнути појединци и утицајни људи на двору слали су своје синове о државном трошку на школовање. Такође је управа двора имала приличан утицај на министарство просвјете у додјеливању стипендија и материјалне помоћи онима који се школују.

Министарство просвјете приликом додјеливања стипендија или избора за благодјејанце одређивало је које се науке могу студирати, односно за које се науке додјељује стипендија, а избор мјеста студирања већином је зависио од самог благодјејанца. Министарство просвјете је водило посебну бригу о дисциплини благодјејанаца, који су морали имати врло добро или добро владање. Благодјејанци који су правили дисциплинске прекршаје кажњавани су од стране министарства опоменом, укором, или, у најгорем случају, одузимањем стипендије.

Државни питомци редовно су обавјештавани од стране министарства просвјете о свим измјенама, обавезама и условима предвиђеним *Правилима о државним стипендијама*. На крају школске године Министарски савјет је одређивао и број стипендиста по врстама школе и укупан износ који се додјељује за стипендије. Просвјетни савјет је од-

⁸ Бојовић Јован Р., *Црногорска емиграција у Русији уочи и за вријеме Октобарске револуције*, *Историјски записи*, Титоград 1967, бр. 4, 713-733.

ређивао и висину стипендије за поједине струке и мјеста школовања. Стипендисти нијесу могли мијењати школу без одобрења министарства просвјете. О свим измјенама у школи стипендисти су били обавезни доставити извјештај министарству просвјете.

Уколико би ђак-студент био изабран за државног стипендисту министарства просвјете, био је дужан да потпише *Правила о државним стипендистима*, што је значило, уједно, и прихватање свих прописа и строго придржавање обавеза; у противном, стипендија је могла бити одузета и дата другом ученику. Унапријед се обавезујући да ће се у свему строго придржавати *Правила*, стипендиста је добијао путни трошак до мјеста школовања. Према појединим прописима из *Правила о државним стипендијама* за ученике који уче на страни, обавезују се благодетанци да ће на вријеме полагати испите, да ће редовно слати тромјесечне, полугодишње и годишње извјештаје. Питомац који слуша предавања на страном језику није био обавезан да прву годину редовно да и да одговори *Правилима*. По завршетку школске године ученик је добијао путни трошак за повратак у домовину. За вријеме ферија питомци нијесу добијали стипендије. Школарину, испитне таксе, набавку уџбеника сносило је министарство просвјете, а понекад је давало новац и за набавку одјеће и обуће сиромашним ђацима. По завршетку студија сваки државни питомац обавезан је био да своје услуге стави у службу државе, и то онолико година колико га је она стипендирала.

Правила из 1890. године нијесу одговарала захтјевима ни стипендиста нити министарству, које је настојало да рјешавање потреба за кадровима побољша додјеливањем стипендија. Министарство просвјете у првој деценији XX вијека измјеном старих правила настојало је побољшати услове добијања стипендије. Нова правила из 1907. године прописивала су да се стипендије могу давати првенствено одличним и сиромашним ђацима, за оне школе које не постоје у Црној Гори, а они који желе да конкуришу обавезни су да доставе потребну документацију на расписани конкурс. Преко званичног листа „Глас Црногорца“ најчешће су објављивани и конкурси за додјелу стипендија и обавјештења ђацима о упису у школе.⁹ Они стипендисти који се нијесу придржавали прописа и обавеза из *Правила за државне стипендисте* и они који у одређеном року нијесу доставили своје извјештаје стипендију „за наредни мјесец не могу добити тј. иста се задржава на дуже или краће вријеме до испуњења обавеза“. Министарство просвјете је и путем писама достављало опомене благодетанцима, тражећи да се стриктно придржавају *Правила*.¹⁰

⁹ *Правила за државне стипендисте који се школују на страни*, Цетиње 1907.

¹⁰ *Слободна ријеч*, 1907, бр. 33.

Политичке прилике у Црној Гори имале су знатног утицаја на додјелу стипендија онима који су се школовали у Србији, нарочито у првој деценији XX вијека, посебно од 1906. године, после објављивања друге „Ријечи црногорске универзитетске омладине“. У периоду 1905-1910. године, нарочито за вријеме Бомбашке афере и колашинског процеса, политичке размирице и династички интереси дворова Србије и Црне Горе били су у фази затегнутих дипломатских односа, па се извјестан број ђака и студената, стипендиста, у вријеме поласка на школовање у својим обраћањима настоји дистанцирати од учешћа у догађајима или залажења у „политичке ствари“.

Од 1910. године запажа се да је министарство просвјете заузело много строжи став према стипендистима, ђацима и студентима, посебно према онима који студирају у Београду. На многе молбе или жалбе није тада одговарано, па ни на оне које су по неколико пута упућиване од стране истог студента. Сматрамо да је такав став опхођења уследио по наредби књаза Николе, који је оштро нападан, нарочито после бомбашке афере и колашинског процеса, а и због политичких несугласица и династичких интереса Црне Горе и Србије. Од 1911. године запажа се да министарство просвјете уредније шаље стипендије својим питомцима. У току 1912. године министарство је услед исцрпљености буџета одбијало многе молбе студената и ђака које су се односиле на додјелу стипендија, путних трошкова, школских такси итд. Нередовно добијање стипендија одражавало се и на неблаговремено уписивање семестара и плаћање испитних такси, па је и то отежавало ионако незавидан положај.

Од 1912. године министарство просвјете много више пажње поклања ђацима и студентима који су се школовали у многим европским државама, па додјељује стипендије или једнократне помоћи чешиће него претходних година. Додјелљивани су и путни трошкови до мјеста школовања за све оне који су активно учествовали у Балканским ратовима, иако је било изузетака. Узимајући у обзир чињеницу да је извјестан број ђака и студената у току Балканских ратова остао без једног родитеља, министарство просвјете је настојало да путем материјалне помоћи или стипендија омогући школовање појединим ђацима.

Министарству просвјете су се обраћали за помоћ и ђаци и студенти из других крајева, па је оно често излазило у сусрет таквим захтјевима. Било је ту емиграната из Херцеговине који су тражили црногорско држављанство или да добију стипендију.

Ступањем на снагу *Правила за државне стипендије* од 22. маја 1913. године није се много побољшао материјални положај стипендиста. Године 1914. издат је *Приједлог о државним стипендијама*, а *Пра-*

вила су ступила на снагу 10. априла 1914. године.¹¹ У току 1914. године стипендије државним питомцима много уредније су упућиване.¹²

Ни честе промјене у влади и министарству просвјете и црквених послова Црне Горе нијесу побољшале у већој мјери стандард државних питомаца нити могућности за повећање броја стипендија. Стипендије су служиле више као помоћ у подмиривању најосновнијих потреба у току студирања.

Поједина министарства, као нпр. министарство војно, министарство финансија и грађевина, имала су своје стипендисте, који су припадали стипендистима министарства просвјете, али су се обраћали за помоћ само својим министарствима и од њих добијали стипендије и разне помоћи.¹³ Министарства су одређивала мјесто студирања своме благодетанцу. Министарски савјет је у септембру 1914. године укинуо слање стипендија студентима државним питомцима, посебно онима који се школују у земљама „које су непријатељске“.

Црногорска омладина је у великом броју похађала средње и више школе и факултете од друге половине XIX вијека па све до 1918. године. Гимназије, техничке и трговачке школе, богословско-учитељске и учитељске школе, правни факултети, филозофски, технички, медицински факултети итд. привлачили су црногорску омладину која се школовала о свом трошку, а мањим дијелом о трошку Црне Горе или неке друге државе или владе.

Стипендије су примане прилично неуредно, готово увијек неблаговремено, па су се студенти и ђаци због тога често обраћали министарству просвјете. Стипендије су упућиване мјесечно и износиле су у почетку 60 круна, а временом су повећаване на 80, 100, 120, 140, 160 круна, да би се почетком XX вијека усталиле на 140 перпера за средње школе, до 160-180 перпера за студенте медицине, технике или других факултета. Висина стипендије била је у зависности од године студија, а донекле и мјеста студирања.¹⁴ Извјесне стипендије су мјесечно или годишње биле међусобно доста неуједначене, чак и ђацима или студентима који се школују у истом мјесту, похађају исту школу, на истој су години-разреду. На примједбе појединаца у овом смислу министарство просвјете није давало одговора. Међутим, било је ученика и стипендиста који су редовно добијали помоћ, стипендију, или је њихова молба

¹¹ АЦГ, Цетиње, МПЦП, 1914, ф. 96, бр. 858.

¹² АЦГ, Цетиње, МПЦП, 1914, ф. 96, бр. 862.

¹³ АЦГ, Цетиње, МПЦП, 1914, ф. 10, бр. 2480.

¹⁴ Др Ђоко Д. Пејовић, *Развитак просвјете и културе...*, 173-184; Др Момчило Д. Пејовић, *Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918*, Подгорица 2000, 297-324. Видјети: Табела VI бр. 1 - 4, 6; Табела XIV бр. 4а, 4б; Табела XVI бр. 1, 2.

брзо рјешавана и удовољавало се њиховим захтјевима. То је изазивало огорчење једног броја редовних и одличних ученика чији захтјеви нијесу рјешавани, па су упућивали оштре ријечи министарству просвјете, које их у одговору упућује да се убудуће пристојније понашају, критикујући их због таквог обраћања.

С повећањем броја ђака који одлазе на школовање у иностранство повећавао се и број стипендиста. До краја XIX вијека црногорска омладина најчешће је одлазила на школовање у Беч, Париз и Москву, а од почетка XX вијека најчешће се школовала у Београду, у средњим школама и на факултетима. Разлог томе је вјероватно у догађајима који су уследили, али су и скупоћа, велика школарина, испитне таксе, трошкови становања и остало условили да један дио црногорске омладине пређе на школовање у Београд, посебно послје Балканских ратова, када су цијене намирница и трошкови живота удесетостручени. Због оскудице или тешког породичног стања извјестан број напушта школу да би се послје краћег времена вратио и наставио школовање.

Из сјеверног дијела Црне Горе највећи дио ученика и студената гравитирао је Србији и тамо се школовао. Мањи број из тих крајева школовао се у разним европским градовима, најчешће у Солуну, Бечу и Москви. Али и из осталих области Црне Горе, Катунске, Ријечке и Црмничке нахије школовао се извјестан број ученика у Србији, посебно у Београду, у тамошњим средњим школама и на факултетима.¹⁵ Из области Старе Црне Горе средњошколска и студентска омладина одлазила је на школовање у Београд, Праг, Беч, Грац, Париз, Москву, Петроград и тако даље.¹⁶

Велики број ђака и студената обраћао се министарству просвјете и црквених послова Црне Горе за стипендију или материјалну помоћ, па и један дио из сјеверног дијела Црне Горе. Књаз Никола додјеливао је стипендије појединим ђацима из тих крајева на препоруку племенских старјешина, пограничних комесаријата и људи из угледних кућа, као и оних који су били одани књазу и интересима Црне Горе. Пограничне власти давале су карактеристике о свакој породици из које потичу књажеви стипендисти. Преко појединих породица „оданих књазу Николи“ вршена је пропаганда и добијане све информације о приликама у том дијелу области, а сваки од препоручених аспираната добијао је државну стипендију од министарства просвјете, јер „би такав човјек могао бити од велике користи у датом случају“. Оданост појединих по-

¹⁵ Др Момчило Д. Пејовић, Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918, Подгорица 2000, 297-324. Детаљније видјети: Табела VI бр. 2 - 6.

¹⁶ Исто. Детаљније видјети: Табела V бр. 1а, 1б, 2, 3; Табела VI бр. 2 - 6; Табела VII бр. 1а, 1б, 2а, 2б, 3а, 3б.

родица књазу Николи резултирала је избором за државног питомца, без обзира на то да ли је у буџету било средстава за те намјене. Позивајући се у својим молбама на прошлост својих дједова, братства или племена и њихове заслуге за добробит Црне Горе, у ратовима из 1876. и касније из Балканских ратова, као и на оданост њихове куће господару, поједини ђаци добијали су стипендију од књаза Николе или на његову препоруку од министарства просвјете. Такве молбе увијек су успијевале код министарства просвјете.¹⁷

Дођјелујући стипендије онима из области под Османском управом Министарство просвјете руководило се политичким разлозима у циљу сузбијања туђе пропаганде, стицања повјерења у заштиту Црне Горе при добијању тамошњег живља за црногорске интересе. То објашњава чињеницу да с приличан број ученика и студената из Новопазарског Санцака и Васојевића школовао уз стипендије министарства просвјете Црне Горе и министарства просвјете Србије. С тим ђацима имало се поступати као са државним питомцима министарстве просвјете и црквених послова Црне Горе и за њих су важила *Правила државних питомаца*.

Велики број ђака и студената који су се школовали у иностранству потицао је из сиромашних породица, а с великим бројем чланова, без веће могућности за пружање материјалне подршке свом ђаку у току школовања. Родитељи су им се претежно бавили земљорадњом, мање трговином, занатством, а било је међу њима попова, учитеља, судија, љекара, племенских старјешина, капетана, командира итд.¹⁸ У другој половини XIX вијека на школовању су била дјеца чији су родитељи били војводе, командири, истакнуте и заслужне личности на двору књаза Николе, истакнуте племенске старјешине.

Велики је број молби упућиван министарству просвјете за помоћ или стипендију ради завршетка школовања и стручног усавршавања. Црна Гора није могла задовољити све те захтјеве па је дио већ школованог кадра за разне службе, у којем је држава иначе оскудијевала, по завршетку школовања одлазио у друге земље да тражи запослење. У тим молбама се говорило и о неопходним друштвеним промјенама уколико се жели ступити у ред модернијих држава. Жеља за извјесним промјенама у просвјети и образовању, унапређењем школства и увођењем но-

¹⁷ Глас Црногорца, 1920, бр. 48; Др Момчило Д. Пејовић, Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918, Подгорица 2000, 297-324. Детаљније видјети: Табела XIV бр. 4а, 4б; Табела XVI бр. 1, 2.

¹⁸ Др Момчило Д. Пејовић, Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918, Подгорица 2000, 297-324. Детаљније видјети: Табела XIII бр. 1а, 1б, 2, 3; Табела XIV бр. 1а, 1б, 2а, 2б, 3а, 3б, 4а, 4б; Табела XV бр. 1а, 1б, 2а, 2б; Табела XVI бр. 1, 2.

вих наставних метода посебно се запажа код студената који се школују у западној Европи, а студирали су на филозофским факултетима - одсјек педагогија.

Честа су била обраћања за стипендију или какву помоћ и министарству иностраних дјела и просвјетном савјету Србије, мада су школарина и испитне таксе, за разлику од западне Европе, у Србији и државама источне Европе биле знатно ниже, а могле су бити и упола мање уколико ученик-студент поднесе увјерење о сиромашном стању или пореско увјерење општине у којој родитељи станују. Посебно велики износ школарине био је у Француској, Швајцарској, Њемачкој, Аустрији и Османском царству.

Код црногорске омладине која се школовала у иностранству у периоду прошлога вијека па до краја Првог свјетског рата запажа се огромна „жеђ за стицањем знања и образовања“, за школовањем и стручним усавршавањем, без обзира на услове и материјалне прилике. Штавише, уколико су услови тежи и материјалне прилике слабије утолико је већа жеља и снага да се истраје до стицања дипломе.¹⁹ О успјеху ђака и студената, као и благодјејанаца веома је тешко што прецизније рећи, јер не располажемо приближним подацима о томе, мада се може констатовати да је нешто мање од трећине завршило средњу школу и наставило школовање, да је више од половине ученика виших школа завршило школовање, а нешто више од трећине завршило факултет.

Прилично велики број писама и телеграма министарству просвјете има скоро исту садржину: ђаци и студенти се жале на веома тешке услове живота, траже редовно слање стипендија, захтијевају новац за плаћање школарине и испитних такси (на то су имали право по *Правилима за државне питомце*), траже једнократне помоћи за набавку школских књига или куповину одјеће и обуће итд. Разумије се, свим тим захтјевима ђака и студената није се могло удовољити, али је требало отклањати неправилности у раду тог министарства на које су ђаци и благодјејанци с правом указивали. Све до доношења првих правила за стипендисте није било организованог рада на школовању црногорске омладине, а благодјејање су додјељивали књаз Никола и књегиња Милена на основу појединачних обраћања или препорука од црногорских главара, војвода, сердара, племенских капетана, командира, официра и људи утицајних на двору. Доношењем *Правила*, као и многим измјенама истих, уводи се нешто више реда у организацију школовања и стипендирања црногорских младића од стране министарства просвјете.

¹⁹ АЦГ, Цетиње, МПЦП, 1911, ф. 72, бр. 2512.

Министарству просвјете се обраћао за помоћ и извјестан број ђака и студената из југословенских земаља које су биле под влашћу Аустро-Угарске и Османског царства. Таквих је највише било из Босне и Херцеговине, а посебно из источне Херцеговине, који су се обраћали и књазу Николи. Књаз Никола и Министарство просвјете су давали извјестан број стипендија, а обавезе таквих стипендиста нијесу подлијезале Правилима за државне стипендисте Црне Горе. Сходно материјалним средствима „за додјелу помоћи на издржавање и попутнину питомцима из сусједних области Турског царства и Црне Горе овде у Србији учећи се“, министарство иностраних дјела и министарство просвјете додјеливали су знатан број стипендија црногорској омладини из неослобођених јужнословенских земаља.²⁰

Доста осјетна су била средства одређена за издржавање питомца у земљи и иностранству. Од укупног годишњег буџетског износа министарства просвјете за стипендије је издвајано 9,72% у 1908. години, у 1909. години 8,7%, у 1910. години 6,65%, у 1911. години 7,43%, у 1912. години 8,1%, и у 1914. години 12,3%, а на име помоћи Фонду друштва сиромашних црногорских ђака у Београду послато је 2000 перпера. Међутим, ако се проценат издвојених средстава упореди с процентом средстава за расход министарства просвјете, онда се види да су средства за благодјејање државним стипендистима била веома мала: у 1908. години 2,8% у 1909. години 11,6%, у 1910. години 6,7%, у 1911. години 7,5%, у 1912. години 8,1%, и у 1914. години 4,1% укупних средстава министарства просвјете. Највиши проценат средстава издвојених за благодјејанце био је у 1909. години (11,6%), а најмањи у 1908. години (2,8%). Мада су стипендије повећаване током првих деценија XX вијека, материјални положај стипендиста није се могао побољшати, јер су трошкови живота били изузетно велики.

Стипендије министарства просвјете и црквених послова Црне Горе знатно су више даване онима који су се школовали у другим државама, неголи онима у Србији, мада се тамо школовало више од половине укупног броја у средњим, на вишим и високим школама-факултетима. Од Балканских ратова нешто се тај третман мијења, а и однос према стипендистима ће се, у извјесној мјери, побољшати. Мада се материјалне прилике благодјејанаца тиме нијесу значајније измијениле, ипак је такав однос државе значајно моралну подршку да истрају на путу до стицања знања, образовања и стручног усавршавања.

Поменули смо да је број ђака све до 90-тих година XIX вијека у равномјерном порасту и да нема већих наглих промјена које би значај-

²⁰ Васо И. Војводић, Школовање националних радника за рад ван Србије 1873-1877, (Историјски гласник, Београд 1963, бр. 3., 6-8)

није утицале на тенденцију раста. Од 90-тих година долази до значајног пораста, што је последица укупних политичких промјена, привредног и друштвеног развика Црне Горе и укупног развика привредних и друштвених токова у европским земљама. С повећањем броја ђака-студената повећава се и број стипендиста све до краја XIX вијека. Карактеристично је да број стипендиста у средњим школама благо расте или опада, а да број стипендиста на вишим школама и факултетима нагло расте или нагло опада.²¹ У кризним годинама, у вријеме ратних догађаја или непосредно прије и после, долази или до смањења или до наглог повећања броја стипендиста. Од 90-тих година XIX вијека па све до Балканских ратова број ђака-студената повећава се за око 5-15% укупног броја оних који су се школовали у претходној години.²² Прецизније податке о броју стипендиста, посебно ученика средњих школа, веома је тешко дати, као и за ученике виших школа и за студенте.

До 90-тих година XIX вијека стипендије су даване појединим ђацима-студентима на препоруку књаза Николе или истакнутих војвода, племенских старјешина и других лица од утицаја на државне органе и на црногорском двору. Тек 1886. године помиње се да је министарство просвјете и црквених послова захтијевало да се стипендистима у иностранству одреди стални мјесечни износ. Дакле, до тада су ученици примали стипендију од књаза и књегиње или из државне касе. До краја августа морали су поднијети извјештај о успјеху у школи. У августу 1890. године министар просвјете и црквених послова (Јован Павловић) донио је прве прописе који су се односили на црногорске стипендисте у иностранству. Правила за књажеве питомце на страни тражила су од стипендиста (у гимназији, реалци, војној и трговачкој школи и на факултетима) редовне извјештаје о упису и испитима (и приватним полугодишњим, ако нијесу били предвиђени редовни). Питомац је губио стипендију уколико није успио да последије прве строге опомене положи програмом предвиђене испите. Струка и мјесто се нијесу могли мијењати без одобрења министра. Преко стипендије се могла добити само накнада за школарину и испитне таксе, као и путни трошак.

Доста нагло повећање броја стипендиста у иностранству и отварање већег броја школа наметало је измјене прописа, које су и услиједиле првих деценија XX вијека. Нова правила су захтијевала већу дисциплину ученика стипендиста, редовно полагање испита, обавезу рада у државној служби Црне Горе по завршетку школовања и др. На крају

²¹ Др Момчило Д. Пејовић, Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918, Подгорица 2000, 297-324, 532. Графикон бр. 1.

²² Исто.

сваке школске године Министарски савјет је одређивао број стипендиста по врстама школа, као и укупан износ који им се могао дати.

Од укупног броја ђака-студената који су се школовали у средњим, на вишим и високим школама у иностранству, стипендиста је било нешто мање од једне трећине. Од почетка 90-тих година прошлога вијека може се у континуитету пратити бројно стање стипендиста по годинама и школама.²³ Статистика по годинама показује да се број стипендиста стално повећавао, са slabим смањењем у појединим годинама, и да та тенденција иде све до 1895/96. школске године, када је постигнут максимум од 74 стипендисте, од којих у средњим школама 31, на вишим школама 19, а на факултетима 24 благодјејанца. У овом раздобљу, 1882-1896. године, број стипендиста у средњим школама је знатно већи од броја стипендиста на вишим школама или на факултетима. Код виших школа такође се повећава број стипендиста, али се запажају и извјесне осцилације. Код студената број стипендиста се стално повећава, и школске 1895/96. године постиже свој максимум од 24 стипендиста. Од 1896. долази до смањења укупног броја стипендиста све до школске 1906/07. године. Тада ће се изједначити с бројем од прије деценију, када је било укупно 74 благодјејанца. У том периоду, који ће трајати до 1910. године, политичке прилике у извјесној мјери утицале су и на укупно смањење броја ђака-студената у иностранству. Од школске 1907/08. године па све до 1918. године повећава се укупан број стипендиста. Пораст је резултирао из наглог повећања броја ученика, али и нешто повољнијег третмана стипендиста од стране министарства просвјете и црквених послова, као и чињенице да су неколике генерације матураната цетињске гимназије (из прве генерације готово сви) добили стипендије да студирају у иностранству. У овом периоду од једне деценије, број стипендиста ће се повећавати све до почетка Првог свјетског рата, а од тада се смањује.

Пораст укупног броја ђака-студената, који се школују у иностранству, у посљедњим годинама прве деценије и у другој деценији XX вијека у извјесној мјери утицао је и на број стипендиста, који се у знатној мјери повећава достигнувши свој максимум од 96 у школској 1911/12. години, што је уједно и максимум у cjелокупном периоду од 90-тих година прошлога вијека па до краја друге деценије XX вијека. У овом периоду основна карактеристика је то што долази до смањења броја стипендиста у средњим и на вишим школама, док се број студената стипендиста повећава све до почетка Првог свјетског рата, када ће у школској 1913/14. години бити постигнут максимум од 72 студента благодје-

²³ Др Момчило Д. Пејовић, Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918, Подгорица 2000, 318-319.

јанца, што је уједно и максимум учитавом периоду. Статистички подаци јасно потврђују чињеницу да политичке прилике, привредне и друштвене промјене, ратни догађаји имају знатног удјела на повећање или смањење броја ученика и стипендиста који се школују у иностранству у периоду 1848-1918. године. Свеукупне промјене у Црној Гори, дакле, одражавале су се и на омладину школовану у иностранству.

У току школовања један број ђака имао је сталну, повремену помоћ или стипендију министарства просвјете и црквених послова Црне Горе или министарства просвјете Србије, а извјестан број ученика примао је помоћ и стипендије од других држава у којима су се школовали. Према нашим истраживањима, у току цијелог школовања у средњој школи и на факултету, 65 ученика примало је стипендију од министарства просвјете.

Укупан број ђака-студената који су се школовали у иностранству о трошку родитеља, а вратили су се у Црну Гору по завршетку школовања, износи 467, док је оних који су се школовали о државном трошку и вратили се у Црну Гору укупно 108 ученика. Дакле, укупан број ђака-студената који се вратио у Црну Гору износи 575 или 18,31% укупног броја ђака школованих у иностранству у периоду друге половине XIX вијека и прве деценије XX вијека. Вјероватно је тај проценат нешто већи, јер нијесмо располагали потпуним подацима, али не би могао бити већи од 32% укупног броја школованих у иностранству. Сигурно је проценат ученика средњих и виших школа који су се вратили у Црну Гору био знатно већи од броја студената, узето у процентима.

Укупан број стипендиста по појединим државама и по факултетима знатно се разликује у међусобном односу школа и факултета, а тај однос се мијења и унутар стипендиста у држави у којој се школују. У периоду од друге половине XIX вијека па до краја 1918. године број стипендиста повећава се из године у годину, а такође се повећава број стипендиста у појединим државама. Статистика по државама у односном периоду била би: у Србији 404 благодјејанца, Русији 92, Француској 51, Аустро-Угарској 56, Османском царству 5, Чешкој 37, Хрватској 33, Швајцарској 21, Италији 31, Грчкој 16, Њемачкој 11, Бугарској 5, Босни 2, Белгији 1, Енглеској 1, Шведској 1, непознато 4 стипендисте. Највећи број стипендиста школовао се, дакле, у Србији - 13% укупног броја школованих у иностранству, док је проценат стипендиста у другим државама знатно мањи. Број стипендиста одражава укупно број ученика и његов међусобни однос према државама у којима се школовала црногорска омладина.

По школама и факултетима број стипендиста појединих министарстава или влада био би: министарство просвјете и црквених по-

слова Црне Горе укупно 514, министарства иностраних дјела и министарства просвјете Србије 282 ђака-студента, а Русија Аустро-Угарска, Османско царство и друге државе стипендирале су укупно 27 ђака.

Стипендиста министарства просвјете и црквених послова Црне Горе било је: у гимназијама 46, лицејима 54, трговачким школама 16, занатима 36, духовним семинаријама 5, непознато - школама 24, поштанско-телеграфској школи 7, војној школи 66, гимназији 42, учитељској школи 27, богословско-учитељској школи 13, вишој дјевојачкој школи 1, вишој школи 2, пољопривредној школи 2, правном факултету 70, техничком факултету 24, студент 17, филозофском факултету 30, медицинском факултету 36, фармацији 2, пољопривредном факултету 6, ликовној академији 5, војној академији 1 студент. Стипендиста министарства просвјете и црквених послова у појединим државама било је: у Србији 122 благодејанца, Русији 84, Француској 49, Османском царству 51, Аустро-Угарској 44, Хрватској 32, Швајцарској 19, Чешкој 36, Њемачкој 11, Бугарској 5, Грчкој 3, Босни 2, Шведској 1, Енглеској 1, Белгији 1, а за 14 стипендиста није познато у којој су се држави школовали.

Извјестан број ученика средњих школа, већином оних који су се школовали у Војводини, а било их је и у другим државама, примао је стипендију-благодејање извјесних завода, заклада и фондова: А. Пајевића, Ј. Протића, Вуково благодејање, Фонд Милоша Зечевића, Благодејање свеучилишног конвикта, Заклада Бабић-Пејковић, Закаде Текелије у Новом Саду, Заклада Пластићева, Заклада Ф. Барбарића у Сремским Карловцима, Земаљске владе у Сарајеву, итд.

Сходно условима, политичким приликама и ратним догађајима, велики број ученика завршио је школовање на страни и стицао диплому о завршеној школи. По завршетку средње школе студије су наставила 982 ученика, од којих: са гимназијом 495 ученика, а са вишом школом 76 ученика. По завршетку школе стипендиста се одмах враћао у Црну Гору, уколико му није било одређено да се стручно усавршава. Био је обавезан да служи у одређеноме мјесту онолико година за колико је примао стипендију, иначе је морао да надокнади све трошкове школовања.

Сасвим је сигурно да се већи број стипендиста није одазивао прописима *Правила за државне стипендисте* по завршетку школовања, а министарство просвјете и црквених послова Црне Горе није много бринуло о томе. Недовољна брига домовине о њима, навике стечене у развијеним срединама, као и перспективе живота и рада утицале су на одређење у томе смислу. Несумњиво, најмање су се враћали они који су се о свом трошку и под тешким условима школовали, као и они који се нијесу слагали с апсолутистичком владавином у својој домовини.

Momčilo D. PEJOVIĆ

THE EDUCATION OF THE STATE'S BURSARS AND THE ROLE OF
PRINCE - KING NIKOLA IN GRANTING THE BURSARIES

Summary

This paper is a shorter version of the larger chapter in my book „Education of the Montenegrins abroad 1814-1918“. It was conformed to the available time, with graphical overviews, statistical tables, and analyses of the places of birth, schools, faculties and countries of education of bursars stripped out. It deals with Montenegrin high school and academic youth, educated abroad 1848-1918. in the neighboring countries, or in the European countries at all, having been awarded with the grants “blagodejanje” from the Ministry of education and church affairs of Montenegro. The paper presents the situation of the students whose scholarship was paid by the state of Montenegro, numbers of their presence at the high schools and Universities, and tries to explain the reasons of their education, as well as to objectively describe the role of the Prince-King Nikola I Petrović during the process of granting the scholarships – „blagodejanje“.

Драгана КУЈОВИЋ*

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ НАШЕГ КУЛТУРНОГ
НАСЉЕЂА: ОРИЈЕНТАЛНО-ИСЛАМСКА ПИСМЕНОСТ
И ЦРНОГОРСКИ КУЛТУРНИ СТЕРЕОТИПИ

ABSTRACT: *The insufficient knowledge of each other, stereotypical distancing and distrust existed at the time of Prince and King Nikola was not changed much later, shaped by an incomplete and sketchy, often burdened with prejudices, idea of the cultural identity of Montenegro. It is certain that without the involvement, interpretation and evaluation of all segments of our literacy can not be true and completed picture of Montenegrin cultural history.*

KEY WORDS: *stereotypes, distrust, prejudices, evaluation, Montenegrin cultural history, literacy*

Дефинисање колективних својстава друштвених заједница истока наспрам запада, сјевера насупрот југу или успостављање представа и настанак стереотипа о другима је бављење старо колико и људско друштво, али је привилегија да се ове представе створе, одрже или промијене „увек припадала онима који су имали највише политичке, војне, економске или симболичке моћи“ и, према ријечима Гордане Ђерић, „оно за шта се чини да је у историјској перспективи увек исто, без обзира на вредносне промене и оквире посматрања, јесте чињеница да се позиција 'другости' одређује из позиције моћи“¹ Друга, описивана страна је дефинисана као „непрјатељ“ и ово функционално уопштавање неријетко резултира упроштеним и врло стабилним представама које дуго одолијевају промјенама. Стереотипи или „слике у главама“, с високим степеном емотивног набоја, никада неутралне,

---

* Аутор је научни савјетник у Историјском институту Црне Горе.

¹ Гордана Ђерић, *Стереотип и студије о Балкану*, Антропологија (9) 2009, 11-26, 12

уколико одређују вриједносне одлике или заједничка својства неког националног колектива сврставају се у тзв. „етничке стереотипе“. У реаговању на ове стереотипе можемо добити убједљиву аргументацију која их обесмишљава и у корјенима разоткрива, али и опасност било од стварања нових стереотипа, једнако на другој страни или од „навођења на погрешне закључке да је 'друга страна' сасвим недужна и неодговорна за слику која је о њој створена...“² Као поједностављено тумачење појава или колектива стереотип се најчешће своди на „саморазумљиво“, односно негативно значење³, али као израз нужног мисаоног економисања стереотип није „само 'средство' којим некога вређамо (или хвалимо)...“⁴, већ „најважније средство успостављања, расподеле и оспоравања моћи“⁵.

Писана ријеч у исламском, заправо османском друштву његована је као израз специфичног културног и естетског стандарда, прије свега с потребом прецизног биљежења и тумачења вјерске традиције, писања филолошких и етичких расправа или најразличитијих антологија с циљем општеобразовне едукације читалаца, свдећи се врло често на приређивање традиционалног материјала уз чврсти ослон на пређашња достигнућа. У исламској умјетности калиграфски обликовано писмо и украшавање књига представља веома присутан умјетнички израз. Фигурална иконографија других религија замијењена је побожним натписима у функцији симболичног афирмисања вјере, врло често због обиља украса тешко читљивим. Љубав према књизи у исламском друштву средњег вијека била је веома раширена, књигама се трговало и њихово преписивање представљало је пристојан извор прихода. Неријетко преписивачком дјелатаношћу бавили су се људи који су истовремено били и аутори оригиналних радова и посебну цијену имали су преписи образованих и стручних људи. Ученици који су вјерска, свјетовна или језичка знања стицали у школама оријентално-исламског карактера, врло често су пролазили кроз преписивање, ишчитавање и запамћивање, неријетко механичко и без истинског разумијевања, компликованих и дотадашњем знању и узрасту неприлагођених текстова филозофских или језичких расправа познатих учењака исламског истока. Ипак, ове школе, поготову оне на нижем нивоу, испуњавале су своју сврху – пружале су вјерска и васпитна упутства, заједно са савладавањем арапског писма и основних језичких знања, Кур'анског текста, предања, тефсира и пјесничких садржаја. Ако се овоме додају и дисциплине тзв.

² Ibid, 16

³ Ibid, 19

⁴ Ibidem

⁵ Ibid, 20

‘ulūm ‘aqliyya – логика (al-manṭiq), аритметика (al-ḥisāb), геометрија (al-handasa), астрономија (al-hay’a), теорија тонова (al-musīqā), теорија небеских, људских и животињских, биљних и минералних тијела у миrowању и кретању (at-tabī’iyyāt) (у огранке ове дисциплине спадају медицина (aṭ-ṭib) и пољопривреда (al-filāḥa), затим kalām, fiqh, al-‘ahlāq ad-dīniyya, језичке дисциплине nahw, luḡa, bayān и ‘adab, или ṣarf, ma‘ānī, bayān, badī‘a, метрика и прозодија (‘aḡūḍ и qāfiya), и ако се зна да су учбеници из којих се учило били на једном од језика исламског оријента, добијао се какав-такав основ да се школовање настави у престижнијим образовним центрима. Основна знања из исламског обредословља, арапског, турског или персијског језика стицали су у поменутиим школама многи истакнути појединци који су потицали, боравили и радили на овим просторима, аутори оригиналних дјела, као нпр, Ташлицали Јахја (16.в.), Салих Сидки Теџајић-Махмудкадић Сарајлија (почетак 19. в.), Осман Шехди-ефендија Аковализаде (Бјелопољац) (18.в.), писац, дипломата и библиофил, Ахмед син Хусеина al-‘Alamī Подгоричанин (Викашевић) (18. в.), или пљеваљски преписивачи Хусеин, син Османа Ташлицалија (17. в.), Абдулах, син хаџи Мустафе (17/18. в.), Абдурахман, син Ахмедов (17/18.в.), Хусеин Емин, син муле Зекеријаха, Ташлицак, Ахмед, син Мустафе, Мустафа, син Османов, Али, син Салиха Темима из Ташлице, Јахја, син Ибрахима из Ташлице (18. в.), Салих Сараји и Хасан, син Салиха хаџи Мухамеда из Подгорице (18. в.), Ахмед, син муле Бега Плавизаде и Осман Плавели из Плава (19. в.), Хасан, син Адемов, из Никшића (19. в.), Абдулатиф Ђулбија из Улциња, итд

Развитак културе у Црној Гори након међународног признања у којем је доминантну улогу преузимала писана ријеч дубоко је утемељен на усменој традицији која јој је претходила. У црногорском друштву усмена ријеч имала је посебно мјесто и улогу. Према мишљењу Новака Килибарде⁶ „ембрион будуће пјесме увијек се крио у неком необичном јунаштву, у подвигу са моралним сјајем, или у породичним догађањима са трагичним консеквенцама“. Према томе, народни пјесник у пјесми о неком догађају је „у најдословнијем значењу, представник колективне свијести свог етноса како у идеолошко-политичком тако у вјерском, етничком и естетском значењу“⁷. Што се народне пјесме тиче, и хришћанска и муслиманска страна показивале су у нашим крајевима под османском влашћу подједнако интересовање за пјесму у којој се пјева о витештву, јунаштву, моралу, вјери, у којима је присутна трагика, љубав

⁶ *Усмена књижевност. Епска мјера историје* (друго, допуњено издање), Никшић 2007, 473 стр, 412

⁷ Ibid

и љепота. Али, на једној страни хајдуци су одметници од реда и закона, на другој њихови брутални напади као облик праведне освете. Морални и естетски постулати који имају општељудску вриједност заједнички су објема странама, али муслиманска пјесма посвећена је борцима за Османско Царство, које бране од невјерника, хришћански пјесник слави храброст поданика који им се супротстављају. Међутим, ова традиција представља завичај бројним стереотипима, корисним, нпр. на црногорској страни због поједностављеног мотивисања становништва да се одупре освајачу. Онога тренутка када та борба уступа мјесто обликовању јединственог културног простора, наслијеђене представе о нама који припадамо не само различитом, већ и напреднијем културном братству хришћанских народа, поменуте упрочшћене представе о „њима“ назаднима добијају израз у најразличитијем осујећивању заједничког живота „нас“ и „њих“. Крај 19. и почетак 20. вијека обиљежило је обједињавање културног простора и то се показивало у конинуираном настојању уједначавања просвјетног система, прије свега у областима насељеним муслиманским становништвом. Инсистирало се да се дјеца исламске вјере што прије укључе у школе које су према Закону о општој школској дужности (1879) биле обавезне за дјецу све три вјере и оба пола од 7 до 12 година. До пред крај 19. вијека постојале су и даље школске установе оријентално-исламског карактера, али су затворене по наређењу Министарства иностраних дјела. Неколико година касније дозвољена је изградња мектебу у Подгорици и школске 1894/5. године објављено је „да се мусиманска дјеца по навршетку седме године морају уписати у мектеб ради изучавања мухамеданске вјере, а кад напуне десет година, била су обавезна да се упишу у општу основну школу“⁸. Један школски надзорник у свом обраћању надлежнима 1913. године из Берана, ради побољшања укупне просвјетне атмосфере у Црној Гори, предлагао је и да учитељ буде веома пажљив при обради „нове и најновије наше историје“, да се од њих тражи да врше неку врсту „мисионарске службе“ у придобијању муслиманске, посебно женске дјеце за школу. Али и да се у службеној употреби „несмију подржавати турски и арнаутски језик на штету српског“⁹. Сличну примједбу налазимо у једном документу Министарства просвјете¹⁰ из 1913. године у којем се указује да се у мектебима у Бијелом Пољу предаје „чак и турски језик“ и истовремено истиче да су „мејтепи од велике штете:

⁸ Др Ђоко Пејовић, *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852-1916*, Цетиње 1971, 404 стр, 55

⁹ *Државни архив Црне Горе – Цетиње, Фонд Министарства просвјете и црквених послова, бр. 1987 (1,2)*

¹⁰ *Државни архив Црне Горе – Цетиње, МПЦП, бр. 2246/6*

како за (због)¹¹ развијање вјерског фанатизма, због великих и излишних трошкова, и чине јаку сметњу за правилан рад у школи“. Зато би био „довољан један тај вјероучтељ за 80 ученика који би после подне могао радити у једној учионици државне школе, јер кад постоји комунална школа непотребите су специјалне за изучавање турског језика.“¹² И све то у име „званичног признавања вјере“¹³, али не добијамо никакво ближе одређење шта би, заправо, представљало оно што се назива „правилан рад у школи“ Заступник обласног управитеља из Подгорице јавља у писму датираним 28.07.1913. године министру просвјете Мијушковићу „да има част извјестити га да овђе у Подгорици постоји само један мехтеп (вјеро-законска школа) за мухамеданце“¹⁴. Истиче да, чини нам се не без радости, да до „овога рата исту је посјећивало 100-200 што мушке што женске дјеце, са три наставника, два за мушку а један за женску дјецу“, али „сада пак послје рата, исту посјећава 50ро дјеце мушке са једним наставником“¹⁵. О арапском алфabetу извјештава да се ради о њиховој црквеној азбуци, итд. Извјесни Асан Чекић, учитељ из Гусиња, приложио је Министарству Увјерење о положеном учитељском испиту 1.маја 1904. године у Скопљу и у оквиру положених испита наведени су: арапски, персијски и турски језик, педагогија, рачун, земљопис, док су међу потписаним члановима комисије, односно просвјетног савјета били: хафиз Исмајил Акија (директор учитељске школе), Адам Сири (прота), Асан Хилми (предавач арапског језика у гимназији). Ово увјерење је прилог писму Асана Чекића, у којем сазнајемо да је то одговор на „брзојавни“ захтјев Министарства. Не знамо колико је корисним сматрано његово знање оријенталних језика у настави у оновременим црногорским школама, осим уколико увјерење није морало бити стављено на увид ради запошљавања на мјесту вјероучитеља.

Према ријечима историчара Шерба Растодера постоје „противрјечни и крајње поларизовани судови о односу краља Николе према Муслиманима...“ и у основи постоје „два доминантна суда“: на једној страни су апологетска тумачења овог односа, док је према другима, ријеч о поступцима који представљају „политичку мимикрију и демагогију иза које је сакривена објективна намјера да се изиграју одредбе Берлинског уговора и подстакну Муслимани на иселјавање“¹⁶. Ипак,

¹¹ прим. а.

¹² ibidem

¹³ ibidem

¹⁴ *Државни архив Црне Горе – Цетиње, Фонд Министарства просвјете и црквених послова, бр.796(2)*

¹⁵ ibidem

¹⁶ Šerbo Rastoder, *Istorijsko-metodološki okvir izučavanja istorije Muslimana u Crnoj Gori 1878-1912 (I dio)*, Almanah, 5-6, 83-132, 102

процјењује да „бројни примјери дају довољно основа за поуздан закључак да је књаз Никола био једини владар на Балкану који је Муслимане сматрао људима 'своје крви' и позивао их да остану на својим вјековним огњиштима“. Мишљења је да је „књаз Никола био, прије свега, mudar и прагматичан политичар и владар и да је то била основна одлика његове политике“¹⁷ У складу с реченим, када говоримо о просвјетном сегменту тадашњег црногорског друштва, осим напора да се покаже поштовање равноправности вјероисповијести, власти нису имале успјеха да привуку значајни број муслиманске дјеце у јавне школе. Тај проценат је веома низак и као посљедица те чињенице партиципирање муслиманске популације било је готово занемарљиво у редовима тадашње црногорске интелигенције¹⁸. Разлози су многоструки, и између осталих, најочљивије нам се чини да је у великим промјенама са којима се суочавала црногорска држава тога времена тешко било преко ноћи превладати све вијековима његоване предрасуде и побједничку еуфоричну заслијепљеност; да је постојало неповјерење и несигурност муслиманског становништва у новим условима и да је очување традиција оријенталне писмености било сведено најчешће на ниво редуциране примарне вјерске наставе, и упућивања у правила кориштења арапског писма.

Могло би се рећи да је у формирању аутентичног црногорског културног идентитета стереотипско фаворизовање свега онога што је изњедрило културно прегнуће огрнуто хришћанским предзанком одиграло је основну улогу. Зато бисмо у оквиру овог рада навели нека наша непосредна истраживачка искуства и запажања:

У архивским и музејским фондовима Црне Горе, прије свега у – Завичајном музеју у Пљевљима, Архивском одјељењу – Беране Државног архива Црне Горе, Архиву Хусеин-пашине џамије и архивима Одбора исламске заједнице у Бару и Бијелом Пољу забиљежили смо одређен број штампаних и рукописних књига на арапском, турском и персијском језику, као и на језику локалног становништва, међу којима преовладава школска литература. Доспјеле су у каквом-таквом стању до наших дана као дио неког школског библиотечног фонда или приватне библиотеке. Дуго времена биле су похрањене као необрађене јединице, прије свега у државним фондовима, обједињене заједничким именитељем „турске књиге“. Ова грађа обухвата фрагменте ђачких биљежница, Кур'ане, граматичке уџбенике, рјечнике, обредословне књиге, које су могле бити кориштене у мектебима или оне које су кориштене на вишим

¹⁷ Ibid, 103

¹⁸ Др Ђ. Д. Пејовић, *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852-1916*, Цетиње 1971, 404 стр, 54-56

нивоима оријентално-исламског школства, двојезичну литературу, нпр. француско-турски рјечник, уџбеник кореспонденције с рјечником трговачких термина (Архивском одјељење – Беране), преводе европске или хришћанске литературе (превод Светог писма, Новог завјета), уџбенике биологије, топографије, агрикултуре, почетнице писане арабицом, поучна штива, укоричене новине и сл. У великом броју ове књиге случајева имају накнадно израђен картонски повез или је више књига састављано у једне корице. Било да су припадале некој јавној библиотеци или су биле својина појединаца, намјера власника је била очигледно да их сачува и омогући њихово кориштење и у наредним генерацијама. На неким од њих, рукописним или штампаним, отиснут је печат или је уписано име власника, односно преписивача. На жалост, поштовање није могло стереотипа да те књиге, будући да нису ни ћириличне ни латиничне, не могу имати исти третман као и она писана грађа која свједочи о прошлости „наше стране“, да се ради о „турским вјерским текстовима“ из школа које су одавно престале да постоје и које су могли читати само они који су поштовали традицију и писменост одлазећег царства, или су, на другој страни, свједочанство за које се не зна како ће се и да ли ће бити достојно представљено, учинило је и напор истраживача утолико већим да се до те грађе дође како би била евидентирана и адекватно процијењена. Многи рукописи на оријенталним језицима настајали су као резултат бављења домаћих људи, за разлику од других дијелова Европе у које су рукописи стизали са стране. Као такви они морају добити на значају уколико историју писмености на овим просторима узимамо као мозаик равноправно дистрибуираних и потребних елемената. Многе драгоцене књиге писане класичним језицима исламског оријента, међу којима и оне непроцјењиве вриједности, заслугом традиционалног недостатка интереса, стереотипске ароганције, равнодушности према свему што долази са Истока, или незнања, нестручног поступања и хотимичног немара, нестајале су са ових простора и појављивале се код нових власника у удаљеним дјеловима Европе. Вриједни рукописи настали у Црној Гори или од људи поријеклом из ових крајева, најчешће су, на жалост, регистровани као јединице каталога библиотека из окружења или даље из иностранства, гдје је било много више спремности за адекватну процјену овог блага, код нас најчешће регистрованог под заједничким, готово непристојним, називом „турске књиге“. Чак ни копије ових рукописа не налазимо у црногорским архивским и библиотечким фондовима.

Закључили бисмо да међусобно недовољно познавање, стереотипско дистанцирање и неповјерење било у вријеме књаза или краља Николе, било непромијењено много касније, обликовало је недовршену

и недоречену, врло често оптерећену предрасудама, представу о свеукупном црногорском културном амбијенту онога или доцнијег времена. Сигурно је да без укључивања, тумачења и процјене свих сегмената наше писмености не може бити истинске и заокружене слике црногорске културне прошлости.

Dragana KUJOVIĆ

A CONTRIBUTION TO THE STUDIES OF OUR CULTURAL
HERITAGE: ORIENTAL-ISLAMIC LITERACY AND
MONTENEGRIN CULTURAL STEREOTYPES

Summary

Many valuable books written in the classical languages of the Islamic Orient, including those priceless, thanks to the traditional lack of interest, stereotypical arrogance, indifference to everything that comes from the East, or ignorance and unprofessional behavior, disappeared from this region and became the property of new owners in remote parts of Europe. Valuable manuscripts created in Montenegro or by people native to this area, most often, unfortunately, are registered as units of library catalogues from the region or further abroad, where there was much more readiness for an adequate assessment of this treasure, in our libraries and archives registered under the almost inappropriate title - "Turkish Books".

Звездан ФОЛИЋ*

НИКОЛА I ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ И МИТРОПОЛИТ МИТРОФАН БАН

ABSTRACT: Not only do I focus in this paper on the ways of mutual relations between Montenegrin sovereign and the head of Montenegrin church, but through these relations I also try to get to a broader social and political context. What I have in mind here is the relationship between the state and Montenegrin church, whilst the interest in research is particularly focused on dramatic events in the period from 1918 – 1920 which led to the loss of the Montenegrin state and independent existence of Montenegrin church. Based on personal declarations kept in different archives, being the expression of widespread attitudes in the society, I aspired to show the mentality of certain enterprises in Montenegro in the given period.

KEY WORDS: King Nikola I Petrović Njegoš, Mitrofan Ban, Montenegro, Orthodox Church

Наша пажња у овом раду није усредсређена само на начине узajамног опхођења црногорског суверена и поглавара Црногорске цркве, него смо преко тих релација настојали да проникнемо у шири друштвени и политички контекст. Ту мислимо на односе између државе и православне цркве, а истраживачко интересовање посебно је усмјерено на драматичне догађаје у периоду 1918-1920. године који су узроковали нестанак црногорске државе и самостално егзистирање Црногорске цркве. Преко личних свједочанстава похрањених у више архива, која изражавају раширене ставове у друштву, стремили смо да прикажемо и менталитет одређених колектива у Црној Гори у третираном раздобљу.

---

* Аутор је научни сарадник у Историјском институту Црне Горе.

* * *

Од када је 1852. године, Црна Гора поново постала секуларна држава, православна црква је постала установа која је у цјелини била подређена највишој државној власти. Однос владара према Црногорској митрополији темељио се на византијском духовном и политичком кругу, што је била константа у православном свијету. Црногорски суверен је имао право, не само да одлучује о избору њеног митрополита, него и да контролише и усмјерава скоро сву активност Црногорске митрополије. У таквој констелацији, ингеренције црногорског митрополита биле су огрничене. Најважније одлуке, упутства и наређења, која су се односила на организацију и дјеловање Православне цркве, прокламована су искључиво уз претходну сагласност мериторних државних власти.¹

Доминација државе над црквом није била црногорска специфичност, већ је ријеч о односу карактеристичном за све земље у којима је православље било државна религија. Најдрастичније се та релација манифестовала у царској Русији. Петар Велики, руски цар, је 1721. године укинуо Руску патријаршију. Свети синод руске цркве је био устројен тако да буде под помним и сталним надзором власти. Извјесно срозаванье угледа ове институције огледа се и у чињеници да је главни државни чиновник Синода имао да буде лаик који чак није морао бити православне вјероисповијести. Симптоматично је да је његова титула, оберпрокуратор, позајмљена из њемачког језика и протестантске средине. Свевласт државе над православном црквом у Русији задржала се до последњег Романова.²

Готово истовјетан однос између државе (владара) и цркве, у ствари право да владар бира епископе, постојао је и у Румунији, Грчкој, Бугарској, Србији. У Србији је контрола државе над православном црквом била утврђена члановима 120 и 121, Устава из 1869. године. Црква је била под надзором министарства, а њен поглавар није могао бити изабран без одобрења српског владара.³

* * *

Након смрти митрополита Висариона Љубише у априлу 1884, књаз Никола је већ у мају исте године, одлучио да нови црквени погла-

¹ Живко М. Андријашевић, Црногорска црква 1852-1918, Никшић 2009, 94-95.

² Оксфордска историја хришћанства, приредио Џон Макманерс, Београд 2005, 241-242. Тимоти Вер, Православна црква, Београд 2001, 115-116.

³ Живко Андријашевић, н.д. 149-150.

вар буде архимандрит Митрофан Бан, администратор Захумско-рашке епархије. Више разлога детерминисало је ову књажеву одлуку. Митрофан Бан се као настојатељ манастира Морача прославио у борби против Османлија у Вељем рату 1876-1878. године. Красила га је тактичност и мудрост које је, поред осталог, испољио у преговорима с турским властима око предаје Колашина црногорској војсци.⁴ То га је, засигурно уздигло у очима црногорског суверена који је сваки избор митрополита православне цркве, првенствено третирао као политичко, а потом и као црквено питање. Стога му је књаз Никола у августу 1884, скренуо пажњу да никад не помисли да је био једини кандидат за црногорског митрополита.⁵ То је на индиректан начин подразумевјевало максималну оданост новог митрополита према центру моћи у црногорској држави.

Ганут, али и донекле узнемирен због књажевог наступа, митрополит Митрофан се крајње усрдно захваљивао, обећавајући црногорском владару вјечну лојалност. О томе свједочи и навод из његовог животописа из 1904. године у коме је навео и сљедеће: „Но, Бог ми је свједок, да сам вазда њему (односи се на књаза Николу – З.Ф.) и његовом дому вјеран остао и остаћу вјеран тако до гроба”.⁶ И митрополитов отац Ђуро Бан је из родног Грбља, савјетовао свог сина на безрезервну приврженост црногорском владару, будући да му је указао огромно повјерење, као и част цијелом племену. Нови митрополит је свесрдно слиједио ове савјете. У првој посланици свештенству и народу, послије хиротонисања у Петрограду, митрополит Митрофан је у мају 1885. године, истицао да је пред светом црквом и великим јерарсима, положио заклетву да ће свим силама богоугодно и вјерно служити свом господару, а да је за повјерено духовно стадо увијек спреман положити и своју душу.⁷

Митрополит Митрофан је временом постао особа од нарочитог повјерења код књаза Николе. Био је дворски свештеник, крштавао је, вјенчавао и едуковао књажеву дјецу, освјештавао водицу у Двору у који је могао ући у свако доба дана. Ни неугодне ситуације које му је покатак знао да приреди престолонаслједник Данило, нијесу код црногорског митрополита производиле мучан осјећај подређености. Зацијело, у Црној Гори је постојала симфонија у односима између владара и православног великодостојника, коју митрополит Митрофан, као ни њего-

⁴ Животопис или успомене из живота митрополита Митрофана Бана, Цетиње 1991, 103-117, 146-148. Новица Ракочевић, Колашински крај до стварања југословенске државе 1918. године, монографија Колашин, Београд 1981, 134-142.

⁵ Животопис или успомене из живота митрополита Митрофана Бана..., 171.

⁶ Исто.

⁷ Посланица митрополита Митрофана свештенству и народу поводом посвећења за епископа и доласка на чело Митрополијске (Црногорске) епархије, Цетиње, 14.10.1885, Живко М. Андријашевић, н.д., док. бр. 62.

ви претходници у ери књаза Николе, није помишљао ничим да угрози. Када се у Црној Гори почетком XX вијека, појављују зачеци парламентарног живота митрополит Митрофан је указивао свом свештенству да се дистанцира од политичких борби, подсећају га на вјерност владару и послушност надлежним властима.⁸ То јасно говори да је митрополит полазио од чињенице да свештеници чине дио државног апарата, а не цркве као посебне институције.

Досљедно подржавање владаревих стремљења, одредило је да се митрополит Митрофан нађе на челу Централног одбора задуженог за организацију јубиларних свечаности на Цетињу 1910. године (прослава педесетогодишњице владавине књаза Николе, златна свадба краљевског пара и проглашење Црне Горе за краљевину). У првом прогласу овог Одбора из марта 1910. били су примјетни удворички тонови, па је, поред осталог, потенцирано да чланови овог тијела осјећају да им се у тим данима срце зауставља и да се налазе на одморишту једне велике епохе народног и државног живота, гдје ваља стати и одахнути.⁹

С неумјереним хвалоспјевима, црногорски првосвештеник је наставио и у априлу 1910. године, када се захваљуивао књазу Николи поводом честитке коју му је упутио за јубилеј – 25 година архијерејске службе. Врхунац тог подилажења представљају и ови наводи: „Ако је за вријеме мог архијерејског службовања иоле нешто у цркви најбоље пошло, то је заслуга Вашег краљевског височанства, а не моја, говорио је митрополит, а затим је са још више патетике ускликнуо: „Господару! Искрено признајем, да 25-петогодишње славље моје архијерејске службе није плод мојих заслуга, него је оно нов доказ Ваше наклоности према мени”.¹⁰ Уопште је митрополит Митрофан, стално указивао краљу Николи, до његовог изнуђеног одласка из домовине 1916. године, веће почасте него што је то црногорски суверен захтијевао. Уљуљкан својом политичком снагом, краљ Никола није помишљао да је идолатрија облик неаутентичног изражавања личности.

Митрополит Митрофан, несумњиво, има велике заслуге за институционално уобличавање Православне цркве у Црној Гори. Иницирао је рад на доношењу црквеног законодавства. Тај сложени посао је повјерио др Никодиму Милашу, најауторитативнијем православном канонисти на јужнословенском простору. Милаш је начинио уставна рјеше-

⁸ Државни архив Црне Горе (ДАЦ), Архивско одјељење Бар (АОБ), Распис часноме обојенога реда свештенству Богохраниме епархије наше, Цетиње, 16.10.1907.

⁹ Обнова црногорског краљевства и јубиларне свечаности 1910, зборник докумената, Цетиње 2010, 27-28.

¹⁰ Споменица о двадесетпетогодишњици архијерејске службе Његова високопреосвештенства митрополита Црне Горе Митрофана Бана, Сабрана дјела митрополита Митрофана Бана, Цетиње 1999, 13-14.

ња за Свети синод и за православне конзисторије. Црногорски владар је у децембру 1903. верификовао ову црквено-правну регулативу. То није био једини успјех на црквеном пољу у вријеме митрополита Митрофана. Примјеном дисциплинских мјера приморао је православне свештенике да ревносније обављају своје дужности.¹¹ Исказивао је и велику бригу за побољшање материјалног положаја својих пастира. Та настојања су уродила плодом 1900. године, када је црногорски књаз одлучио да осигура сталност годишњих примања православног клера. Свештенство је било одушевљено овом књажевом одлуком. Из сваког кутка Црне Горе пристизали су му изрази „најпонижније благодарности“.¹²

Такво мишљење дијелио је и митрополит Митрофан. Занимљиво је да је ову књажеву одлуку сматрао највећим успјехом у својој каријери. Очито је да је код митрополита, материјални моменат био јако заступљен и да није био у сагласности с монашким завјетом сиромаштва. На тај се завјет, он није обазирао. Искористио је своју узвишену позицију за стицање огромног богатства. Имао је двије куће на „Балшића пазару“ на Цетињу и велика новчана средства у Црногорској и Јадранској банци, те акције у Никшићкој штедионици. Огроман дио имовине оставио је својим синовцима, Ђуру и Јовану, а Цркви је завјештао симболична средства.¹³

Митрополит Митрофан није презао да гомила своје богатство и на начин несвојствен монасима, али и поштеним грађанима. Користећи лоше економско стање командира Сава Лазаревића из Липова и Марка Иличковића из Црмнице, митрополит им је давао новац под камату.¹⁴ Ови поступци, без сумње, представљају тамне странице из историје Црногорске митрополије и уједно говоре о менталном склопу њеног прво-свештеника. Богобојажљивост и смјерност нијесу, очито, биле саставнице дјеловања митрополита Митрофана. Свјетовни нагони удобности и личног успјеха, тешко су код њега могли да буду пригушени.

* * *

Стабилност једне државе темељи се на институцијама, али њихово успјешно функционисање базира се на способностима и одговорности људи који их предводе. Црна Гора није имала довољно таквих

¹¹ ДАЦ, ф. Министарство просвјете и црквених дјела, Митрополит Митрофан – Часноме Јерархичноме обојенога реда Свештенству, 10.02.1886.

¹² Просвјета 1900, Одзиви свештенства приликом проглашења Закона о уређењу свештеничког стања.

¹³ Душан Маргиновић, Тестаменти знаменитих личности и црквених великодостојника Црне Горе, Подгорица 2009, 208-210.

¹⁴ Исто, 208.

личности у вријеме најделикатнијег изазова (новембар 1918), а таквом стању је обилато кумовала идеологија „црногорског српства”, коју је промовисао књаз/краљ Никола. Чин убирања тих плодова који су практично били сазрели код једног броја Црногораца десио се 26. новембра 1918. године. Тада су посланици Подгоричке скупштине донијели нелегитимне одлуке да се детронизира краљ Никола I Петровић Његош и његова династија, као и да се Црна Гора припоји Србији. У запаљиву атмосферу, пуној емоционалне напетости и политичке искључивости, одмах се укључио и врх Црногорске цркве. Налијепљени на „српску матрицу”, при чему су интереси Црне Горе били занемарени, већина православних свештеника је манифестовала беспризорну нелојалност према властитој држави. Смјернице таквом одређењу давали су митрополит Митрофан и епископ Гаврило Дожић.¹⁵

Митрополит Митрофан је већ 27. новембра 1918. године, одслужио свечано благодарење у Цетињском манастиру и том приликом је бесједио о важности одлука Подгоричке скупштине.¹⁶ Успомена на ранија времена преко ноћи је ишчезнула. И док је краљ Никола у Неију код Париза грозничаво ишчекивао повратак у отаџбину, црногорски митрополит је 28. новембра 1918, наредио свом свештенству да приликом црквене службе помиње име српског краља Петра Карађорђевића и престолонаследника Александра.¹⁷ Ово наређење је означило почетак раскида са црногорском традицијом и потребу дизајнирања новог друштвеног миљеа.

Поред давања благослова новим властима, православни великодостојници у Црној Гори су здушно прионули и на укидање своје институције. На ванредној сједници Светог синода православне цркве у Црној Гори одржане 29.12.1918, донијето је рјешење да се „... аутокефална црква у Црној Гори уједини са независном Св. Православном црквом у Краљевини Србији, а са овом заједно и са цијелом Српском православном црквом у Краљевини СХС”.¹⁸ Ово рјешење било је у потпуности детерминисано одлукама Подгоричке скупштине и стога се није темељило на одредбама Устава Светог синода Црне Горе.

Тако су самовоља и нелетимност били пратилац и нестанак Црногорске цркве. Овакав исход режирао је митрополит Митрофан са својим сарадницима. Није био обављен уз било какву принуду, како то, усљед

¹⁵ Димитрије Вујовић, Година 1918. у Црној Гори и њени друштвено-економски и политички предуслови, Прилози изучавању црногорског националног питања, Никшић 1987, 48-49.

¹⁶ Исто, 50-51.

¹⁷ ДАЦ, АОБ, ф. Манастира Доњи Брчели, фас. 9, бр. 887.

¹⁸ Архив Југославије Београд (АЈ), 69-10-24, Свети синод Краљевине Црне Горе – Господину Димитрију, митрополиту Краљевине Србине.

недостатка критичности и вишка идеолошких предубјеђења, желе протумачити поједини историографи.¹⁹

На ове појаве надовезивала се и репресија коју су спроводили представници нових војних власти. Према Црној Гори се, како наводи историчар Димо Вујовић, поступало као да је непријатељска земља и територија, а не држава која је у Првом свјетском рату изгубила 20.000 својих војника.²⁰ Разумљива србофилија у табору бјелаша убрзо се трансформисала у екстремизам и апсолутну негацију црногорских вриједности. Најупечатљивији израз те деструкције догодио се у децембру 1918. године у Подгорици, када је срушен обелиск посвећен великом војводи Мирку Петровићу, оцу краља Николе, побједника на Граховцу и храброг браниоца Острога. Споменик је подигнут 1886. године и налазио се у центру највећег црногорског града. Све што је у вези са његовим подизањем требало је да симболизује снагу и утицај династије Петровића у једној вјерски хетерогеној средини. Послије рушења споменика, његови фрагменти су бачени у ријеку Морачу. Разгнијевљени бјелаша, из више крајева Црне Горе, наставили су са својим вандализмом у Подгорици. Девастирали су споменик посвећен борцима Љуботињско-добрског батаљона погинулим у сукобу са Османлијама, на Загарачком пољу 1877. године. Црногорски суверен Никола I је подигао овај споменик који је уљепшавао простор испред цркве Св. Ђорђа, светиње православних Подгоричана. На споменику су били уклесани дирљиви стихови књаза Николе и то је био детонатор за експлозију бјелашког гњева. Није их спријечила ни чињеница да се радило о фунерарном споменику, у којем су биле похрањене кости 40 црногорских ратника.²¹

Ниједан православни великодостојник у Црној Гори није реаговао на ова чудовишна чињења. Цетињски првосвјештеник, умјесто помирљивости, протежирао је беспштедни обрачун против црногорских устаника. Усхићен доласком француског генерала Франше Д Епера на Цетиње, 27. јануара 1919, митрополит Митрофан је у свом говору истакао одлучност бјелаша да свим силама „бране остварење свог сна”.²² Ово је био први примјер у вишевијековној историји Цетињске митрополије, да њен поглавар позива на борбу против бранилаца државног субјективитета Црне Горе.

¹⁹ Данило Радојевић, Из повијести хришћанских цркава у Црној Гори, Подгорица 2000, 83-84.

²⁰ Димитрије Димо Вујовић, Уједињење Црне Горе и Србије 1918. године, Титоград 1962, *passim*.

²¹ Шербо Растодер, Јанусово лице историје, Подгорица 2000, 279-285. Тајјана Копривица, Споменици и побједници, Зборник радова „За право, част и слободу Црне Горе”, Цетиње 2009, 190-191.

²² Шербо Растодер, Скривана страна историје, књ. 1, Подгорица 2006, 215-216.

Потпуна идентификација са интенцијама новоуспостављених власти, сузила је видике црногорског митрополита. Отуда и његова не-реална процјена о дјеловању краља Николе у егзилу. О томе је почетком 1920. године писао Лазару Томановићу, бившем предсједнику црногорске владе и некада горљивом апологети краља Николе. Митрополит Митрофан је нагласио сљедеће моменте: „Боже мој како се изгуби краљ Никола. Да се сагласи са садашњим стањем хоћаше опет остати велики човјек. Сјећате ли се када смо нас двојица разговарали да би краљ добро учинио кад би се искрено обратио српској влади и предложио да му она осигура материјално стање па затим да он абдицира у корист династије Карађорђевића. Он нажалост мјесто овога изабра друго... Даде се као оруђе у рукама непријатељу против животних интереса српскога народа. Црни вео на вјечна времена баци на своју и некада славну прошлост!!!”²³ Требало је, дакле, према замисли митрополита Митрофана, да пристојна апанажа компензира одрицање краља Николе од управљања својом државом коју је скоро 60 година, уз извјесне пропусте, градио, ширио и модернизовао. Овај начин резонувања својствен је вјероломној личности којој су непозната осјећања благодарности према онима који су му учинили добро. Тако се одбацивао и газио пехар пријатељства.

Подигнувши нови пехар, у 77. години живота, митрополит Митрофан је на сваки начин желио да покаже оданост према новим властима, без обзира на карактер њиховог дјеловања. Држање црногорског митрополита наилазило је на топао пријем код војне, полицијске²⁴, и коначно црквене номенклатуре. Такво становиште задржао је до краја живота. Поводом васпостављања Пећке патријаршије, митрополит Митрофан је 15. септембра 1920. године, упутио Павлу Маринковићу, министру вјера, телеграм сљедеће садржине: „Неписано сам радостан што се уједињена српска црква обнављањем српске патријаршије подигла на степен патријархата. Ако сам ја ма каквим радом припомогао томе историјскоме дјелу то је била моја дужност”²⁵

Митрополит Митрофан је умро 30. септембра 1920. године. Сахрањен је у порти Цетињског манастира. Интересантно је да је трошкове сахране поднијела Цетињска конзисторија, иако је влада Краљевине СХС донијела одлуку да се она обави о државном трошку.²⁶ У Београду су, очигледно, врло брзо заборавили на заслуге црногорског митрополита.

²³ Архивско-библиотечко одјељење Народног музеја на Цетињу, фонд Никола I. Изражававам захвалност колеги Живку Андријашевићу који ми је уступио овај документ.

²⁴ Шербо Растодер, Скривана страна историје..., књ. I, 145-155.

²⁵ АЈ, 69-1-1.

²⁶ АЈ, 69-233-359.

Смрт митрополита Митрофана изазвала је позорност и код црногорске емиграције. У „Гласу Црногорца” од 7. октобра 1920, дјеловање цетињског првосвјештеника у периоду 1918-1920, предочено је најцрњим бојама. Изнесена је и конструкција да се митрополит Митрофан на самртној постели покајао због учињених гријехова, те да их је направио под притиском србијанских власти. То је наводно саопштио грофу Салис-Севису, британском изасланику у Црној Гори.²⁷ Ово је, наравно била пропагандна порука која нема никаквог упоришта у изворном материјалу. Осим тога, у опширном извјештају грофа Салис-Севиса нема помена о тобожњем притиску на црногорског митрополита.²⁸ Подастрата тврдња ће, упркос свему, постати опште мјесто за неопрезне истраживаче који ће за све недаће Црне Горе у XX вијеку искључиво приписивати спољњем фактору.

* * *

Релација између краља Николе и митрополита Митрофана прошла је пут од пренаглашеног пријатељства до нескривеног обесмишљавања. У ексклузивној мелодији „црногорског српства” коју је сам компоновао, краљ Никола је испао највећи губитник. Много је вјеровао и исувише награђивао своје сараднике за углавном декларативну лојалност. Дјеловање митрополита Митрофана у периоду 1918-1920, заслужило је осуду код једног броја савременика и оштру оцјену историје, будући да је оно пружило духовно менторство нестанку црногорске државе и цркве, а такође и распламсало грађански рат у земљи. Исакала нелојалност и непомирљивост црногорског митрополита још више је отворила непресушни извор црногорских фрустрација у XX вијеку. Допринијело је и преокрету у историји менталитета, јер је свака промјена власти била испраћена идеолошким искључивостима и одиозношћу према припадницима и симпатизерима поражених политичких субјеката.

²⁷ Глас Црногорца, 7. X 1920.

²⁸ Шербо Растодер, Црна Гора у егзилу, књ. 1, Подгорица 2004, 223-224, 276-278.

Zvezdan Folić, Ph.D

NIKOLA I PETROVIĆ NJEGOŠ AND MITROFAN BAN

Summary

The relationship between King Nikola and Metropolitan Mitrofan went from intense friendship to unhidden absurdness. In the exclusive melody titled “Montenegrin Serbdom“ composed by King Nikola himself, his loss turned out to be immeasurable. The acting of Metropolitan Mitrofan in the period from 1918 – 1920 was justifiably condemned by some contemporaries with the criticism of history, since it was this spiritual mentoring that led to the loss of the Montenegrin state and church and rekindled the civil war in the country. The disloyalty and stubborn inflexibility of the Montenegrin Metropolitan deepened even further the inexhaustible source of Montenegrin frustrations in the 20th century.

Биљана Ђуричин*

ЗНАЧАЈ ЗАКОНОДАВНЕ ДЈЕЛАТНОСТИ У ДЈЕЛУ НИКОЛЕ I

ABSTRACT: The paper deals with activities of the Nikola I Petrović, Montenegrin Prince and the King, on codification of Montenegrin legislation. King Nicholas donated Montenegro modern codes with many originals rules in them in area of organization and functional procedure law.

KEY WORDS: Judiciary, legislative, General Property Code, principles, codification, organizational and functional procedure law.

I

Долазак османске империје и њено покоравање земаља Балканског полуострва је довело до прекида развоја и Црне Горе (Зете). Проћи ће неколико крвавих вјекова непрекидне борбе која су водила црногорска племена па да се коначно Црна Гора ослободи како то лијепо каже Његош „вражда“ - и крене у модерно европско друштво. Ти напори ће коначно и добити своју потврду 1878. године када ће Црна Гора на Берлинском конгресу и *de iure* бити призната као суверена држава. То је вријеме које је у срцу сваког Црногорца, или пјесниковим ријечима:

„Покољење за пјесму створено,
Виле ће се грабит у вјекове
Да вам вјенце достојне саплету“.

У тој непрекидној борби за ослобођење Црне Горе, централно мјесто припада кући Петровића, која је преко својих владика Данила, Светог Петра I, Његоша, књаза Данила и краља Николе I стварала усло-

---

* Аутор је редовни професор Правног факултета Универзитета Црне Горе.

ве за државност Црне Горе и њено окретање ка моћној и великој Европи. Краљ Никола, иначе европски ђак, је просто упијао европски дух у свим областима са жељом да га пренесе у Црну Гору. Доводио је на двор учене људе (Јана Вацлика, Валтазар Богишића, Марнијеа, де ла Рија), умјетнике (Почека, Буковца) и оснивао школе и институте. Мало и часно Цетиње је почело да постаје права европска метропола.

Потребно је напоменути да је Црна Гора у првој половини 19. вијека егзистирала у економском погледу као ратарско-сточарска земља. То је било вријеме племенског уређења, са свакодневним сукобима међу племенима. Црногорске владике, посебно Свети Петар, су покушавале да племена мире, обећавајући им бројне привилегије, примјера ради, посебне новчане помоћи, одабране законе, и сл.¹ Оно у чему су племена била потпуно обједињена је била жеља да Црну Гору ослободе од Турака.

„Али нема силе на свијету
Кад је слога међу Црногорце,
Нема силе, нит је досад било,
Да покори ломну Црну Гору,
Свеколику, с мора на Морачу“.²

У једној таквој друштвеној клими били су присутни и нижи облици друштвене свијести. Посљедица тога је да су се задржали правни обичаји и стога су црногорски законодавци, касније, приликом доношења закона, водили рачуна о њима. Иначе, црногорски закони су и са формалног и материјалног аспекта резултат средине у којој су настајали, представљају сједињавање домаћих и страних утицаја и у томе се и огледа њихова оригиналност.³

Огроман допринос у развоју права и правне мисли и њеном окретању ка Европи је дао краљ Никола, који је својим знањем, дипломатијом, мудрошћу и вјештином уочио колико је значајно да тек призната и ослобођена Црна Гора постане дио Европе. У том окретању ка великим западним кодификацијама је огроман, може се с правом рећи, револуционарни заокрет у развоју права Црне Горе. Краљ Никола је приликом припрема, а касније и израде Општег имовинског законика, али и будућих текстова, прихватио два Богишичева предлога. У првом му Богишић предлаже да сједини традицију с модерним које је у Црној

¹ „... ни новчана царска помоћ која се почела примати уредно, ни закони одабрани општом сагласју народа, ни ауторитет судца изабраних између првих главара, ни примјерена каштига двојице Црногораца који су за преступке своје мушкетани ништа то није кадро било задржати у послуху Црногорце и Брђане, већ су се међу собом свађали, крвили и тукли“. Д. Милаковић, Историја Црне Горе, Задар 1856

² Петар II Петровић Његош, Лажни цар Шћепан Мали, 1952, 80.

³ Види Петар Стојановић, Настајање савременог права у Црној Гори, 1991, 29 и даље.

Гори постојало каореалност, али да при том у то модерно унесе и све оно што је позитивно створено. На ово упућују и ријечи краља Николе које је упутио*****: “Да се законик не накалеми с туђине, него да се изведе из нашег народног духа и живота и њихових закона“. На другој страни, Богишић му сугерише да управо у том модерном треба оставити простора за нове изазове, јер живот је стало подложен промјенама, које су израз живота, непрекидне борбе која постоји у природи и људском друштву. Све је дијалектика.⁴

II

У тродиоби власти на законодавну, извршну и судску, правосуђе пружа заштиту права субјектима који му се обраћају. Преко правосуђа се потврђује право и правни поредак, право у којем је правна сигурност могућност његове потврде. Такво право је у потреби *rule of law* и правне државе. Норме које уређују организацију судова и органа који учествују или сарађују са судовима чине организационо процесно право. Оне норме које уређују поступак, тј. дефинишу претпоставке за предузимање потребних активности и одређују њихове правне посљедице, као и односе који настају међу процесним субјектима чине функционално процесно право. Овај рад ће се осврнути на норме које уређују организацију судова, на функционално парнично право, као и показати допринос краља Николе његовом развоју и модернизацији прихватањем великих европских принципа.⁵ Краљ Никола је желио да створи такав правосудни систем с модерним процесним законима какви су већ одавно усвојени у великим европским кодификацијама. Само таквим тактовима је могао створити правну државу у којој би „домаћин и странац у по ноћи, као и у по дана, у сред планине, као и у пољу Цетињскоме био у животу и имању сигуран“.⁶

Вршењем правосудне функције, одлукама судова се оно што је факат преображава у оно што норма, другим ријечима поредак, наређује.

⁴ Видјети: Писмо Богишића једном пријатељу, објављено у „Bulletin de la societe de legislation comparee“, Парис, 1888. У писми се каже: “У својој радњи сам имао непрекидно пред очима, с једне стране, облике и мишљења што владају у теорији и законодавној пракси земаља које већ имају грађански законик; с друге стране-оригиналне елементе саме земље којој је законик намијењен“.

⁵ Осврћући се на правосуђе у ужем смислу ријечи у доба краља Николе може се ући у бројне друштвене и економске проблеме црногорског друштва тог периода. Овај рад ће се тим проблемима бавити само толико колико је потребно за упознавање и објашњење поједини процесних института на које ће се указати пажња. О организационим рјешењима тужилаштва видјети у Павићевић, Шуковић и остали, Црногорско тужилаштво, 2000, 43.

⁶ Никола Петровић, Мемоари, Цетиње, 1969, 112.

У том вршењу се прелама однос материјалног и формалног права. То је однос у којем право бива оно што је његова спољашност или другим ријечима, то је однос суштине и манифестације у којем манифестација има једино смисла уколико је у функцији потврде суштине. У правилима поступка манифестација и сама бива нека суштина. На тај начин она се намеће као потреба материјалним правима. У том односу је јединство права. У материјалним правима је унутрашњост права у којој је кретање ка стварности коју хоћемо поретком. Право које је у обиму закона, а које је почело да постоји, говорио је Хегел: „јесте за себе, стоји самостално насупрот посебно самосталном хтењу и мњењу о праву, па има да прибави себи важење као оно опште“. Спољашност манифестација, облици су у којима право као општост изражава своју садржину и она се изражава на двоструки начин: једном у презентирању суштаствености, објављивањем права и други пут у њеном остваривању и остваривању те општости, што се има у пресуђеној ствари (*res iudicata*). Свеукупност права испољава се у оба вида спољашности.⁷

На јединство упућују и ријечи краља Николе, који у указу којим уводи *Законик о поступку судском у грађанским парницама* наводи: „Без парничног поступка, те нераздвојиве и потребне допуне сваког грађанског законика не може се средити нити развијати правосуђе. Народ ће ипак под заштитом сталних правила за дијељење правде наћи у свом пуном обиму право, кад га од наших судова затражи тако се само судским поступком могу досљедно и пуноважно на поједине спорне случајеве примјењивати одредбе Општег имовинског законика, као и обичајна правила у породичном и насљедном праву.“

Из ријечи у указу произилази да норме грађанског процесног права имају за сврху заштиту поретка субјективних права, а она захтијева да парнични поступак буде тако уређен да одговара њеном материјалном праву. Грађанским судским поступком установљава се грађанско-процесна форма за остваривање задатака правосуђа од стране судова у области грађанскоправних односа. “Судски процес и право тијесно су везани једно с другим као што су на примјер облици биљака везани с биљкама, а облици животиња с месом и крвљу животиња.“ Римљани би то рекли: *Forma rei esse data*.

Недостатак непостојања процесних правила која би омогућила примјену како Општег имовинског законика, тако и кривичног законика је уносило у процедуру бројне дилеме и проблеме. На то је краљу Николи указао и управитељ у министарству правде Војновић у наредби о форми судских рјешења од 5. августа 1905. године, гдје се наводи

⁷ Видјети: Чизмовић, Ђуричин, Грађанско процесно право, 1997, 23.

да „није имао прилике да види нигдје бар приближно уредно написану пресуду, да највише мутња појмовима влада баш у процедури, да нема кадра за судијску функцију (мисли се на образовање судија), те да се материјално право никада у овој земљи неће моћи примјењивати док не буде формално право уређено и уведено.“

Уводним ријечима из указа уочава се и шира подјела система норми процесног права као права у објективном смислу на двије велике групе. Прве су оне које одређују организационо, а друге које чине функционално процесно право. Назначене групе норми су садржајно условљене. Тако структура правосудних органа одређује фазе кроз које мора да прође конкретан спор, те и институти правних лијекова и могућности остварења права и обрнуто. У систему права те међузависности су правило; како би другачије представљале систем норми. Отуда је зависност норми у систему грађанског процесног права у микрорефлексији овог правила.⁸

III

У периоду владавине краља Николе одиграле су се бројне промјене и уведене новине у области како организационог, тако и функционалног процесног права.

Краљ Никола је имао велику, како сам каже, срећу да се сретне с врлим правником Валтазарем Богишићем.⁹ Подарио је Црној Гори величанствено правно дјело Општи имовински законик на којем су јој могле позавидјети далеко, у праву, развијеније земље. Оно што је за нашу тему интересантно је могућност коју Општи имовински законик пружа у развоју права и правне норме.

Преко низа правила у Општи имовински законик остављају се троструке могућности за развој права и правне норме. Општи имовински законик у једнима оставља могућност за проширење и уређење одређених института. У другима су правила којима се допуњују или мијењају

⁸ Исто, 13.

⁹ О Богишићу краљ Никола каже: „Ја сам био срећан да у лицу г. др Валтазара Богишића, сина дичне области дубровачке, нађем човјека који својим умљем, нарочито на овом пољу радње, свијетли не само пред првим синовима нашега народа на југу словенском, него свијетли и у редовима првака свјетске образованости. Њему се има највише захвалити, његовој учености, радљивости и енергији да је дјело ово, наш грађански законик, крај свих огромних тешкоћа које су се при томе имале савлађивати, испало тако да може служити као ремек дјело промишљеног, зрелог и солидног законодавног рада који стоји на висину захтјева сувременог законодавства и којим би се и најобразованији народи подичити могли“. Књига говора, говор од 26. априла 1888.

постојећа, док у трећима отвара могућности за нове кодификације. У одредби члана 774. одређује се да „новији закони мијењају старије. Отуда долази да или новији закон укине старије правило, или га допуни, или га преиначи, или замијени, вазда се треба владати по правилу који најновији закон постави“. Овим се потврђује двоструко. На једној страни, омогућава грађанима и правним лицима правна сигурност, а она је и потврда доброг правног поретка. На другој страни, стварају се могућности дораде поретка нормом и то онако како то налаже друштвеноекономски развитак друштва и односа који владају у њему. Богишић је посебно потенцирао да „закон не треба да спрјечава него да служи за наслон и полазну тачку овом развоју у свијем његовим гранама и облицима“.¹⁰

Свака велика кодификација захтијева и правила о примјени њених правила. Тако, примјера ради, последице доношења Наполеоновог кодекса донијет је *Code de procedure civile*. Међутим, у Црној Гори је требало пуних 17 година од доношења Општег имовинског законика да се донесе законик о поступку судском у грађанским парницама (1. новембар 1905.). Слично је било и са кривичним поступком, гдје је Законик усвојен 20 јануара 1910. Међутим, до доношења ових текстова, се морало судити. Самопомоћ је била забрањена, осим у појединим случајевима. Стога су прије усвајања ових текстова, претходиле бројне исправе у виду наредби, расписа и тумачења књаза, односно краља, Државног савјета и Великог суда. Све оне показују како се обавезност форме лагано и са опрезом уноси у црногорско право, те припремају реформе правосуђа које ће наликовати оним у европским државама. Овдје ће се, примјера ради, потенцирати поједине, које су интересантне за организационо и функционално процесно право:

*-Наредба о одређивању рока у коме судске пресуде постају извршне и року у којем се може тражити обнова поступка.*¹¹ Ова наредба је била новина у односу на обичајно процесно право. Преко ње се потенцира извјесност у суђењу и грађанима гарантује правна сигурност. Преко рока се потенцира и *res iudicata* коју афирмише Општи имовински законик. У овој наредби се, мада не непосредно, афирмише и институт *institutio in integrum*. У наредби се говори о повраћају за жалбу, ако је рок истекао из разлога што је жалилац био болестан или није био у стању да у предвиђено вријеме поднесе жалбу.

*-Наредба о писмености пред судом у погледу поднеска од 25. 02. 1900.*¹² Овом наредбом се тражи од сваког суда да уз списе доставља

¹⁰ Видјети: Чизмовић, Значај Општег имовинског законика у великом дјелу Николе I, ЦАНУ, 1998, књ. 49, 695. и даље

¹¹ Наредбу је донио Државни савјет 15. јуна 1890. године.

¹² Наредба књажева Великог суда о списима који се морају прилагодити грађанским

доказне исправе, изјаве свједока као и сва друга писмена која се употребљавају у поступку. Наредбом се афирмише писменост, али и нека друга начела модерних поступака као што су економичност, правна сигурност и сл.

-, Наредба од 3. јануара 1901. о употреби љекара као вјештака коју сачини Министарство правде Великом суду и обласним судовима¹³. Овом наредбом се детаљније прецизира доказ вјештачењем, као и његова обавезност у појединим посебним парничним поступцима. Иначе, вјештак као доказно средство је било већ присутно у европским процесним законима.

- Наредба о подјели надлежности између грађанских и војних судова од 18. фебруара. 1889.¹⁴ Ову наредбу је донио Велики суд.

- Наредба министарства правде о роковима на жалбу против судских пресуда од 14. децембра 1893.¹⁵

- Наредба министарства унутрашњих дјела од 9. 12. 1898. о испитивању код капетанских и окружних судова војних бјегунаца и о предусретљивости истих.¹⁶

- Наредба Великог суда од 4. 05. 1891. у којој су правила о избору кметова и кметовској надлежности, те о наплати парничних и судских трошкова.¹⁷

Краљ Никола је 1867. године поново увео пољаке, док су десечари обављали само војне послове. Капетани су остали судски и управновојни органи све до 1871. Надлежност капетана је била одређена територијом племена. Сенат је био врховни суд који је судио у првом и другом степену. Реформом од 1874. године уведе се начелства, која су надлежна да рјешавају веће кривичне и грађанске спорове.¹⁸ Стварна надлежност није још увијек била одређена законом. У оним крајевима гдје нијесу била уведена надлештва капетански судови су и даље судили у првостепеном поступку. Овим реформама краља Николе није унијето ништа ново у устројство судова. Оне су само прилагодили рад судова ратним условима. Праве реформе ће настати тек

парницама и кривичним суђењима, Зборник закона и наредби, 278.

¹³ Зборник закона и наредби, 293.

¹⁴ Значајно је запазити да се у овој наредби више потврђује пракса обичајног поступања, али се ипак потенцира на подјели надлежности и уноси више извјесности у сложени појам једног од основних појмова процесних права.

¹⁵ Зборник закона и наредби, 284.

¹⁶ Зборник закона и наредби, 288.

¹⁷ Наредба о избору кметова и кметовској надлежности, бр. 941, Цетиње, 1891. У овој наредби су правила организационог права која се односе на избор и надлежност кметова.

¹⁸ Богишић, *Истиси из његовог архива у Цавтату*, ознака списка XV, 5.

послије међународног признања Црне Горе, када она и *de iure* постаје држава.¹⁹

Сенат је укинут 1879. године. Дио његових послова која су се односила на управу прелази у надлежност министарстава. Послови судства прелазе на Врховни земаљски или Велики суд. Умјесто начелстава уводе се окружна капетанства. Она нијесу била организована инокосно. У стварној надлежности била су другостепени судови у односу на капетанске. Капетаније су биле подијељене на сеоске општине у којима су радили примиритељни судије-кметови, који су покушавали да помире парничаре у оквиру стварне надлежности капетанских судова. Они су биле претеча модерног појма посредника.

-Распис министарства правде од 16. јануара 1901. којим се утврђују формулари грађанских и кривичних пресуда.²⁰

-Распис министарства правде од 26. октобра 1901. У овом распису се налазе претече начелима која су дио сваког модерног поступка: *nemo iudex sine auctore i ne eat iudex extra et ultra petitum*, и уводи се појам „одустајања“ од тужбе, што је модерним језиком речено повлачење тужбе. Други дио овог расписа је у форми норме, што је важно из два разлога. Први је у томе што норма значи јаче обавезивање. Други се састоји у томе што је норма тако наведена да је усмјерена на припреме за правила која ће наћи своју потврду у законнику о судском поступку у грађанским парницама.

Једним бројем наредби и упутстава се током 1903. године појашњавају и тумаче поједине одредбе нових организационих текстова. То стога што су се у пракси појављивали проблеми, али и стога што су странке према новим рјешењима показивале неповјерење. Овдје ће детаљније бити размотрене поједине од њих.

Наредбом од 5. јануара 1903. године. министарство правде појашњава изабрану надлежност, начин пружања правне помоћи према иностраним судовима, као и начин на који суд мора да води рачуна о својој надлежности.²¹

Наредбом министарства правде од 5. фебруара 1903. године појашњавају се рокови.²²

Упутом од 7. фебруара 1903. године је истакнута позната римска максима: *nemo iudex sine auctore*. Овим упутством се надлежност

¹⁹ Видјети: Б. Ђуричин, Допринос Петровића стварању модерног црногорског судства, ЦАНУ, 2002, књ. 60, 425 и даље

²⁰ Зборник закона и наредби, 251.

²¹ Извршна наредба о Закону о кривичној судској надлежности, Министарство правде, бр. 415, Цетиње, фебруара 1903.

²² Извршна наредба о Закону о кривичној судској надлежности, Министарство правде, бр. 415, Цетиње, 02. 1903.

дијели на општу и посебну и даље на изабрану и искључиву, управо онако како је то у модерним процесним системима.

Важна је и наредба министарства правде којом се објашњава надлежност у „стециштима“.²³ Мисли се на стечајни поступак, а за спорове у њему су били надлежни обласни судови. Оног тренутка када се отвори „стециште“, тужиоци стичу право да управљају имањем и цјелокупном имовином дужника онога који је у стечају и да их под надзором суда искористе за измирење својих потраживања. Иако се непосредно не помиње, у овом случају је присутно начело социјалности које штити дужника и које је присутно у модерном извршном поступку.

Наредбом од 21. марта 1903. године тумачи се појам инстанционог суда. У тој наредби се одређује да „сви судови имају примати примједбе Великог суда са дужним поштовањем као примједбе највишег суда у држави коме је дата власт на само да укида пресуде нижих судова, него и да одржи јединство јудикатуре у нашем правосуђу и да у кругу својег дјеловања пази да се правда изриче по „слову и духу закона“.²⁴

Наредбом министарства правде од 27. новембра 1903. године одређује се како ће се поступати при гласању у пленарним сједницама Великог суда, ако се гласови подијеле. У том случају се у гласање уводи секретар суда.²⁵ Овакво рјешење је изузетак у односу на модерно поступање при гласању.

Наредба од 23. јула 1905. године одређује да се по приватним жалбама које добијају поједине судије не смије улазити у разматрање.²⁶ Узимање приватних жалби у разматрање значило је довођење у питање кредибилитет судске власти као и питање његове објективности. Такво поступање је било и у супротности са одредбом члана 4. и 6. закона о устројству судова.

Наредбом од 30. маја 1904. од странака се захтијева да се суду обраћају уљудно и без вријеђања.²⁷ У случају да се странке тако на понашају, могла им је бити изречена и санкција. У питању је начело процесне дисциплине.

Расписом министарства правде од 29. јануара 1903. обавезују се судије на „јевропско облачење у суду“. Овим се, такође, указује на развој форме. Облачење судија и осталих запослених у правосуђу је одавно било присутно како у континенталном, тако и у англосаксонском праву.

²³ Зборник закона и наредби, 391.

²⁴ Исто, 393.

²⁵ Књажевском Великом суду, Министарство правде, бр. 236, Цетиње, 27. IX 1903.

²⁶ Зборник закона и наредаба, 455.

²⁷ Исто, стр. 448.

Наредбама, расписима, упутствима, тумачењима се прекидало са обичајном процедуром. Њима се ишло и даље, па се поједине одредбе нових текстова тумаче и појашњавају како би се олакшала њихова примјена. Преко њих се уводе у живот нови процесни институти преко којих су се коначно створили услови да се донесе закон о судском поступку у грађанским парницама. Његовим усвајањем се стварају услови за примјену Општег имовинског законика.

IV

Краљ Никола је организационо процесно право уредио по узору како је било уређено у европским правним системима. Наравно, имао је у виду да у Црној Гори постоје одређене специфичности које су биле последица услова у којима је егзистирала Црна Гора. Никољданском бесједом 1902 године, наредбом вршиоца дужности Министра правде Војновића проглашена су четири закона: Основни државни закон о судској власти, Закон о устројству судова, Закон о судској надлежности у грађанским парницама и Закон о кривичној судској надлежности. У овим текстовима преовлађују рјешења која су присутна у европским законима исте садржине.

У Основном државном закону о судској власти се налазе одредбе које у модерним поступцима уређују уставна начела о организацији и раду правосуђа. Доношењем Устава за Књажевину Црну Гору, оне ће наћи своје мјесто у њему. Одредбе се односе на независност судија, њихову дозвољеност и сталност судијске функције, инкопатибилност судијске функције са другим службама, и сл.

Законом о устројству судова се у варошима уводе општински судови, као колегијални органи. Жеља да се и у овој области задржи традиција је присутна, јер се за председнике судова бирају председници општина, што није добро за судску власт. Овај закон је замијењен новим који је донесен 25. фебруара 1910 године, а овај измјенама од 15. 12. 1910. године. По овом Закону одређују се слиједећи судови: капетански, 10 обласних судова и Велики суд, док у варошима имјесто капетанских постоје општински судови. Велики суд је „пошљедња и највиша судска инстанца у земљи“. Велики суд је 20. јануара донио и Пословник о раду, потпуно нова правила којима се уређује дјелокруг рада Великог суда, пленарна сједница, начин његовог рада и надлежност.

Законом о судској надлежности у грађанским парницама се на јединствен начин уређује надлежност. Подијељена надлежност је у функцији правосуђа, а то је за правни поредак и владавину права од особитог значаја. Поводом усвајања овог законског текста се огласило

и Министарство правде наредбом у којој се наводи „ да се на модерној основи преустројено правосуђе има и на видљив начин одвојити од старог, па подржавајући неке узакоњене и неузакоњене обичаја којима се народ поноси, да је црногорско правосуђе прожето јевропским правним начелима и обликом својим сачињавати са јевропским правосуђем нераздвојиву цјелину.“ И из контекста ове наредбе се види да је краљ Никола настојао да се поступци уреде у што краћем периоду слично оним у Европи, па чак и даље да још увијек није дорасла форма која би послужила за примјену ОИЗ-а.

Закон о грађанској судској надлежности је детаљисао стварну и мјесну надлежност. Исто је учињено и у Закону о кривичној судској надлежности.

Поводом Законика о грађанској судској надлежности, краљ Никола је својим ријечима „да од нових вршилаца правде захтијевам да их дијеле тихо по закону под зато одређеним кровом, без сјајног оруђа, без народног ноћива, већ у скромној цивилној јевропелској одећи, без бљеска оружја другог осим оног из златних корица Св. Јеванђеља између два сребрена свјетњака на столу судском“. Овим се знатно уноси новина у форму поступања, а и то је нови корак у развоју процесних права и правне свијести. Краљ Никола је оваквим дјеловањем показивао и да је одличан учитељ, исто као што је био и велики ратник у славним побједама на Фундини, Вучјем долу, код Острога и другим.

Устав Књажевине Црне Горе из 1905 године. садржи, лексиком модерног процесног права, уставна начела о организацији и раду правосуђа.²⁸

Једна од најбитнијих организационих начела је независност. Гаранција за сваки рад који претендује да буде квалитетан је немијешање у његово извођење од оних којима није повјерен. Из правила тродиобе власти, у правосуђу се изражава независношћу судова у обављању судијске функције. Кроз независност се потенцира надлежност јер свако мора да ради само оне послове за које је надлежан. У суђењу, независност се огледа у забрани могућности суђења по инструкцијама и упутима других власти, без разлике у којим су облицима. У крајњем, независност је у слободи дјеловања своје власти у оквиру своје надлежности и шире изван утицаја друге двије власти. Међутим, имајући у виду огромна овлашћења краља Николе која је добио овим Уставом и његовој аристократској владавини, с правом се може поставити питање да ли је та независност била и стварна. У одредби члана 145. Устава се каже да „све судије поставља Господар“, мада се прописује да се „судија

²⁸ Овај рад се само осврће на ова начела, јер улазак у детаљну анализу би захтијевао посебну расправу.

може премјестити, отпустити или пензионисати“ само када се испуне законски услови. Од судске власти се тражи да се грађанима омогући „сигурност и савјесност“ у суђењима, као и да се не гледа „ко је ко, ни како се зове, ни ког је рода ни племена, ни којим се крстом крсти, или се не крсти“.

Уставом за Књажевину Црну Гору је уведено и начело легалитета. Под њим се подразумијева дужност суда да конкретан случај подведе под правну норму. Везаност суда за норму је његова дужност која претпоставља знање права (*iura novit curia*). Субсумција претпоставља претходно утврђивање свих релевантних тврдњи; у њима је животни догађај и човјек (људи) у њему. У томе је важност суда за правну норму, а преко ове поштовање права и правног поретка. Све се то своди на сагласност правног акта са законом. У уставу за Књажевину Црну Гору се одређује да „судови суде и рјешавају по законима земаљскијем“, члан 146. Мора се напоменути да је у Црној Гори био велики утицај обичајног права, закони су тешко прихватани, а у појединим правним областима их није ни било, него је примјењивано обичајно право.

У уставу за Књажевину Црну Гору афирмише се и начело јавности. Иначе, ово начело се изражава присуством трећих незаинтересованих лица у току поступка, а преко њих и могућностима не само ширег упознавања са садржајем активности, већ и одређеног арбитража у виду афирмације тих активности или, пак, њихове јавне осуде. У модерним правним поступцима јавност у раду судова је изузетна потреба јер се и преко ње, ако је испоштована, потврђује правни поредак и води сигурности грађана, односно правних субјеката.²⁹ У уставу за Књажевину Црну Гору одређује се да „суђење је у судовима јавно, осим када суд нађе да ваља искључити јавност ради морала или ради реда“, члан 150. Исто је тако и у модерним процесима.

У уставу за Књажевину Црну Гору присутна су и начела: правне сигурности, забране злоупотребе права од стране судова („Ни један суд не смије никога узимати на одговор, ако по закону није за то надлежан“ члан 149), начело права на одбрану („У свим злочинима оптужени мора имати браниоца, од кад се под суд стави. Ако оптужени не одреди себи браниоца, онда ће му га суд сам поставити“ члан 152), права на жалбу и сл. Устав садржи и норме организационог карактера које се односе на избор судија и услове који они морају испунити да би обављали ову часну функцију. У том правцу се одређује: „Не могу бити у исто вријеме у једноме суду, нити заједно судити сродници по крви у правој линији ма у ком било степену; у побочној линији до чет-

²⁹ Видијети: Г. В. Ф. Хегел, Наука логике, 1970, 189, гдје наводи да се јавност правосуђа изражава у интересу свих за одлуку и међусобне делиберације чланова о одлуци.

вртог кољена (8. степена), а по тазбини до другог кољена (4. степена) закључно.³⁰ Ова норма показује речено језиком модерног процесног права установу изузећа судије по сили закона. Такође, Никољдански устав одређује услове ко може бити биран за судију: „Судија може бити само онај црногорски држављанин који је, уз друге законске услове за државну службу, редовно свршио правни факултет. У обласном суду може бити судија само онај, који је навршио 25 година живота, и био двије године у судској струци; у Великом суду онај, који је навршио 30 година живота.“³¹

Овај краћи приказ развоја организационог дијела процесних права био је потребан да се упуту како се у Црној Гори раскидало са обичајном праксом која је била изузетно јака, посебно у погледу надлежности капетанских судова, али исто тако и да укаже на настојања краља Николе да се у правосуђу приближи кругу развијених европских држава. Краљ Никола је знао да се тај процес не може десити преко ноћи, него да захтијева постепен, тежак рад, али је на њему упркос потешкоћама истрајавао.³²

V

Велика заслуга краља Николе је и прихватање модерних начела и процесних института из европских кодификација - аустријске, њемачке и француске - и њихово уграђивање у закон о судском поступку (грађански и кривични), којим се регулише функционално процесно право.

У одредбама законика о судском поступку у грађанским парницама (1905. г.) је парнично и извршно право у објективном смислу, док у законика о судском поступку у кривичним дјелима (1910) је кривично процесно право у објективном смислу.³³

Утицај француског законодавца је у томе што је законик о судском поступку у грађанским парницама регулисао и извршни поступак. Француски законодавац прихвата гледиште да је извршни поступак дио парничног поступка.³⁴ Наше савремено грађанско процесно право не прихвата такво рјешење. Поступак извршења с поступком обезбјеђења су одвојени поступак од парничног.

³⁰ Члан 153 устава за Књажевину Црну Гору.

³¹ Члан 154 устава за Књажевину Црну Гору.

³² Видијети: Чизмовић, Развој процесних права старе Црне Горе и Србије? 1993, 38 и даље

³³ Видјети: М. Чизмовић и остали, Грађанско, 9 и даље

³⁴ Видјети: Н. Solus-Perrot, Droit judiciaire prive, I, 1961, 25.

У законнику о судском поступку у грађанским парницама је претежнији утицај аустријског законодавца. Треба да се напомене да су Аустријанци и данас у Европи најјачи када је у питању грађански поступак, како у теорији, тако и законодавству. Једно од прихваћених начела је и слободна оцјена доказа као метод спознаје утврђивања чињеница у поступку.³⁵ Суштина овог начела је да ће суд цијенити сваки доказ посебно, све доказе заједно као и водити рачуна о цјелокупној расправи. Суд није био везан за законска доказна правила, осим у случају када му то законодавац одређује. Међутим, у разлозима рјешења морају се навести све околности које су суду омогућиле да формира своје увјерење. У законнику о судском поступку у грађанским парницама су била присутне двије ситуације у којима је суд био везан: записницима о течају и садржини расправе, као и постојање јавне исправе (члан 88).

Утицај европских кодификација се огледа и у прихватању модерних процесних начела: диспозиције, официјелности, расправности, контрадикторности, непосредности, усмености, писмености, објективности, као и наглашавању врхунског начела - начела истине. Парнични поступак остварује сврху ако је судска одлука тачна. *Res iudicata pro veritate accipitur*.³⁶ Велики значај за тачност одлуке има утврђивање истине у парничном поступку. Исто се односи и на кривични поступак. Утврђивати истину у парници није ни мало лак задатак. Сукоб тужиоца и туженога може да буде неравноправан, па да се лажи, вјештом игром или правом јачега прикрије истина. Међутим, суд то треба да спријечи. Својим одлукама он обезбјеђује поштовање норми друштва, стабилност правног поретка. Какав би то суд био када би попуштао, када се његове одлуке не би поштовале, ако оно што је данас не би било гаранција за оно што ће бити сјутра. Суд не може едуковати човјека да поштује закон, да се придржава поштења и савјесности, ако сам то не чини. Велика одлика рада Валтазара Богишића и полазна водила је истина. Он је тражи у хармонији међу чињеницама, а не у празним нагађањима. Како то лијепо каже Јасперс: „Истина је наш циљ. Наши највећи тренуци су наша свјесност (Innesein) о истинитоме, било у чињењу, било у стварности протканој свијести“.³⁷

Законик о судском поступку у грађанским парницама одређује појам доказивања. Оно је дефинисано Општим имовинским закоником. „Доказати значи изнијети тако достављене свједоџбе и разлоге о опстанку нечега или о неком догађају, да последије тога више сумње бити не може о истинитости онога о чем желиш некога увјерити“ (члан 971).

³⁵ Ово начело је присутно и у њемачком Zivilprozessordnung, који га је увео 1877. године.

³⁶ Ulpianus, Digesta 1,5,25.

³⁷ K.Jaspers, Von der Wahrheit, 1947, 1.

У законнику о судском поступку у грађанским парницама као доказна средства набрајају се: исправе, вјештаци, свјedoци, прегледање ствари и заклетва. Посебно су разрађене и интересантне одредбе које се односе на свјedoке. Законодавац дозвољава овом доказном средству неограничену употребу и то баш у вријеме када се у другим страним процесним системима водила полемика о томе (Француска, Србија). Разлог за овакво рјешење треба тражити у судској пракси, која је исказу свјedoка придавала посебан значај. Свједок се посебно упозорава на дужност говорења истине. Свјedoке које одричу без ваљаног разлога казивања или заклетву, суд ће најприје поучити да није грехота свједочити или се заклетити за истину, него је грехота не свједочити или се не кунећи оставити праведнога да изгуби парницу (члан 119).

Законик не дефинише шта је исправа. Њен појам је одређен у Општем имовинском законнику: „Исправа је писмена тврђа, тј. изјава или свјedoцба да се у истину неки посао углавио (на примјер најам), неко дјело свршило (на примјер опомена дужнику, отказ даљег најма) или иначе нешто догодило (на примјер смрт нечија) и то управо онако, ондје и онда како је у њој самој забиљежено“ (члан 972). У погледу подношења исправе, закон о судском поступку у грађанским парницама је усвојио модерна правила. Ако се једна странка позива на исправу, а ова се налази код противника, суд ће овоме наредити да исправу поднесе ако је она заједничка или се и сам противник на њу позива (члан 95). У случају да противник пориче да је исправа код њега, суд га може натјерати да се „под заклетвом саслуша о истини његова казивања и да се утврди околност да исправа није хотимице уклоњена или неупотребљивом учињена ради тога да је за доказивање нестане“ (члан 96 став 1).

Доказно средство је и преглед ствари; модерном лексиком процесног права то је увиђај. Ово средство су могле саме странке да предложе, а могао га је *ex officio* одредити и суд. Приликом прегледа ствари најчешће се изводило вјештачење. У недостатку стручних вјештака, суд је ангажовао виђене људе, који су уживали повјерење и били непристрасни да заједно с њим прегледају ствари и поднесу извјештај. У пракси су то најчешће били спорови о правима на непокретности.³⁸

³⁸ Ево једног примјера, како је обављан преглед ствари: „Дођоше на давију Перовићи и Радећани да се суде око Каменика са сентенцијама и суд посла војводу Илију Пламенца да погледа ће су торине Перовићке и Радећке и да дозна како су њихови стари држали Каменик. Војвода Пламенац виђе и извијести да је Каменик Стијенски и њихови катуни у Каменик, а катуни Перовића у Радиће, али Стењани не бијаху никад сметали Перовићима и Радевићима у Каменик. Оставља се да катуни Перовића ће су и данас, да не могу катуне градити у Каменик, али стоје на њих да им не смију сметати да пасу по свом Каменику њихова стока и да могу сјећи дрва за гријање.“ Одлука Сената од 11.05.1871. године, необјављена.

Приликом израде законика о судском поступку у грађанским парницама краљ Никола је водио рачуна и о традицији, која је у црногорској средини у великом дијелу била присутна. У том правцу се уводи и заклетва као доказно средство. Заклетва је била светост и у њој је њен значај и тежина. Његош би то рекао: „Криву клетву на дом не понеси, јер је мука с Богом ратовати“.³⁹ Иначе, заклетва се практиковала ако није било других доказних средстава да се утврди изнесена чињеница. У црногорском друштву кривоклетник се прогони из државе. *Чојство је у природи Црногораца* и уколико се прогласи изродом то је била једна од најтежих казни у племену, а у њему и према братству и породици.

У кривичном поступку је посебно потенцирано начело легалитета. Његов смисао је био у дужности јавних надлештава и званичника да покрену поступак и даље у отпочињању извиђања и на крају подизању оптужнице. Начело легалитета је у одредби параграфа 2. закона о судском поступку у кривичним дјелима: „Нико не може бити осуђен за злочине и преступе докле не буде утврђена његова кривица по правилима овог закона ислијеђена и пресуђена“. Ово начело је било и у Великој повељи о слободама Јована беземљаша и задржало се и до данас: *Nullum crimen sine lege, nula poena sine lege*.

Закон о судском поступку у кривичним дјелима је одвојио функцију истраге од функције пресуђења. Тиме се уводи начело акузаторности, чиме је учињен знатан напредак у односу на средњовјековно право, које је било конципирано на начелу инквизиторности.

VI

Краљ Никола I је као велики државник, дипломата, пјесник, славни војсковођа и, надасве визионар оставио неизбрисив траг у историји Црне Горе. Да није ништа друго урадио, осим што је подарио Црној Гори сувереност, признатост и донио Општи имовински законик било би довољно. Његовом заслугом је дошло до развоја права и правне мисли и, на дивљење читаве Европе, подарио је својој земљи текстове на којима би јој позавидјела свака модерно уређена правна држава. Лексика његових законских текстова је правнички прецизног, јасног и концизног стила, иманентна праву, али истовремено схватљива и обичном грађанину. Кроз његове законске текстове се прелама преображај црногорског у модерно друштво и сагледава окретање правне свијести Црногораца ка тој великој и умној Европи. (Томе и данас тежимо и надамо се да ћемо убрзо бити дио ње.) То је пут у правцу оцјене и

³⁹ Петар II Петровић Његош, Горски вијенац, 1957, 112.

вриједности његовог великог законодавног дјела. Његовим текстовима ћемо се враћати и уграђивати *de lege ferenda* њихова рјешења у поновно успостављену државност и правну државу која је данас наш императив за улазак у евроатланске интеграције.

У овом раду је праћен развој законодавне дјелатности краља Николе у односу на организационо и функционално процесно право. Указано је на изворе који су доприносили том развоју, при чему су посебно потенцирана модерна рјешења и њихова компарација с већ постојећим у модерним поступцима. Закључено је да су многа рјешења из црногорских закона одговарала европским, при чему се није занемаривана специфичност тадашње Црне Горе. Тежак је био пут црногорских влада у 19. и почетком 20. вијека. Требало је донијети нове законске текстове, описменити судски кадар, уклопити утицај традиције и обичајне процедуре, а да не говоримо о сталним племенским борбама које су пратиле и развој права и правне мисли. Међутим, црногорски владари су корак по корак савлађивали бројне препреке и повели Црну Гору у модерно европско друштво, а велики допринос, свакако, припада краљу Николи. Он је био за доношење нових закона који се темеље на правди, мудрости, разуму, традицији, за прихватање нових идеја, те мијењања постојеће свијести. Његово вријеме је вријеме узлета мале и часне Црне Горе.

Biljana DJURICIN, Ph.D.

IMPORTANCE OF THE LEGISLATION ACTIVITIES FOR THE WORK OF NICHOLAS I

Summary

It was during the time of King Nicholas I that Montenegro began to be independent country after Berlin's Conference in 1878 and as well as started to establish itself as a modern state of law and to develop rule of law. King Nicholas was studying in France and he wanted to transfer European spirit in Montenegro. It was during the time when Cetinje became European metropolis.

The first large project on codification was adopted the General Property Code in 1888. Bogisic, famous legal writer, suggested two very important aspects to King Nicholas in preparation of this Code. First of all, tradition should be mixed with the modern achievements timidly advancing in Montenegro, and interwoven all that

represents spirituality of its people, history, customs, otherwise all positive endeavors throughout its history. Secondly, knowing that life is always subject to constant changes, enough space should be left to the advancement of modern challenges.

The second large project on organization procedure law was adopted codes: Code of Jurisdiction, Code of Civil Jurisdiction, Code of Criminal Jurisdiction and Code of Organization Courts. These codes are written by supporting of famous lawyers such as Bogisic, Vojnovic and Tomanovic.

Another project on functional procedure law was adopted the Code of Civil Procedure in 1905. Austrian Zivilprozessordnung had a big influence on this Code. On the reasons that necessitated the adoption of this Code, King Nicholas said in decree: "Without a civil procedure that represents separable and continuous part of civil law, there cannot be any prospects of regulation and genuine development of judiciary. It is only under the protection of permanent rules for the administration of justice, that people will be able to fully exercise their rights, whenever obliged to address the court. The adoption of this Code was imperatively requested by the General Property Code, as well. It means that legal proceedings shall enable that provisions of the General Property Code be validly and consistently applied to certain controversial cases, in the same miner as customary rules in family and hereditary law".

It was not easy for King Nicholas to create modern law and modern forms in one traditional and patriarchal country as Montenegro at the 19th century. King Nicholas donated Montenegro modern codes with many originals rules in them in area of organization and functional procedure law.

Stjepan MATKOVIĆ*

LUJO VOJNOVIĆ U SLUŽBI KNJAZA I KRALJA NIKOLE

ABSTRACT: The author provides a complex account of Count Lujo Vojnović's political experience in Montenegro and several other Balkan countries from the beginning of the 20th century to 1918. The Montenegrin stage of Vojnović's career shows different aspects of his conservative political views and those of Prince and King Nikola's foreign policy as well. Much of this work is based on Vojnović's personal documents that are kept at the Croatian State Archives in Zagreb.

KEY WORDS: political biography, Montenegro, South-Slavic question, Balkan wars

Ovaj članak sastavljen je na temelju uvida u dio ostavštine obitelji Vojnović, koja je pohranjena u Hrvatskom državnom arhivu, i odabranoj bibliografiji radova vezanih uz crnogorsku tematiku. Za ovu prigodu u središte fokusa postavljen je Lujo Vojnović, istaknuti diplomat, darovit književnik i potentni povjesničar, a po mnogo čemu kontroverzna osoba zbog učestalih promjena mišljenja. Zbog takvog prilagođavanja ga je povjesničar književnosti Branimir Donat nazvao „jednim od naših setebandijerista“, sljedeći na taj način Krležinu ocjenu o „gosparu od sedam barjaka“.¹ Unatoč toj nimalo laskavoj referenci, upravo je Vojnovićeva epizoda kod vladara Nikole pokazivale i njegove neosporne kvalitete koje su mu omogućile da odigra zapaženu ulogu u vodama međunarodne politike.

U najkraćim crtama, izvucimo samo nekoliko ključnih pojedinosti iz njegova slikovitog životopisa koji zapravo vrlo dobro pogađa i vrijeme nje-

---

* Аутор је историјар, Хрватски институт за повјест, Загреб, Р. Хрватска.

¹ Тумај неких мање познатих имена и појмова, у: Бранимир Донат, *Crni dossier*, Загреб 1992, 253.

gova djelovanja.² Lujo Vojnović rođen je 1864. u Splitu, u kojemu i maturira pa zatim seli u Zagreb, gdje njegov otac, znameniti profesor Kosta Vojnović postaje zastupnikom u hrvatskom Saboru i rektorom Zagrebačkog sveučilišta, a on uspješno završava studij prava. Doktorirao je 1892. u Gracu, zatim je služio kao sudski činovnik u Zagrebu, Sarajevu i Trstu do 1889, a potom je otvorio odvjetnički ured u Dubrovniku, u kojemu je radio do 1896. godine, istodobno se politički svrstavajući u protuaustrijski krug koji je imao duboke korijene u Dalmaciji, gdje je dobrim dijelom vladalo nezadovoljstvo činjenicom da je ta krunska zemlja uz Bukovinu bila najzaostaliji dio crnožute Monarhije.³

Svaki čovjek žudi za vlastitom srećom i neprestano traži način da ju ostvari. Premda je Lujo Vojnović prije svega poznat u intelektualnim sredinama po svojim zapaženim djelima o povijesti Dubrovnika i sklonostima prema njegovom republikanskom tipu uređenja, on se okrenuo u modernim vremenima prema balkanskim vladarima i njihovim državama u čijim je službama pronašao dio svojeg poslanja i osobnog zadovoljstva. Tako je u njegovu bogatu životnom putu uslijedila visoka politička karijera u Crnoj Gori. Prvo je bio sekretar i savjetnik knjaza Nikole I Petrovića, a od 1899. do 1903. i crnogorski ministar pravosuđa, čime je na svojevrstan način slijedio put Baltazara (Balda) Bogišića koji je sastavljao za potrebe Kneževine Crne Gore građanski zakonik i pratio njegovu primjenu.⁴ U Svetojeronimskoj aferi nastupao je kao opunomoćeni poslanik Crne Gore u Vatikanu i u tom je događaju, koji je izazivao snažna uzbuđenja javnosti, pokazao vrlo dobre diplomatske sposobnosti zbog kojih je stekao državne ordene Kneževine Crne Gore i Kraljevine Srbije.⁵ Pohranjeno arhivsko gradivo o tom slučaju je vrlo bogato. Ono sadrži korespondenciju između pape Leona XIII i kneza Nikole, razmjenu dopisa između Vojnovića i raznih diplomata te drugih viso-

² Vidjeti: *Nécrologie – Lujo Vojnovic, Annales de l'Institut Français de Zagreb*, Zagreb 1952, 86-87, uvodni tekst u inventaru 781 Obiteljski fond Vojnović – Lujo Vojnović (1864-1951), natuknicu o njemu koju je napisao Vlaho Bogišić za leksikon *Krležijanu*, knj. 2, Zagreb 1999, 510-511, i natuknicu Lj. Boškovića u *Srpski biografski leksikon*, sv. 2, Novi Sad 2006, 301-302.

³ Stjepan Ćosić, Vojnovićev *Pad Dubrovnika* nakon stotinu godina. Pogovor u knjizi *Pad Dubrovnika: (1797.-1806)*, s. 1, 2009.

⁴ Vidjeti tematski blok o Bogišiću u časopisu *Dubrovnik*, Matica hrvatska, br. 1, Dubrovnik 1995. u kojemu su objavljeni članci Hodimira Sirotkovića, Rafa Bogišića, Drage Roksandića i Vesne Miović-Perić.

⁵ O Svetojeronimskoj aferi vidjeti više radova suvremene hrvatske historiografije sljedećih autora: Zorana Grijaka, Barski nadbiskup Šimun Milinović (1886-1910) i Svetojeronimska afera, *Hrvatsko-crnogorski dodiri/Crnogorsko-hrvatski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja*, zbornik radova, ur. L. Čoralčić, Zagreb 2009, 489-518 i Maria Streche, Collegium hieronymianum pro croatica gente, Svetojeronimska afera, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 28, Zagreb 1995, 158-189. Oni su na različite načine tumačili taj diplomatsko-politički spor u kojemu istaknuti ulogu zauzima i Lujo Vojnović.

kih crnogorskih dužnosnika.⁶ Usporedo s pitanjem Svetojeronimskog zavoda u Rimu, Vojnović je prikupljao podatke o crnogorsko-albanskoj granici. Po tom poslu odlazio je na istaživanje u venecijanski arhiv. Na poziv srbijskog kralja Petra Karađorđevića nastanio se u Beogradu, gdje je u razdoblju od 1904. do 1906. bio odgajatelj kraljevića Aleksandra. Položaj guvernera mu je bio otkazan uz službeno objašnjenje da mladi Aleksandar nastavlja školovanje u Petrogradu, a po jednoj drugoj interpretaciji do raskida službe došlo je jer je kralj Petar procijenio da je njegovom sinu potrebnije vojno obrazovanje, a ne diplomatska naobrazba, što prema budućim događajima i nije bila kriva procjena.⁷ Vojnović je više puta do izbijanja Prvoga balkanskog rata boravio i u Bugarskoj, služeći kraće vrijeme još jednom vladaru, bugarskom caru Ferdinandu. Međutim, tamo nije ostavio dublje tragove.

Kako nije dobio ni srpsko državljanstvo, ni trajni posao u diplomatskoj službi, vratio se s vremenom ponovo u crnogorsku službu. Tako je 1912. postavljen za šefa kabineta kralja Nikole, a 1913-1914. i za crnogorskog delegata na mirovnoj konferenciji u Londonu. S izbijanjem Prvoga svjetskog rata vezao se kao politički emigrant uz Kraljevinu Srbiju, a na početku života prve jugoslavenske države zaposlen je u svojstvu njenog delegata za pregovore s Italijom (1921), što je bio osobito zahtjevan posao zbog otvorenih pitanja oko buduće granice i talijanskih aspiracija na ovladavanje čitavim jadranskim područjem. Kasnije se politički uključio u rad Jugoslavenske radikalne zajednice i bio imenovan senatorom (1938/39). Umro je u Zagrebu 1951. godine.

U identitetskom smislu Luju Vojnovića se u većini slučajeva definiralo kao angažiranog katolika koji se u nacionalnom pogledu, što se tiče vremena koje pokriva ovaj članak, smatrao Srbinom.⁸ Međutim, ne može se zaobići činjenica da je poslije 1918. mijenjao svoje poglede, prilagođavajući ih ideji narodnog jedinstva u sklopu jugoslavenske državne tvorbe tako da je primjenjivao gledište o Srbima i Hrvatima kao jedinstvenom, ali dvoimenom narodu, a u nekim prigodama se izjašnjavao Hrvatom, što oponira izvornim stajalištima srbokatoličkog kruga u južnoj Dalmaciji. Naposljetku, Luju Vojnović stjecajem okolnosti proživljava Drugi svjetski rat u Zagrebu pod kišobranom Nezavisne države Hrvatske. Nije zabilježeno da je unatoč svoje prošlosti imao nekih većih neugodnosti pod tim režimom.

⁶ Hrvatski državni arhiv (HDA), obiteljski fond Vojnović, arhivske jedinice 34-38.

⁷ Branislav Gligorijević, *Kralj Aleksandar Karađorđević u ratovima za nacionalno oslobođenje*, Beograd 2002, 18.

⁸ Vidjeti članke Ive Banca „Vjersko ‚pravilo‘ i dubrovačka iznimka: Geneza dubrovačkog kruga ‚Srba katolika‘“ i „Struktura konzervativne utopije braće Vojnovića“ u njegovoj knjizi *Dubrovački eseji*, Dubrovnik 1992, 41-84 i 97-152. Prvi je izvorno objavljen u *Slavic Review*, vol. 42, br. 3, 1983., 448-474, a drugi u zborniku *Radovi međunarodnog simpozija o djelu Ive Vojnovića*, ur. Frano Čale, Zagreb 1981, 19-49.

Hrvatski državni arhiv u Zagrebu drži u posjedu bogati fond obitelji Vojnović. Neki od sačuvanih i pohranjenih svežnjeva donose i zapise koji svjedoče o raznovrsnoj djelatnosti Luje Vojnovića, uključujući i njegovu profesionalnu karijeru vezanu uz Crnu Goru.⁹ Kronološki gledano prvi dokumenti odnose se na podnošenje izvješća o njegovoj djelatnosti kao tajnika knjaza Nikole I i ministra pravde Crne Gore. Iz izvješća pisanog u Cetinju 1. januara 1897. Vojnović pedantno bilježi što je sve radio u svojstvu tajnika u prethodnoj godini službe, točnije rečeno od 5. januara 1896 kad je imenovan za tajnika njegova veličanstva. Od preuzimanja dvorske kancelarije obradio je 933 akta koji su sastavljeni na više jezika. Odgovorio je na 215 spisa, dok je 208 označio „nevrijednima odgovara“ te ih klasificirao pod ad acta i uvrstio ih u arhiv. Najveći broj spisa (469) odnosio se na spise „talijanskih građana“. Slijede prijepisi zdravica knjaza Nikole I u čast primanja kralja Aleksandra Obrenovića (Cetinje 1898). Tu je uvršteno i pismo kneza Mecklenbourga koje se odnosi na vjenčanje između princa Danila i Jutte Mecklenbourg (maj 1899). Knez piše u povodu sretnog događaja koji je trebao ojačati i crnogorsku međunarodnu reputaciju: „Monsieur Mon Frère et Cousin. C'est avec une vive satisfaction que j'ai reçu la lettre que Votre Altesse a bien voulu m'adresser sous date du 5 de ce mois. Elle m'a été remise par vos Plénipotentiaires le comte Louis Voinovich, votre secrétaire intime et votre aide de camp, le Colonel et Brigadier Michel Popovich, qui viennent de rédiger et de conclure avec mon Plénipotentiaire le Ministre d'Etat Frédéric de Dewitz, le contrat de mariage de ma bien aimée petite-fille, la Duchesse Jutta de Mecklenbourg avec Monsieur Votre fils, le Prince Héritier Danilo de Monténégro. – Nous sommes heureux de voir entrer dans Notre Famille un jeune Prince aussi beau qu'intelligent et aimable et Nous serons heureux de tout tenir de le voir ici et de le recevoir comme un fils, dont les qualités nous sont un sûr garant du bonheur de ma petite fille. – La manière dont vos Délégués ont rempli leur mission, a été la plus satisfaisante. – En priant Dieu qu'il protège Votre Altesse, Madame la Princesse Milena et toute Votre Famille, je Vous prie de croire aux sentiments d'estime et d'amitié avec lesquels je suis de Votre Altesse le très affectionné Frère et Cousin.“¹⁰

Zatim slijedi niz materijala vezanih uz spomenutu Svetojeronimsku aferu: od dopisa ministra vanjskih poslova Crne Gore Gavra Vukovića kojim obavještava Vojnovića, tada ministra pravde, i barskog nadbiskupa Šimuna Milinovića da su postavljeni za izvanredne poslanike u Vatikanu, preko opisa raznih intervencije crnogorske kneževine, spisa o tijeku pregovo-

⁹ Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb, obiteljski fond Vojnović. Svežnjevi od br. 34 do br. 43 nose naziv Lujo Vojnović u službi Crne Gore, 1896-1903, /1911-1914, a sadrže dio spisa, osobnih prijepisa, kopije službenih dokumenata, službene dopise i pisma.

¹⁰ HDA, obiteljski fond Vojnović, arhivska jedinica 34.

ra sa Svetom Stolicom 1901-1902, Vojnovićeve audijencije kod pape Leona XIII, novinskih isječaka o Svetojeronimskoj aferi, većim dijelom iz talijanskih novina (isječci iz različitih tiskovina pod nazivom: „la questione di San Girolamo“), do dokumenata koji pokazuju gledišta hrvatskog episkopata u navedenoj aferi.

Preostali dio dokumentacije, koji se odnosi na njegove crnogorske događaje, svjedoči o zamašnom angažmanu tijekom Balkanskih ratova i u radu međunarodne konferencije zaraćenih strana u Londonu, gdje je 1913. nastupao kao opunomoćeni delegat Crne Gore, uz Lazara Mijuškovića i Jova Popovića, pokušavajući najviše svome poslodavcu povoljno riješiti problem skadarske krize koja je bila u središtu međunarodne diplomacije.¹¹ Znatno dio materijala Vojnović nije potpisivao. Može se pretpostaviti da je po svojoj službi bio zadužen za sastavljanje raznih sastavaka tipičnih za diplomatsko dopisivanje, kao i za komentiranje dopisa koje su upućivali strani državnici ili diplomati. Zatim u arhivskom gradivu nalazimo i ministarske dopise koji potcrtavaju Vojnovićevo mjesto u diplomatskim aktivnostima. U jednom od službenih dopisa, koji je uputio ministar Jovan Plamenac, može se vidjeti da mu državni vrh s respektom izravno poručuje: „Mi mnogo polažemo u vaš talent, vašu energiju i vaše osobito trudoljublje“.¹² Jedan raniji Plamenčev dopis, sastavljen 3. maja 1913. i upućen vodstvu londonske delegacije, ukazuje da je Vojnović konzultiran u ključnim pitanjima diplomatskih pregovora. Plamenac u tome pismu bilježi: „U smislu našeg razgovora sa g. Dr. Knezom Lujom Vojnovićem u Ministarskom Savjetu nalazim za nužno, da vam uputim na pismeno kao neki guide mémoire mišljenje Kraljevske Vlade odnosno granica između Crne Gore i buduće države arbanaške, kao i jedan exposé financijski, koji bi vama i vašim kolegama mogao služiti prilikom pretresanja pitanja odnosno financijskih kompenzacija.“¹³

Vojnovićeva ostavština sadrži i upute ministarstva vanjskih poslova Crne Gore i predsjednika crnogorske delegacije na pregovorima u Londonu Lazara Mijuškovića. Pismo ministra Jovana Plamenca od 22. maja 1913. ukazuje na usklađenost u međunarodnim nastupima sa starim saveznikom - ruskom diplomacijom - i njenim poslanstvom u Cetinju, gledišta u pogledu teritorijalnih i financijskih kompenzacija, detaljne opise o geopolitičkoj potrebi zauzimanja ravnice između Bojane i Drima kao neophodnog životnog područja, odnosno, kako se kaže „prostora za kolonizaciju osiroćelog stanovništva iz kamenitih i planinskih krajeva, koje već sad u masama počinje odlaziti u Ameriku.“ Nadalje, opisuje se potreba borbe za cijelu desnu obalu Bojane („nastojte da bi nam pripala ravnica između Bojane i Drima“), uz

¹¹ Mihajlo Vojvodić, *Skadarska kriza 1913. godine*, Beograd 1970, 36.

¹² HDA, obiteljski fond Vojnović, Pismo Jovana Plamenca od 22. maja 1913.

¹³ Isto, Dopis Jovana Plamenca od 3. maja 1913.

obrazloženje da je riječ o prirodnim vratima za promet Crne Gore sa svijetom. Na tu vrstu korespondencije nadovezuju se i upute (*Instructions*) od 3. jula koje nude argumente crnogorske strane: „La population de Monténégro enfermée dans ses rochers manque du terrain pour la culture. Elle est obligée, par conséquent, de s’expatrier et de chercher les moyens de vivre dans les pays étrangers.“ U tim uputama izloženo je šest projekata o rješavanju graničnog pitanja, regulaciji rijeka, statusa Klimenta (la tribu de Klementi), neosnovanom strahu pojedinih međunarodnih faktora o mogućnostima albanizacije u slučaju da mala Crna Gora (la petit pays) anektira veći dio Albanije te financiranju vlade (financijske kompenzacije) u visini od 55 milijuna perpera. Sličnu poruku nude i materijali koji su predloženi stranim diplomatima u Londonu. U poglavlju „Question territoriale“, koje je pridodano u Vojnovićevoj ostavštini uz dopise ministra Plamenca, ističe se: „Les frontières qu’on a donné au Monténégro au sud ne lu permettent pas de vivre d’une vie économique independante. Scutari passe a l’arrière-plan. C’est la territoire environnant, c’est surtout le cours de la Boyanna qui représente pour le Monténégro une condition sine qua non pour son developpement économique. Sans cette plaine, le peuple Monténégrin reprendra le chemin de l’émigration, le pauperisme prendra des proportions effrayantes et la paix sera de nouveau menaces et à tres brève echeance. Si la conférence des Ambassadeurs attribuait au Monténégro les deux rives de la Boyana et du Drin, toute la population pauvre du Monténégro pourrait s’y établir et y trouver les moyens d’existence. /.../ Conclusion: la rive droite de la Boyana et la suppression de l’enclave de la vallée du Zem sont les desiderata minimas du Monténégro.“

U pogledu specijalne misije na Londonskoj konferenciji možemo istaknuti da su ostala pisma i telegrami pokazatelji pokušaja da Crna Gora ostvari što povoljnije odgovore na njezina teritorijalna pitanja i kompenzacije vezane uz izlazak njenih vojnih jedinica iz zauzetog Skadra. U sudaru s moćnijim europskim velesilama Vojnović nije mogao izbjeći izravan pritisak kao posljedice opsade Skadra, što najbolje izražavaju telegrami službenih predstavnika britanskog Foreign Office-a. I nakon napuštanja Skadra situacija se u pogledu dobivanja financijske pomoći nije odmah mijenjala, unatoč tomu što je Crna Gora izašla iz rata potpuno iscrpljena (completely épuisé). Kao primjer, spoznavanje situacije može nam poslužiti službeni dopis Louisa Malleta od 7. jula 1913: „With reference to your letter of June 28th, I am directed by Secretary Sir E.[dvard] Grey to inform you that he would not feel justified in facilitating any advance to the Montenegrin Government at the present moment when hostilities between the Allies are actually in progress. I am to add that if Montenegro can inform the Powers that all the territory assigned to Albania has been evacuated by Montenegro, it is hoped that the Powers will take a loan into consideration.“ Treba dodati da

je ova razina diplomatske korespondencije značila da su Vojnovićeva traženja za dobivanje povoljnijih financijskih aranžmana stavljena na stranu da bi se lakše utjecalo na crnogorske poglede vezane uz teritorijalne kompenzacije. Tako se može vidjeti u sačuvanim dokumentima kako se Crna Gora morala pridržavati odluka međunarodne konferencije da bi mogla računati na financijske posudbe. Vojnović je za potrebe dobivanja kredita stupio u kontakte s vlasnicima Temple Taylor & Co Ltd Merchant Bankers i The Anglo-Balkan Trust iz Londona. Iz korespondencije s prvom bankarskom kućom može se točno ustanoviti da je za dobivanje kredita bilo nužno odobrenje britanskog Foreign Office-a: „the Governmnet of Montenegro be requested to deposit with the Foreign Office some official guarantee to repay the amount of the present Treasury Bonds out of the first monies received by them on account of the contemplated Loan mentioned in the Foreign Office letter enclosed in your letter to me. That the Foreign Office write you a letter of acknowledging receipt of this official guarantee, which letter shall be places in my hands for the information and satisfaction of those concerned in finding the money.“¹⁴ Tako je dobivanje kredita bilo potpuno povezano s političkim odlukama nadležnih vlada.

Kao nadopuna o diplomatskim predispozicijama i naporima da se ostavi što bolji dojam na konferenciji u Londonu govori i pismo Ive Lupis-Vukića koje je upućeno iz Korčule 9. 12. 1912. agilnom i vrlo utjecajnom škotskom novinaru Robertu W. Seton-Watsonu, koji je u službenim britanskim krugovima uživao ugled najboljeg poznavatelja južnoslavenskog pitanja. U tom pismu se Vojnović spominje kao vrlo učeni gospodin („a very learned gentlemen“) i jedan od naših najboljih pisaca („one of our best writers“), što su svakako bile preporuke koje su nastojale istaknuti njegove kvalitete i kompeticije za suradnju s britanskom stranom.¹⁵ Posve drugačiji ton ponudio je austrougarski poslanik u Cetinju. Za Wladimira Giesla bio je Vojnović „đavolski savjetnik“, što opet zbog izravnih implikacija južnoslavenskog pitanja na sudbinu Austro-Ugarske nije teško shvatljivo.¹⁶

U ostavštini Lujke Vojnovića još se nalaze i neki od dokumenata koji su vezani uz crnogorsko-srpske odnose poput prijepisa telegrama koje je kralj Nikola I uputio kralju Petru I Karađorđeviću 2. i 5. 3. 1913 zbog pitanja Skadra i prijepis brzogjava Nikole Pašića upućenog srpskom poslaniku Milanu Gavriloviću u kojemu Pašić, na traženje Rusije, posreduje da Crna Gora u datim okolnostima popusti u pitanju Skadra. O „dramatičnim scenama“

¹⁴ HDA, obiteljski fond Vojnović, arhivska jedinica 39, košuljica bankarske kuće.

¹⁵ R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni. Korespondencija 1906-1941, Zagreb – London 1976, knj. 1, 124.

¹⁶ Džon D. Tredvej, Soko i Orao. Crna Gora i Austro-Ugarska 1901-1914, Podgorica 2005, 153.

na cetinjskom dvoru vezanima uz pitanje crnogorske-srbijanske unije i prijedlozima o Nikolinoj abdikaciji, koje se spominju u dijelu dokumenata i zatim se prenose u historiografiju, Vojnovićeva ostavština ne ostavlja pouzdanog traga.¹⁷

Vojnovićeva uključenost u raznovrsne poslove za crnogorsku državu može se protumačiti dokumentima o stranim investicijama uoči Prvoga svjetskog rata koje su dobivale na važnosti zbog otežanih finansijskih kretanja izazvanih sudjelovanjem u ratovima. Radi se o nacrtu šumskog zakona (Avant-projet d'une loi forestière pour le Royaume de Monténégro) koji je od 1911. popraćen intenzivnijom komunikacijom sa stranim poduzetnicima i poslovnim ljudima iz zapadne Europe. Tom prigodom održana je u decembru 1913. konferencija u Linzu. Prema zapisniku zaključen je sljedeći ugovor: „M le Comte L. Voinovich, de la part de S. A. R. le Prince héritier Danilo de Monténégro, et le Baron Sint Yoost de Kruyff, de la part du 'Syndicat Néerlandais du Monténégro', après avoir amplement examiné la situation et les affaires en tractation et en vue, ont constaté un accord complet pour les points suivants:

Avant de pouvoir penser à une exploitation commerciale des richesses naturelles du Monténégro, il faut au préalable assurer l'établissement des moyens de communications vers la côte, ainsi que dans l'intérieur du pays. - Pour ces raisons le 'Syndicat Néerlandais du Monténégro' ne peut s'occuper pour le moment que de cette question, tout en y liant directement celle de l'exploitation des richesses naturelles du pays. - Tout en maintenant, pour les raisons politiques, économiques et financières convenues, comme condition principielle et absolue que toute affaire de ce genre et envergure doit être couvert d'un pavillon neutre, et que ce pavillon sera in casu celui des Pays-Bas; que cependant il n'est pas recommandable ni utile que le capital soit de provenance d'un seul et unique pays;

le 'Syndicat Néerlandais du Monténégro' désire la participation du capital non-néerlandais à toutes les grandes entreprises qu'il se propose au Monténégro. Aussi le „Syndicat“ est-il tout disposé de s'entendre avec le „Crédit-Français“ à Paris pour s'associer avec lui, et s'il y a lieu encore avec d'autres groupes financiers ou capitalistes, pour arriver à la réalisation de ces entreprises. - Le 'Syndicat Néerlandais du Monténégro' se chargera avec la participation du capital 'Syndicat Néerlandais du Monténégro' étranger susindiqué de la régulation du Bojana, de la construction du chemin de fer à l'Adriatique et de l'établissement du réseau des communications directement et absolument nécessaire pour rendre commercialement possible l'exploitation des richesses naturelles du pays. - Pour l'obtention des concessions et autorisations nécessaires à ces effets de la part du Gouvernement Royal du

¹⁷ Nikola Škerović, *Crna Gora na osvitu 20. vijeka*, Beograd 1964, 588.

Monténégro et éventuellement d'autres organes ou pouvoirs constitués ou des particuliers, le „Syndicat“ compte sur l'appui de tous les gens de bons sens dans le pays et en premier lieu et surtout sur celui des corps ou personnes qui y sont plus ou moins directement intéressés. – Ces concessions obtenues, et par suite l'établissement des Voies de communications assuré, le Syndicat est disposé à conclure en même temps avec qui-de-droit les conventions définitives pour l'exploitation des forêts et des mines, etc sur les bases des avant-projets qu'il a présentés dans le temps à ces effets. – Le Comte Voinovitch ayant déclaré que l'appui effectif et aussi efficace que possible de son mandataire est auprès toutes les instances, autorités, organes et personnes qui y sont et peuvent être mêlés assuré à tous ces projets et à la façon dont le Syndicat pense pouvoir arriver à leur réalisation, et ayant fait valoir l'opportunité d'accorder déjà dès à présent à quelques uns des propriétaires susmentionnés une avance sur le part qui leur reviendra du chef de l'exploitation de leurs forêts, etc; le Baron de Kruffy prenant note des, et se basant sur ces engagements exprimés ci-haut, s'engage de son côté de faire de suite ce qu'il est dans son pouvoir auprès du „Syndicat“ pour que l'avance dont fait l'objet le projet de convention joint à la présente soit mise à la disposition des intéressés aux conditions formulées. Fait à Linz, ce 19 Décembre 1913, en double, à un seul et même effet.“¹⁸ Citirani ugovor pokazuje da je crnogorsko-holandski forum imao za cilj pokretanje obuhvatnijih investicija koje su trebale učinkovitije iskoristiti crnogorske potencijale. Stoga je kao neophodan uvjet zagovarano investiranje u podizanje prometnica bez kojih se teško moglo maknuti iz stanja zaostalog gospodarstva. Navedeni poduhvati su zamišljeni u suradnji s francuskim izvorima koji su pokazivali spremnost ulaganja u Crnu Goru.

Napravimo kratki rez u nakani da prikazemo kako je hrvatska javnost gledala na Balkanske ratove. Dok je Vojnović radio u crnogorskoj službi, hrvatsko javno mnijenje s velikim je zanimanjem pratilo tijekom Balkanskih ratova i sve njihove političke posljedice. Nisu nam poznati eventualni podaci o tome je li Vojnović slao obavijesti hrvatskim novinama, a ni oni koji bi pokazivali da su redakcije različitih glasila pisale o Vojnoviću, izuzevši službene obavijesti o njegovom sudjelovanju u sastavu crnogorske delegacije u radu Londonske konferencije. U većini slučajeva izražavana je solidarnost s balkanskim saveznicima, jednim dijelom iz osjećaja bliskosti u borbi protiv osmanlijske države, a drugim zbog procjene da takav razvoj nudi optimizam i hrvatskoj strani u rješavanju njena položaja i nacionalnog pitanja u sklopu Austro-Ugarske. Općine pojedinih dalmatinskih gradova organizirale su skupove podrške borbi protiv Turske. Kao jedno od dominantnih gledišta

¹⁸ HDA, obiteljski fond Vojnović, Zapisnik sastanka L. Vojnovića (u ime princa Danila) i baruna de Kruffa, arhivska jedinica 42.

izdvajalo se mišljenje istaknutog hrvatskog kritičara književnosti i novinara Milana Marjanovića koji je izvještavao iz Beograda, gdje je radio za *Pres-biro* i razvio bliske odnose s Jovanom Skerlićem što je pridonijelo poticanju ideologije integralnog jugoslavenskog nacionalizma kojoj je osovину činilo hrvatsko-srpsko jedinstvo.¹⁹ Marjanović se osvrnuo i na pitanje unije između Crne Gore i Srbije, naglašavajući hrvatskoj javnosti da se „zvanični krugovi drže rezervisano“ i da je to pitanje „tek u prvom stadiju i momentano u malom zastoju.“²⁰ Marjanović je pisao da se radi o vrlo delikatnoj stvari, koja se zbog drugih tema – a tu je mislio na mir s Turskom, pitanje granica između Bugarske i Srbije, statusa Albanije i rješavanja srpske trgovačke luke na Jadranu – mora „petrarkirati“. Još otprilike su pripadnici Napredne stranke, predstavnice liberalnog smjera sklonog savezništvu sa srpskom stranom, pisali o crnogorskom vladaru kao represivnom državniku, kojeg su pri tome uspoređivali s nekadašnjom dinastijom Obrenović.²¹ S druge strane, pripadnici dijela pravaštva nastojali su usklađivati svoje političke koncepcije s državnim interesima Austro-Ugarske koja je pak nastojala podvrgnuti širi balkanski prostor u svoju orbitu. Skadarska kriza pokazala je smjer austrougarske vanjske politike i spremnost vojske na preventivni rat.

S izbijanjem Prvoga svjetskog rata Vojnović se još uvijek nalazio u kraljevu okruženju. Polovicom novembra 1915 odlazi iz Cetinja u Rim te se odmah uključuje u propagandnu djelatnost na strani Antante.²² Dijelovi zapisa N. M. Potapova, ruskog vojnog agenta u Crnoj Gori na nekoliko mjesta ukazuju na Vojnovićev položaj. Prema tom izvoru Vojnovićev povod za odlazak imao je veze s osobnom potrebom za spajanjem obitelji koja je bila u Rimu, ali i sukobima s dijelovima, kako je to Vojnović tumačio, kraljeve kamarile u kojoj su bili Petar Plamenac, Vojo Popović i Ksenija.²³ Isti izvor istodobno bilježi da je Vojnović „volio“ kralja Nikolu. U Vojnovićevoj ostavštini nalazi se i rukom pisani „koncept dodatka pisma Luje Vojnovića o razlozima svoje ostavke na mjesto šefa kabineta kancelarije kraljeve Nikole“ s adresom 6. siječnja 1915., a u kojemu on piše: „Izjavite Gospodaru moje žaljenje, ali će i On sam razumjeti da mi nije preostajalo drugo. Uvjerite ga o

¹⁹ Usp. Marjanovićevu brošuru *Narod koji nastaje*, Rijeka 1913. U njoj Marjanović zagovara stvaranje naroda koji nastaje kao „moderna socijalno-historijska, historijsko-politička i nacionalno-kulturna jedinica“. Nav. dj, 23.

²⁰ *Srbobran*, Zagreb 15(28) januara 1913, broj 10, članak „Srbija i Crna Gora (Pitanje unije između dviju srpskih država)“. Od našeg dopisnika M.(ilana) M.(arjanovića), str. 1.

²¹ *Pokret*, br. 271, 25. 11. 1907, članak „Urota“ protiv knjaza, str. 2.

²² Pismo Bože Banca od 10. XII 1914. u kojemu bilježi: „/.../ Lujo Vojnović has just arrived here from Cettigne he will also greatly help.“ Vidjeti: *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni. Korespondencija 1906-1941*, Zagreb – London 1976, knj. 1, 189.

²³ *H. M. Потанов руски војни агент у Црној Гори*, ur. A. N. Saharov i R. Raspopović, tom II, Podgorica-Moskva 2003, 676-677.

najiskrenijoj mojoj i najpostojanijoj odanosti prema Njegovoj ličnosti /.../. I nadu gajim u srcu da će se Crna Gora riješiti opasnih kamarila koji joj ubijaju polet, snagu i ugled i da će zaploviti u čisti pravac srpskog ujedinjenja pregajivši sve sitne lične račune pojedinaca.²⁴

Poslije odlaska u emigraciju Vojnović ulazi u sastav Jugoslavenskog odbora i zajedno s ostalim njegovim članovima zagovara puno usklađivanje sa srpskom vladom. Još za vrijeme boravka u Cetinju poslao je preko ruskog poslanika krajem 1914. ruskom ministarstvu vanjskih poslova memorandum u kojemu se zalagao za uspostavu ustavne i federativne srpsko-hrvatsko-slovenske države koja bi bila podijeljena na Srbiju, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju, Istru, Rijeku i Sloveniju.²⁵ Iz pojedinih historiografskih radova možemo vidjeti da je Vojnović u početku Prvog svjetskog rata dobivao novac srpskog ministarstva spoljnih poslova, što je svakako utjecalo na određivanje njegovih političkih pogleda.²⁶ On dolazi u Rim u suglasnosti s Nikolom Pašićem, ali ipak povlači određene poteze, poput spomenutog plana o saveznoj jugoslavenskoj kraljevini, koji službena srpska politika nije odobravala. U tom kontekstu diplomatskih manevriranja i prilagođavanja važna je i činjenica da je u južnoslavenskim krajevima poznati francuski publicist Charles Loiseau izradio u to vrijeme također plan o budućom uređenju tih područja nakon rata, po kojemu bi on bio sastavljen od Hrvatske, Crne Gore i Srbije.²⁷ Kada uzmemo u obzir da je Loiseau tada bio savjetnik u francuskom veleposlanstvu u Rimu, a k tomu po vjenčanju s Eugenijom Vojnović i zet Luje Vojnovića, taj podatak postaje intrigantan. Iz oba spomenuta plana vidljivo je da Crna Gora zadržava svoj identitet.

Tek će nakon okončanja Velikog rata doći do javne polemike na stranicama tiskanih glasila (*Obzor*, *Nova Evropa* i *Riječ*) koja je bacila drugačije svjetlo na Vojnovićevu djelatnost. U kolopletu propagandnih aktivnosti talijanske vlasti optužile su Vojnovića da je bio „austrijski plaćenik“ na temelju ukradenih dokumenata šefa ispostave austrijske obavještajne službe u Zürichu.²⁸ Zatim, tijekom ranih 1920-ih, pojavio se u memoarskim zapisima nekadašnjeg zapovjednika generalštaba Austro-Ugarske Conrada von Hötzendorfa neugodan izraz o Vojnoviću kao „ozloglašenom grofu, Austrijancu najopasnije vrste.“²⁹ Riječ je zapravo o jednoj depeši sa Cetinja, u kojoj tamošnji vojni ataše prokazuje Vojnovića. Određenu sjenku bacaju i spomenuti dijelovi zapisa N. M. Potapova u kojima se iznose nagađanja da je kralj Nikola

²⁴ HDA, obiteljski fond Vojnović, Koncept, arhivska jedinica 34.

²⁵ Dragovan Šepić, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914-1918*, Zagreb 1970, 43.

²⁶ Milorad Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914*, Beograd 1973, 318.

²⁷ Isto, 323.

²⁸ Miro Kovač o tome piše na temelju francuskih izvora u knjizi: *Francuska i hrvatsko pitanje 1914-1929.*, Zagreb 2005, 245.

²⁹ Conrad von Hötzendorf, *Aus meiner Dienstzeit*, 3. svezak, Beč, 1921-1925, 327.

htio preko Vojnovića postići sporazum s Austrijom (i Ugarskom) radi zaštite crnogorske teritorije ili da se kanilo ostvariti dogovor s Italijom koji je u sebi sadržavao i odbacivanje unije Crne Gore sa Srbijom.³⁰

Konačno, Vojnović je sastavio 1926. u Parizu spis *La question montenegrine*.³¹ U njemu možemo pratiti njegove kritičke poglede vezane uz prilagodbu novim okolnostima i međunarodnom kontekstu. Vojnović zapravo odgovara na pojavu raznih propagandnih djela (Whitneyja Warrena, Antonija Baldaccija, Andre Duranda, Renea Claparedea i drugih osoba vezanih ponajviše uz nastup Comitato italiano per l'indipendenza del Montenegro i La Ligue Internationale pour la Défense des Droits des Peuples) u kojima se raspravljalo o crnogorskom pitanju u pravcu podržavanja samostalnosti Crne Gore. S gledišta revnog jugoslavenskog unitariste vladar Nikola u očima njegova bivšeg savjetnika postaje anakrona ličnost i samodržac koji mora s promjenom okolnosti u dinastičkim borbama pokleknuti pred ratnim pobjednikom Petrom Karađorđevićem. Doduše, Vojnović u tome spisu nije htio biti posve isključiv. Nastojao je pokazati da je kralj Nikola odigrao svoju historijsku ulogu u ranijem razdoblju za vrijeme sukoba s Otomanskim carstvom, da je bio talentiran državnik i da je realno shvatio opasnosti od srpskog unionističkog pokreta, no stvar crnogorske državnosti je bila, prema Vojnoviću, unaprijed izgubljena u borbi za ostvaranje jugoslavenske sinteze pod vodstvom druge dinastije. Ovdje kao dopunu možemo istaknuti jedan kasniji novinski članak iz 1930. u kojemu Vojnović opisuje odnose između đakovačkog biskupa Strossmayera, srpskog kneza Mihajla Obrenovića i kneza Nikole. Za njega je tada bila riječ o vremenu kada su dva državnika i jedan ugledni dostojanstvenik zajednički razmišljali o „diobi srpsko-hrvatskih zemalja, naročito Bosne i Hercegovine, kao uvod u jednu federaciju hrvatsko-srpsko-crnogorsku“.³² Vojnović u tome članku bilježi da je nedugo nakon stupanja u crnogorsku službu imao prigodu provjeriti kod kneza Nikole je li navedena akcija bila stvarni događaj ili je bila riječ o konfabulaciji. Kada je dobio potvrdu crnogorskog vladara o istinitosti dogovaranja triju važnih protagonista ispunilo ga je zadovoljstvo jer je mogao povezati svoje osobne simpatije za đakovačkog biskupa i dobiti potvrdu o suradnji u ranijim vremenima. Ovo svjedočanstvo ujedno je potvrda da nije bilo nikakvog animoziteta prema kralju Nikoli koji više nije bio među živima.

Kako god bilo, bogatstvo Vojnovićeve ostavštine nipošto ne iscrpljuje temu o njegovoj djelatnosti. Valja naglasiti da se u zagrebačkoj Nacional-

³⁰ Н. М. Потапов, нав. dj, 633.

³¹ HDA, original rukopisa *La question montenegrine*, Paris 1926, pohranjen je u kutiji 22.

³² HDA, fond obitelji Vojnović, arhivska jedinica br. 12, novinski isječak članka pod nazivom „Strossmayer, knez Mihailo i knez Nikola“, bez navoda naslova novina, Zagreb, veljača 1930.

noj i sveučilišnoj knjižnici, isto tako, nalazi u fondu Zbirke rukopisa i starih knjiga dio ostavštine, točnije rečeno korespondencije, članaka, ogleđa i govora koji mogu još više rasvijetliti njegovu kontroverznu političku ulogu i životna iskustva.

Stjepan MATKOVIĆ

LUJO VOJNOVIĆ IN THE SERVICE OF PRINCE AND KING NIKOLA OF MONTENEGRO

Summary

Count Lujó Vojnović was a member of the famous Vojnović family of Dubrovnik. He was a career diplomat for most of his working life. During his career he achieved numerous ranks and honors in diplomacy. He entered the world of diplomacy in Montenegro where he was first secretary and counselor to Prince Nikola. Later, he became Minister of Justice, following the previous example of Baldo Bogišić, who was born in the area of Dubrovnik, served Prince Nikola and wrote a civil code for Montenegro. In the Saint Jerome's Affair Vojnović was plenipotentiary ambassador at the Holy City. During that time he represented with great success the Montenegrin position against Austro-Hungarian diplomacy. For that reason Montenegro and Serbia awarded him medals for merits. Afterwards he was promoted to the Serbian court, where he taught Prince Alexander Karađorđević manners and diplomatic skills. He had no choice but to leave Serbia, when King Peter decided his son needed military education. Before Vojnović returned to Montenegro, he worked briefly in the service of the Bulgarian sovereign Ferdinand. In 1912 he became head of King Nikola's Cabinet. He played a very important role at the London Peace Conference, where he opposed the evacuation of Montenegrin armed forces from Scutari and proposed boundary lines immediately after the Balkan wars. In spite of all Vojnović's efforts, Montenegro was compelled to leave this city to the new established country of Albania in May 1913, in accordance with the decisions of the leading superpower ambassadors. At the same time Vojnović had many talks with London merchant bankers on loans and investments in accordance with Montenegro's basic needs to recover from devastating war losses. At the very beginning of the First World War, he went to Italy and left King Nikola's service. As a political emigrant he was closely linked to the Serbian side, deeply convinced that only the House of Karađorđević was able to unite all South-Slavic areas in one state. In that struggle for the creation of Yugoslavia, Vojnović put all his trust in his Serbian allies fearing all those actors who could become an obstacle or enemy of the new state. Accordingly

he saw the Petrović dynasty as an anachronism and King Nikola as an old-fashioned statesman. On the other hand, his previous experiences with the King of Montenegro did not give Vojnovic any reason for a fierce attack. King Nikola had been a good employer to him, but was simply not a modern sovereign.

Лука И. МИЛУНОВИЋ*

ТЕАТАР У КУЛТУРНОМ И ЈАВНОМ ЖИВОТУ ЦРНЕ ГОРЕ НА РАЗМЕЂУ 19. И 20. СТОЉЕЋА

ABSTRACT: The paper deals with the position, role and importance of the theatre in Montenegro at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. Its main actors until the very end of the 19th century, were the reading associations. These organisations, for the organizational and state hierarchy reason, had been functioned as state institution, although they had based as private society. Theatricals and performances were dominated by culture events of that time. King Nikola's numerous drama parts, full of political attitudes and author epistles, were the main plays on the scenes.

KEY WORDS: *Montenegro, Theatre, cultural scene, King Nikola*

Ова тема данас, у 2010. години, има и јубиларни карактер. Управо се навршило стољеће од формирања, свечаног отварања и почетка редовне сезоне првог црногорског сталног професионалног државног театра.¹ Почетак рада такве институције умјетности и културе веома је важан датум и за много веће народе и државе него што је наша.

На самоме почетку разматрања питања којима овђе посвећујемо пажњу треба имати на уму да су позоришне, или шире гледано, уопште сценске приредбе по интензитету продукције биле доминантни јавни културно-забавни догађаји крајем 19. и почетком 20. стољећа. Указаћемо на, држимо, важне одреднице тих појава како бисмо помогли разумијевању њихових карактеристика и корелације с чиниоцима креирања црногорскога друштвеног бића од Првога свјетског рата.

Тражећи одговоре на питања о агенсима покретања, карактеристикама развоја те домашајима и ширим утицајима позоришнога живо-

* Аутор је савјетник у општини Цетиње.

¹ Свечани програм тим поводом приказан је, уз директни ТВ-пријенос на јавном сервису, у Зетском дому 5. XI 2010. године.

та од 1884. године до Првога свјетског рата, имамо на уму и то што амбијент суверене државе која је тада егзистирала може бити посматран и као реторга у којој праћење одвијања друштвених процеса и утврђивање законитости под којима теку може, због истога државног статуса у коме данас живимо, врло корисно послужити потпунијем разумијевању савремених збивања те као добра основа за пројектовање правца и токова дешавања у времену које је пред нама.

У Књажевини Црној Гори, уз ослонац на знатно увећане потенцијале (међународно признат суверенитет, значајно територијално проширење, излазак државе на море и др.) који су настали последице Берлинскога конгреса, није остварено очекивано, убрзано економско снажење привредних дјелатности, ванпривреднога сектора и становништва. Стални дебаланс у државноме буџету (нарасли трошкови за увећану администрацију, задовољење друштвених потреба и потреба двора) покриван је кредитним задуживањем и редовним субвенцијама од страних држава. Осамдесетих година 19. стољећа трошен је изражени послеријатни полет културне те, уопште, друштвене елите и народа. Како је вријеме одмицало, све се јасније показивао оштри, тешко премостиви расцјеп између жеља, очекивања и потреба, с једне, и, на властито, економских могућности и њима условљенога понашања државне власти, с друге стране. Посљедња деценија 19. стољећа, посебно у култури, доноси даља успоравања процеса развоја, док ће послеријатни елан из прве половине протекле деценије полако замјењивати незадовољство и разочарање оствареним резултатима уз осјећај нејасне перспективе и могућности очљивијег општег бољитка у догледноме времену. Јасније јавне манифестације таквога стања и расположења почињу се појављивати крајем деведесетих година 19 да би добиле све више замаха почетком новог, 20. стољећа. Наравно, опет посебно у културној сфери, али свакако не само у тој области. У таквом амбијенту почео се развијати редовни позоришни живот у Књажевини Црној Гори.

Разматрање питања која су непосредно у фокусу наше пажње почећемо указујући у најкраћем на основне *периоде* (етапе) у развоју сценске умјетности, неке особености тих етапа те њихову повезаност с општим карактеристикама живота у Црној Гори последице Вељег рата. Позоришну продукцију у Црној Гори у периоду од Берлинскога конгреса до Првога свјетског рата можемо условно посматрати подијелену у три етапе. При томе, прва од тих етапа има, рекли бисмо, припремни дио 1879–1883. године, кад се формира драмска група, обнавља рад Друштво Цетињске читаонице и настаје драмско дјело „Балканска царица“. Прву етапу пратимо од приказивања представа на самом почетку

1884. године, када почиње организован континуиран позоришни живот. Ова етапа траје до краја 1888. године и завршава се приказивањем прве представе у грађевински још недовршеном позоришном здању. Друга етапа обухвата период од 1889. до формирања полупрофесионалног позоришта 1909, односно, првог професионалног државног театра 1910. године, а трећа од 1910. до 1916. године. Као прилог или епилог треће етапе могу се прибројити представе и културно-забавне приредбе које су организоване у избјегличким камповима црногорске војске и народа до 1921. године.

Прву етапу (1884–1888) карактерише доминација домаће драмске продукције, уз само једно гостовање позоришне трупе из иностранства. Посебну карактеристику домаће продукције у овој етапи чини то што укупну јавну активност – од иницирања и организације приказивања представа, те изградње позоришног здања, па до непосредног учешћа у представама (улоге, режија и друго) – носе највиши државни чиновници и представници црногорске аристократије. Илустрације ради, истичемо да ће режисер првих представа баш у то вријеме постати министар просвјете и црквених послова Књажевине Црне Горе.

У другој етапи (од 1889. до оснивања полупрофесионалног позоришта 1909. године) у позоришном животу Црне Горе доминирају релативно редовна гостовања путујућих професионалних трупа и глумаца из иностранства. Гледано у просеку, можемо рећи да су гостовања путујућих трупа у Црној Гори остваривана сваке друге године. Скромну домаћу продукцију носили су, углавном, државни намјештеници, млађи професори средњих школа и њихови ученици који нијесу виђели глуму као своје професионално опредјељење. Тек крајем тога периода формираће се релативно кохерентна позоришна група чији ће чланови бити спремни да прихвате играње у позоришту као своју професију. Од чланова те групе уз ангажовање два професионална глумца са стране, крајем 1909. године формирано је полупрофесионално државно позориште. Међутим, при формирању професионалног позоришта слjedeће, 1910, године преовладала је и током рада реализована концепција потпуног ослањања на ангажовање глумаца са стране.

Скренућу сад пажњу на *облике организовања* јавних приредби и културно-забавног живота уопште. Готово читав (понека приредба биће дата у Великој локанди, или касније, прве деценије 20. стољећа, у бољим градским кафанама и ресторанима) јавни друштвени живот црногорске пријестонице одвијао се у Зетском дому. Ту се поред рада читаонице и библиотеке, уз праћење периодике и практиковања других облика друштвене забаве (игра шаха, карата, или билијара), стално радило на организовању јавних, најчешће сценских приредби за ширу публику.

Пратимо подробније приредбе на Цетињу, због већег интензитета догађаја и много више остављених записа у архивској грађи и периодици, као и због тога што ће се друштвене елите у другим градовима и мањим мјестима трудити да у складу са својим могућностима организују друштвени живот по угледу на пријестонички.

По структури садржаја, приредбе можемо условно сврстати у двије основне групе: (1) цјеловечерње позоришне представе, тј. извођење на сцени којег драмског дјела (обично већег или два-три мања) и (2) бесједе и забаве. У програмима цјеловечерњих бесједа комбиноване су: говорне, музичке, драмске тачке, а понекад, додуше рјеђе, и спортски наступи (мачевање, на примјер, или гостовање гимнастичара и пливана). Драмске тачке у оквиру програма таквих бесједа, у ствари, биле су извођење некога мањег (обично у једноме чину) или дијела већег драмског дјела (поједине слике или само један од чинова). Забаве су биле нешто сложенији облици програма, а имали су обично два дијела. Први дио је чинила краћа бесједа, а други игранка с унапријед одређеним редосљедом плесова. На таквим вечерњим приредбама, које су трајале 4-5 сати, уобичајено је било да се приреди и прикладан *бифе* (данас бисмо рекли коктел) с хладним јелом, колачима, пивом и вином (шампањац је био готово обавезан).

Посебан сегмент културно-забавнога живота у Црној Гори у периоду који је овом приликом предмет наше пажње чине (1) игре богате драмским елементима организоване углавном по селима на посецима и седницима, што је у литератури познато под називом *народно глумовање*, и (2) друштвене игре, како оне из примаћих соба (салона) градскога имућнијег слоја, тако и оних с вечерњих скупова код домаћина на селима, организованих обично о покладама. Помене забава (фешта) о покладама у Књажевини Црној Гори у другој половини 19. и првој деценији 20. стољећа сријетаћемо кроз архивску грађу и актуелну периодику, као и у радовима оновремених путописаца и научника, а одржавале су се од књажева двора до породичних домова на селима и на отвореноме простору.² Крајем 19. стољећа читав низ друштвених или народних игара биљежи *Грлица*.³ Неке од тих игара, с веома јасно израженим драмским елементима, извођене су у оквиру јавних програма. На једноме од пла-

² Лука И. Милуновић, Народни драмски изрази и покладе у Књажевини Црној Гори, *Библиографски вјесник*, XXXV/2006, бр.1-2-3, стр. 233–242.

³ Наводимо називе друштвених игара како их биљежи „Луча“: *Јежјева, Диња, Међед, Млинар, Мицање за нос, Фенј, Продаја вола, Бед и баба, Чаланге, Заљуштање с коња, Дабана, Фуса-лепе, У лов, Цигана, Преметача* (1897); *Мачке, Продаја сијена, Зечева, Орача, Мизга, Добар трговац, Бика, Које село знаш, Гуте, Висигаћа, На цензури, Фантазија, У фанте* (1898). Видјети: Лука И Милуновић, *Позориште Зетски дом 1884-1896*, Цетиње, 2006, 17–18 и даље.

ката који доноси *Глас Црногорца*, ће се најављује јавни програм у Зетском дому, помиње се извођење и таквих игара.⁴

Већ смо поменули да су приредбе имале различите облике садржаја презентираних програма. Сам садржај (избор и редослед извођења тачака) програма најчешће је зависио од афинитета и схватања самих организатора и извођача, међутим ни овђе не треба занемарити увијек присутне, у оно доба не тако ријетке, поруке и сугестије које су стизале „с највишега мјеста“. Садржај програма обично је био прилагођен непосредном поводу организовања. Једино је настанак господаревих драмских дјела био довољан повод да се организује њихово јавно извођење.

Непосредни *поводи* за организовање јавних приредби, поред општих празника, најчешће су били значајни датуми везани за чланове династије Петровић. У држави су редовно прослављани рођендани краљице Милена, краљевића Данила, имендани краља Николе И, краљевића Данила, а касније и Милице (Јуте), супруге краљевића Данила. Тим поводима обично би министарство иностраних дјела објавило званични програм, „Церемонијал“, који је штампан и достављан заинтересованима.⁵ Такви датуми су обично били повод да приватна друштва припреме приказивање каквога драмског дјела или организују коју друго пригодну јавну културно-забавну манифестацију.

Постојећа приватна друштва, односно њихови чланови били су *организатори*, а најчешће и непосредни извођачи јавних културно-забавних програма. До под сам крај 19. стољећа функционисала су само читаоничка друштва. У пријестоници државе, поред чланова читаонице, односно, цетињскога културног круга, понекад ће се као организатори јавних приредби у Зетском дому јављати професори и ученици средњих школа.

Читаоничка друштва и читаонице у Књажевини Црној Гори, у ствари, су институције *суи генерис* које иницирају и спроводе гро активности у области културе, умјетности, опште едукације, па и информисања становништва на подручјима за која су основане. Формално су организоване на бази слободног удруживања заинтересованих грађана, али и непрестално значајно подржаване и контролисане од стране званичне власти. О читаоничким друштвима и њихову доприносу развоју театра у нас шире сам писао на другоме мјесту⁶ па ћу овђе, због знача-

⁴ Програм објављен у *Гласу Црногорца*, XIX/1890, бр. 49, стр. 4, у другоме дијелу садржи и тачку: Црногорске народне игре: „Уса и лене“, „Мегдан с коња“ и „Мачке“.

⁵ Садржај неколико официјелних „церемонијала“ (с архивским сигнатурама) објављен је у: Лука И. Милуновић, Стеван Б. Радуновић *Црногорска војна музика: зборник докумената*, Цетиње – Подгорица, 2010, 163-164, 229-230, 283-284, 342-343.

⁶ Лука И. Милуновић, Црногорске читаонице и позоришни живот, *Архивски записи*, XIV/2007, бр. 1-2, 87-112.

ја за тему која је у фокусу наше пажње, навести само закључке до којих сам дошао о њиховој друштвеној позицији и дјеловању.

I За сагледавање, анализу рада и оцјенивање дјеловања читаоничких друштава и читаоница држимо за најрепрезентативнији период који обухвата, оквирно гледано, нешто више од кватрат стољећа, а почиње од 1881. године, односно потпуног конституисања државне територије Књажевине Црне Горе. Ради се о безратном периоду, при чему треба имати на уму да је у јавности континуирано стварана и одржавана свијест о сталној непосредној могућности (и оправданости) почетка нових ратних дјејстава. Касније, у краткотрајној слободној Краљевини Црној Гори било је мало времена за развитаку умјетности и културе (безратна је била само једна читава календарска година).

II У Краљевини Црној Гори, у другој деценији 20. стољећа, периоду нередовних (ратних) услова, кроз реаговања друштвенога бића на интензивна и судбоносна међународна дешавања, јасно ће се показати неке од посљедица (резултата) рада читаоничких друштава, односно њихова вишегодишњег утицаја на схватања Црногораца и формирање јавног мњења.

III Читаонице су, до под сам крај 19. стољећа, биле једини организовани пунктови за креирање програма и задовољавање културних, умјетничких, научних и општедукативних потреба становништва на подручјима за која су формиране.

IV Читаонице су официјелно организоване као *приватна друштва*, тј. на бази слободног удруживања заинтересованих грађана, али и стално подржаване, контролисане и усмјераване од стране највише државне власти. Званични покровитељи читаоничких друштава, касније и других сличних, били су синови краља Николе I, велики војвода зетски и граховски Мирко (јужни дио државе) и велики војвода захумски Петар (северни дио државе), а касније и унук Павле, војвода рашки.

V Читаонице, њихово оснивање, одобравање општих аката и њихових измјена није било у надлежности државног органа по сфери рада и областима у којима су дјеловале (министарство просвјете), него по начину организовања, односно јавнога наступања и импликацијама дјеловања (министарство унутрашњих дјела).

VI Директну контролу (*споља*) државна власт је остваривала преко министарства унутрашњих дјела чији су органи водили евиденцију и одобравали при оснивању, а касније при измјенама, највише опше акте (статут, устав, правилник) читаоница, те (*изнутра*) текућим праћењем рада, што је остваривано преко високих функционера – државних чиновника, који су обично били чланови управа и заузимали кључне положаје у органима и тијелима читаоничких друштава.

VII Преко читаоница држава је углавном могла да спроводи своје замисли, те да усмјерава и прати понашање (индивидуално и колективно) у поменутиим друштвеним сферама, односно јавном животу упште, а да у исто вријеме: а) за то нема трошкова у буџету, тј. утврђене обавезе за плаћање чиновника и набавку опреме и друго, те што није мање важно, б) стварана је илузија слободног и спонтаног народног организовања, изражавања и дјеловања (данас бисмо рекли слободно организовање и дјеловање невладинога сектора).

VIII Позиционирањем читаоница као *de facto* парадржавних институција (рекли бисмо у то вријеме за власти у Црној Гори омиљена позиција – у исто вријеме и јесте и није) држава је, али само наизглед, супституисала обавезу да официјелно конституише стратегију и политику развоја поменутих области, изгради институције за спровођење те политике, те обезбјеђује кадрове и средства у буџету за финансирање функционисања тих институција. У таквој ситуацији државна власт, само на први поглед, није могла бити непосредно одговорна за конкретне активности из те сфере. Држава је изабрала позицију да *a limine* одобрава општа акта друштава, а *post festum* оцјењује – хвали, критикује и санкционише оно што се под утицајем дјеловања читаоничких друштава у свакодневном животу дешавало. Одговорна за нечињење (или због неспособности за чињење) тј. установљавање институција из области науке, умјетности и културе, државна власт је контролисањем рада читаоничких друштава себе чинила надлежном за оцјењивање постигнутих резултата тих организација, које су својом дјелатношћу у пракси, тј. непосредним чињењем, супституисале рад државних институција.

IX Читаоничка друштва, читаонице и њихову дјелатност држава није доживљавала као претходно, привремено, или припремно, односно пролазно стање у областима њихова дјеловања, већ као трајни облик реализовања активности, тј. као сталну замјену државних институција преко којих настоји да у поменутиим сферама задовољи индивидуалне, опште и државне потребе.

X Пажљивим сагледавањем периода интензивнога рада, те разлога за настајање повремене пасивности читаоника и читаоничких друштава, као и узрока унутрашњих сукоба који би обично проузроковали дисконтинуитет у раду, може се констатовати настајање нове социо-политичке свијести у Црној Гори, формиране у постојећој друштвеној атмосфери с основним карактеристикама: (1) безратно стање и (2) крупне економске тешкоће које континуирано притискају државу и становништво.

XI Већ у посљедњој деценији 19, а нарочито почетком 20. стољећа, углавном у оквиру или под утицајем читаоничких друштава, настају друштвене клице из којих ће ницати нове организације, односно друштва (прво пјевачка, а затим занатлијска, радничка...), која настоје да се другачије позиционирају у односу према државној власти, те да, уз организовање културно-забавних манифестација, много јасније искажу своју социјално-политичку и националну профилацију.

Такву позицију у Књажевини Црној Гори међутим немају само читаонице. Слична је позиција и *Гласа Црногорца*. Мада је дуго формално служио као лист у приватноме власништву (Државна штампарија се од 1891. јавља као издавач, а тек од 1906. године и као власник), *Глас Црногорца* на првим страницама доноси званична државна саопштења и налази се под пуном контролом највише власти.

Овђе се лијепо уочава друштвена и државна посебност онога доба, тј. неподударност формално-правне позиције (приватно друштво или индивидуално власништво) и остваривања функције у пракси (државна институција). Не улазећи у разлоге или шира разматрања такве ситуације у култури и јавном животу, скрећем пажњу да непрецизно дефинисање позиције појава у информисању, култури, умјетности и науци, мада може имати одређене дневно-политичке погодности, на дужи рок објективно мора имплицирати не тако мале негативне посљедице. Тек ћу отворити питање: да ли ће деценијско сабирање *ситних* штета од таквих понашања у култури и јавном животу законито произвести веома озбиљне, базичне унутрашње претпоставке за настанак велике, боље рећи највеће, штете за суверену државу Црну Гору и црногорски народ у другој деценији 20. стољећа?

Групе драмских аматера које творе домаћу позоришну продукцију до оснивања државнога професионалног театра, када су њихове *организационе форме* дјеловања у питању, никад неће егзистирати као самостална друштва. Све те групе – било да настају: (1) *ad hoc* поводом којег крупнијег догађаја, односно да (2) краће, или (3) нешто дуже

приказују представе од оснивања – функционишу у оквиру већ постојећих приватних друштава. Закон који дефинише такве видове организације држављана Црне Горе донешен је тек 1907. године. То је важно напоменути ради правилнијега схватања друштвеног положаја читаоничких, касније и других приватних друштава која су била основни носиоци позоришнога живота под сам крај 19. и у првој деценији 20. столећа.

Кад говоримо организационим формама дјеловања драмских аматера, мислимо само на драмске форме приказане на уређеној сцени. Том приликом дакле не узимамо у обзир већ поменуте разне облике драмског изражавања, који су обично о покладама или другим локалним свечаностима извођени на седницима у приватном кућама, на гумну, или другом пригодном отвореном простору.

У поменутим првој и другој етапи развоја црногорскога глумишта (до оснивања професионалнога театра), које су потрајал више од квартал столећа, није се формирала нити једна организација професионалних глумаца, нити су се пак дилетанти-глумци успјели организовати као посебно друштво (установа, удруга) која би самостално доносила одлуке и функционисала. Кад су глумци-аматери у питању, треба ипак скренути пажњу на организациони моменат који је везан за *ad hoc* покупљене приказиваче с циљем да 1896. године, умјесто планиранога професионалног ансамбла, прикажу представу којом је обиљежено отварање грађевински уређене зграде позоришта Зетски дом.

Већ смо истакли да су од самога почетка дјеловања дилетанти-глумци у Црној Гори били организовани у оквиру некога већ постојећег приватног друштва. То су од почетка била читаоничка друштва, једина у Цетињу, Подгорици и Никшићу до под крај 19. столећа, а у мањим мјестима и селима у Црној Гори и касније. Међутим, чим су се у Црној Гори почела формирати друштва другачије профилације, прво пјевачка, а затим занатлијска и радничка, дилетанти-глумци почињу дјеловати у оквиру тих друштава. Треба овђе напоменути да крајем 19. и почетком 20. столећа, док се, с једне стране, читаоничка друштва шире и по мањим мјестима захватајући читаву територију Црне Горе, с друге стране, у већим урбаним насељима (прво Подгорица и Никшић, а затим и Цетиње) њихова активност знатно слаби, а примат у организовању културно-забавнога живота преузимају новоформирана, такође, приватна друштва.

Таква пракса организације позоришне дјелатности знатно се разликује од оне у непосредном окружењу Црне Горе и другим европским државама. У државама региона дјеловала су многа, најчешће путујућа професионална позоришна друштва. Таква форма организације позоришне продукције била је доминантна и у Италији у 19. столећу, одакле су путујућа друштва неријетко стизала до Котора.

Кад разматрамо облике организовања позоришних дјелатника у Црној Гори, треба дакле имати на уму да је другачијих примјера за углед било у непосредном окружењу. С искуствима на овоме пољу ван Црне Горе црногорски јавни дјелатници су и најнепосредније могли бити упознати током гостовања иностраних друштава на Цетињу, Никшићу и Подгорици. Сазнања о облицима организовања позоришних друштава у окружењу у Црној Гори могла су се стећи и много раније праћењем писања стране и касније домаће периодике која је одмах, од почетка појављивања, посвећивала знатну пажњу и сценским догађајима. За примјер сазнања која су могли имати културни посленици на Цетињу узимамо веома интересантан текст објављен 1867. године у новоградској *Даници*, у коме се говори о организовању позоришних активности у Љубљани, ђе је, како се истиче, основано „друштво драматичко“. У највишем општем акту – уставу утврђени су и задаци тога друштва: „1. Старати се за развитак драмске књижевности пак ће у то име издавати позоришна дела; 2. установити своју драмску школу; 3. удешавати позоришна представљања; 4. основати драмску књижницу и старати се за потребну оправу“. ⁷ Умјесто коментара таквог приступа организовања позоришне продукције и активности уопште (који су задаци утврђени, те какав је њихов редосљед: драмска књижевност → драмска школа → представе → библиотека), наводим став из *Данице*: „Они хоће да у бијелој Љубљани оснују себи народно позориште. И ту они раде из темеља.“ ⁸

Црногорски позоришни дилетанти почели су дјелатност организовани као „Добровољно позоришно друштво читаонице цетињске“. Организација дилетаната је дакле дјеловала у оквиру Друштва Цетињске читаонице. Указали смо на низ специфичности у вези с тим друштвом, те његовим радом и дјеловањем. Друштво Цетињске читаонице (основано 1868, а обновило рад после Вјељагата 1879. године), ⁹

⁷ Аноним, „Словенско драматско друштво“, *Даница*, VIII/1867, 331.

⁸ Ибидем. У цитираном тексту из 1867. године о активности Словенаца каже се и ово: „Где-који часописи и многе књиге њихове печатају се у више тисућа комада; језик су свој у братском договору тако за кратко време изобразили, да је данас међу првима славенским језицима у погледу на одређеност граматичку и синтактичну; ...“ Треба овђе рећи да је у истоме броју *Данице* објављена композиција Ј. Фјорелија на текст Риста Милића „Поздрав књазу Николи I“. Милићеву пјесму, која је настала у поводу доласка књаза Николе I у Боку Которску с прољећа 1867. године, објавио је и црногорски календар *Орлић* за 1868. годину.

⁹ У вријеме оснивања Друштва Цетињске читаонице у Хрватској се већ више од кватерстољећа уређивао глумачки професионализам. Први уговор о професионалном наступу с глумцима из Новог Сада ради давања представа у Загребу (почетак глумачког професионализма у Хрватској) потписан је 19. свибња 1840. године у Петроварадину. Ангажовани глумци су прву представу (Иван Кукуљевић пл.

иако је формирано као приватно удружење заинтересованих грађана, увијек је било под будним оком, јасним и доминантним утицајем највишега државног врха. У складу с таквим положајем читаоничкога друштва био је, особито у прво вријеме, и састав његова чланства, па самим тим и састав позоришних дилетаната. Тако се десило да у Црној Гори континуиран позоришни живот почне приказивањем драмскога дјела суверена државе у извођењу највиших државних угледника (књажевих рођака, министара, генерала....). Исти организациони облик и састав чланства, гледајући с локалнога нивоа, имали су, бар у прво вријеме, и позоришна друштва у Подгорици и Никшићу, односно другим и мањим мјестима и насељима Црне Горе.

Таква ситуација у кадровскоме саставу, кад је домаћа позоришна продукција у питању, потрајаће на Цетињу као државној пријестоници до краја 1888. године, тј. до усељавања Друштва Цетињске читаонице и приказивања прве представе у још грађевински недовршеној згради првога позоришта у Зетском дому. Сљедећих година, иако се у пријестоници активност драмских аматера и даље одвија у оквиру Друштва Цетињске читаонице, њихов персонални састав чиниће личности много мањег друштвеног формата. Могли бисмо рећи да је са представом датом у Зетском дому о Никољдану 1888. године прошло *херојско доба* црногорског глумишта.

Кад говоримо о организационим формама реализатора драмске продукције у Црној Гори, треба узети у обзир и одређен број представа које су дали ученици црногорских основних и средњих школа на Цетињу предвођени својим, обично млађим, учитељима и професорима. Представе (краће једночинке и дјелови већих драмских дјела), поред приредби о школским светковинама, најчешће су даване о државним празницима, опет у оквиру ширих програма које би приређивало полудржавно локално читаоничко друштво.

Прије него што укажем на организационе облике егзистенције драмских дружина у оквиру приватних друштава која ће почети да настају у посљедњој деценији 19. стољећа, треба се задржати на једном, веома интересантном и озбиљном, покушају формирања полупрофесионалне, односно полудржавне (симбиотичке, прелазне) организације (институције) у култури, прве на нивоу читаве државе, која је у оквиру свог дјеловања имала и драмску умјетност.

Сакцински, „Јуран и Софија или Турци код Сиска“ дали у Загребу 10. VI 1840. године. Хрватски сабор 1861. године доноси један од првих закона о позоришту у Европи и прима: „...казалиште као народну имовину под своју заштиту и осигурао му сталну субвенцију.“ (Славко Батушић, *Хрватска позорница: студије и успомене*, Загреб, 1978, 35)

У периоду 1888–1891. године настајала су „Правила Друштва, *Зетског дома*“.¹⁰ Та организација није никад формирана. Вријеме настанка (одмах по усељењу Друштва Цетињске читаонице и приказивања прве представе у још недовршеној згради Зетског дома) и покушај да се једном организацијом, боље рећи установом, која би егзистирала на полупрофесионалним основама обухвати читав низ дјелатности и активности у култури и образовању на цијелој територији државе, чини тај акт посебно интересантним. Циљ друштва је у *Правилима* веома јасно истакнут и наглашен: „просвјетни напредак Црне Горе у свијема гранама њенога државнога и народнога живота“. Треба одмах уочити: *државног* (институционалног) и *народног* (ванинституционалног) живота у Црној Гори, у којој, осим школа (мрежа основних по држави и на Цетињу Гимназија, Богословија и Институт), не постоји било каква друго државна установа у области просвјете, науке и културе. Како ће се конкретно остварити тај циљ, истакнуто је у шест тачака члана 2 *Правила*: „1) Подизањем једне зграде на Цетињу гдје би се имала смјестити државна библиотека и Народни музеј, читаоница и позориште. 2) Подизањем и потпомагањем читаоница и библиотека по Црној Гори. 3) Набављањем и растурањем кориснијех књига по народу. 4) Потпомагањем књижевних умјетничких и уопште просвјетних подухвата у Црној Гори. 5) Оснивањем и потпомагањем новијех школа у Црној Гори уз одобрење надлежне власти. 6) Потпомагањем ваљаних а сиромашних ученика и ученица црногорских у школама црногорским и на страни“.

¹⁰ У Државноме архиву Црне Горе (ДАЦГ, МУД - Правила, фас.: 1) постоје два примјерка (верзије) *Правила*, у корицама (повезана, тј. укоричена) с нешто дебљим тамнијим папиром. На тим корицама (предња корична и закорична страна) постоје забиљешке: а) На предњој коричној страни налијељена је етикета с текстом откуцаним на писаћој машини: П Р А В И Л А ДРУШТВА „ЗЕТСКОГ ДОМА“ (два примјерка нађена у архиви Министарства просвјете и црквених послова за године 1888. и 1891). Највјероватније је да је Јован Павловић (по рукопису) писао нацрт *Правила* непосредно послје изградње (Зетског дома 1884–1886). б) На предњој закоричној страни је написано руком: П С. Нађено у фасцикли. Мин. Просвјете и Црквенијех послова 1888. г. (незаведена акта) Цетиње, 1956. г П С. [На коричној страни стоји: (1884-1886) претпостављамо *лапсус цалами*, требало би: 1884-1896. ако се мисли на период од почетка до завршетка радова (свечано отворен) на здању Зетски дом]. Садржај примјерака *Правила* међусобно се разликује. Први је примјерак (верзија), рекли бисмо, раније настао, јер је исправљан, тј. значајно коригован на више мјеста руком аутора. Та верзија *Правила* (с унешеним исправкама) објављена је у: др Душан Ј. Мартиновић, *Цетињска читаоница (1868-1915; 1928-1940) Градска библиотека „Његош“ (1945-1998)*, Цетиње, 1998, стр. 332-340. Други примјерак (верзија) *Правила* има тек двије-три ситније корекције аутора и ми смо га пружили интегрално читаоцу на увид у прилогу публикације *Позориште Зетски дом 1884-1896*, Цетиње, 2006, стр. 307-322.

Друштво „Зетског дома“, поред прихода од чланова (редовни, утемељивачи, помагачи, почасни), затим од сопствених активност (разне приредбе, позоришне представе, лутрија и др.) рачуна и на закладе и завјештања, као и на *друштвене ковчежиће* који би у циљу прикупљања прилога били распоређени по читавој држави. Посебно је интересантна *Правилма* предвиђена структура Друштва које, поред разних облика чланства појединаца по слободном индивидуалном одређењу или по заслугама за друштво (као и код осталих удружења), чине и *чиновници Друштва* који у исто вријеме не морају бити чланови (председник, потпредседник, секретар, библиотекар и чувар музеја и благајник). Чиновници су по положају чланови управе Друштва и плаћени су за свој рад из државне касе. Бирају се на скупштини друштва, али „уз одобрење Министарства просвјете“.

Према у *Правилма* разрађеним задацима *књижевно-умјетничког одбора* Друштва уочљива је намјера да се, у ствари, преко тога органа, уз ангажовање упошљених чиновника, обезбједи функционисање музеја (прикупљање, сређивање и чување музеалија), библиотеке (чување и набавка књига) и читаонице (набавка часописа), а затим: ширење мреже библиотека и читаоница по држави, издавање књига и периодике, додјела умјетничких награда, помагање и оснивање нових школа, стипендирање ученика и студената, организовање разних облика приредби, представа и гостовања умјетника из иностранства, оснивање пјевачких дружина и отварање музичке школе...

Већ смо рекли да такво Друштво (институција) никад није формирано у Црној Гори иако је приједлог највјероватније потекао од министра просвјете и црквених послова (сачувани примјерци *Правила* писани су његовом руком), виспреног и агилног Јована Павловића. Остаје нам да само посредно закључујемо колико је на Цетињу било расправе о правцима будућега развоја црногорске културе на крају претпоследње и почетком последње деценије 19. стољећа. Друштво Цетињске читаонице је у периоду настанка приједлога *Правила* друштва „Зетски дом“ одржало неуобичајено много седница скупштине и доживјело одређене организационе измјене. О томе пише и текућа штампа и наглашава да је с друштвом све у реду и да напредује. Почетком 1890. године (11. II) Друштво Цетињске читаонице усвојило је „Правила за домаћи ред у Цетињској читаоници“ и нова општа правила организације. Правила Друштва поново су донешена 15. XII 1893. године. Тако интензивна активност на организационом устројству Друштва Цетињске читаонице, уз чињеницу да је последице паузе од 1886. Јован Павловић поново 1890. године изабран за председника, указује на бурне унутрашње процесе, што је свакако морало бити у непосредној вези с облицима и прав-

цима развоја културе и просвјете на Цетињу, а самим тим и у Црној Гори до Првог свјетског рата. Министар просвјете и црквених послова у Књажевини Црној Гори Јован Павловић умро је 1892. године. Концепт развоја, прије свега у сфери културе, какав је био дефинисан Правилима друштва „Зетског дома“ неће више бити помињан.

Данас се снажно намећу, али су и незахвалне, претпоставке о томе до чега би довело, навлаштито у култури, али и обликовању јавнога мњења уопште у Црној Гори, да је почетком деведесетих година 19. стољећа почела практична реализација концепта који је подразумијевао функционисање организације (установе, институције) с тако широким предметним опсегом дјеловања, радом ангажованих и од државе плаћених професионалаца, уз активности распрострањене по читавој територији државе.

Посљедња деценија 19. стољећа донијеће Црној Гори три нова приватна друштва формирана на другачијим основама и циљевима од читаоничких. До почетка 20. стољећа основано је Пјевачко друштво „Бранко“ у Подгорици (1892.), Културно-умјетничко друштво „Горски вијенац“ на Цетињу (1894.) и Пјевачко друштво „Захумље“ у Никшићу (1898. г.). Појавом нових друштава у Никшићу и Подгорици готово потпуно је супституисана дјелатност тамошњих читаоничких друштава на пољу организације и приређивања позоришних представа, беседа, забава и других јавних сценских догађаја. Понекад ће се, обично на иницијативу државних власти, читаоничка друштва јављати као организатори државних светковина, али ће и у таквим приликама судјеловати и бити практични реализатори сценских програма управо секције пјевачких, а касније, како се буду формирала, и других друштава. У оквиру пјевачких друштава драмски аматери били су организовани као посебна одјељења. У Никшићу је представе давала Дилетантска секција пјевачког друштва „Захумље“, а у Подгорици Дилетанти друштва Бранко.

Појава културно-умјетничког друштва „Горски вијенац“ на Цетињу није битно промијенила организациону шему реализатора сценских програма. Послије дужег заговарања и припрема основано почетком 1894. године, с великим амбицијама да пружи шири простор за дјеловање домаћој интелигенцији (покренут часопис, хор, спортске активности и др.), Друштво „Горски вијенац“ је међутим врло брзо „економски уједињено“ са читаоничким друштвом 1897. године да би се полако гасило и потпуно нестало 1904. године. Послије гашења његова часописа „Луца“ оно је од почетка 20. стољећа, практично, само формално постојало. У периоду егзистенције уједињених друштава драмски аматери на Цетињу наступали су под називом *Дилетантско друштво Друштва Цетињске читаонице и „Горски вијенац“*.

Одмах по формирању (1904.) Занатлијско-тамбурашко и пјевачко друштво на Цетињу почело је приказивати позоришне представе. Глумци аматери излазе пред публику организовани као *Дилетанти Занатлијског тамбурачког и пјевачког друштва*. Позоришни живот на Цетињу, тј. домаћа позоришна продукција ће захваљујући томе друштву осетно живнути до почетка рада Црногорске народне скупштине у Зетском дому.

Персонално гледано, чланови те позоришне групе проћи ће кроз низ организационих трансформација и бити основа за формирање сталнога државног професионалног ансамбла. Послије одређенога затишја у дјеловању чланови те групе дилетаната поново се активирају крајем 1908. године и дају представе у оквиру *Пјевачкога друштва „Његош“*.

Током наредне, 1909, године врше се непосредне припреме и стварају услови за формирање сталнога државног професионалног ансамбла. Након неколико представа приказаних у оквиру Пјевачкога друштва „Његош“, почетком априла 1909. године дилетантска група о којој говоримо самостално је приказала само једну представу, под називом *Цетињски дилетанти*, да би наставила да ради у оквиру Радничкога друштва на Цетињу. У оквиру Радничкога друштва група прво наступа као *Дилетантско одјељење Радничког друштва*, затим *Дилетантски одсијек Радничког друштва*, да би у октобру 1909. године последије ангажовања професионалних глумаца прерасла у полупрофесионални ансамбл под називом *Народно позориште Цетињског радничког друштва*. Од ангажованих професионалаца и једнога броја дилетаната из тога полупрофесионалног састава као подумијенте биће основано прво стално професионално позориште у Црној Гори – *Књажевско црногорско народно позориште*, чиме је отворена нова страница у хроници развоја црногорског глумишта.

Основано стално професионално позориште, које ће три мјесеца по свечаноме отварању, сагласно чињеници да је држава обновила статус краљевине, и само постати краљевско, није се у своме развоју ослањало на домаћи кадровски потенцијал. Током рада (само двије пуне позоришне сезоне) у Краљевском црногорском народном позоришту реализована је концепција доминантног ослањања на ангажовање глумаца са стране, уз веома скромно учешће домаћих талентованих снага (обично би повремено били ангажовани за мање улоге). Зато треба поменути веома интересантан меморандум који је, након 14 мјесеци ангажмана у позоришту на Цетињу упутио глумац и режисер, Милутин Стевановић. У *Стевановићеву меморандуму* детаљно је приказана и образложена концепција како се од домаћих снага може доћи до квалитетног професионалног глумачког ансамбла. „Кад је Црногорско позориште, онда

свакако би требало да у њему буде Црногораца“ – истиче Стевановић у меморандуму.¹¹

Треба скренути пажњу да се склоност ка драмском изразу код Црногораца није читавала само у организовању позоришних представа већ и у драмском пјесништву те драмској књижевности уопште. Поред два господара Црне Горе из династије Петровић – владике Петра II и краља Николе I – драмска дјела пише и објављује немали број њихових поданика. Поменућемо тек неколико аутора. Драмска дјела у стиху Радоја Рогановића Црногорца и Ђура Перовића објављена су и играна ван Црне Горе, а налазе се и на репертоарима путујућих позоришних трупа. Крајем 19. стољећа у Никшићу је изведена драма Бекице Шобајића. Дrame пишу и књажев ађутант Јован Поповић Липовац, те просвјетни прегаоци Видак Отовић и Ђуро Шпадијер. И не само они.

Ход развоја театра у свему прати и позоришна критика, која ће, од опширних хвалоспјева посебно књажевим драмским дјелима, и, у почетку, снажне подршке извођачима, преко штурих описа догађаја на сцени, доћи у другој деценији 19. стољећа до озбиљних засијецања у ткиво драмског изрази. Црногорска позоришна критика у посматраном периоду носи све ознаке времена у којему настаје и, мада трпи многа ограничења, ипак успијева да нам одслика контуре и саопшти основне податке о позоришном и уопште културном животу на размеђу 19. и 20. стољећа. Кад се томе дода да домаћи примарни, али и други извори за ову област нијесу или су, у најбољем случају, веома фрагментарно сачувани, тада објављени записи позоришних критичара данас додатно добијају на важности.

Највећи дио репертоара приказаних у Црној Гори, слично као и у окружењу, ипак чине преведена дјела из страних књижевности. Овђе међутим треба скренути пажњу на то да је изворни текст драмскога дјела при пријеводу обично доживљавао, понекад веома знатну, прераду тј. адаптацију према приликама и условима живота у крајевима где се намјеравао приказивати. Дјело би затим додатно прерађивао сам редитељ, обично вођа путујуће позоришне трупе, прилагођавајући га оном што, по његову мишљењу, жели или, по сугестијама, треба да чује публика пред којом се управо игра, односно у ком правцу треба порукама с позорнице усмјеравати јавно мишљење и осећања народа у средини где се представа приказује. Понекад су мијењани наслови, поднаслови ис-

¹¹ Веома је интересантна компарација изнешенога у овом документу с концепцијом стварања државнога театра насталом прије оснивања државнога професионалног театра у Црној Гори, како је изнешена у програму који је у литератури познат као *Нушићев меморандум*. То сада, наравно, излази из прихваћенога приступа и оквира обраде наше теме.

тицани као главни наслови или је чињена додатна прерада дјела да би се прилагодило персоналном саставу саме позоришне трупе која га приказује. Код неких путујућих трупа (Протић, Гинић...), односно њихових вођа, посебно треба скренути пажњу на уочену тенденцију снажнијега ширења личних или инструисаних националних схватања и убјеђења.

О тенденцијама и резултатима рада преводилаца и адаптатора драмских дјела у црногорској периодици писао је Јован Павловић већ на самоме почетку континуираног и организованог позоришног живота у Црној Гори. На сличне констатације наилазићемо и много касније кроз стручну литературу насталу у другој половини 20. стољећа.¹²

У средишту доношења одлука од значаја за развој позоришнога живота, као уосталом и за све јавне и друге активности у подловћенској Црној Гори, стајао је суверен државе, господар краљ Никола I. Кад је развој театра у питању, његова улога биће још више потенцирана чињеницом да је, желећи да буде цитиран у народу као његов „Стрико стари“, писао драмска дјела у стиху. Краљева драмска дјела су, наравно, најчешће извођена на сцени, увијек у важним и нарочито свечаним моментима. Важан моменат било је и само извођење краљевих дјела на сцени, које су по правилу пратили исцрпни извјештаји у периодици. Извођењем драмских дјела краља Николе I почео је континуирани позоришни живот те изградња првога здања за театар (1884), обиљежен завршетак радова на Зетском дому (1896), свечано отворено државно професионално позориште (1910.)...

¹² (1) Критички се осврћући на приказани комад „Еј људи што се не жените“ (Протић, 1884.), Јован Павловић вели: „Но кад се већ које српско перо лаги да преседи какву младницу из маленог њемачког расада, онда нека просто преводи, а нека се чува „посрбљавања“. И наставља даље: „Зато оставимо се у опште посрбљавања, но, кад мора бити преведимо те не обмањујемо гледаоце као да се то може и у нас сваки дан догодити.“ (*Црногорка*, I/1884, бр. 23, 199-200). (2) „У периоду романтичног национализма владала је „права манија национализовања свега и свачега посрбљавањем свега што се дало посрбљавати“ (Ј. Скерлић), тада је цијели низ драмских текстова доживио уз превод са оригинала и посрбу која је мијењала амбијент, менталитет, имена, називе стварајући у недостатку оригиналне домаће драме вјештачку драму из народног живота. Протић је често форсирао овакав репертоар, нарочито популаран у Србији и Војводини.“ (Јосип Лешић, *Историја позоришта Босне и Херцеговине*, Сарајево, 1985, 86). Сам Ћ. Протић 1925. године у молби за пензију „Високо славној Управи Краљевског Фонда – Београд“ пише о раду са супругом и путујућим друштвом, па наводећи своје заслуге и заслуге своје супруге, истиче како су: „Ширили нашу културу и просвјету, увлачили у Народ наш језик и пјесме, будећи свјест народну и позоришну умјетност, спремали подмладак за стална наша позоришна друштва.“ (наводимо по: Алојз Ујес, „О молби Ђоке К. Протића, бившег управитеља позоришта и жене му Јелене, за доделу пензије (23. II 1925)“, у: *Путујуће позоришне дружине у Срба до 1944. године – зборник радова*, Београд, 1993, 136).

Краљева књижевна, а посебно драмска, дјела су од читавог низа веома истакнутих личности од пера онога времена из земље и окружења доживљавала праве јавне хвалоспјеве. Мада је то тешко одредити, ипак мислимо да је у томе предњачио др Лазо Костић, чије стихове узимамо за илустрацију. Др Костић ће, поред опширнога прилога у бечкој *Новој штампи (Neue ferri Presse)*, ће је поводом представе „Балканске царице“ изнио читав низ комплимената аутору, написати почетком 1885. године¹³ и пјесму која почиње стиховима:

*Из Мораче гроба течна
Ја васкрсних у час ови;
Из духова свјета вјечна
Са мнош ничу благослови
Мом пјеснику, моме творцу,
прегаоцу, дичном борцу,
Владаоцу, Црногорцу.*

Поред умјетничких домета књажева дјела имала су и много прагматичније карактеристике. Била су наине пуна политичких порука и књажевих ставова о понашању и схватањима поданика те жеља куда би требало у будућности да се креће Црна Гора. Позоришне представе, посебно кад би на репертоару била књажева дјела, зато на Цетињу нијесу доживљаване само као прворазредни културни догађај и почетак континуираног позоришног живота већ и као назнака нових стремљења и праваца развоја црногорскога друштва уопште.

У оквиру приказа позоришне представе Јован Павловић истиче у *Црногорки*: „Мучно ли бјеше музама Мелпомени и Талији успети се уз Крстац и освојити за једно скромно мјесташице на пољу Цетињском, гдје је до јако сам бог Марат неограничено владао! Али времена се мијењају. Храм Јанусов стоји већ од неколико година затворен и у Црној Гори. А Црна је Гора не само ’јуначко гнијездо’ него и ’гај пјевача’ — као што нам се лијепо каже у истој ’Балканској царици’. Глас гусала пјесму је родио, пјесма је расла снажно и бујно, док није дорасла до — прве драме, прве трагедије црногорске.“

И само настајање Краљевих драмских дјела имало је карактеристике јавнога чина. Он је на вечерњим седницима у *Великој оцакији* у

¹³ Пјесма др Лаза Костића са насловом „Епилог“: „који је говорила госпођа *Мила Павловићка* (као Даница) на свршетку треће представе „Балканске царице“ у Подгорици 3. јануара 1885.“ објављена је у *Црногорки*, II/1885, бр 2, 1. На почетку исте представе рецитована је пјесма Јована Судечића сличнога садржаја. Наравно и Судечићева је пјесма објављена на насловној страници *Црногорке*.

своме двору из вечери у вече читао окупљенима своје дјело, иницирао расправу, тријебио језик и понешто исправљао од написаног. Сасвим сигурно да нијесу само књижевно-естетски разлози мотивисали краља Николу I да спроводи тако сложено и јавно настајање својега књижевног дјела. Није тешко претпоставити да је желио још унапријед, прије приказивања и изласка књиге из штампе, чути реаговање шире публике у пријестоници, не само на умјетничке вриједности драме већ, рекли бисмо навлаштито, на поучне и политичке поруке којима је проткано читаво књажево књижевно стваралаштво. Ту не мислим само на директне реакције присутних на беседе већ и индиректне, од оних који би касније чули стихове или њихову садржину, а које су сасвим сигурно стизале до књажевих ушију.

Везе краља Николе I са црногорским театром и уопште сценском умјетношћу нијесу биле слабе, али ни једнозначне. На крају ћемо најсажетије тек поменути само неке могуће аспекте односа краља Николе I према позоришту у Црној Гори.

Изградња здања за театар и наглашавање значаја културних приредби и манифестација кроз текућу периодику подизали су углед државе и њеног суверена у цивилизованој Европи, ђе је Црна Гора до Берлинског конгреса била препозната углавном по војевању и ратним сукобима. Сигурно да је господар као аутор своја драмска дјела желио да види на сцени, те да их виде и да им се диве његови сарадници и поданици. Знао је да са сцене, кроз уста својих јунака, може веома ефикасно послати народу поруке, које је, у стиху, лако запамтити и преносити.

Међутим, кад говоримо о односу краља Николе I, није баш све ишло у прилог развоју позоришне умјетности у Црној Гори. Хронично лоше стање црногорских финансија успоравало је и продужавало у недоглед завршетак прегнућа или развој свих дјелатности, а посебно оних у сфери културе, која се сматрала мање обавезном од школства или здравства, на примјер.

Поред тога, код краља Николе I с изграђеним строго ауторитативним начином владавине¹⁴ морала се појавити зебња да ли би у свему успјешно могао да контролише културну установу која би радила у пуном капацитету, са запошљеним ствараоцима, техничким особљем и управом, какав би морао бити професионални театар. Не би ли се управо у таквој средини, на основу незадовољства тешким животним приликама, формирао захтјев за промјене и подстицао отпор постојећем начину владавине. Све то треба имати на уму при тражењу одговора на питање зашто је од почетка континуираног позоришног живота и из-

¹⁴ Лука И. Милуновић, Техника владања и резултати, *Акционар*, IV/2006, бр. 1-2, стр. 63–78.

градње позоришног здања требало да прође више од кватрат стољећа па да Црна Гора добије професионално позориште, које ће уједно бити прва државна културна институција у пуном значењу те ријечи.¹⁵

* * *

Настојао сам да укажем на одреднице генезе друштвеног амбијента у којему је, уз сурову економску свакодневицу, Црногорац требао да формира ставове и убјеђења на која ће се ослањати при тражењу одговора на изазове које ће му донијети бурна друга деценија 20. стољећа. Трудио сам се да сажето укажем на одреднице које се, како цијеним, значајем намећу. При томе сам настојао да, уз ослонац на досад објављене радове и налазе из примарних и секундарних извора, што објективније наведем чињенице и уочене карактеристике. Избјегавао сам да директно саопштим шире или до краја изведене, строге аподиктичке закључке у нади да управо изнешено дозвољава заинтересованом читаоцу да их сам пронађе или помогне да се трасира пут ка њихову потпуном утврђивању. На такав приступ обавезивао ме прије свега степен истражености и изучености тих појава у нас.

Извори и литература

• ИНСТИТУЦИЈЕ

(одјелења, фондови, легати, збирке, комплекти)

• Државни архив Црне Горе (ДАЦГ)

Фондови:

- Министарство просвјете и црквених послова (МПиЦП)
- Министарство унутрашњих дјела (МУД)
- Министарство иностраних дјела (МИД)
- Управа двора (УД)
- Управа двора – дворске књиге (ДК)
- Управа вароши Цетиње (УВЦ)
- Војна музика (ВМ)
- Архива Илије Хајдуковића (АИХ)

¹⁵ Библиотека и музеј озакоњени крајем 19. стољећа имали су само једно хонорарно упошљено лице са звањем *библиотекар и чувар музеја*. Прије оснивања полупрофесионалнога 1909. односно професионалнога позоришта, 1910. године, први и једини професионални умјетници у Црној Гори били су музичари – чланови Црногорске војне музике.

• **Народни музеј Црне Горе (НМЦГ) Библиотечко-архивско одјељење (БАО)**

Фондови:

- Сенатски и други списи (СиДС)
- Никола I (НИ)

• **Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић“ (ЦНБ)**

- Рукописна збирка
- Збирка старе и ријетке књиге

Музејско одјељење

- Легат др Пера Шоћа
- „Црногорац“, „Глас Црногорца“ (комплет)
- „Црногорка“ (комплет)
- „Вјесник“, „Цетињски вјесник“ (комплет)
- „Просвјета“ (комплет)
- „Грлица : Календар црногорски са шематизмом“ (комплет)
- „Државни календар Књажевине Црне Горе“ (комплет)

• **ПЕРИОДИКА (чланци, расправе, студије)**

Ђуровић, Ратко. — „Грађа о сценском стваралаштву“, *Стварање*, XXX/1975, бр. 11, 1603.

- „Драмско стваралаштво до 1941“, *Стварање*, XXX/1976, бр. 11, 109.

- „Позориште“, *Стварање*, XXXV/1980, бр. 7, 923.

- „Позориште високог реномеа“, *Побједа*, XLII/1984, бр. 7283 (15. III), 19.

Голубовић, Предраг. „Претпоставке и подаци о развоју позоришта у Црној Гори до Првог свјетског рата“, *Стварање*, XXII/1967, бр. 7–8, 903.

Јовановић, Јагош. „Развитак позоришне умјетности у Црној Гори“, *Стварање*, IX/1954, бр. 7-8, 417.

Лука Милуновић. „Друштво ‘Његош’ у Књажевини Црној Гори“, *Библиографски вјесник*, XXVI/1997, бр. 3, 115–125.

- „Друштво ‘Његош’ у Краљевини Црној Гори“, *Библиографски вјесник*, XXVIII/1998, бр. 2-3, 95–103.

- „Прве завјесе за позорницу Зетског дома“, *Архивски записи*, X/2003, бр. 1-2, 95–106.
- „Двије *Бесједи* Друштва *Јединство* у Књажевини Црној Гори“, *Лучиндан*, IX/2006, бр. 19.
- „Оснивање државног театра у Црној Гори“, *Матица*, X/2009, бр. 39 (јесен 2009), 355–395.
- „Преписка Ф. С. Вилхара-Калског са црногорским двором“ *Гласник одјељења умјетности ЦАНУ*, књига 28, Подгорица, 2010, 235–244.

• МОНОГРАФСКЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ

- *Историјски лексикон Црне Горе*, Подгорица, 2006.
- *1884 – Година позоришта* / Лука Милуновић, Цетиње, 1992.
- *Донатори Зетског дома: друго допуњено и проширено издање* / Лука И. Милуновић, Цетиње, 2006.
- *Позоришна критика у црногорској периодици 1884–1816 : хрестоматија*, / Лука И Милуновић, Љиљана Милуновић, Цетиње, 2004.
- *Обнова црногорског краљевства и јубиларне свечаности 1910 : Зборник докумената* / Велимир Вујачић, Лука Милуновић, Срђан Пејовић, Стеван Радуновић, Цетиње, 2010.
- Лука Милуновић, „Црногорска војна музика (банда)“ у: *Црногорска војна музика : Зборник докумената* / Лука И. Милуновић, Стеван Радуновић, Цетиње, 2010.

* * *

- Др Мирчета Ђуровић, *Црногорске финансије*, Цетиње, 1960.
- Спиридон Гопчевић, *Црна Гора и Црногорци*, Подгорица, 2008.
- Лудвиг Куба, *У Црној Гори*, Подгорица, 1996.
- Др Душан Ј. Мартиновић, *Пјевачка друштва Црне Горе са посебним освртом на КУД „Његош“ – Цетиње*, Подгорица, 2006.
- Лука Милуновић, „Курсеви и обрачун валута у Књажевини Црној Гори“, сепарат из: *Новац у Црној Гори : радова са научног скупа*, Цетиње, 2007.
- „Почетак рада кинематографа (биоскопа), први кино-репертоар и кино-оператери у Књажевини Црној Гори“, у: *Филмска умјетност у Црној Гори: прошлост, садашњост, будућност: Проблеми и перспективе*“, ЦАНУ – Научни скупови, књ. 103, Подгорица, 2010.
- *Позориште Зетски дом 1884–1896*, Цетиње, 2006.
- *Позориште у Књажевини Црној Гори 1884–1888*, Подгорица, 2001

-
- Милуновић, Љиљана, *Позориште у периодици књажевине Црне Горе 1884–1908: Библиографија*, Подгорица, 2002.
  - *Позориште у црногорској периодици 1909–1915 (1834–1883): Библиографија*, Подгорица, 2004.
  - Молинари, Чезаре, *Историја позоришта*, Београд, МСМLXXXII.
  - Ђоко Д. Пејовић, *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852–1916*, Цетиње, 1971.
  - Др Момчило Д. Пејовић, *Цетињска гимназија 1880–1920*, Цетиње, 2007.
  - Шакотић, Велько, *Никшић у књажевини (краљевини) Црној Гори*, Никшић, 1996.
  - Велц, Фердинанд, *Библиографија Црне Горе 1800–1912*, Цетиње, 1991.

Luka I. MILUNOVIĆ

THEATRE IN THE PUBLIC AND CULTURE LIFE OF
MONTENEGRO AT THE END OF THE 19TH AND
THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Summary

The main actors of the theatre and public life in Montenegro, until the very end of the 19th century, are the reading associations. These organisation, for the reason of organize and state hierarchy, had been functioned as state institution, although they had based as private society. They were functioning without neither regular employees nor regularly direct economic state support. At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, the private alliance (first singing, then trades and worker unions) took the leadership in the organizing of public culture life in towns. All cultural state institution (library, museum – 1896) had been functioning without regular employees until 1910, when state theatre was being opened. Theatricals and performances were dominated culture events in that time. King Nikola's numerous drama parts, full of political attitudes and author epistles, were being dominated plays on the scenes. The contents of these plays were being learned by heart and often quoted. These are some of the main features of the society ambient, together with a hard quotidian, in which average Montenegrin should created his attitudes and convictions. Those attitudes will be abutment for seeking an answer for provokes during foul decade of the 20th century.

Tatjana KOPRIVICA*

NIKOLA I PETROVIĆ NJEKOŠ I ISTRAŽIVANJE DUKLJE

ABSTRACT: *By the present text, the author deals with the role of Nicola I Petrovic Njegos in archeological exploration, preservation and presentation of the late antique and early medieval town Doclea at the end of XIX and beginning of XX century.*

KEY WORDS: *Doclea, Archeological exploration, Prince Nicola I Petrovic Njegos, P. A. Rowinsky, Cetigne, Museum*

Evropska arheološka promocija lokaliteta Duklja datira od 1873. godine, nakon pronalaska tzv. Podgoričke čaše.¹ Sudbinu ovog predmeta, od trenutka iskopavanja, od nama nepoznatog lovca na starine, preko Skadra, gdje ga je kupio italijanski konzul Lorenzo Pero, potom Pariza i kolekcije ruskog pukovnika Aleksandra Basilevskog, do muzeja Ermitaž u Petrogradu, pratili su kasnije i mnogi drugi predmeti s Duklje.²

* Autorka je viši naučni istraživač u Istorijском institute Crne Gore, Podgorica.

¹ *Séance du 5 février, Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France*, Paris 1873, 71-73; G. B. De Rossi, *Podgoritza in Albania-Insigne tazza vitrea figurate*, *Bulletino di Archeologia Christiana*, seconda seria, Roma 1874, 153-155; E. le Blant, *Les bas-reliefs des sarcophages Chrétiens et les liturgies funéraires* (1), *Revue Archéologique*, nouvelle série, 20, vol. 38, Paris 1879, 231-233; R. Mowat, *Exemples de gravure antique sur verre. A propos de quelques fragments provenant de Duklje (Monténégro)*, *Revue archeologique*, Paris 1882, 295-297; G. B. De Rossi, *L'insigne piatto vitreo di Podgoritza oggi nel museo Basilevsky in Parigi*, *Bulletino di Archeologia Christiana*, Seria terza, Roma 1887, 77-85; *The Podgoritza cup*, *The Heythrop Journal* 4, (1963), 55; P. C. Finney, *The Invisible God. The Earliest Christians on Art*, Oxford University Press 1994, 284-286, fig. 7.4.

² O kolekciji Aleksandra Bazilevskog, *cf.*, M. Kryzanovskaya, *Alexander Petrovich Basilevsky, A Great Collector of Medieval and Renaissance Works of Art*, *Journal of the History of Collection* (1990), 143-155; Podgorička čaša se i danas čuva u Vizantijskoj kolekciji muzeja Ermitaž u Petrogradu, pod signaturom 073; V. Zaleskaya, *Monuments of Byzantine Applied Arts 4th-7th Centuries*, Saint Petersburg 2006, 249.

Sprovedenjem odluka Berlinskog kongresa, nakon razgraničenja Crne Gore i Osmanskog carstva, u januaru 1879. godine, zajedno s Podgoricom i Spužom, i lokalitet Duklja se našao u sastavu Knjaževine Crne Gore. Od ovog vremena, odgovornost za istraživanje, zaštitu i prezentaciju Duklje imala je država Crna Gora. Naš rad odnosi se na ulogu Nikole I Petrovića Njegoša u inspirisanju i organizovanju tih aktivnosti.

Malo je sačuvanih dokumenata koji direktno svjedoče o odnosu knjaza Nikole prema Duklji. Ali neki od njih nam nedvosmisleno govore da su najznačajnije aktivnosti vezane za Duklju bile pod njegovom kontrolom. Prema tvrđenju Pavla Apolonovića Rovinskog, ideja o istraživanju Duklje potekla je od samog knjaza Nikole. Rovinski to saopštava u maniru dvorjanina: „... *bila je (to) srećna misao Njegovog Visočanstva Knjaza*“, koji je odredio i vrijeme za početak izvođenja iskopavanja.³ Prva arheološka kampanja počela je 22. januara 1890.⁴ Knjaz je upravo Rovinskom povjerio rukovođenje ovim radovima.⁵

Uoči početka radova, knjaz je s pratnjom posjetio Duklju i razriješio dilemu o mjestu na kom će početi iskopavanja. Kako svjedoči knjažev dugogodišnji i vjerni saradnik Lazar Tomanović: „... *svi su očekivali da sam Gospodar mjesto naznači*“. Sa sebi svojstvenom teatralnošću, knjaz je udario štapom na mjesto na kome je stajao i rekao: „*E, dobro, neka se ovdje radnja otpočne*“. ⁶ Tomanović navodi da je knjaz bio srećne ruke, jer: „... *tu su baš pod zemljom ležali veličanstveni spomenici stare arhitekture*“. Međutim, Rovinski navodi da je početak radova na ovom mjestu, sa sredine terena, donio i niz komplikacija, te da je bilo bolje početi duž Morače, Zete ili Širaliје, kako bi se lakše transportovalo kamenje i zemlja.⁷

³ Глас Црногорца, 8, недјеља, 18. фебруар 1890, 2.

⁴ П. А. Ровински, *Раскопка древней Диоклеи, произведенная по указанию и на счет его высочества черногорскаго князя Николая (Отъ 22-го января до 11-го февраля 1890. г.)*, Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія, С. Петербургъ 1890, 1-17.

⁵ Р. А. Ровински је у Crnu Goru дошао 1879. године и већ од те године Дуцкља постаје предмет његовог интересовања. У Петроград је, те 1879. свом пријатељу Александру Николаревићу Пипину послао десет новчића с Дуцкље, да их прослједи на испитивање Словенском музеју или Географском друштву, па да их задржи за себе, као и једну гему и једно парче друге геме и каменчић, све с Дуцкље, за Пипинову кћерку; *Писмо Р. А. Ровинског Александру Николаревићу Пипину, 5. август 1879*, П. С. Радусиновић, *Павле Аполонович Ровински*, Подгорица 1996, 261-262.

⁶ Т. [Л. Томановић], *О Дуцкљи (Dioclea)*, Нова Зета, фебруар 1890,75; Ровински се за одабир мјеста с којег ће почети ископавања још једном повео за интуицијом чланнице владарске куће Петровић Нјегош. Наиме, када је књажинја Стана Николарејвна посјетила Дуцкљу у марту 1891. године: „...*показала је мјесто, на ком се отпочело копати овoga пролјећа*“, С Дуцкље, *Глас Црногорца*, 22, субота, 30. маја 1892, 3-4; *Глас Црногорца*, 23, Цетиње, субота, 6. јун 1892, 3.

⁷ П. А. Ровински, *Раскопка древней Диоклеи, произведенная по указанию и на счет его высочества черногорскаго князя Николая (Отъ 22-го января до 11-го февраля 1890.*

I svjedočenja Rovinskog i Tomanovića govore da je glavni knjažev motiv za početak istraživanja bio ekonomske, a ne naučne prirode. Tomanović piše: „Knjaz, koji u svakoj zgodi i nezgodi umije da spoji dobro i lijepo sa nužnijem i korisnijem, u ovoj mučnoj godini kada je narodu trebalo dati rada, pošto je uložio nekoliko hiljada radnika da se dovrši kolski put od Orje Luke do Nikšića i da se otpočne drugi od Rijeke do Mirkove varoši, svijeh je iznenadio kad je taman na Savin dan pozvao g. Pavla Rovinskog da nadgleda i upravlja iskopinama na Duklji, gdje je još kojoj stotini ljudi pomoći pružio“.⁸

Nakon prve arheološke kampanje (22. januar-11. februar 1890), Rovinski se nije usudio da nastavi istraživanja dok knjaz lično ne dođe na lokalitet, uvjeri se u stanje radova i odobri njihov nastavak. Knjaz je ovoj pretpostavio druge obaveze, pa je rad privremeno bio obustavljen.⁹ Želju da se rad na Duklji nastavi knjaz Nikola je Rovinskom saopštio 13. aprila 1890. godine.¹⁰ Radovi su otpočeli već 16. aprila i trajali su do 8. maja 1890.¹¹ Februara naredne godine knjaz je Rovinskog pozvao da mu izda upute za nastavak iskopavanja Duklje.¹² Radove je Rovinski obavio u dvije kampanje, od 22. februara do 12. maja,¹³ i od sredine novembra do sredine decembra 1891.¹⁴ Iskopavanje se nastavilo i početkom 1892. godine.¹⁵

Tokom ovih radova, u zapadnom dijelu grada, otkrivena je rimska bazilika, terme, trijumfalni luk, stambena zgrada, tzv. Prvi hram, Drugi hram i Dijanin hram.¹⁶

Na lokalitetu je prosječno dnevno radilo između 150 i 300 radnika, uglavnom stanovnika Pipera. U jednom trenutku bilo ih je toliko da nadzornik radova Božo Dukljanović nije znao gdje da ih rasporedi da iskopavaju.¹⁷ Rovinski svjedoči da je veliki broj radnika angažovan po naređenju vi-

с), Журналь Министерства народнаго просвѣщенія, С. Петербургъ 1890, 19.

⁸ Т. [Л. Тomanовић], *О Дукљи (Dioclea)*, Нова Зета, фебруар 1890, 75.

⁹ П. А. Ровински, *op. cit.*, 18.

¹⁰ *Blažo [Petrović] Rovinskom*, Cetinje, 13. april 1890; Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук (= СПФ АРАН), ф. 123, Ровинский Павел Аполлонович (1831-1918), оп. 1, № 99, 5.

¹¹ П. А. Ровински, *Предложеніе раскопки древней Диоклеи (Отъ 16-го апрѣля до 8-го мая 1890 г.; рабочихъ дней 13)*, Журналь Министерства народнаго просвѣщенія, С. Петербургъ июль 1890, 17-22.

¹² *G. Vuković Rovinskom*, Cetinje, 14. februar 1891, СПФ АРАН, ф. 123, оп. 1, № 99, 11.

¹³ П. А. Ровински, *Предложеніе раскопки древней Диоклеи (Отъ 22. 02 до 12. 05 1891)*, Журналь Министерства народнаго просвѣщенія, С. Петербургъ 1891, 15-33.

¹⁴ Rovinski o ovoj kampanji nije ostavio izvještaj. Prema sačuvanim dokumentima, iskopavanja su obavljana u periodu od 24. novembra do 22. decembra 1891. godine.

¹⁵ *С Дукље, Глас Црногорца*, 22, Цетиње, субота, 30. мај 1892, 3-4.

¹⁶ П. А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости, том IV, Државни живот (1851-1907)-Археологија*, Цетиње-Нови Сад 1994, 358-387.

¹⁷ *В. Dukljanović P. Rovinskom*, Podgorica, 24. mart 1892, Državni Arhiv Crne Gore, Cetinje (=DACG), Ministarstvo unutrašnjih djela, (=MUD), 1892, f. 66 (82), dok. br. 423.

ših vlasti. Koristili su primitivne, neadekvatne alate, pa Rovinski u februaru 1891. godine traži da se uposli kovač kako bi napravio čekrke i kolica koje bi bolje odgovarale namjeni.¹⁸ I o ovim stvarima knjaz je donosio konačnu odluku.¹⁹ Nadzornik rada na Duklji, Božo Dukljanović, konsultovao je knjaza i da li će trasu puta koji vodi do Duklje „*obrnuti kuda ga je lakše načinjati, ali kudije će više koštati i ljepši biti*“.²⁰ Knjaz se opredijelio za jeftiniju varijantu.

Konkretne opise, crteže, analize pronađenih građevina i predmeta u istraživanju Duklje od 1890. do 1892. skoro da ne nalazimo u državnim aktima. Dokumenta koja su nam dostupna iz Državnog arhiva Crne Gore na Cetinju i Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук odnose se na broj angažovanih radnika na Duklji i njihov smještaj u okolini lokaliteta, na isplatu njihovih dnevnica u novcu i u žitu, malverzacije u isplati, odlazak u zatvor nadzornika radova Boža Dukljanovića i sl.

Knjaževo povjeravanje rukovođenja posla Rovinskom imalo je negativne posljedice. Iako je bio najstručnija osoba tada angažovana na ovom projektu, Rovinski nije imao odgovarajuće obrazovanje a njegovo iskustvo arheologa bilo je veoma skromno.²¹ Iskopavanja koja je vršilo mnoštvo ne kvalifikovanih radnika imala su za posljedicu trajno narušenu stratigrafija terena na lokalitetu. Sam Rovinski ostavio je iza sebe nepotpune i neprecizne izvještaje, u značajnoj mjeri neupotrebljive za savremenu nauku.²²

Uz dobronamjernost i predusretljivost knjaza Nikole, Duklju su kasnije istraživali predstavnici tri najznačajnije arheološke škole onoga vremena: britanske, italijanske i austrijske. Tek njihovim radom napravljeni su, u naučnom smislu, pravi pomaci.²³ J. Artur, R. Munoro i grupa arheologa sa Oksfor-

¹⁸ *Rovinski Niku Tataru*, Podgorica, 25. februar 1891, DACG, MUD, 1891, Akta i naredbe, f. 78, dok. br. 347.

¹⁹ *B. Petrović I. Plamencu*, Podgorica, 1. mart 1891, DACG, MUD, 1891, Akta i naredbe, f. 78, dok. br. 624.

²⁰ *B. Dukljanović knjazu Nikoli*, Podgorica, 20. januar 1892, СПФ АРАН, ф. 123, оп. 1, № 99, 27.

²¹ Čedomir Marković navodi da je Rovinski u ljeto 1871. godine obavio manje arheološko iskopavanje u istočnom Sibiru; Ч. Марковић, *Павел Аполонович Ровински као археолог*, *Библиографски вјесник*, 3, Цетиње 1992, 89.

²² П. А. Ровински, *Раскопка древней Диоклеи, произведенная по указанию и на счет его высочества черногорскаго князя Николая (Отъ 22-го января до 11-го февраля 1890. г.)*, Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія, С. Петербургъ 1890, 3-19; *Ibid.*, *Предложеніе раскопки древней Диоклеи (Отъ 16-го апрѣля до 8-го мая 1890 г.; рабочихъ дней 13)*, Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія, С. Петербургъ июль 1890, 17-22; П. А. Ровински, *Предложеніе раскопки древней Диоклеи (Отъ 22. 02 до 12. 05 1891)*, Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія, С. Петербургъ 1891, 15-33.

²³ Т. Koprivica, *Sacral Topography of Late Antique and Early Christian Doclea (Montenegro): The First Modern Preliminary Investigation*, »Actual Problems of theory and History of Art«, Collection of Articles Materials of the International Conference of Young Speci-

da otkrili su 1893. hrišćanske crkve u istočnom dijelu grada.²⁴ Duklju su proučavali i italijanski istraživači Gvido Kora 1899, Roberto Paribeni 1901, a Dante Valjeri 1902. godine.²⁵ Najznačajniji istraživač Duklje, Piero Sticotti, dolazio je u tri navrata: 1892 sa dr Lukom Jelićem a 1902. i 1907. sa Ćirilom M. Ivekovićem.²⁶ Prema svjedočenju Stikotija, knjaz Nikola je pokazao veliko interesovanje za njihov rad tokom misije 1907. godine. Stikoti i Iveković su knjazu ukazali na neophodnost brižljive konzervacije dukljanskih ruševina i nalaza, a on ih je obavijestio da prije njih niko nije dobio odobrenje za objavljivanje veće publikacije o Duklji.²⁷

Iniciranjem istraživanja na Duklji i odnosom prema stranim istraživačima knjaz je sticao simpatije i u stručnim krugovima, pa je postao i počasni člana Društva arheologa u Zagrebu.²⁸

Poznato je da je u svojoj vladalačkoj ideologiji knjaz Nikola rado posezao za prošlošću. U tom smislu pozivao se i na Duklju Vojislavljevića, ali je zanimljivo da antička i ranosrednjovjekova Duklja nijesu za njega imale istu upotrebnu vrijednost.

***

O dugoj praksi devastiranja Duklje, svjedoče istraživači i brojni putopisci koji su posjetili Duklju i o tome ostavili svjedočanstva.

Država je pokušavala da spriječi krađu i preprodaju predmeta sa Duklje. Istražni postupak koji je 1882. vođen po naredbi ministra vojnog vojvode Ilije Plamenca svjedoči da su za otuđivanje i prodaju ovih predmeta postojali uhodani putevi.²⁹ Od Duklje, preko Kotora i Skadra, vodili su ka zainteresovanim kupcima u Evropi. O razmjerama ovakve trgovine svjedoči

alists, December 1-5, St. Petersburg 2011, 25-32.

²⁴ *С Дукље, Глас Црногорца*, 39, Цетиње, субота, 25. септембар 1893, 3-4; J. A. R. Munro, W. C. F. Anderson, J. G. Milne, F. Haverfield, *On the Roman Town Doclea in Montenegro*, Westminster 1896, 1.

²⁵ S. Burzanović, T. Koprivica, *Antičko rimsko nasljeđe u Crnoj Gori i italijanska spoljna politika*, Matica, zima 2011, Podgorica 2011, 221-227.

²⁶ P. Sticotti, *Ueber die Ergebnisse einer Reise nach Doclea, Juli 1907*, Anzeiger der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophische-historische Klasse, XLV (1908), Wien 1908, 51-55; *Id.*, *Die Römische Stadt Doclea in Montenegro*, Schriften der Balkankommission Antiquarische abteilung VI, Wien 1913 (=P. Sticotti, *Rimski grad Duklja u Crnoj Gori*, Podgorica 1999), 1.

²⁷ P. Sticotti, *Ueber die Ergebnisse einer Reise nach Doclea, Juli 1907*, Anzeiger der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophische-historische Klasse, XLV (1908), Wien 1908, 54-55.

²⁸ *Симо Љубић Јовану Сундечићу 18. јуна 1890*, Записи, година XI, књига XIX, јануар 1938, 235.

²⁹ DACG, MUD, 1882, F. 43, dok. br. 260-270; Ђ. Пејовић, *Неки подаци о истрази поводом крађе драгоцености из Дукље*, Стварање, 3 (март), Титоград 1955, 180-181.

1887. godine Marko Dragović, koji tvrdi da je sa Duklje odnešeno sve što je bilo vrijedno.³⁰ Njegov tekst objavljen u *Glasi Crnogorca* bio je pokušaj da skrene pažnju javnosti na ovaj problem.

O doprinosu Nikole I Petrovića da se zaštiti kulturna baština, pa i ona sa Duklje, svjedoči samo postojanje *Zakona o državnoj biblioteci i muzeju* iz 1896.³¹ Međutim, postoje i mnogobrojni dokazi o knjaževom doprinosu devastiranju te iste baštine. I u doba knjaza Nikole nastavljena je negativna, a u literaturi i predanju dobro poznata tradicija korištenja Duklje kao majdana za izgradnju Podgorice. Jedno svjedočanstvo nam ukazuje i na opravdanu sumnju da su, po naređenju knjaza, fragmenti s Duklje korišćeni i za podizanje dvorca na Kruševoj glavici u Podgorici. Pripremljeni radovi za njegovo građenje obavljani su paralelno s radovima na Duklji. Nadzornik radova, Božo Dukljanović, marta 1891. godine, sa Duklje je pisao Rovinskom: „... *Banje otvaramo koje ste vi bili rekli, drugo tovarimo i čeramo krše na Kruševac kao što je i zapovijedio Gospodar*“.³²

Knjaz je suvereno raspolagao predmetima pronađenim na Duklji. Kada su započeta istraživanja u januaru 1890. godine donio je odluku da svaki „duplikat“ s Duklje bude poklonjen njegovoj kćerki, Zorki Karađorđević.³³ Kako je Zorka preminula u martu 1890, ovo zavještanje je prenešeno na Zorkinog sina, Aleksandra Karađorđevića. Nije poznato koji su „duplikati“ završili u kolekciji porodice Karađorđević.

Zaštita kulturne baštine, prvenstveno Duklje, našla se, u januaru 1908. godine, i na dnevnom redu crnogorske skupštine. Živko Dragović je u svojoj diskusiji istakao: „*Od onih krasnih spomenika, najdivnijih građevina, kojima bi se i Pompeja ponositi mogla, od njih se danas prave pragovi od kuća u Piperima. Statuje tamnošnje čobani kamenjem lome i noseve im odvaljuju. U tom pogledu mi smo se ljuto ogriješili*“.³⁴ Na ovoj sjednici donešena je odluka da se van Crne Gore starine ne mogu prodavati.³⁵ Od 1908. godine postavljen je stalni čuvar „*razvalina i iskopina stare Duklje*“.³⁶

³⁰ М. Драговић, *С пута (листак), Глас Црногорца*, 33, недеља, 16. август 1887, 2-3.

³¹ *Закон о државној библиотеци и музеју*, Цетиње, 6/18. децембар 1896, *Црногорски законици 1976-1916*, eds. Б. Павићевић, Р. Распоповић, Подгорица 1998, 370-371.

³² В. Дуќљановић Р. Ровинском, Подгорица, 24. март 1892, DACG, MUD, 1892, f. 66 (82), dok. br. 423. Za posao „*pregonjenja krša*“ honorar od 84 fiorina primili su Jeftan Balšić i Petar Nešović, В. Дуќљановић и Р. Јефтановић С. Капи, Круšевач, 24/3 1892; DACG, Управа Двора 1892, f. 13, документ без архивског броја.

³³ *Петро Вућковић краљу Николу*, Цетиње, 30. септембар 1910; DACG, Министарство просвјете и црквених послова (=МРСР), 1910, f. 65, dok. br. 2400.

³⁴ *Стенографске биљешке о раду Црногорске Народне Скупштине сазване у редовни сазив 21. јануара 1907*, Цетиње 1909, 972-975.

³⁵ *Распис Министарства просвјете и црквених послова о забрани изношења старина из земље*, Цетиње, 4. марта 1908, DACG, МРСР, 1908, f. 39, dok. br. 594.

³⁶ За сталног чуvara Дуќље 30. маја 1908. године именован је Спасоје Лаличић, са платом од

I zaštitu i istraživanje Duklje otežavala je činjenica da je ona u imovinskom pogledu pripadala različitim vlasnicima. Imajući, vjerovatno, u vidu ove probleme, knjaz je iznio ideju da država od privatnih vlasnika otkupi njihove posjede na Duklji. To je i rađeno, uglavnom, sa onim parcelama na kojima su neposredno vršena iskopavanja.³⁷

***

Sitni nalazi i skulpture s Duklje su, 1890. godine, u Čitaonici u Zetском domu, najznačajnijoj instituciji kulture u ondašnjoj Crnoj Gori, izloženi u dvije vitrine, čiju je izradu osmislio i finansirao Kimon Manulović Agriropulo, ruski diplomatski predstavnik na Cetinju.³⁸ Ova prezentacija pretenciozno je nazivana muzej. Selekciju postavke izvršio je knjaz Nikola lično. Kriterijum je bio - u muzej ide ono što se Knjazu ne dopadne i ne zadrži za svoju ličnu kolekciju.³⁹

Prvu postavku Državnog muzeja, osnovanog 1896. godine na Cetinju, činili su upravo eksponati sa Duklje.⁴⁰ Kako su pomenute umjetnine tretirane sa stanovišta prezentacije svjedoči zapis u *Glasi Crnogorca*: „...starine iz Duklje se u Čitaonici naode zabataljene“.⁴¹ Da se predmeti sa Duklje nijesu čuvali samo u muzeju na Cetinju govori nam i inventar dvorca na Kruševcu iz 1898. godine. Naime, u dvorcu su se nalazile „četiri kašetice anti-ka sa Duklje“.⁴²

69 kruna; *Uprava Zetsko-brdske oblasti Ministarstvu prosvjete i crkvenih poslova*, Podgorica, 30. maj 1908; DACG, MPCP, 1908, f. 39, dok. br. 1348; Srdačno se zahvaljujemo Luki Milunoviću koji nam je skrenuo pažnju na ovaj dokument.

³⁷ Veći kompleksi zemlje otkupljeni su od vojvode Mijajla Vučinića, Baja Petkova i Novice Vučurova; *V. Vučinić B. Petroviću, Duklja*, 26. novembar 1902, DACG, MUD, 1902, f. 133, dok. br. 1114.

³⁸ *Почетак прикупљања грађе за народни музеј, Глас Црногорца*, 28, Цетиње, субота, 7. јул 1890, 3.

³⁹ Viljem Denton nam još 1865. godine saopštava da: „... knjaz Nikola ima jednu malu zbirku novaca rimskih careva, koji su ovdje iskorani“; В. Дентон, *Неколико дана у Црној Гори и Црногорцима*; Записи, година X, књига XVIII, септембар 1937, Цетиње 1937, 146. I Milne 1893. godine navodi da knjaz Nikola u svojoj arhivi ima oko 200 komada novaca sa Duklje, te da među njima ima i zlatnog novca; J. A. R. Munro, W. C. F. Anderson, J. G. Milne, F. Haverfield, *On the Roman Town Doclea in Montenegro*, Westminster 1896, 20; *Почетак прикупљања грађе за народни музеј, Глас Црногорца*, 28, субота, 7. јул 1890, 3.

⁴⁰ *Оснивање Државне библиотеке и музеја, Глас Црногорца*, 51, Цетиње, субота, 14. децембар 1896, 1.

⁴¹ *op. cit.*, 1.

⁴² *Inventar dvorca na Kruševcu 1989. godine*, Kruševac, 28. jun 1898; DACG, Uprava Dvora, Akta, f. 39/a, dokument bez arhivskog broja. Srdačno se zahvaljujemo Luki Milunoviću koji nam je skrenuo pažnju na ovaj dokument.

Ideju da Duklja dobije poseban muzejski objekat u Podgorici ili na Cetinju ministar prosvjete i crkvenih djela Pero Vučković iznio je kralju Nikoli u septembru 1910.⁴³ Bilo je i konkretnijih predloga. U oktobru iste godine, profesor cetinjske gimnazije Dušan Đukić predlaže da se na Cetinju podigne muzej „u stilu dukljanske arhitekture“ i da se u njega smjeste sve starine iz Crne Gore.⁴⁴ Đukić je izračunao da bi ovakav poduhvat koštao 25 000 perpera.

Ni Vučkovićeva ni Đukićeve ideje nijesu bile prihvaćene. Skulpture, kapiteli, arhitravi, natpisi i drugo ostali su pod vedrim nebom, izloženi zubu vremena i mnogobrojnim devastatorima.

***

Odluka knjaza Nikole da organizuje arheološka istraživanja tokom kojih će se otkriti antička i ranosrednjovjekovna Duklji bila je važna, ali realizovana je na improvizatorski način, motivisana ekonomskim razlozima a, po svemu sudeći, i ličnim potrebama, povjerena nestručnom vođstvu, u čemu se odstupilo od zahtjeva nauke, i bez jasne koncepcije o načinu zaštite i adekvatne prezentacije, što je imalo dalekosežne posljedice.

Tatjana KOPRIVICA, M. Phil.

NIKOLA I PETROVIC NJEGOS AND EXCAVATIONS OF DOCLEA

Summary

Archeological excavations of Doclea started in January 1890. Prince Nikola Petrović launched the idea, and he decided also the place and the time to commence the excavations. Montenegro did not have an expert in the field, so the Prince entrusted the works to P. A. Rowinsky, a Russian Slavacist, ethnographer and editor,

⁴³ *Obrazlažući svoju ideju, Vučković navodi: „...narodni muzej sa rijetkim starinama i rekonstruisana Duklja postaće privlačnim centrom za mnogobrojne turiste i druga lica, koja, u naučnoj svrsi, tako često posjećavaju našu domovinu; povećaće se saobraćaj kroz zemlju; ući će mnogo veća količina stranog novca u nju; podići će se produktivnost životnih namirnica u zemlji, a kao posljedica svega ovoga, blagostanje naroda svakog dana će sve više i više rasti.“ P. Vučković kralju Nikoli, Cetinje, 30. IX 1910; DACG, MPCP 1910, f. 65, dok. br. 2400; П. Стругар, *Проекти о оснивању музеја у Црној Гори почетком XX вијека*, Гласник Цетињских музеја, XIII, Цетиње 1980, 189-194.*

⁴⁴ *D. Đukić P. Vučkoviću, Cetinje, 14. oktobar 1910, DACG, MPCP, 1910, f. 65, dok. br. 2401; В. Лукић, Писма из Цетињског архива, Стварање, 5, 1952, Титоград 1952, 308-314.*

who was in Montenegro at that time. However, Rowinsky was neither educated nor experienced to cope with the task entrusted to him.

Prince Nikola was motivated to commence the Doclea site survey by a need to employ several hundred workers during the year in which small Montenegro suffered from a severe economic crisis. Engaging a large number of unskilled workers, who were not instructed properly, along with using inappropriate tools, resulted in permanently undermined ground stratigraphy within the site.

The documents on Doclea explorations that were carried out via campaigns from 1890 to 1892 contain mainly the financial statements, whereas descriptions, drawings or photographs of the excavated buildings almost do not exist. Rowinsky left incomplete and imprecise documentation, which is largely useless for the contemporary science.

Significant steps forward in scientific sense were done upon the arrival of foreign explorers. Having the benevolence of Prince Nikola, Doclea was explored by the representatives of three famous schools of that time, i.e. British, Italian and Austrian ones. J. Arthur R. Munro and the group of archeologists from Oxford explored Doclea in 1893, Guido Cora in 1899, Roberto Paribeni in 1901 and Dante Vaglieri in 1902. Piero Sticotti carried out three studies on Doclea: the first one together with Luka Jelić in 1892; the second one together with Ćirilo M. Iveković in 1902; the last one in 1907.

Besides the items that have been recorded and placed in museums and other institutes in Montenegro, significant part of those movable findings from Doclea – such as coins, glass objects and sculptures – were stolen or destroyed.

One piece of evidence has induced a suspicion that, 1891, upon the order given by Prince Nikola, the stone from Doclea was taken away for the construction of his Palace on the Kruševac in Podgorica.

Жарко ЛЕКОВИЋ*

НИКОЛА I ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ И ДРОБЊАЦИ

ABSTRACT: *The paper presents an overview of activities, attitudes and expectations of Prince/King Nikola I Petrovic in relation to Drobniak tribe. This relationship has passed a long way since the first part of Nikola's rule, when he had supported Drobniaks' activities against the Ottoman Empire, to the situation in later stages, when mentioned tribe became the strong point of Montenegrin opposition, organized in People's Party.*

KEY WORDS: *Nikola I Petrovic, Drobniak, Montenegro, Ottoman Empire, People's party*

Књаз Никола, млад и државничким пословима неискусан, отпочео је своју владавину у веома драматичним околностима. Захваљујући енергичном, храбром и ратнички прослављеном војводи Мирку, оцу младога књаза, који је првих година фактички био стварни господар у земљи, књаз је могао бити сигуран на престолу. Од почетка своје владавине он истиче да је рјешење животних проблема Црне Горе у њеном ширењу на неослобођене српске околне области. Наставио је да подстрекава немире и устаничко врење у Херцеговини у нади да ће успјети да прошири државу на те „српске историјске области.”

Крајем 1860. и почетком 1861. године устанак дижу Језера, Шаранци, да би већ крајем прољећа 1861. године књаз Никола упутио на Тару капетана Маша Врбицу да организује устанак у Затарју у дијелу Старе Србије. Машо Врбица, један од најповјерљивијих сарадника великог војводе Мирка, имао је задатак да из села са обје стране Таре организује устаничке чете и од њих образује један одред који би у погодном тренутку почео дејства. Послат на Тару почетком јуна, он је већ крајем тог мјесеца имао 1700 људи с обје стране Таре. Ипак, услова за заједнички подухват Србије и Црне Горе против Турске тада није било,

* Аутор је виши научни истраживач у Историјском институту Црне Горе.

па није било ни устанка ширих размјера.¹ У ово вријеме званични изасланик србијанског владара у преговорима са књазом Николом био је Дробњак Вук Караџић, тада већ при крају живота

Послије Шаранске битке 1862. године, књаз Никола је од Шаранаца, због богатог плијена, те године наплатио порез, док је Дробњацима, према Вуку Поповићу за то исто вријеме „опростио арач”, што је један од поузданих доказа да њих на Преображење Господње 1862. године није било на Руданцима, ни у боју ни на диоби богатог плијена.²

У својој збирци јуначких пјесама *Јуначки споменик*, која је штампана на Цетињу 1864. године, војвода Мирко Петровић је опјевао овај бој пјесмом *Бој на Шаранцима 1862. године*. Књаз Никола је овој бици посветио *Шаранско Језерско коло*.

Књаз Никола је 1863. године именовано капетана Јоксима Кнежевића за војводу Шаранаца и Језераца, а по Јоксимовој препоруци дотадашњег барјактара Трипка Симова Џаковића за војводу ових племена која ће заступати код османских власти. Јоксим се због понижења која је доживио од османских власти у Сарајеву одрекао османског поданства и свих привилегија и то саопштио на Цетињу књазу.³

Књаз је, такође, 26. маја 1863. године под Острогом именовано попа Богдана Зимоњића главним војводом општина Бјелице, Рудине, Бањани, Дробњак и Пива и дао му је почасну сабљу. Имао је дужност да управља рајом у споразуму с Турцима. Будући је највише с Турцима живио, он ће се најбоље с њима и споразумјети.⁴

Посредством војводе Мирка Петровића у манастир Добриловину је послат млади калуђер Михаило Дожић да обнови манастир на османској територији, на Тари. Његовом слању у Добриловину претходио је један разговор на скупштини у Острогу, а острошке скупштине служиле су књазу Николи за сусрете и разговоре с првацима Језера, Шаранаца и Затарја. Дожић је овдје развио врло жив национални рад.⁵

У овом периоду књаз Никола је морао умиривати Дробњаке јер је уговором био везан са Османлијама. Дробњаци су са Ускоцима вршили препаде на османска утврђења подигнута после 1862. године. Ове акције биле су честе и увијек погубне за Турке.⁶

¹ Архив Државног музеја Цетиње, Никола I, 1861, 158.

² Љубомир Зуковић, *Вуково интересовање за племе Шаранце*, Дурмиторски зборник, I, 1991, 225.

³ *Глас Црногорца*, 2. септембра 1886, бр. 35.

⁴ Владимир Ћоровић, *Лука Вукаловић и херцеговачки устаници од 1852-1862. године*, Београд, 1923, 134.

⁵ Др Жарко Шћепановић, *Средње Полимље и Потарје*, Београд, 1979, стр. 207.

⁶ Архив Српске академије наука и уметности, Игњат М. Жугић, Дробњак и Пива у времену и простору, 558.

Интересантно је да војвода Гавро Вуковић у својим мемоарима тврди да књаз у својој владавини никада није био у Језерима, Пиви, Шаранцима и Дробњаку. То, наравно, није тачно.

Према извјештају Константина Петковића од 30. новембра 1865. године: „Књаз се вратио на Цетиње. Посјетио је Брда, Дробњаке, Тушину, Доњу и Горњу Морачу и Ровце. Свуда је био добро примљен и народ му је објаснио о свом стању. Дучић је рекао, да од овог пута неће бити велике користи, јер Књаз није успио још да озбиљно размишља и још је под Мирковим упливом.” Велики војвода Мирко је, наиме, настојао да продужава постојеће стање на граници у то вријеме.⁷

Нићифор Дучић у чланку написаном и послатом године 1876. уредништву „*Viensa*” у Загребу, наводи да је црногорски књаз Никола, походећи први пут Дробњаке и Морачу 1866. године у јесен, позвао и њега на тај пут. Изузев грешке у датуму остали дио текста нам вјеродостојно дочарава овај пут. Дошавши у Дробњаке, књаз је зажелио да види, између осталог, и мјесто гдје је био разапет чадор Ченгићев онда кад је погинуо. На бојиште, на Мљетичак, их је повео сам, тада већ сиједи, јунак војвода Новица Церовић. Он им је живо и бистро приповиједао о том трагичном догађају, показавши им гдје је био Ченгићев чадор, гдје су остали Турци били размјештени и с које је стране Новица с дружином дошао на Мљетичак и ударио на Смаил-агу. Затим су с Мљетичка отишли Новичиној кући у Тушину, гдје су остали два дана. Овдје га је народ „ватреним усклицима и живим изразима радости дочекивао и пратио”. Одатле је књаз уз Тушину, преко планине Јаворја, отишао у Морачу. Новица Церовић је био веома радостан што је доживио да у својој кући у Тушини види црногорског књазу, у мјесту гдје се пролило много српске и турске крви, док су се најпослије Дробњаџи ослободили и с Црном Гором сјединили. Церовић је овом приликом нагласио: „Надајући се у Бога и здравље господарево, да још којега зулумћара, као Ченгића, смакнем с овога свијета прије него умрем”.⁸

Постоје тврдње да су на простору Дробњака који је био под османском влашћу, људи црногорског књазу почетком 1867. године наплаћивали порез, против чега су, наравно, османске власти протествовале.⁹ Због територијалних претензија Црне Горе, спорова у вези с граничном линијом, османска војска је запосјела племенску област Језера. Војвода Петар Вукотић је одмах након тог догађаја с једним одредом

⁷ Архив библиотеке Историјског института Црне Горе, фасц. 478, 290.

⁸ Архив Србије, поклони и откупи, 123:12.

⁹ Архив библиотеке Историјског института Црне Горе, фасц. 50 (Гувернер Босне књазу Николи 4. јануара 1867)

био упућен у ову област. Иако су Језера на основу разграничења 1859. године остала у саставу Османског царства, утицај Црне Горе је био толико велики да је ова област на Цетињу сматрана за неформални дио Црне Горе. Дробњаци који су заподијевали чарке с Турцима с јесени те године били су у жижи интересовања Порте, јер је она знала да се немир из овог племена увијек ширио и на друге османске области, прије свега на оне према граници Србије. Књаз Никола је организовао нешто живљу акцију на припремању устанка у Херцеговини од прољећа 1867. године.

Након смрти великог војводе Мирка у народу је завладао страх јер је млади књаз прерано остао без оца и мудрога савјетника, а црногорска војска без свог прослављеног војсковође. У таквим приликама дође глас на Цетиње да је Топал Осман-паша с војском упао у Језера, да опет покори племена на Тари, која су се у последњем рату спојила с Црном Гором. Тада је књаз кликнуо: „Варају се Турци. Велики војвода Мирко није оставио након себе шћер, него сина!” Па муњевитом брзином посла војску у Језера. Кад је црногорска војска „долећела” у Језера, Топал-Осман-паша, изненађен, повукао је своју војску, увидјевши да се преварио мислећи да је с војводом Мирком и дух његов нестало у Црној Гори.

Књаз је мимо једногласних савјета од стране своје владе да се Турцима не противи послао своју војску на Језера. До сукоба није, ипак, дошло, јер је османски војсковођа одступио, а Језера фактички већ тада постају саставни дио Црне Горе.¹⁰

Након убиства Јуса Мучина Крњића Подгорици и осмаске одмазде у октобру 1874. године, крајем исте и почетком 1875. године у Херцеговини влада велико врење и комешање. Књаз наређује начелнику Живку Пекићу 5. децембра 1874. године да објави Дробњацима да не смију ићи у османске градове. На другој страни Турци и хришћани из османске државе могу слободно трговати по књажевој земљи, а потребно им је обезбиједити миран и слободан пролаз и трудити се да им се не упуте чак ни ријечи увреде.¹¹ Сви Дробњаци, било да су главари или људи из народа упозорени су од стране књаза да ће сваки својим животом платити уколико се не буде придржавао ове наредбе. Без обзира на ове мјере, припреме за масовни народни устанак у Дробњаку су убрзане.

У ратовима за ослобођење књаз Никола ради на организацији устанка у Дробњаку. Већ 28. августа 1875. године замијењује сердара Јола Пилетића и у Језера, умјесто њега, шаље Баја Бошковића. Он шаље „дома” и Новицу Церовића, да би његов посао преузео Саво Јовићевић, сердар. Књаз пише да могу наступити мучна времена: „а ви сте људи

¹⁰ *Педесет година на престолу Црне Горе 1860-1910*, Цетиње, 1910, 12, 13, 58.

¹¹ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Никшић, фонд Ј. М. Николића, К. V/74.

већ и у године”, па му је жао да се муче, иако је свјестан да би они били од велике користи у војсци која је преко Таре.¹² Књаз Никола ће Новицу Церовића поставити за свог ратног савјетника. Послије завршених ратова књаз га је задржао да стално живи на Цетињу, али је ту мало остао, јер је желио да живи у родном мјесту Тушини. Због особитих заслуга за Црну Гору и династију Петровића, књаз Никола био је ослободио Дробњаке плаћања пореза на ливаде све док је Новица био жив.¹³

Због свађе, ината и јуначког патриотизма, узрокованог прекором књаза Николе по свој прилици, 30. октобра 1875. године, са 18 својих сабораца, гине и војвода Трипко Цаковић. Дао је књазу ријеч да жив неће преко моста под Пренћанима пустити Турке. Непосредно прије погибије поручио је књазу Николи: „Чувам ти Тару господару, Турчин је неће прећи преко мене жива”.¹⁴

Везе између Дробњака и Цетиња су у устаничкој 1875. години одржаване преко Јефта Милетиног.¹⁵

Потпуковник фон Темел у свом експозеу о територијалним аспирацијама црногорског књаза каже да су Дробњак, Шаранци и Тара у између осталих, оне области на које књаз полаже право и за које ће се залагати на предстојећим конференцијама. Ове области су тада доиста и окупиране од Црногораца, које су они, од избијања рата, у 12 крвавих битака одбранили од османске превласти.¹⁶

Непосредно послије Конгреса скоро сва власт је сконцентрисана у рукама књаза Николе, па му се нови поданици најчешће лично обраћају. Перо Кнежевић из Шаранаца моли господара 5. октобра 1878. да му додијели барјак под којим је погинуо његов брат у рату, јер му је давнашња жеља да буде барјактар.¹⁷

Територијално проширење Црне Горе условило је и нову административну и судску подјелу. Књаз Никола је послије дужег претресања ових питања спојио у једно *началство* капетаније Дробњачку, двије језерске и сву Пиву. Столица *началства* је постало Горанско, а за начелника је именован војвода Лазар Сочица.¹⁸

Прву деценију владавине књаза Николе након Берлинског конгреса карактерише рад на развоју привредних, просвјетних и култур-

¹² Архив Државног музеја Цетиње, Никола I, 1875, 2866.

¹³ Милутин Т. Томић, *Биографије главнијех саучесника у погибији Смаил-аге Ченгића*, Годишњица Николе Чупића, Београд, 1911, 137.

¹⁴ Глас Црногорца, бр. 48, 1. новембра 1875.

¹⁵ Државни архив Црне Горе, архивско одјељење Никшић, фонд Ј. М. Николића, К. V/20

¹⁶ Архив Српске академије наука и уметности, 7250. (Потпуковник Темел, експозе, Беч, 28. новембра 1876.)

¹⁷ Државни архив Црне Горе, Правитељствујушћи сенат, 1878. ф. 23, 1238.

¹⁸ Државни архив Црне Горе, Правитељствујушћи сенат, 1878, ф. 23, 1172.

них прилика у свим крајевима државе па и у Дробњаку. Ипак опште сиромаштво становништва, их наводи на бројна исељавања. Тежак положај становништва због неродне године, натјерао је књаза Николу, да с прољећа 1888. сакупи у Никшићу све Ускоке који су се преко зиме били раштркали по Пиви и Дробњаку, тражећи посао, и разговарао је с њима, одвојено, без своје пратње.¹⁹

Ово је вријеме када је његова популарност у овим крајевима била у успону. У Дробњаку је прослављен и имендан књаза Николе – дан св. Николе, када је много народа долазило у цркву да се помоли Богу и св. Николи, приносећи топле молитве за дуго живот свога господара. Овдашњи свештеник који би чинодејствовао *многољетствије* при свршетку литургије учинио би молебно благодарење књазу Николи и свом свијетлом његовом дому. По свршетку свете литургије, ван храма била би с отпјевана химна и декламовани стихови о Црној Гори и њеном владоцу. Прослављан је и рођендан књаза Николе. Уочи самог дана варош би била окићена заставама, а прозори би блистали у ватреном освјетљењу. Свако, у свечаном одијелу, би се у девет сати упутио у цркву, кад би звона огласила богослужење. Командир, капетан, официри, барјактари, кметови и многобројни народ молили би за здравље господарево и читаве владалачке куће, док би они одабрани ишли код самог књаза да му честитају. Године 1888. били су то поп М. Требјешанин, Мирко Алексић, сердар Беган и Никола Караџић, које је књаз лијепо дочекао и сваког обдарио.

Сваке године, уз велику радост и весеље у Шавнику је свечано прослављан рођендан књаза насљедника Данила. На богослужење је долазио многобројни народ из Шавника и околине, а при свршетку литургије свештенство би држало благодарење за здравље и напредак престолонаслѣдника. Веселе се настављало испред школе уз коло, пјесму, свечану вечеру, многобројне здравице и громке одјеке „левора”, а све је увеличавало освјетљење брда и вароши.²⁰ Слична је била прослава имендана књаза Николе, св. Никола током читавог периода његове владавине. Тако је и ноћ уочи имендана 1909. године цијела варош била окићена барјацима и освјетљењем. На сам дан послје литургије одјекнуо је 21 топовски метак са Беришине Луке – по први пут у Дробњаку. Од цркве ка варошици је кренуо многобројни свијет и на тргу су отпочела

¹⁹ Архив библиотеке Историјског института Црне Горе, ф. 524. (Извод из извјештаја команде 15. корпуса у Сарајеву – примљен 29. маја 1888.)

²⁰ *Глас Црногорца*, бр. 41, 9. октобар 1888. (Књаз Никола је неколико пута позивао на Цетиње Танасија Вучића и слушао га са својим гостима. Он је био најпознатији гуслар, рођен у Дробњаку 27. фебруара 1883. године, чија је вјештина била предмет научне анализе чувеног лингвисте Романа Јакобсона.)

многобројна кола. У знак оданости књазу изговаране су бројне здравице. Ишло се уз пјесму и прасак револверских метака.²¹

Књаз Никола је веома цијенио оне Дробњаке који су га вјерно служили. Гласовити ускочки јунак Мирко Дамјановић Алексић (1803-1890) сахрањен је поред манастира Подмалинско. Гроб Мирков обиљежен је једном скромном спомен плочом, на којој су урезани његови ордени, сабља и стихови које му је посветио књаз Никола, написани 1894. године:

„Сад под овом плочом није
Осим једна шака праха –
Сав остатак од јунака
Без узмака и без страха.

Тај с‘ Алексић Мирко звао,
Нек нараштај позни знаде –
Глава силног Смаил-аге
Под ‘анцар му оштри паде!

Бранич раје а страшило
Бијеснијех зулумћара –
Душман му се ножем клео
Са дно Босне до Вардара.”

У освит 14/27. јануара 1895, на дан Светога Саве, умро је војвода Новица Церовић. На помену који је одржан Новици у Цетињском манастиру била је присутна цијела књажева породица, сви дипломатски представници, бригадни ађутанти, државни великодостојници, чиновништво и мноштво грађана. После помена књаз је одржао говор истичући Новицину храброст и оданост, учешће у ратовима, као и његове мудре савјете при доношењу свих важнијих одлука. Књаз се иначе налазио у Државном савјету кад је примио од војводе Ђура Церовића депешу да је Новица умро. Присутни кажу да га је књаз „оплакао врелим сузама”.²² Књаз Никола га је нарочито цијенио јер је Новица, и кад би му сви други одобравали, знао отворено да му каже: „Немој тако Господару, неће бити добро.”²³

Дробњаџи су били политички веома активни и у Србији. У *Виделу* су редовно излазили дописи *С Цетиња од Катунјанина*, гдје се

²¹ *Цетињски вјесник*, бр. 96, 11. децембар 1909. године.

²² *Глас Црногорца*, бр. 4, 21. јануар, 1895.

²³ *Луча*, 1895, година I, св. II, фебруар, 140.

ударало на књаза као тиранина, а стање у Црној Гори представљало најжалосније. Писац је био Исаило Томић из Дробњака, који је тада живио у Београду. Књаз за дуго није знао ко пише те дописе, а свакојако се трудио да дозна. Трагао је по Београду, а и по Цетињу, јер су дописи износили истините догађаје и то одмах, многе прије него су се и по Црној Гори прочули. Књаз је држао да је дописник Томо Ораховац, да има помоћника у писању некога у самоме министарству српском а краљ Милан да га подржава. Због сталних напада на књаза Николу и његов режим, Томић је ухапшен и у затвору је провео осам година, без пресуде.²⁴ Наиме, сукоб између књаза Николе и младе, просвијећене и демократске Црне Горе, коју су предводили Дробњаци Исаило Томић и Милош Шаулић, постаје неизбјежан. Према извјештају српског краљевског посланства са Цетиња од 24. августа 1898, упућеног доктору Владану Ђорђевићу, Исаило Томић је више година био емигрант и противник овдашњег режима, амнестиран је 1897. године и од онда борави на Цетињу играјући доста важну и проблематичну улогу. За све вријеме док је био емигрант имао је јаке везе са Машом Врбицом и Савом Ивановићем и чинио таква дјела да се никако није смио вратити у Црну Гору. Само два мјесеца касније, Машин, посланик на Цетињу, 23. октобра 1898. шаље извјештај у ком каже да је прије неколико дана ту затворен и окован Исаило Томић. Он је на банкету који су приредили Херцеговци уочи дана рођења књаза Петра 27. септембра подигао здравицу у част краља Александра и краља Милана, објашњавајући како се Херцеговци вазда морају сјећати владоца братске им краљевине Србије. Прави узрок Исаиловог хапшења, како сам каже, Машин није могао поуздано сазнати, али је чуо да су поменуте здравице повод свему.²⁵

Томића, по политичкој активности, наслеђује Милош Шаулић, правник, слободоумни човјек, социјалиста. Био је члан прве политичке организације Удружења ђака из Црне Горе у Београду, основаног 1894. У Србији се бавио новинарством, највише као сарадник *Одјека*. Због свог слободумља и отворености био је на индексу полиције као „опасан” по оновременски режим.²⁶

Резултат свега био је да су у затвору без пресуде лежали Исаило и Владимир Томић из Дробњака, што ће касније довести до отвореног сукоба између књаза и Милоша Шаулића, вршиоца дужности министра правде, по питању политичких затвореника.

²⁴ Војвода Симо Поповић, *Мемоари*, Цетиње, Подгорица, 1995, 340.

²⁵ Архив Србије, МИД-ПО, 1898, ролна 189, ф. V-388. (Узрок се може тражити у његовом раду на страни од 1892. па до јула 1895.)

²⁶ Архив Србије, МИД-ПО, ролна 189, ф. V-480, 1898. година.

Шаулић је био неустрашиви борац за равноправност и грађанске слободе, заточеник српске националне свијести. Имао је оно што тадашњим режимима и у Београду и на Цетињу није одговарало – здрав разум и појмове о правди. Био је одважан, објективан, трудољубив и савјестан у својој струци.

Спровођење реформи почело је 1902. године, а носиоци су били млади школовани људи који су у иностранству завршили школе и вратили се у Црну Гору. Ипак, тек ће догађаји у Србији после мајског преврата наићи на снажан одјек и у Дробњаку. Напредна омладина и интелигенција почињу пружати одлучнији отпор апсолутизму књаза Николе. Они постају организованији и иступају са све већим захтјевима и долазе у директан сукоб са режимом књаза Николе који, увиђајући неминовност промјена, на мјесто вршиоца дужности министра правде у априлу 1903. поставља Милоша Шаулића. Шаулић, рођен у Језерима 1873. године, на овој функцији остаје до септембра 1904. године. Била је ово побједа слободоумног покрета појединаца и школованих људи који су од 1898. до 1903. године почели пристизати у већем броју у Црну Гору. Шаулић је сматран вођом црногорске омладине и главним борцем за управне и политичке реформе у Црној Гори.²⁷

Мајски преврат у Србији имао је далекосежне посљедице по унутрашњу и спољну политику Црне Горе. Овај догађај је за књаза представљао неугодно разочарање, а истовремено био и опомена како завршавају или могу завршити лични режими. У овом периоду извршена је реформа унутрашње управе.

Међутим, у недељу 1. октобра 1904. умро је изненада Милош Ђ. Шаулић, вршилац дужности министра правде. Глас о његовој смрти веома је изненадио цетињско грађанство. Он је био познат као човјек напредних идеја, па се јавља сумња да је отрован, јер није ни дана боловао. Смрт овог слободоумног интелектуалца у 32. години изазвала је неугодни одјек у широј јавности. Званично је утврђено да је Шаулић умро природном смрћу али због сукоба које је имао с књазом и људима блиским двору, његова је смрт у Црној Гори доживљавана као страشان злочин дворских кругова. И србијански листови, поготово београдски, отворено су устали и осумњичили књаза Николу за његову смрт.

Прије свих ових догађаја књаз је посјетио Дробњаке. Војвода Симо Поповић у својим мемоарима пише да је књаз Никола био на Дурмитору, у манастиру Морачи и Никшићу и да се у овим дивним предјелима задовољно и пријатно провео. Он помиње и велику непријатност коју

²⁷ Архив Србије и Црне Горе, фонд 80, фасц. 49, 228. (У основној школи у Ускоцима 25. јула 1900. године нађена је слика књаза Николе „тако нагрђена да се описати не може” – ДАЦГ, Главно школско надзорништво, ф. 40, 568.)

је књаз имао у Дробњацима, гдје је Владимир Томић на његове очи позивао Дробњаке „да устану на оружје и убију народну крвопију књаза и прогласе сједињење Црне Горе са Србијом”. У појашњењу овог пута, приређивачи наводе да је књаз Никола посјетио Дурмитор и Дробњак последњих дана августа или почетком септембра 1901. године.²⁸

Илија Ф. Јовановић Бјелош, дворски службеник, у својим Мемоарима даје опис књажевог пута по Херцеговини у мјесецу септембру 1902. године. За организацију пута и за племенске дочеке ангажован је војвода Ђуро Церовић. У књажевој пратњи била су сва три његова сина – Данило, Мирко и Петар, затим војвода Божо Петровић, војвода Ђуро, војвода Шако, Марко, брат војводе Божа, Јанко Вукотић, Митар Мартиновић, Шпиро Поповић, Машан Божовић, војвода Лазар Сочица, Јоко Ацић, Владимир Томић, ордонанс официр књажев, Мило Церовић, ађутант, Томаш Павловић, командант страже, и пуно других. За дан поласка одређен је 10. септембар (по старом), а већ 9-ог пошла је војска, комора и послуга. Десетог увече први конак био је на Градачкој пољани гдје је приређена богата вечера. Коначило се под шаторима.

Сјутрадан рано ујутро кренуло се за Мокро, гдје је књаз с пратњом стигао у 11 сати прије подне. Овдје је од стране Дробњака приређена богата трпеза, на којој је било преко стотину особа. По ручку полази се за Шавник, малу варошицу, гдје су, такође, приређен дочек. При вечери Владимир Томић, официр, подиже чашу да наздрави свом господару, али, из зависти, остали главари, а особито војвода Лазар Сочица, стају на пут тој здравици, што је Владимиру Томићу и његовом оцу попу Милутину било криво.

Послије вечере књаз и пратња су пошли код ватре која је била наложена на једној пољани близу те мале варошице, на којој су били и шатори за преноћиште, јер је књаз увијек приликом путовања спавао под шаторима. На овом сијелу пјевало се и уз гусле. Један гуслар запјевао је и тзв. пјесму „на новчићима”, која је састављена за новац, што је Томићу добродошло да каже да је пјесма лажна јер главари који се у пјесми помињу нијесу у том боју били, већ су пустили Турке да ноћу побјегну. Ове ријечи су изазвале огорчење међу главарима, што је довело до туче са Томићем. Иако је био веома енергичан и одважан, маса га побјеђује и жандармерија га одводи у затвор, а сјутра рано и у подгорички казамат. Тако је он остао у затвору три године, гдје је покушао одузети себи и живот.²⁹

Трећег дана од поласка из Никшића, књаз с пратњом крене из Шавника за Језера, преко планине Ивице, и тачно у подне стигне на

²⁸ Војвода Симо Поповић, *Мемоари*, Цетиње, Подгорица, 1995, 630.

²⁹ Илија Ф. Јовановић Бјелош, *Мемоари*, рукопис, 52-60.

Трешњевицу, гдје су ручали, а затим кренули за Пашину воду у подножју самог Дурмитора. Шаторе су поставили поред лијепе чесме испод које се налазио гроб паше, кога је, по предању, убила заробљена дробњачка дјевојка. По томе је и мјесто добило име. Четврти дан у три сата ујутру кренули са Пашине воде на Дурмитор. Неколико дана прије овог пута, по наређењу војводе Лазара Сочице, команданта пивско-дробњачке бригаде, поправљен је пут крченик уз Дурмитор, тако да се могло на коњима ићи, али за сваку сигурност поред сваког коњаника била су по два војника. Прије Савиног врха, свратили су на Савину воду, један мали извор за који народно предање каже да је туда у своје вријеме прошао свети Саво, уморан од пута, а и ожеднио, благословио то мјесто, цукнуо штапом и вода на том мјесту проври. У саму зору били су на врху. Књаз је сјео окренувши се сјевероистоку и посматрао је простор Херцеговине, Босне и равне Шумадије. Од Илије Јовановића Бјелоша је узео дурбин и наредио да му се нико не примиче, чак ни синови. Дуго је гледао кроз дурбин, чисти „фацулетом” очи јер је био под емоцијама, што због пређашњих ратова, што због српске браће која су још живјела у ропству.

Ујутро је била послата послуга на Жабљак да спрема ручак и одмах по доласку ручало се. Свако је рачунао да ће се на Жабљаку коначити, али је књаз наредио да се одмах креће за Сињајевину, и у један сат по поноћи стигли су на Округлицу, на катун Милана Церовића. Богат човјек, одмах је створио вечеру за књаза, и сву књажеву пратњу. Сјутра дан књаз је кренуо за Колашин.³⁰

Године од 1907. до 1912. пуне су страхота, хапшења, афера, стријељања и убистава. Народ је био неприпремљен за политички и партијски живот који му није донио ништа ново и боље, али му је порушио старе вриједности. Криза је била безнадежна, личне размирице извор нових подјела и сукоба, а народ у биједи, понижавању и ропству. Књаз користи сваку прилику да зада тежак ударац опозицији и употребљава сва средства да сломи народни отпор. Поред свих насиља отпор је трајао и манифестовао се у неколико масовних наступа. У Шавнику су се током јуна (1907) одиграли масовни покрети који су се завршили пред нарочито образовним војним судом. Иначе је народни покрет, на челу са Народном странком, обухватио скоро цјелокупно становништво. У тамници су завршила 164 припадника дробњачког племена.³¹

Као најжешћи књажеви противници истицали су се Дробњаџи: војвода Ђуро Церовић, Саво Церовић – предсједник Округног суда у Подгорици, Љубо Павић, трговац, Радисав Жижић, официр ускочког батаљона, поп Милосав Томић, Гаврило Церовић, Цвјетко Церовић, Ми-

³⁰ Исто.

³¹ Архив Државног музеја Цетиње, Никола I, 1907, 122.

лутин и Исаило Томић, поп Марко Требјешанин, поп Митар Церовић, Милутин Вујачић, Мишо Ашанин, Раде Кршикапа...

Ипак за вријеме ратова Дробњаци су стајали јединствени у одбрани отаџбине. На позив краља Николе, који је објављен у листу *Србобран* 1915. године, одазвали су се и бројни добровољци поријеклом из Дробњака. Неки од њих су настрадали у бродолому код Медове на Бадњи дан 1916. на броду *Бриндизи*.³²

Послије повлачења краљ Никола је 17. јануара 1916. дочекао у Подгорици у Љешкопољу ускочко-дробњачку бригаду ријечима: „Познато је мени ваше јунаштво, моји Дробњаци и Ускоци. Ви сте погубили осам паша, ви сте погубили силнога Смаил-агу Ченгића и тиме осветили моје стричеве на Грахову. Ви сте у свим овим ратовима били моја узданица и нада и ето сада ми долазите крвави са Мојковца, свијетли образу мој”.³³

Žarko LEKOVIĆ

NIKOLA I PETROVIĆ NJEKOŠ AND THE DROBNJAKS

Summary

The relationship of Prince and King Nikola toward Drobniak tribe was very specific. During the first part of his reign, he supported rebellions in this region, hoping for the enlargement of his state in this area. Throughout these wars and uprisings, the Drobniaks were fully loyal and relied upon. But, at the end of XIX century, the educated youth and intellectual circles started to resist the king's absolutism, so the Drobniaks found themselves among the most eager Nikola's opponents. *Њажеви* противници. Political quarrels in the area, especially before the introduction of Constitution in Montenegro, provided that the tribe became the strong point of People's Party, which confronted the unilateral wish of Montenegrin monarch.

³² Проф. Саво Вукмановић, *Споменица потопљених добровољаца под Медовом*, Цетиње, 1939.

³³ Љубомир Ј. Полекскић, *Кратак преглед операција Санџачке војске од Дрине до Мојковца 1915-16. год.*, Предавање одржано приликом прославе 25-годишњице ових операција.

Ненад ПЕРОШЕВИЋ*

КАРАКТЕР ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКОГ И
КУЛТУРНОГ РАЗВОЈА НИКШИЋА ЗА ВРИЈЕМЕ
КЊАЗА (КРАЉА) НИКОЛЕ I ПЕТРОВИЋА

ABSTRACT: *In the text entitled The character of social-economic and cultural development of the town of Nikšić during the rule of prince (king) Nikola I Petrović, the author analyses social-economic and cultural development of the town of Nikšić between the Congress of Berlin in 1878 and the beginning of the World War I in 1914. The aim of the analysis is demonstrating the complexity and comprehensiveness of changes that took place in the town of Nikšić at the time, but also pointing out the importance the town of Nikšić had in the political and economic plans of prince (king) Nikola I Petrović.*

KEY WORDS: *Montenegro, Nikšić, The Congress of Berlin, social-economic development.*

Црна Гора је у вријеме дуге владавине књаза (краља) Николе (1860–1918), прошла кроз три периода свог државног, друштвено-економског и културног развитка. У првом периоду (1860–1878) књаз Никола је наставио да истиче да је рјешење животних проблема Црне Горе у њеном ширењу на околне неослобођене области. Црногорска државна територија до 1878. имала је 4.400 km², а насељавало ју је до 130.000 становника. У тим границама Црна Гора располагала је са свега 14.000 хектара обрадивих површина с којих није било могуће обезбиједити ни минимум пољопривредних производа којима би биле задовољене основне потребе становништва.

Тешки рат са Османским царством (1875–1878) Црна Гора је побједнички завршила и на Берлинском конгресу добила територијално

---

* Аутор је доцент на Филозофском факултету у Никшићу.

проширење чиме је више него дупло увећала своју територију (9.475 км²). У оквиру нових државних граница нашли су се сљедећи градови: Подгорица, Никшић, Бар, Колашин, Спуж, Жабљак и Улцињ, што ће Црној Гори омогућити бржи привредни, друштвени, просвјетно-културни и други развитак.

Други период (1878–1905) владавине књаза Николе карактерише бржи привредни и друштвени развитак Црне Горе и стварање услова за промјене у државном систему који је подређен аутократском режиму Николине владавине. Трећи период (1905–1918) обиљежава, на унутрашњем и спољњем плану, више битних процеса: страначка борба за ограничење аутократске власти Николе I и успостављање парламентарног система владавине, зачетак индустријског развитака земље, јачање националне свијести и снажење југословенске идеје, дипломатско ангажовање и припрема народа и државе за даљу борбу против Османског царства за ослобођење још неослобођених области, учешће државе у Балканском и Првом свјетском рату.¹

Ослобођењем Никшића (8. IX 1877)² коначно је престала изолација града од његове шире околине Лукова и Жупе Никшићке, гдје је Црна Гора своју позицију учврстила након побједничке битке на Граховцу 1858. Од ослобођења 1877. почиње нова етапа у развоју града који ће претрпјети вишеструке промјене у демографском, урбанистичком, друштвено-економском и културном развоју.

И поред тога што је књаз Никола никшићким муслиманима гарантовао права и безбједност ипак је већина њих одлучила напустити Никшић. Град који је прије ослобођења могао имати између 3.000 и 4.000 становника тако је остао без већег дијела муслиманског становништва, у коме је, према процјенама, остало да живи до око 50 муслиманских породица.³ Ипак, и њихов број ће се смањивати: по првом званичном попису становништва Црне Горе из 1879. у граду су биле 24 муслиманске породице, а по једном извјештају из 1882. у Никшићу је остало да живи свега 19 муслиманских породица.⁴

Званични статистички подаци указују да се број становника у Никшићу од ослобођења до Првог свјетског рата мијењао: први

¹ М. Дашић, *Огледи из историје Црне Горе*, Подгорица 2000, 287-288, 398-399.

² Са црногорском војском у Никшић је тада ушао Артур Ц. Еванс (енглески археолог и публициста) који је оставио не само опис града затеченог послје 47 дана опсаде, већ је проучавао и његову далеку прошлост. Његова научна разматрања о постанку и развоја насеља, у основи су и до данас остала прихваћена. В. Шакотић, *Никшић у књажевини (краљевини) Црној Гори*, Никшић 1996, 50-51.

³ Никола I Петровић Његош, *Аутобиографија, Мемоари, Путписи*, књига пета, Цетиње 1969, 460-465; В. Шакотић, н. д, 50-53; *Никшић* (монографија), Загреб 1972, 22-23,

⁴ В. Шакотић, н. д, 52-53.

попис становништва из 1879. показује да су у Никшићу живјеле „203 породице са 816 чељади“; мјесни лист *Оногошт* 1899. објављује „нужне статистичке податке“ по којима у граду живи 1.976 становника (мушких – 1.066, женских – 910, православној вјероисповјести припадало је 1.798, а муслиманској 151); трећи, посљедњи попис становника Књажевине из 1909. показује да је број становника Никшића износио 2.586, а по подацима за 1910. број становника је незнатно порастао – 2.871.⁵

Проширена и међународно призната Књажевина и дужи период жељеног мира донијели су мање од очекиваног учесницима ослободилачких ратова. Прије свега, није заустављено њихово даље сиромашење а пораст становништва довео је до убрзане диобе кућних заједница и стварања више породица са ситним земљишњим посједом који их није могао прехранити. Диоба земље у околини Никшића и других ослобођених мјеста, чије су најбоље парцеле припале књазу и главарима, није ријешила основне проблеме катунских и других беземљаша. Уз то честе су биле и мало родне и неродне године а као изразито неродне године забиљежене су: 1879, 1887, 1888, 1889, 1902, 1903, 1909, 1910, и 1911.

Све то је доводило до иселавања становништва из Црне Горе и Никшић није био изузетак у томе. Исто тако, Никшић са околином је насељаван породицама из других црногорских крајева и Херцеговине.⁶

Никшић је током опсаде тешко страдао, а неколико година касније ситуација није била много боља што се види из депеше министра унутрашњих дјела војводе Маша Врбице, упућене 30. XI 1882. Новаку Рамову Јововићу, који је тада био на челу никшићке општине: „Књажевска влада са великим незадовољством дознала је да се варош Никшић руши и пропада, да се готово сваку ноћ ваљају куће и носе дрва и тигле без икакве препреке власти.“ Управи општине Влада је наредила да обави детаљан попис и достави податке како би се што брже упутила једна комисија која ће предузети даљу истрагу и одговарајуће мјере. Незадовољна одговором општинске управе влада је упутила у Никшић свога изасланика војводу Ђура Церовића, члана Великог суда и Државног савјета, с налогом да заустави даље разарање кућа и друге незаконите радње. Војвода Церовић енергично се залагао за „поштовање реда и закона“, активно учествујући у припремним пословима за изградњу нове вароши, све до наименовања војводе Шака Петровића за гувернера никшићког округа 1884.⁷

⁵ Исто, 58-65; *Црна Гора* (монографија), Београд 1976, 781.

⁶ Видјети опширније: М. Сариф, *Никшићка област 1878–1918*, Београд 1997, 69-102; В. Шакотић, н. д., 69-85; Ж. Булајић, *Аграрни односи у Црној Гори (1878–1912)*, Титоград 1959, 37-63, 191-192.

⁷ В. Шакотић, н. д., 94-95.

Одмах по слобођењу Никшића књаз Никола се носио мишљу да на мјесто турске касабе, неуређене и добрим дијелом разрушене и прљаве, подигне нову варош која ће одговорити нарастајућим потребама становништва.⁸ Брз привредни и културни развитак Никшића није било могуће замислити без подизања нове вароши која је имала добар саобраћајно-географски положај и коју је окруживала плодна равница никшићког поља.

Пет година након Берлинског конгреса Никшић је добио регулациони план инжењера Јосипа Сладеа Шиловића, Трогиранина, који се уз одобрење аустроугарских власти одазвао књажевом позиву и готово у току читаве деценије пројектовао и надзирао изградњу низа значајних објеката у Црној Гори.

План Никшића урађен је у ренесансно-барокном стилу. Овим планом инжењер Јосип Сладе Шиловић је занемарио сву дотадашњу изградњу а развој града углавном предвидио у равници источно од градског бедема. Према економским приликама становништва које је насељавало и изграђивало нови град, планом је предвиђена приземна изградња или приземље са једним или највише два спрата. Планом је било предвиђено пет тргова, изградња подземне канализације за одвод површинске воде и изградња зелених површина са обавезним засађивањем дрвореда у свим улицама у граду као и у свим прилазним улицама у дужини од два до пет километара. У регулациони план унешени су затечени објекти, којих је било 185. Иако је Сладеов план предвиђао развој града до око 10.000 становника, по његовом систему развоја улица било је сасвим могуће, уз мање измјене, проширити град за више пута, а да у погледу саобраћајница и даље буде савремен. По овом регулационом плану Никшић се развијао све до 1941. а на његовим концепцијским основама заснивани су сви послеријатни урбанистички планови. Нови урбанистички план Никшић ће добити тек 1952.⁹

Нова варош, чији средишњи дио чини четвороугаони трг са шест улица које воде из њега, постаће све привлачнија за живот захваљујући и економском јачању. Изграђена је једним дијелом на старој турској вароши, а држава је поспјешила процес изградње нове вароши тако што је грађане који су добили земљиште за изградњу нових кућа ослободила плаћања пореза за десет година.¹⁰

Почетак градње Нове вароши у Никшићу привукао је многе зидаре и друге мајсторе који су дошли из Херцеговине, Боке Которске,

⁸ П. Шобајић, *Никшић – Оногит*, Београд 1938, репринт издање 1996, 125.

⁹ З. Ивановић, *Никшић – урбано-географска студија*, Београд 1973, 87-89; В. Шакотић, н. д, 99-100; *Никшић – регулациони план*, Загреб 1955.

¹⁰ П. Шобајић, н. д, 125-126.

Далмације, Италије и др. По жељи књаза Николе одређен је први март 1885. за насељавање нове вароши и тада је уприличено славље, а књаз је обишао Никшић почетком маја 1885. Приликом обиласка града књаз је посетио болницу, смјештену у згради некадашње турске војне болнице, војни стан и Нову варош. Видјевши у каквом је рушевном стању болница, књаз је наложио да се адаптира и набави неопходна опрема, за шта је било намијењено 4.000 фиорина. Такође је наложио да се темељито поправи војни стан, а изнио је идеју и о подизању велике саборне цркве.¹¹

Радови на оронулој згради болнице завршени су 1887. а свечано је отворена 11. децембра на рођендан књегиње Зорке, чије име је тада добила. Пријем болесника је отпочео тек 14. III 1888, да би 1909. болница поново била привремено затворена услед нових грађевинских радова када су „вотиране“ у народној скупштини потребне суме новца за поправку и грађење болница по свим важнијим мјестима Црне Горе.¹² Октобра 1912. формиран је пододбор Црвеног крста, а крајем исте године отворена су четири одјељења болнице за прихватање и лијечење рањеника који су долазили са фронта.¹³

Пораст становништва и економски развитак подстицали су даљу изградњу Никшића све до Балканских ратова даљу изградњу Никшића. Даљу изградњу тј. припремне радове за подизање нових улица и тргова, као и раније, углавном су изводили припадници војних батаљона. Изграђено је потпуно или дјелимично, четрнаест улица и источни кружни трг, који су оивичили саборна црква, књажев нови двор, црквена зграда, старо гробље и зелене површине. Без ужурбаности која је, пратила радове 1884/85. грађене су и квалитетније и љепше приземне куће, које су подизали појединачно или удружени трговци и занатлије, главари, а почетком XX вијека и повратници из иностранства.¹⁴

Крајем XIX вијека Никшић ће добити двије грађевине, које су у том времену биле најљепше грађевине у граду, а може се рећи да су то и данас. Године 1900. завршена је градња Саборне цркве а одмах до ње изграђен је и дворац, данас познат као Дворац краља Николе.¹⁵

¹¹ В. Шакотић, н. д, 106-107.

¹² Исто, 108-109; *Педесет година на престолу Црне Горе 1860–1910*, Цетиње 1910, 235.

¹³ ДАЦГ. Архивско одјељење Никшић (даље АОН), Из евиденције регистратура АОН.

¹⁴ В. Шакотић, н. д, 107-108.

¹⁵ Саборна црква је подигнута у славу црногорских и херцеговачких јунака погинулих „за вјеру и отечество у рату за вријеме од године 1875. до 1880.“ Саборну цркву пројектовао је Рус Михаило Михаилович Преображенски у византијском стилу, а мајстори су доведени из Боке, Корчуле и Италије. Црква је дуга 33 м, широка 23 м, висока до купеа (куполе) 23 м, а сама купола је висока 11 м. Звоник је висок 14,20 м и у њему је постављено пет звона. Унутрашњи простор захвата 395 м². Дворац

Град се водом снабдијевао из бунара у граду и са извора у Растоцима и Глибавцу. Уз постојеће бунаре изграђена су два нова 1886. Занимљиво је да се књаз Никола залагао за изградњу водовода који би у град довео воду са извора Јабланице у Никшићкој Жупи. Али, овај пројекат, стицајем околности, остаће само као добра замисао и тек ће 1931. бити изграђен водовод. Јавно освјетљење град ће добити 1899, а канализација за одвођење површинских вода биће грађена од 1906. до 1908. али ће њоме бити обухваћен само ужи дио Нове вароши.¹⁶

Значај Никшића, његов привредни развој и важне споне са сусједном Херцеговином определијиле су књазу Николу и његову владу да, уз помоћ жита и новца које је стизало из Русије, приступе што хитнијој изградњи значајних јавних објеката. Осим градње Саборне цркве и Дворца и подизања зграде основне школе, изузетна пажња поклоњена је изградњи колских путева и мостова на Зети како би Никшић имао квалитетну и поуздану саобраћајну везу са Подгорицом и другим важним центрима у Црној Гори. Колски пут од Подгорице до Даниловграда почет је 1885. а завршен 1886, док је пут од Даниловграда до Никшића, 32 км дужине, почет 1886. а завршен 1892. Пут Никшић – Жупа дужине 22 км, изграђен је 1901, док су два пута Никшић – Шавник 46 км дужине и Никшић – Грахово почети 1905. а завршени за вријеме Првог свјетског рата. Редовна поштанска линија дилижанским колима на релацији Цетиње – Ријека – Подгорица – Даниловград – Никшић уведена је 1895. а 1909. умјесто дилижанских кола уведен је аутомобилски саобраћај. Иако је изградњом ових колских путева значајно унапријеђена путна мрежа, путовало се прилично дуго: од Цетиња до Никшића 1912. путовање је трајало нешто више од седам сати.¹⁷

Изграђеним колским путем Никшић се преко Даниловграда повезао с Подгорицом а изградњом Царевог моста коначно је добијен сигуран прелаз преко јужног дијела Никшићког поља. Велике поплаве у Никшићком пољу стварале су језеро преко којег су људи и роба више мјесеци једино скелама могли прећи па је изградња моста на Зети испод Пријеспе било једино успјешно рјешење тога проблема. Подизање Царевог моста је био највећи грађевински подухват оног времена, толико тежак да је и војвода Петар Вукотић који „није имао вјеру у

краља Николе пројектовао је Јосип Сладе у ренесансном стилу а градњу су извели италијански мајстори, уз учешће домаћих мајстора ангажованих да изведу мање компликоване послове. М. Сарић, н. д, 108-110; Ч. Марковић Р. Вујичић, *Споменици културе Црне Горе*, Нови Сад 1997, 272-273.

¹⁶ В. Шакоћић, н. д, 109-110; З. Ивановић, *Градови – комунални центри Црне Горе*, Београд 1979, 56.

¹⁷ М. Сарић, н. д, 113; *Педесет ...*, 241, 243; Ж. Андријашевић, *Нација с грешком*, Цетиње 2004, 237.

остварење тога чудовишта“ само јавно изрекао оно што су многи тада мислили.¹⁸

Осим Царевог моста подигнут је и други мост на Зети 1888. – Вуков мост, преко којег води путни правац према Рисну и Требињу.¹⁹

Изградњом колских путева и мостова који су отворили и повезали Никшић са околином значајно је поспјешен економски развитак града. Статистички попис издатих дозвола за трговачке, занатске и кафанске радње за период од 1881. до 1902. указује да је у Никшићу било 501 радња, мада се оправдано претпоставља да их је радило свега око половина од наведеног броја. Године 1882. отворена је пилана у Горњем пољу што је био први занатско-индустријски погон у никшићком крају.²⁰

Оснивање Црногорске пиваре „Оногошт“ 1896. и Прве никшићке штедионице 1901. представљају зачетак индустријског и банковног капитала и, уједно, преломан корак у даљем развоју привреде и друштвених односа у Никшићу. Црногорску пивару „Оногошт“ основао је Вуко Кривокапић, који је неколико година радио у једној пивари у Сарајеву. Овај, за оно вријеме, ризичан пословни подухват подржао је Вуков отац Јанко, имућни домаћин, који му је дао своје имање, на коме је до почетка 1896. изграђена прва пивара у Црној Гори. Претходно су 1894. Кривокапићи, као одани пријатељи двора, тражили и добили сагласност књаза Николе за подизање „фабрике бире“ у Никшићу.²¹

Пиварска постројења набављена су у Трсту 1895. за 1.400 фиорина, а нешто касније 600 мањих и 20 већих буради и 4.000 пивских боца. Ангажован је стручни мајстор Фабијан Шегавчић, који је стручно знање стекао у Бечу, али како је пивара била саграђена на примитиван начин то је производња обављана ручним радом. Производња је унапријеђена када су у пивару у мају 1898. стигли из Прага два стручњака за производњу пива – Адолф Јанауш и Адолф Швекла. Њих је у Никшић упутио чешки публициста Јозеф Холечек, који је у рату 1876–1878. пратио црногорску војску и о њеном ратовању објављивао дописе у

¹⁸ Градња моста на Зети, по пројекту Јосипа Сладеа почела је 23. В 1894. мада су припремни радови, нередовни и извођени са прекидима почели раније 1889. Мост од тесаног камена, који је отворен за саобраћај 20. X 1894, дугачак је 269 м, висина му је 13 м, има 18 засвођених отвора и повезан је са путем према Никшићу земљаним насипом дужине 600 м у који су уграђена два отвора. Име је добио у знак захвалности руском цару Александру III (1881–1894) уз чију је финансијску помоћ мост и саграђен. У септембру 1895. преко моста у Никшић је стигла прва поштанска дилижана с путницима и пошиљкама са Цетиња и Подгорице. П. Шобајић, н. д, 112-114; М. Сарић, н. д, 113-118.

¹⁹ По књажевој жељи, мосту је дато име јунака Вука Мићуновћа. В. Шакотић, н. д, 112.

²⁰ М. Сарић, н. д, 195; *Никшић* (монографија), 62.

²¹ В. Шакотић, н. д, 147-148; ДАЦГ. АОН, ф. Пивара „Требјеса“ Никшић, фасц. Ц, О развоју пиварства у Црној Гори, док. бр. 35.

чешким листовима. Иако су се Црногорци у почетку тешко привикавали на укус пива које им је било „грко“, производња се постепено увећавала, дјелимично због унапријеђене технике производње пива, али и због одлуке књаза Николе да Кривокапићеву пивару ослободи плаћања таксе на произведено пиво, увозни материјал и опрему у периоду од десет година. Тешкоће у пословању пиваре натјерале су Вука Кривокапића да пивару прво претвори у удругу (1906–1907) а затим у акционарско друштво (1908–1909). Међутим, тада се распламсала борба између „праваша“ (оданих двору и влади) и „клубаша“ (присталица опозиционе Народне странке) што је Вука одредило да не прихвати као удионичаре у своју пивару „клубаше.“ Револтирани овим потезом седамнаест никшићких привредника 1908. одлучило је да оснују индустријско акционарско удружење и подигну модерну пивару, па ће нова пивара „Требјеса“ испоручити прве хектолитре пива тржишту у октобру 1911. У пословању међу пиварама настала је оштра борба, често прожета политичким мотивима, а као технички модернија „Требјеса“ је брзо превладала тржиштем и 1914. извозила је пиво у Албанију.²²

Први свјетски рат прекинуо је рад обје пиваре. Пивара „Оногошт“ је страдала у пожару 1914. и више није обнављала своју производњу, а пивара „Требјеса“ је прекинула производњу 1916. уласком окупаторских јединица.²³

У периоду од 1898. до 1908. основано је шест акционарских друштава, а зачетком банковног капитала сматра се оснивање Прве никшићке штедионице 1901, која ће 1914. промијенити име у Никшићка кредитна банка. Њен рад, иако значајан, није успио да зеленашењу зада осјетан ударац нити је ослободило сељака његових замки.²⁴ Ипак, оснивањем Никшићког трговачког акционарског друштва 1906. и његовим успјешним радом Никшић је у односу на остале црногорске градове донекле предњачио у развоју савремених капиталистичких односа у Црној Гори.²⁵

Привредни развој Никшића пратио је и просвјетно-културни развој. У никшићком крају прва школа отворена је у Петровићима 1861²⁶,

²² Исто, 150-152, 167-168; Исто.

²³ В. Шакотић, н. д, 168. Пивара „Требјеса“ ће тек 1927. покренути своју производњу. Средства уложена у обнову била су велика: у непокретностима у вриједности од 9.309.228 динара, у поједине дијелове машина у износу од око 3.000.000 динара, а знатна средства су уложена и у возни парк, посуђе, апарате и остали инвентар. Тиме је практично пивара „Требјеса“ наново изграђена. ДАЦГ. АОН, ф. Пивара „Требјеса“ Никшић, фасц. ХСVIII, 26. II 1945, док. бр. 257.

²⁴ В. Шакотић, н. д, 147, 169, 177; ДАЦГ. АОН, Из евиденције регистратура АОН.

²⁵ М. Ђуровић, *Новчани заводи у Црној Гори*, Цетиње 1959, 257.

²⁶ ДАЦГ. АОН, Из евиденције регистратура АОН.

а у Никшићу, ослобођеном од Турака, 1878. почеле су да раде двије основне школе: прва, у фебруару, Словенског добротворног одбора у Петровграду, за дјецу избјеглих херцеговачких породица током устанка 1875–1878, и друга, у септембру, коју је основала књажевска власт за дјецу вароши и околине. Школске 1885/86. отвара се женска основна школа у истој згради с мушком. Августа 1901. у Никшићу су 73 учитеља основали Црногорско учитељско удружење. Вођена је широка расправа о раду школа, односу неких капетана и мјесних школских надзорника према школама, о неопходној потреби контроле школских прихода који се „понегдје на личну корист употребљавају“, о оснивању учитељских и ђачких књижница, обиласку школа од стране окружних љекара итд. Према подацима који су приказани 1907/08. никшићка област је имала 29 школа, од којих је једна била женска, двије су биле у вароши, а 27 њих је било на селу. У школама је радило 39 учитеља а наставу је похађао 2.041 ученик (1.880 мушких и 161 женских).²⁷

Четворазредна гимназија у Никшићу почела је с радом 4. XII 1913, у приватној згради у данашњој улици Вука Мићуновића. Примљена су 94 ученика од 154 која су се пријавила, старости 10-15 година. Настава у Гимназији завршена је маја 1915. усљед ратних неприлика које су погодиле Црну Гору.²⁸

Настанак прве читаонице у Црној Гори, основане на Цетињу 1868, и читаоница које ће нешто касније бити основане у Подгорици, Бару и Никшићу, у вези су с развитком „славјанских и српских читаоница“, чије оснивање је почело након одржаног Свесловенског конгреса у Москви (1868) и Словенског конгреса у Прагу (1869), на којима су учествовали и представници из Црне Горе. Ови конгреси су, преко просвјетних и културних радника, иницирали развој словенске солидарности и традиције словенске културе преко оживљених и новооснованих читаоница.²⁹

Исте године кад је на Цетињу отворена прва књижара у Црној Гори (1879), у Никшићу је почела рад „књижара браће М. Шобајића.“ У априлу 1881. 46 грађана (највише трговци, занатлије и службеници) основало је Никшићку читаоницу. Браћа Шобајићи (Максим и Бекица) имали су великих заслуга за њено оснивање и рад. Напредном емигранту из Аустрије Нику Иванковићу је 1899. дозвољено да отвори књижару у Никшићу, а 1908. отвара књижару Шпиро Лаковић, која је радила и

²⁷ В. Шакотић, н. д, 197, 214; Ђ. Д. Пејовић, *Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852–1916*, Цетиње 1971, 105-106; Б. М. Ивановић, *Школе и образовање у Црној Гори јуче и данас*, Цетиње 1981, 41.

²⁸ *Деведесет година никшићке гимназије*, Никшић 2004, 36-37.

²⁹ В. Шакотић, н. д, 244.

1914.³⁰ Без обзира на проблеме у раду, ове књижаре су одиграле своју, иако нешто скромнију, улогу. Потреба друштва за књигом је указивала да се друштво у културном погледу кретало напријед иако не оним темпом који би био потребан.

Вијести о културним активностима на Цетињу стигле су и до Никшића гдје је средином јануара 1884. управа Друштва никшићке читаонице, по угледу на активности Цетињске читаонице, одлучила да оснује Позоришно друштво. Након 14 година рада и приказаних представа разних жанрова, Позоришно друштво је тихо престало с радом 28. IX 1898, када је на иницијативу људи окупљених у Друштву никшићке читаонице и редакције листа *Невесинје*, основано прво никшићко пјевачко друштво *Захумље*.³¹ Након изабране управе, надзорног одбора и умјетника, изабрана су четири добротвора и 21 члан – помагач који су унеколико материјално осигурали *Захумље*. Истовремено с хором рад почиње и позоришна секција *Захумља*.³² На иницијативу Сима Шобајића, Николе Лековића, Милана Маленице и других опозиционара, у Никшићу је 1906. основано Занатлијско-радничко удружење које је знатно допринијело успону и развоју позоришног живота у Никшићу. Захваљујући раду овог удружења у Никшићу је формиран први гудачки оркестар. Напоредни рад двије позоришне дружине дао је видан допринос развоју позоришне умјетности: представе су редовније, обogaћен је репертоар, већа пажња је поклањана избору и извођењу драмских дјела, а број извођача и гледалаца је осјетно порастао. Захуктали културни успон у Никшићу привремено су успорила политичка превирања из 1907, да би послје смиривања политичких страсти средином 1908, поново био настављен позоришни и културни рад. Избијањем Првог свјетског рата прекинут је рад *Захумља* јер се већина чланова друштва нашла на фронту и у аустроугарским логорима.³³

Због потребе да пропагандно и политички дјелује у сусједној Херцеговини, књаз је одлучио да у Никшићу, у коме се настанило доста избјеглог становништва управо из Херцеговине, покрене штампање листова. Уз то, не мање значајно било је то што је никшићка област бројала око 46.000 становника и што је од времена ослобођења од Турака за двије деценије доживјела запажен привредни и културни развитак. Књаз је разматрао предлог о покретању листа априла 1895. али је усљед финансијских и техничких проблема штампарија основана

³⁰ Д. Ђ. Пејовић, н. д, 216, 261-262.

³¹ Р. Тадић, *Магија траје. Никшићка позоришна повијест 1884–2006*, Никшић 2006, 13-21.

³² ДАЦГ. АОН, Из евиденција регистратура АОН.

³³ Р. Тадић, н. д, 31-32, 36; В. Шакотић, н. д, 300-301, 307.

тек 28. II 1898. Иако је технички била застарјела штампарија (донијета са Цетиња), била је прва штампарија основана у унутрашњости Црне Горе и представљала је веома значајан искорак у даљем процесу развоја културних прилика у Никшићу. Упоредо с припремом штампарије за рад приведено је крају организовање Акционарског друштва никшићке штампарије. Под уредништвом Стева В. Врчевића, искусног новинара и публицисте уредника листа *Дубровник*, од 1. V 1898. до априла 1899. излазио је недјељни лист за политику и књижевност *Невесинье*. Поред политичких чланака о животу српског становништва у Аустро-Угарској лист је објављивао и приповјетке, библиографске прегледе, домаће вијести и разне биљешке. Због политичке оштрине уперене против политике Аустро-Угарске, власт ове државе забрањује дистрибуцију *Невесинья* преко своје територије. Како је *Невесинье* највише било читано у Херцеговини онемогућавањем да се дистрибуира на територију Босне и Херцеговине, гдје је имао највише претплатника, лист је угашен и није излазио након априла 1899. До тада је изашло 38 бројева.

Одмах послје тога у мају 1899. у Никшићу је покренут други недјељни лист за политику и књижевност под именом *Оногошт*. Уредништво листа *Оногошт* било је исто као и код угашеног *Невесинья*. Чим је у листу почело објављивање нешто јачих критика на рачун политике Аустро-Угарске, ова држава је реаговала као и у случају листа *Невесинье*: забраном дистрибуције листа у Босни и Херцеговини. Услјед губитка тржишта на којем је имао највише претплатника, лист се 6. XII 1900. угасио након 80 изашлих бројева. Иако се понегдје тврди да је лист излазио и 1903, није пронађен ниједан примјерак овог листа објављен након 1900.³⁴

С Престанком излажења листова *Невесинье* и *Оногошт* није, међутим, замрло излажење листова у Никшићу. У измијењеној политичкој клими у Никшићу се појавио недјељни лист *Народна мисао*, будући орган демократског опозиционог покрета. Иницијатор обнове старе штампарије и покретања политичког листа био је др Јован Кујачић, новопостављени љекар у Никшићу, рођен у Нудолу крај Грахова. Убрзо су у састав редакције ушли истакнути представници друштвено-политичког и културног живота Никшића, међу њима и млади писац Симо Шобајић. Главни и одговорни уредник постаје Јован Јојо Николић који ће касније прећи на Цетиње да уређује режимски лист *Уставност* који је требао да буде „нека антитеза никшићкој Народној мисли.“ Први број *Народне мисли*, јединог листа који се декларисао као орган јавног мњења у Црној Гори, изашао је 3. IX 1906. Лист је штампан у тиражу од 1.000 примјерака и одмах је привукао велику пажњу читалаца својим

³⁴ В. Шакотић, н. д, 312-352; Ђ. Д. Пејовић, н. д, 244.

бритким коментарима на рачун политике књаза Николе коју је водио на унутрашњем плану. Демолирање штампарије 9. IV 1907. и друга насилна обустава излажења листа 9. IX 1907. ставиле су тачку на издавачку дјелатност недељних листова у Никшићу.

Репресивне мјере којима је прибјегао режим да би онемогућио излажење *Народне мисли* донијеле су врло лошу рекламу режиму и књазу Николи како у земљи тако и у иностранству. Иако је *Народна мисао* брзо нестала с јавне сцене ипак је прокрчила пут савременим либералним кретањима у црногорском друштву чиме је обезбиједила истакнуто мјесто у историји црногорске журналистике.³⁵

Nenad PEROŠEVIĆ

CHARACTER OF SOCIOECONOMIC AND CULTURAL DEVELOPMENT OF NIKŠIĆ DURING THE REIGN OF THE CROWN PRINCE (KING) NIKOLA

Summary

From the liberation in 1877 to the beginning of the World War I in 1914, Nikšić had undergone various changes in demographic, urbanistic, socioeconomic, educational and cultural development.

After the Congress of Berlin (1878) both recognized independence and allowed for territorial expansion of Montenegro, it was finally able to achieve faster economic and cultural development. Liberation of Nikšić on September 8th 1877 put an end to isolation of the town from the remote areas in its periphery – Lukovo and Župa Nikšićka, where Montenegro strengthened its position after the victory in the Battle of Grahovac in 1858. Even though the Muslim population was granted rights and safety by the crown prince Nikola I Petrović (1860–1918, king since 1910) majority of them decided to leave Nikšić. It is estimated that the town had between 3 and 4 thousand citizens in the pre-war period; on the first official census from 1879 it had only 816 citizens, and on the last census held in the Principality in 1909 it had 2.586 citizens.

Five years after the Congress of Berlin, Nikšić got the modern Regulatory Plan in the renaissance-baroque style which was drafted by engineer Josip Slade Šilović from Trogir. The new town was partly built on the territory of the Otoman old town, and with the aid from the state it got the square and several streets, while in 1900 it also got two representative edifices: Orthodox Cathedral Church and The

³⁵ Исто, 353-398; Исто, 244-245.

Castle, today known as King Nikola's Castle. Being aware of the importance of traffic infrastructure for further economic and cultural development of the town, the state expended efforts to build carriage roads connecting Nikšić with Danilovgrad, Podgorica, Cetinje, Šavnik, Grahovo and Župa Nikšićka. Namely on the road Nikšić – Danilovgrad, near the hamlet Prijespa, the Tzar's Bridge was constructed on the river Zeta in 1894. The bridge itself is considered to be the greatest architectural achievement of the era.

Founding of the Montenegrin brewery „Onogošt“ (1896) and The First Nikšićka Savings Bank (1901) laid the cornerstone for further growth of industrial and banking capital on the one hand, and a huge step forward for development of economy and social relations in Nikšić on the other. Between 1898 and 1908 six joint stock companies were founded. In 1906 Trading joint stock company of Nikšić was established, while in 1911 the town got the second brewery named „Trebjesa“. Bearing all the above in mind, it is clear why Nikšić assumed the leading role when development of modern capitalist relations in Montenegro is concerned.

Economic growth allowed for educational and cultural development as well. Before the World War I Nikšić had two primary schools and the Grammar school, with another 27 primary schools in its rural area. There were also numerous libraries and the Theater Company (1884) which was succeeded by the singing company Zahumlje (1898) and its drama club. Founding of the printing house in 1898 created favorable conditions for initiation of publishing activity and further cultural development in general. Even though weeklies like *Nevesinje*, *Onogošt* and *Narodna misao* were only published a short time, they made invaluable contribution to development of the publishing activity in Nikšić, while their significance in terms of spreading progressive thoughts and ideas on both cultural and political fields extended beyond the local limits.

Академик Зоран ЛАКИЋ*

ЦРНОГОРСКИ ГОСПОДАР У МЕМОАРИСТИЦИ

ABSTRACT: The text portrays the image and deeds of Montenegrin lord – Prince and King Nikola I Petrović.

KEY WORDS: The Lord, Montenegro, Cetinje, Prince, King

За почетак мога излагања – објаснићу зашто првог црногорског краља – називам господарем Црне Горе. На такво ословљавање првог човјека једне државе – наилазимо само у Црној Гори. Име Господар – означава да нема уобичајене дистанце – између њега и народа. Господар је уствари уважени домаћин куће. А Црна Гора тога времена је, управо, била као једно веће домаћинство.

Ако смо се разумјели – онда бих кренуо и у објашњење зашто сам рад структурирао на начин – како ћу га изложити.

Умјесто уводног дијела мога саопштења, инспирисан књигом *Овако су зборили Црногорци (2005)* покушавам да осмотрим вријеме црногорског Господара, и знамените личности тога времена који су конституисали особену филозофију – као поглед на свијет - мали и велики, успоставили нови етички кодекс, и били одговорни за судбину Црне Горе у прошлој будућности и будућој прошлости. Њих је створило Господарево вријеме и они су господарили тим временом.

Из тога угла осматрамо Господарево вријеме које је одиста дуго трајало – више од пола људскога вијека. Има, дакле, свој почетак, своје трајање и свој крај. Оно траје на начин како траје филозофија, обичаји, етика.

Једна црногорска мудрост каже - **свако вријеме има своје људе и сваки човјек има своје вријеме.**

Црногорски Господар је наслиједио од својих претходника – изузетно малу земљу која је тек требало да изгради државни апарат

* Аутор је редовни члан ЦАНУ.

и да се избори за међународни положај и признање. Имала је нешто више од 100.000 становника а захватала је простор мањи од 5.000 км². Није имала нити једног града – па се носила мишљу да изгради Даниловград, који би био будућа престоница Црне Горе. Мала земља са великим проблемима који су јој дошли као наслеђе немирне прошлости: ранија подјела на присталице протјераних гувернадура и оних који су и даље били привржени дугој традицији – уствари је била борба истока и запада за утицај на Црну Гору. Елементе тих противурјечности носио је са собом геостратегијски положај Црне Горе, па су они и данас видљиви као утакмица истока и запада, односно чијем ће се утицају Црна Гора – привољети. Подјеле су постојале и по основу сучељавања теократиста – традиционалиста и нових снага које су била под утицајем демократских токова тадашње Европе. И ове подјеле биле су оштре, као и све друго у овој малој балканској земљи на Медитерану. Доводиле су до буна и побуна, уствари увијек немира које су често биле и препрека ослободилачком покрету и ујединитељској идеји које су ишле упоредо – придобијајући своје приврженике. Стицајем историјских околности било је и генеацијских подјела. Мудрост да на млађе свијет остаје – одређивао је мјесто и једних и других.

Друга народна мудрост каже: **Ми смо се свадиле – прије него смо се и родиле**. Одиста наведени примјери говоре да је доста тога дошло у наслеђе. Господар ју је схватио и Црна Гора се носила и са таквим наслеђем. Унапређивала је своју државну организацију. Поклонила је велику пажњу просвјети. Оснивају се високе просвјетне установе, као Дјевојачки институт на Цетињу. Покреће се периодика. Политика широм отворених врата за странце и извањце – довела је до правог културно-просвјетног препорода Црне Горе.

Било је, такође, и неразумијевања. У записима његових савременика читамо да је Господар захтијевао да се тада говори „нашки“ у комуникацији нарочито са странцима, углавном, дипломатима. Данашњи „нашки језик“ има, дакле, своје раније корјене – нису га измислили наши иноватори у лингвистици; далеко је то од њихове интелектуалне снаге. У мемоарским записима Господаревих савременика појашњено је и зашто на Берлинском конгресу 1878. године није дошло до уједињења васколиког српства на овим нашим јужнословенским просторима, како се очекивало и у Србији, и у Црној Гори.

- Недаде Бизмарк – Господару, читамо запис једног званчника!

А наша диригована историографија је то оцијенила визионарством и успјехом - и једне и друге српске државе. Тек са данашње дистанце види се колико је тај чин удаљио једну од друге српске државе, без

обзира на уједињење 1918.године, што се, такође, дешавало и десило у вријеме Господара који је био и за и против тога чина, али не у исто вријеме.

И у даљем излагању држаћу се народне мудрости, рачунајући да је то синтеза животног искуства. **„Што хоће вријеме – то морају и људи!** - слиједећа је мудрост коју бих коментарисао. Није је било тешко схватити, али ју је било тешко слиједити. Црна Гора је у ово вријеме водила читаву серију ослободилачких ратова, углавном, врло успјешних, побједоносних. Поготово од времена Вељег рата 1876-1878. године па све до Балканских ратова 1912-1913. године. Вишеструко је увећала своју територију која је у вријеме уједињења 1918.године – износила око 13.000 км². Увећао се и број становника за 100%. Кажимо још да је Зетска бановина у претходној Југославији – са центром на Цетињу – била три пута већа од највеће Црне Горе као независне и међународно признате државе. И да је, на примјер Дубровник – са дугом државном традицијом прво дошао у границе историјске Црне Горе, па тек, потом матичне Хрватске.

Црна Гора Господара Николе уживала је велики углед. И њени непријатељи су је прихватили баш такву каква је. Или баш зато што је таква. Само тако се може објаснити онолика европска свита на крунисању за краља Николе I Петровића на Цетињу 1910.године.

Наведени допринос Господара није сагледан у довољној мјери, па ни вреднован у историографији. Посебно желимо да истакнемо да је имао умијеће да одвоји лично од оптег. Његови лични опоненти – нису морали истовремено бити и непријатељи Црне Горе, мада има и таквих примјера. Сјећам се разговора са једним стогодишњаком – нашим Американцем који је критиковао Господара – због неких неодмјерених изјава (Касно сте дошли добровољци из САД. Ми смо и без ваше помоћи - победили Турке у I Балканском рату!) Али кад је његов саговорник кренуо и сам да још оштрије и грубље критикује Господара, овај стогодишњак га је упозорио да је Господар – цар јунака! И ту је стављена тачка на сваки даљи разговор.

Опет ћу навести још једну народну мудрост: **Ако сам и рекао – нисам посјекао!**

Гријеше они списатељи који Господара гледају праволинијски - за сво вријеме његове дуге владавине Црном Гором. Његова личност је врло комплексна а негово понашање неконсеквантно – током дуге владавине. И то је разумљиво. На један начин размишља млади човјек, на други начин – човјек зрелих година, а на сасвим трећи начин човјек у поодмаклим годинама. То је историја потврдила – и прије и послје Господара. Сјетимо се духовитих ријечи Винстона Черчила: Замјерам

сваком младом човјеку што није комуниста и чудим се старим и иску-
сним људима како могу постати и остати комунисти.

Вратимо се свјечаностима проглашења Црне Горе за краљевину
1910.године.

Тај догађај су пропратили бројни записи странаца и извањаца.
Добро би било све то објединити. Јер ти исти странци, своје раније
квалификације тих догађаја, виде у кривом огледалу. Оно што су некада
вредновали као ослободилачко сада приказују као освајачко. Испољену
храброст у борби квалификују безмало као тероризам и злочин. При томе
се занемараује вјековни терор и злочин над нашим народом, објективно
описаном у нашој епској поезији, али и забиљежен у релевантној
документацији разновразне провинијенције.

Има, дакле, пуно разлога са нашег аспекта да на нови начин
промишљамо то вријеме и људе у њему, посебно главну личност –
Господара Црне Горе Никола I Петровића – Његоша. Тако ћемо се на-
слонити на оно што је наша наука већ учинила – организацијом великих
научних скупова у организацији ЦАНУ, након којих смо добили пет
књига који освјетљавају Црну Гору и Господара, његово вријеме,
живот и дјело. Уз наведено подсетићу и на сачуване записе Његове
уже породице, посебно за период док је био у егзилу. У широј верзији
саопштења наводим *ad literam* неке карактеристичне примјере, које
сам за ову прилику морао изоставити – због поштовања договореног
времена за излагање.

На крају желим да отворим једно по мени – врло занимљиво
питање: пренос посмртних остатака краљевског пара и њихове двије
кћери – из Италије у Црну Гору 1990.године. Тадашњи предсједник
Црне Горе – данас проф. др Бранко Костић дочекао их је ријечима:

Добро дошао Господаре!

Ове ријечи су ушле у историју познатог црногорског чојства.
На Цетињу се тога дана окупило неколико стотина хиљада грађана -
„сва Црна Гора“. Стекао се утисак да тада на дочеку нису били само
изнемогли старци и нејака дјеца. Сва остала Црна Гора је гробном
тишином, сјетом и поштовањем дочекала Господара. Разумљиво је
што је владала сјета, многи су се присјећали свакојаким успомена.
Али су у већини били они који су о Господару могли да сазнају само
из текстова, којих одавно није било позитивних – ни у новинарству,
нити у публицистици, нити у историографији. Питање се зато поставља
који су били мотиви њиховог присуства. Изостао је прави одговор, јер
није сачињена анкета, што се практикује у оваквим приликама. Макар
на најмањем могућем узорку. Како би данас помогао истраживачу, да
проникне у одговор - зашто су дошли. Приче памтиша и паметара, попут

мога стогодишњака – могле су дјелимично да изврше позитиван утицај. Овако можемо само да нагађамо: или нису ништа читали или не знају за њих. Слика када су стасити младићи у националној ношњи преузели ковчеге – краљевског пара - свакако је могла да изазивају емоције. Ријеч је о емоцијама – присутних које су неспорне. Али тиме нисмо добили одговор на постављено питање о мотивима њиховог доласка на Цетиње у оноликом броју.

У објашњењу тога феномена морао бих се послужити претпоставкама. То не приличи мојој струци – професионалног историчара, још мање моме звању универзитетског професора и академика, па ћу овдје ставити тачку на овај дио елаборације.

Господар је био врло образован; говорио је неколико европских језика. У својим мемоарима пише: у Француској сам учио близу четири године. Читао сам с вољом и бавио сам се много књижевношћу Француске. Њене класике сам прочитао и проучио. Мало сам се дивертисао... радији сам био учинити. Био је и даровит списатељ, о чему свједочи више ријеч народа, него ријеч критике. Цитирам: „**Кад збори – мед твори, а кад ради – драче сади!**“ Књижевна критика га је и хвалила и кудила. Сада га, ваљда, објективније вреднује. У сваком случају заузима боље мјесто од оног на којем се до сада налазио. Вјерујем у струку и хоћу да вјерујем у њему објективну оцјену.

Његова филозофија управљања Црном Гором почивала је на неколико премиса:

- Да није било турског јунаштва... ни ти Господаре не би био „цар јунака“.

- Црногорци немају већих злотвора од самих себе!“ (стр.65)

- Нека нас Руси љубе колико ми њих; Веће им љубави не тражимо!“

- Кукавица и прије смрти умре, а јунак и послвије смрти живи (118).

Црногорац је увијек господарио страхом – у рату.

Још за живота био је, тако да кажем, главни јунак многих мемоариста – домаћих и страних, да их не наводим. Људи који су знали да запажају и чији записи су поуздани свједоци оживјели су га у својим дјелима. Само ради илустрације подсјетићу на писање ондашње париске штампе која за Црну Гору каже да има „жестоко јунаштво и библијску простоту тог гордног маленог народа“. Мала Црна Гора игра „важну улогу у политици источне Европе“. Чланкописац закључује да јој све то обезбјеђује вјечито поштовање и дивљење Европе, а посебице Француске. Вјештина, такт и прегнуће коју њен Владар знаде развити... јасно су доказали да је достојан обожавања књаз Никола, велики

владалац“ (Глас Црногорца 9.01.1910). Коначно објављена су и његова дјела, па се употпунила слика онога што је стварао, како је управљао Црном Гором и каква је његова оставштина – данас. Најзад ЦАНУ је организовала два међународна научна скупа и објавила зборнике радова у 5. књига. Све нам то даје за право да оцијенимо да је било одиста мало таквих личности под овом капом небеском.

Био је личност која је на прави начин изразила своје вријеме. Видјели смо да је у неким сегментима ишла и испод свога времена. Није његова визија Црне Горе и околине била праволинијска. Ни његови моћнији савременици нису имали такву визију. Вријеме је било прекретничко – то се не смије занемарити у оцјени онога што је са Црном Гором остварио.

Са противницима у земљи није био њежан. Спољашњег непријатеља је цијенио по јунаштву. Добро су упамћене његове ријечи упућене заробљеним Арнаутима у Вељем рату (1876-1878) да не би желио да их опет зароби. Тада би са њима поступио као са непријатељима – а сада их ослобађа као јунаке. Тај однос су многи цијенили. Отуда је имао бројна признања и одликовања. И наравно – поштовања што се видјело и кроз велики број званичника на свечаном проглашењу њега за краља а Црне Горе у Краљевину 1910.године.

И да закључим излагање оцјеном да Господар није бирао вријеме – у којем ће живјети и дјеловати, бити на челу Црне Горе тако дуго. Али је бирао пут којим је она корачала у том времену, што није било – ни лако, нити једноставно, јер је на дугом путу било доста – чак судбинских раскрсница. Историјски процеси су, углавном, потврђивали његова одређења. Два су била најбитнија и за њега и за Црну Гору: ослобођење и уједињење. Није увијек истрајавао на пронађеним рјешењима. При томе мислимо на његов однос према уједињењу 1918. године. Прво је био за и тако слиједио интеграционе процесе на европској сцени. По принципу *pro domo sua* на крају се определио за независну Црну Гору, чиме би обезбиједио и своје мјесто и своје првенство. Ако би тај његов став цијенили са садашње дистанце – могло би се рећи да је ишао и испред свога времена.

На унутрашњем плану, међутим, закаснио је са процесом демократизације своје земље; Црна Гора је остала као посљедња земља Европе, која је увела парламентаризам и то санкционисала Уставом тек 1905.године. У том првом уставу земље – није ни наговјештено проглашење краљевине до ког је дошло 1910.године, само пет година након усвајања првог Устава.

И сасвим на крају да кажем да се нисам случајно определио за ову необичну структуру саопштења. Хтио сам да нагласим да

су Господареви политички потези – углавном, ослоњени на богату традицију народа и да су слиједили народну филозофију. Историјско искуство нас учи да је тешко бити на челу Црне Горе макар и једну годину – без те филозофије и народне етике. А господар је владао Црном Гором – око 60 година.

Zoran LAKIĆ, Academician

THE MONTENEGRIN LORD IN MEMOIR LITERATURE

Summary

The article brings the portrait of Nikola Petrović I, Montenegrin sovereign since 1860 and until its end, when it was decided that the Montenegro should unite with Serbia on the way of their final unification with the other Yugoslav nations and countries. There was no other way in these times; neither had been suggested by anyone. Its first joint title had been The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, while since the proclamation of the first Constitution in 1921 - the state was named The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. That name had been also changed in Kingdom of Yugoslavia, which was confirmed in Constitution of 1931. The structure of article is rather unusual. Its parts are based on the heritage of people's wisdom, summarized in chosen thoughts and sentences: Every man has its time; We fought – even before we were born; What time wants – that people must; Even if I said – I didn't cut; When he speaks – he makes the honey, while when he works – he plants the thorns.

Hatice ORUÇ*

PUTOVANJE KNJAZA NIKOLE I AHMED DŽEVAD-PAŠE
CRNOM GOROM I PUTOPIS AHMED DŽEVAD-PAŠE O
CRNOJ GORI (1884. GODINE)

ABSTRACT: *The paper describes the report of the ambassador of the Ottoman Empire in Cetinje, Ahmed Dzevad Pasha, who accompanied the Prince Nikola on his journey throughout Montenegro. This journey was accomplished during May and June of 1884, some six years after Montenegro gained its independence at the Congress of Berlin. This report shows some interesting and picturesque descriptions of Montenegro in those times.*

KEY WORDS: *Ahmed Dzevad Pasha, King Nikola, Montenegro, report from journey.*

1879. godine u Cetinju je otvorena prva Osmanska ambasada u Crnoj Gori. *Glas crnogorca* koji je izašao 27. novembra 1879. objavljuje vijest o posjeti prvog Osmanskog ambasadora Halid-bega Knjazu Nikoli, te prenosi kako je ambasador Knjazu predao akreditivna pisma.¹ Halid-begovu ambasadorsku poziciju (1879-1881) u Cetinju preuzima Riza-beg (1881- 1884), te konačno 20. Februara 1884. na ovaj polažaj dolazi Ahmed Dževad-paša. Mandat Dževad-Paše kao ambasadora Crne Gore traje do 31. jula 1888. godine.²

Ahmed Dževad-paša koji je rođen 1850/1851. godine, na poziciju ambasadora dolazi kao vrlo mlad diplomata, sa samo 34 godine. Uprkos svojim godinama Ahmed Dževa Paša je prije ovoga mandata također zauzimao vr-

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü (Univerzitet u Ankarı, Fakultet za jezik, povijest i geografiju, Odsjek za povijest).

¹ Živko M. Andrijašević – Šerbo Rastoder, *Crna Gora i velike sile*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica 2006, str. 55.

² *2 numaralı Sicil-i Ahval Defteri*, İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA, DH SAİD), fol. 503 (str. 1006).

lo odgovorne pozicije. 9. marta 1871. godine je diplomirao na Vojnoj Akademiji te je nakon toga radio u vojsci, gdje je za službovanja stekao visoke činove i zvanja. Pored toga sudjelovao je u komisiji za određivanje granica u Srbiji, Grčkoj, Rusiji i Iranu.³ Čini se da nije slučajnost što je za ambasadora u Crnoj Gori bio postavljen Ahmed Dževad-paša, kao državni dužnosnik koji je veoma dobro razumijevao pitanje granica, i koji je i sam sudjelovao u njihovu određivanju, i to upravo u periodu kada je pitanje granica Crne Gore bilo još otvoreno i kada su se o tom pitanju vodili pregovori.

Nedugo po postavljenju Ahmed Dževad-paše na poziciju Osmanskog ambasadora u Cetinju, Crnogorski Knjaza Nikola I. Petrović ga poziva da mu se pridruži na putovanju po zemlji. U telegrafu koje je Ahmed Dževad-paša poslao Ministarstvu Osmanskih vanjskih poslova, on obavještava da će putovanje početi 18. maja 1884. te traži da mu se odobri kredit koji će moći da podmiri dugove putovanja, što Vlada odobrava.⁴ Kao što je spomenuto u telegrafu Ahmeda Dževad-paše ovo putovanje počinje 18. maja 1884. godine u Cetinju a završava se 10 Juna iste godine opet u Cetinju. Ahmed Dževad-paša je u putopisu zabilježio sve što je vidio na ovom putovanju koje je trajalo 29 dana te je jedan primjerak putopisa poslao Sultanu II. Abdulhamidu. Na kraju putopisa od 20 stranica nalazi se upisan datum 3 Juli 1884. godine i pečat Ahmed Dževad-paše.

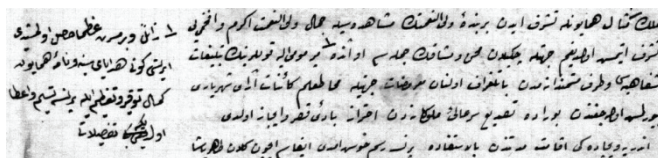
Ovaj putopis sačuvan je u dva primjerka u Osmanskom arhivu Državnih Arhiva Predsjedništva vlade RT (T.C Devlet Başbakanlık Arşivleri Osmanlı Arşivi), u kolekciji Yildiz Esas Evraki pod red. br. 46/115 (u daljem tekstu oznaka YEE. 46/15) i drugi u istoj kolekciji pod red. br. 86/87 (u daljem tekstu oznaka YEE. 86/87). Iščitavši i usporedivši oba primjerka, utvrdili smo da dokument YEE. 46/115 predstavlja skicu, a dokument YEE. 86/87 ispravku originala.

Korekcije na tekstu u dokumentu YEE. 46/115 uočljive su kroz napomene, tako što su na tekstu povučene linije ka marginama na kojim su unesene napomene ili su dodati brojevi. Korekciju na margini stranice uočili smo na drugom primjerku dokumenta označenog kao YEE. 86/87. Radi lakšeg razumijevanja ukazujemo na sljedeći primjer:

³ Isto.

⁴ İstanbul Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivleri, *İrade Hariciye, IHR 293 / 18488.*

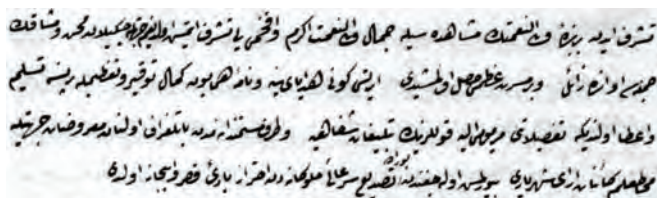
YEE.46/115, str. 6

melek-misâl-i hümayûnla teşerrûf iden bir bende-i veliyü'n-ni'metin müşâhedesiyle cemâl-i veliyü'n-ni'met-i ekrem ve efhâmiyi teşerrûf itmiş olduğum cihetle çekilen mihen ve meşâkkın cümlesi o anda (1) mir-i mûmâ ileyh kullarının tebligât-ı şifâhiyyesi ve taraf-ı müstehdânemden bâ-telgrâf olunan ma'rûzât cihetiyle muhât-i ilm-i kâ'inât-ârâ-yı şehriyârî buyurulmuş olacağından burada tasdî'-i sırr-i 'âlî-i mülûkânenen ihtirâz bâdi-i kasr ve îcâz oldu.

(1) zâ'il ve bir meserret-i uzmâ hâsıl olmuşıdi. İrtesi günü hedâyâ-yı seniyye ve nâme-i hümayûn kemâl-i tevkîr ve ta'zîmle prense teslîm ve i'tâ olundu ki tafsilâtı

YEE. 86/87, str.4

teşerrûf iden bir bende-i veliyü'n-ni'metin müşâhedesiyle cemâl-i veliyü'n-ni'met-i ekrem ve efhâmiyi teşerrûf itmiş olduğum cihetle çekilen mihen ve meşâkkın cümlesi o anda zâ'il ve bir meserret-i uzmâ hâsıl olmuşıdi. İrtesi günü hedâyâ-yı seniyye ve nâme-i hümayûn kemâl-i tevkîr ve ta'zîmle prense teslîm ve i'tâ olundu ki tafsilâtı mir-i mûmâ ileyhe kullarının tebligât-ı şifâhiyye ve taraf-ı müstehdânemden bâ-telgrâf olunan ma'rûzât cihetiyle muhât-i ilm-i kâ'inât-ârâ-yı şehriyârî buyurulmuş olacağından burada tasdî'-i sırr-i 'âlî-i mülûkânenen ihtirâz bâdi-i kasr ve îcâz oldu.

Jedna od razlika između ova dva primjerka je u tome što se na prvoj i zadnjoj stranici dokumenta pod red. br. YEE. 86/87 nalazi pečat Ahmed Dževad-paše. Na dokumentu pod brojem YEE. 46/115 nema pečata. Pored toga,

u gornjem lijevom uglu dokumenta pod rednim brojem YEE. 86/87 ima memoranduma Ambasade u Cetinju. U vezi s dokumentom YEE. 46/115, valja istaći da je najvjerojatnije prilikom spajanja stranica ili ukoričavanja došlo do remećenja reda stranica.⁵ Primjerak koji mi ovdje koristimo kao primarni izvor je primjerak YEE. 86/87, autograf koji je s pečatom autora predat sultanu.

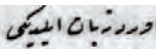
Ahmed Dževad-paša je u svom putopisu prvenstveno opisivao pravac kretanja, klimatske i geografske karakteristike mjesta u koja su dolazili, ljude s kojima su se susretali, te stvari koje su doživjeli prilikom putovanja. Nakon opisa putovanja on daje opće podatke o Crnoj Gori: putevima, poljoprivrednoj proizvodnji, životu u ruralnoj i urbanoj sredini, administraciji, vojsci, poziciji muškaraca i žena u društvu, odnosima Knjaza sa narodom, vidovima društvene zabave i sličnim pitanjima. U Putopisu su zastupljene i zabilješke o odnosima Crne Gore sa Rusijom i Austrijom.

Putovanje po Crnoj Gori:

Cetinje – Plamenica: Putovanje počinje u nedjelju, 18. maja 1884. godine. Ahmed-paša i Knjaz Nikola istim kolima iz Cetinja odlaze u Rijeku, a zatim malim brodom odlaze do Plamenice. Ovo se mjesto prema riječima Ahmed Dževad-paše nalazi na pola sata udaljenosti od jezera, ali se do Pla-

⁵ Primjerak pod red. br. YEE. 46/115 objavio je Mehmet Mercan u latiničnoj transkripciji i sa uspostavljenim poretком stranica: Mehmet Mercan, "Sadriâzam Ahmed Paşa'nın Karadağ Seyahatnamesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 102/ Haziran 1996, 141-166. U ovom objavljenom članku prisutne su mjestimične greške u čitanju, ili se uviđa da je preskočen redak. Primjerice:

Bilješka (YEE 46/115, str.1) je pročitana kao "izhârîna" (M. Mercan, nav. rad., str. 146), ispravno bi bilo pročitati "iddihârîna".

Bilješka (YEE 46/115, str.1) je pročitana kao "ve redd-i zebân eylediği" (M. Mercan, nav. rad., str. 146), ispravno čitanje bi trebalo biti "vird-i zebân eylediği".

Bilješka (YEE 46/115, str.2) je pročitana kao "ça?l-ı ibrâz-ı meserret etmişlerdir" (M. Mercan, nav. rad., str. 147), a ispravno čitanje bi trebalo biti "ca?lî ibrâz-ı meserret itmişlerdir".

Bilješka (YEE 46/115, str.16) je pročitana kao "Sizi Zaten vadisi gibi" (M. Mercan, nav. rad., str. 161), ispravno čitanje bi trebalo biti "Sizin Zeta vadisi gibi".

Bilješka (YEE 46/115, str.10) je pročitana kao "mehekk-i imtihâna vurduğundan Bar kulları gibi bu cihet-i muhârebelerinde cümleyi şecâ'at" (M. Mercan, nav. rad., str. 155). **Ovdje je preskočen redak. Ispravno čitanje bi trebalo biti:** "mehekk-i imtihâna urdiğundan Bar muhâfızı [olub] ism [ve] mahal-i ikâmetini tahkik idemediğim mîr-alây ile Nikşiç müdâfi?-i hakikisi olan mûmâileyh Hâcî Nuri Beğ kulları gibi bu cihet muhârebelerinde cümleyi şecâ'at".

menice može doći brodićem preko istoimene rijeke. Od samog početka putovanja, Knjaz Nikola ukazuje na pravi cilj ovoga putovanja. Na pola sata udaljenosti od mjesta gdje se sastaju rijeka i jezero Knjaz pokazujući na neka stabla koja plutala na vodi kaže ovako:

“Nekad je ovdje bilo kopno, a sada stvaranjem jezera to kopno potopljeno. Ukoliko bi se korito rijeke Bojane proširilo, jezero bi se povuklo, i ovo bi područje bilo pogodno za poljoprivredu. Dan kada njegovo Veličanstvo Osmanski Sultan dozvoli da se rijeka Bojana proširi, biće dan sreće za Crnu Goru i pokazatelj goleme sultanove blagonaklonosti.” Ahmed Dževad-paša pored ovoga, ističe kako je Knjaz neprestano navodio na razgovor o pitanju Bojane.

Plamenica - Podgorica: Iz Plamenice se krenulo kojijma te su u roku od četiri sata stigli do Podgorice. Još dok su oni bili na pola puta, jedna grupa lokalnog stanovništva koja je imala konje, kajmakam kasabe Bekir-beg te jedan bataljon vojske su krenuli u svečani doček Knjaza Nikole. Knjaz je izvršio smotru i uzeo dobrovoljce. Kad su se približili kasabi, muslimanski i nemuslimanski puk je priredio svečani doček. Kada su prolazili pored kule, iz nje je pucano iz topova te je sav narod, žene, starci, djeca koji bijahu ostali u kasabi, izađoše na ulice, tako da su se jedva probili do štaba. Ahmed Dževad-paša kaže da su u čitavoj Crnoj Gori postojala dva šatora koja su pripadala Knjazu Nikoli, i da je on sam prije polaska na ovo putovanje, preko Uprave za spoljne poslove Crne Gore, obezbjedio šest šatora od Osmanskog vojnog zapovijedništva u Skadru. Ahmed Dževad-paša za ova dva Knjazova čadora navodi da ih je osobno kupio u Parizu u nekoj prodavnici putne opreme, te da su –iako prostrani- to bili stari, korišteni čadori. Knjaz je sam boravio u jednom od svojih šatora, a drugi je šator prepustio Ahmed Dževad-paši. U ostalih šest šatora su smješteni ministri, vojvode i sluge. Za to vrijeme, ljudi iz kasabe su u grupama dolazili u prostor gdje su postavljeni šatori te su čekali na nogama.

Sakupljeni su svi stolovi iz kasabe te je pripremljena trpeza duž čitavog mejdana. Na trpezi je, prema riječima Ahmed Dževad-paše, bilo postavljeno pečenje od ovčijeg ili janječeg mesa sa ražnja, isto kao što je običaj u Albaniji, te vrčevi jogurta, vina, sir i kukuruzni hljeb. U vrijeme objeda oko stotinjak uglednika je zauzelo svoja mjesta za stolom, te su svi izvadili svoje noževe iz pojasa, čime su rezali komade pečenja, da bi ga potom trgali rukama. Izgleda da se Ahmed Dževad-paši pečenje nije dopadalo: “Iako se ovo zvalo pečenje, pored toga što je bilo napola sirovo, za vrijeme kuhanja nije bilo dovoljno izloženo vatri, tako da je iz njega počela curiti tekućina koja se zadržala u mišićima, i okolo se počeo širiti težak miris”.

Knjaz je za trpezom Ahmed Dževad-pašu postavio na svoju desnu stranu, a na svoju ljevu stranu Grčkog ambasadora koji ih je pratio do Podgorice, odakle je dalje trebao nastaviti za Skadar. Nakon jela Knjaz je ustao

i održao zdravicu Osmanskom sultanu, te je od prisutnih tražio da mu nazdrave. Svi prisutni za trpezom, a i preko hiljadu ljudi okupljenih na mejdanu u jedan glas su uzviknuli: “živio Gazi Ahdulhamid Han, živio Osmanski sultan”. Ahmed Dževad-paša se Knjazu zahvalio za zdravicu, te je i on održao zdravicu za Knjaza. Ahmed Dževad-paša je kao znak ispoljavanja veselja tumačio gest noćnog paljenja baklji na okolnim brdima, te paljenja svijeća na tvrđavi, i smatrao je to dijelom protokola. Kako je kasnije raspitao i istražio, došao je do saznanja da je muslimansko stanovništvo došlo na svečani doček pod prijeljnom i prisilom kajmakama Bekir-bega. On je pod prisilom žandara okupio narod iz hanova i dućana, te im je uprijetio šta imaju činiti i govoriti. Narod je u strahu od zlodjela Bekir-bega priredio cijelu ovu “priredbu sreće”.

Sutradan, znači u ponedjeljak ujutro Knjaz je saopćio Ahmed Dževad-paši kako je oštro upozorio kajmakama Bekir-bega da sazove muslimansko pučanstvo Podgorice, da se prema njima odnosi blago i usrdno, te ih pozvao na suživot sa kršćanskim narodom. Potom je Ahmed Dževad-paša odgovorio slijedeće: “Izbjegavam i ne bih nikako želio da se mješam u vaše unutrašnje poslove, međutim budući da okrutno ponašanje Bekir-bega istinski loše utiče na muslimansko stanovništvo i pogotovo na useljenike, ja ne mogu a da vam ne skrenem pažnju na to. “

Knjaza su se dojmile ove riječi Ahmeda Dževad-paše, te je neposredno po povratku sa putovanja Bekir-bega razriješio dužnosti, i o tome obavijestio Ahmed Dževad-pašu. Ahmed-paša ističe kako je Bekir-beg prema muslimanskom narodu bio krajnje nemilosrdan i neprijateljski raspoložen, tako da je za narod njegova smjena značila veliko olakšanje.

Podgorica - Lijeva Rijeka: U ponedjeljak, 19. maja 1884. krenuli su iz Podgorice, te su nakon 12 sati putovanja stigli u Lijevu Rijeku, rodno selo Gavra Vukovića, Crnogorskog ambasadora u Istanbulu. Ovdje su se sastali sa ocem i braćom Gavra Vukovića. Ahmed Dževad-paša navodi kako se putovalo strahovito strmim i neprohodnim putevima i prolazima, i premda je očekivao da 200 vojnika iz Knjazove pješadije ostane negdje na putu, Ahmed-paša s čuđenjem navodi kako se ni na momenat nisu razdvajali od Knjaza. Ahmed Dževad-paša također piše i o čistoći rijeke Morače, navodeći kako se čak i na dubini od 5-6 metara mogu vidjeti kamenčići kako blistaju, kako su veličanstvene visoke i strme planine, kako zvuci rijeke daju čovjeku prijatan osjećaj. U blizinu sela Diosa su prošli preko mosta, te nakon toga u roku od 8 sati su prešli na drugu stranu planine i idući rijekom Livom došli su u selo Lijeva Rijeka.

Lijeva Rijeka - Andrijevica: U utorak, 20. maja 1884., nakon otprilike 14 sati putovanja, tek nakon zalaska sunca, stiglo se u Andrijevice. Mada put kao onaj prošli dan nije bio strm, putovanje je ipak trajalo satima. Uz

to, svi su bili vidno potreseni jer je jedan od stražara pao u potok i zbog udara u kamen izgubio život.

Kada su stigli u Andrijevicu, tu ih je dočekaio sultanov lični izaslanik Islam-beg, koji je za Knjaza donio poklone i pismo od sultana, što će mu biti uručeno već narednog dana. Za vrijeme boravka u Andrijevici Ahmed Dževad-paša je našao priliku da ode u Berane i da tamo obiđe Osmanski vojni štab. U noći kad se vratio u Andrijevicu, Ahmed Dževad-paša je sa Knjazom Nikolom ponovno pregovarao oko granica. Ahmed Dževad-paša piše da je Knjaz Nikola nakon ovog razgovora smekšao, te da je čak pristao na dogovor, da bi se predomislio nakon odlaska u svoj šator i razgovora sa ministri- ma. Kada se Knjaz vratio u šator Ahmed Dževad-paše, rekao je da će biti bolje da se o ovome raspravlja kada se vrate u Cetinje. Može se primjetiti da su oni vodili jako ozbiljan razgovor na temu granica. U ovim razgovorima se posebno podcrtava važnost rijeke Bojane za razvoj i prosperitet Crne Gore.

Andrijevica - Kolašin: U petak 23. maja 1884. kreće se iz Andrijevi- ce i dolazi se u Kolašin. Uprkos činjenici da je bio skoro kraj mjeseca maja snijeg još nije bio okopnio. Za Kolašin Paša kaže slijedeće: “ ja sam mislio da je Kolašin kasaba, međutim to je selo sa 70 ili 80 kuća. Naročito zbog odlaska velikog broja muslimanskih domaćinstava ovo se naselje urušilo. U ča- dorima postavljenim uz kasarnu provelo se par dana. ”

Paša za vrijeme svog boravka u Kolašinu je učestvovao u lovu u obli- žnjim planinama. Ujutro mu je Knjaz poslao jedan handžar, jednu pušku i je- dan revolver i poručio mu da se spremi. Za taj dan je bio organizovan lov u obližnjim planinama. Prethodnu noć je poslato u planine 200 ljudi, koji su kada Knjaz i njegova pratnja dođu, trebali svirati u rog ili trube, ili ispuštati zvukove kako bi preplašili životinje te ih tako potjerali prema lovcima. Ka- ko je Ahmed-paši uobičajeni odlazak u lov prezentirao Knjaz, lovci su se tre- bali zakloniti za stabla, i pokušati loviti preplašenu divljač. Ako životinju ne sustigne zrno iz lovačke puške, onda će se koristiti revolver i handžar. Lov se odvijao prema Knjazovom planu. Ahmed Dževad-paša koji je prvi put u životu učestvovao u takvom lovu u svom Putopisu veoma živo predstavlja ovaj događaj.

Za vrijeme boravka u Kolašinu Paša se susreo sa lokalnim musliman- skim stanovništvom i uložio napore da riješi neke njihove probleme, te iz- vršio povrat muslimanskih posjeda koje su Crnogorci bili nasilno oteli. Jed- nog jutra je otišao na sabah namaz u džamiju, kamo je pozvao i lokalno mu- slimansko stanovništvo. No, kako je vidio da su se urušili džamijski luko- vi i svodovi, kako je džamija sasvim oronula, kako su u njoj gnijezda svile sove i vrane, ni za vrijeme molitve nije uspio zadržati suze. Nakon molitve, Ahmed-paša je u ime sultana dao dovoljno novca za obnovu i rekonstrukciju džamije, te novca koji se imao podijeliti sirotinji i ratnoj siročadi.

Kolašin-Žabljak: Domalo nakon polaska za Kolašin počela je kiša, tako da su nakon dugačkog putovanja po kiši stigli do Žabljaka. Na tom mjestu se odvijala borba Hafiz-paše i Crnogoraca, gdje su Crnogorci doživjeli poraz. Zbog toga Ahmed Dževad-paša nije bio pozvan da sutradan posjetiti poprište sukoba. Kad se vraćao, okupili su se Crnogorci koji su bili sudionici ove borbe, te se Knjaz upustio u raspravu sa njima. Čula se neopisiva buka i galama.

Nakon večere pod kišom, Ahmed Dževad-paša se malo odmakao od trpeze, kako bi bolje upoznao običaje Crnogoraca. Nakon što je stotinjak ljudi koji su objedovali s Knjazom ustalo iza trpeze, još isto toliko ih je prišlo trpezi. Kad su ovi završili sa objedom, ustupili su mjesto zemljacima koji još nisu bili jeli. Kako je bilo jasno da četrdesetak na ražnju pečenih janjaca neće biti dovoljno da nahrani četrdeset –petsto osoba, već nakon druge grupe ljudi za trpezom su se morali zadovoljiti ostacima pečenja, te s malo jogurta i hljeba. I za svake smjene za trpezom, preko muških glava, žene su se borile da dođu do ostataka hrane, kako bi ih odnijeli u hlad, gdje su ostavili uplakanu gladnu i golu djetetu. Kad su se svi razišli, Ahmed Dževad-paša je pogledao trpezu na kojoj nije ostao ni zalogaj hljeba, a posude u kojim je hrana stajala bile su toliko očišćene, kao da su bile oprane.

Ono što je Ahmed Dževad-pašu je prizor ovog objeda ostavio u šoku. Žene koje su bile malo sretnije ili koje su preko supruga za trpezom uspjele ujangmiti malo hrane bile su sasvim sretno, i pokušavale su sakriti hranu u svoje torbe, kako ju niko ne bi vidio i tražio. Činilo se da ljudima za trpezom nisu bile dovoljne dvije ruke, već su se na sve načine trudili da dograbe što više hrane. Pred ovim prizorom Ahmed Dževad-paša je mogao zaključiti: “Na osnovu ovih neobičnih prizora, postaje jasno da ovaj narod siromaštvo obilježava više negoli divlji ili nomadski karakter, po čemu su postali poznati. Ako jedanput u godini uspiju ugledati komad mesa pred sobom, smatraju se najsretnijim ljudima”.

Žabljak –Piva: U četvrtak, 29. maja 1884. godine se iz Kolašina otišlo u Pišće i tu su postavljeni šatori. Sutradan se došlo u selo Goransko koje je bilo središte oblasti Piva. Na putu se prešlo preko prilično duboke i široke rijeke Pive, koju nije bilo moguće prijeći na konjima, tako da se prelazilo skelama nazvanim “vargel”.

Ahmed Dževad-paša navodi kako je Knjaz imao fobiju od vode, tako da je prilikom prelaska preko jezera i rijeke pored njega uvijek morao biti pojas za spasavanje, te da mu je prilikom prelaska rijeke Pive lični sluga bio stavio pojas za spasavanje.

Nakon što su prešli rijeku, Knjaz je izuo čizme, skinuo čarape, košulju, kalpak, i poskidao štit, oružje i znamenje, zapregao je rukave, i kazao “Hajmo se bacati kamenom, da vidimo ko bolje cilja”, i nakon što je uzeo je-

dan masivan kamen, otrčao do jedne tačke i bacio kamen. I ostali su uradili kao i on. Ahmed Dževad-paša je, kako ne bi uvrijedio Knjaza, sudjelovao u ovoj igri, premda nije skidao odjeću. Također, sve što se zbivalo promatrao je sa velikim čuđenjem.

Sutradan je Knjaz Nikola (petak, 30. maja 1884. godine) otišao u Manastir Pivu, koji se smatra jednim od najstarijih Crnogorskih vjerskih svetišta. Zidovi manastira oštećeni za vrijeme vojnih sukoba sada su bili obnovljeni, tako da je tom prilikom Knjaz Nikola zvanično otvorio restaurirani objekat.

Piva- Nikšić: Drugog juna 1884. godine krenulo se za Nikšić.⁶ Ahmed Dževad-paša je išao brže, kako bi izbjegao da skupa sa Knjazom uđe u Nikšić, te i pored svih poteškoća pokazao kako nastaviti s putovanjem, te je put koji se obično pređe za jedanaest sati uspio prevaliti za sedam sati. Knjaz je uspio doći tek pet sati docnije. Knjaz je čestitao Ahmed Dževad-paši kao dobrom jahaču i na izdržljivosti u teškim uslovima, te mu je htio darovati mlada ždrijebca kako bi ga zamijenio zamornim putovanjem iscrpljenim Pašinim konjem. No, Ahmed Dževad-paša je bio uporan u odbijanju dara, budući da nije želio biti izložen dobročinstvu bilo koga osim samog sultana.

Knjaz Nikola je u Nikšiću posjedovao kuću sa četiri sobe. U prizemlju su se nalazile prostorije u kojim se proizvodio sir i mrs. Knjaz Nikola jednu od svojih četiriju soba ustupio Ahmed Dževad-paši za spavanje, no kako Paša nije mogao spavati od vonja iz radionice za mrs, podignut mu je šator.

Tokom pet dana boravka u Nikšiću, Ahmed Dževad-paša je nastojao završiti stvari vezane za lokalno muslimansko stanovništvo.

Ahmed Dževad-paša je u ime sultana predao novac za popravku džamije, te za osobe bez staranja, siročad i siromahe. Lokalno muslimansko stanovništvo je blagosiljalo sultana, moleći Boga da mu dade dug život, budući ih nije zaboravio, i da im je iskazao svoje dobročinstvo, te isticalo da je taj čin za njih predstavljao prvi blagdan nakon rata. Ahmed Dževad-paša je tokom posjete saznao da je Nikšićki imam, i pored toga što je napunio 70. godinu, sudjelovao u Bici na Nikšiću, i tom prilikom bio ranjen na dva mjesta. U ovom poglavlju Putopisa opisana je opsada Nikšića od strane Crnogoraca.

Nikšić-Ostrog: Sedmog juna 1884. godine su krenuli iz Nikšića i za tri sata došli u Crkvu na Ostrogu. Ahmed Dževad-paša o Ostrogu navodi sljedeće podatke: Svake godine na 8. Juni se u Ostrogu okuplja ogromna masa ljudi, stoga što se u brdu ponad crkve nalazi grob Svetog Bazila. Ovamo na hodočašće dolaze pravoslavci iz Bosne, Hercegovine, Crne Gore, Dalmacije, sa Skadra, u prazničnoj atmosferi provode tri dana, i ovaj pohod smatraju jednom vrstom hodočašća. Dovode bolesnike i ludake, i uveče ih ostavlja-

⁶ Iako u djelu stoji "U nedjelju, 21. Marta" nedjelja pada na 20. Maj, a 21. Maja je ponedjelja.

ju pored svečeva groba, vjerujući da će već ujutro mnogi od njih biti izliječeni. Fanatični pravoslavci na grob ostavljaju različite poklone.

No, kako je Austrija zabranila da se na ovo hodočašće dolazi iz Bosne i Hercegovine, ove godine se nije okupilo puno svijeta, iz Bosne, Hercegovine i Dalmacije nije bilo ni jednog hodočasnika. Ovakvim stanjem rasužen Knjaz, nakon objeda podiže čašu, i svoje emocije ispoljava riječima: "Prokleti bili svi koji zaboravljaju zemlju koja našim istovjernicima u Hercegovini i Bosni zabranjuje da dođu na ovo sveto mjesto, i neka su prokleti svi oni koji ne misle na našu tugu koju prouzrokuje ovaj nedolazak naših istovjernika." Kasnije se Ahmed Dževad-paši žalio ukazujući na to da islamska Osmanska država nije zabranjivala ovo hodočašće, a zabranjuje ga jedna kršćanska država.

Knjaz Nikola je dan nakon dolaska u Ostrog otišao u crkvu i obavio vjerski obred. U Ostrogu je razgovarao sa okupljenim narodom, slušao njihove pjesme i gledao igre. U Crnoj Gori je bio običaj da se svo lokalno stanovništvo, i muškarci i žene, okupe na mjestu gdje dolazi Knjaz, te da mu prirede gozbu. Nakon jela počeli bi sa igranjem i pjevanjem. Dok god bi Knjaz boravio na tom mjestu, i narod bi tu ostajao i teferičio. Ahmed Dževad-paša ovdje opisuje Crnogorske narodne igre.

Ostrog- Cetinje: U ponedjeljak 9. juna 1884. god. krenuli su natrag, iz Ostroga za Cetinje. Vraćali su se najprije preko doline rijeke Zete, potom preko Danilovgrada i Spuža, sve do Podgorice. Konačili su Podgorici, i ponovo po kiši, brodom koji je čekao u blizini Kule Žabljak, prešli su preko jezera do Rijeke i kolima stigli na Cetinje.

Ostala Ahmed Dževad-pašina opažanja o Crnoj Gori:

Ahmed Dževad-paša je nakon putopisa koji završava dolaskom na Cetinje, ispisao svoja opažanja vezana za Crnu Goru. Prema tome:

1- Crna Gora je kamenita planinska regija i Vlada ne pokazuje interesovanje za izgradnju puteva. Ono što se naziva putem samo su tragovi nekih koji su ranije tuda prolazili.

2- Poljoprivrede i zemljoradnje skoro da i nema, jer obradive zemlje je toliko malo da se može kazati da je i nema. Najobradivije ziratne površine u Crnoj Gori nalaze se u dolini rijeka Zeta i Lim, te polja oko Podgorice, Nikšića, Cetinja, Njegoša, Ulcinja, Bara, Virpazara i Rijeke. Ni kad se sve ovo sabere, ne može biti govora o nekoj ozbiljnoj proizvodnji. Kako im nije dovoljno ono što sami uzgoje, stalno se kupuje kukuruz iz Drača. Gotovo da ne znaju za povrće. (U putopisu Ahmed Dževad-paše ističe da su se za vrijeme putovanja Knjaz i njegova svita radovali kada bi se za trpezom našla koja glavica svježeg luka, kao da im je ponuđena nebeska đakonija, te da bi se smatrao golemim sretnikom svako ko bi uspio dograbiti glavicu luka).

3- Zemlja je siromašna. Razdaljina između sela iznosi od 7-8 sati. Kuće su kamene jednokatnice, pokrivene slamom. Granice sela su velike, a kuće razbacane. U dolinama rijeka i na poljima ne prave kuće, već ih uglavnom podižu na obroncima planina. Glavni razlog za to je da se prilikom napada mogu lakše odbraniti i spasiti dom od neprijatelja. Nema naselja koja bi se mogla nazvati kasabama (gradićima). I Cetinje koje predstavlja centar države ne razlikuje se od običnog sela. Nikšić, Spuž i Ulcinj koji su im pripali nakon Berlinskog kongresa sada su razrušeni, i potreban je novac i vrijeme za njihovu obnovu. Iako je Crna Gora bogata šumama, kako nema puteva, ni od šumskog bogatstva skoro da nema nikakve koristi. Građa za kuće koje su u posljednje vrijeme izgrađene u Cetinju donesena je iz Kotora. U Crnoj Gori se jedini prihod može ostvariti od stočarstva, jer su visoravni oko Vasovića, Durmitora i Jezera pogodne za uzgoj stoke.

4- Crna Gora se dijeli na pet vojnih oblasti. U svakoj vojnoj oblasti, u ovisnosti od značaja regije, ima od 5-15 četa. U mirnodopskom periodu Crnogorska vlada nema stalnu vojsku. Svi građani su vojnici, ali za vrijeme mira svi rade svoje poslove. Pored toga na samo jednu komandu, svi se za kratko vrijeme mobilišu. Troškovi vlade za vojne potrebe iznose koliko su minimalne plaće za oficire.

5- Žene su zadužene za transport vojne opreme, jer žena se u Crnoj Gori ni malo ne cijeni. Žene se bave oranjem, pa čak i nošenjem tereta (obavljaju hamalske poslove). U tom smislu se u ratnim okolnostima svakoj četi dodjeljuje po 60 žena. Kako su žene još od ranog djetinjstva naviknute na ovo, one su u teškim uvjetima vojnih pohoda izdržljivije od muškaraca. Muškarci koji smatraju da su stvoreni kako bi odmarali, po cio dan šetkaju ulicama Cetinja, s čibucima od divlje trešnje u ustima.

6- Običaj je posjetioci Knjaza ljube u ruku. Knjaz je za vrijeme putovanja običavao držati govore u skladu sa običajima i prirodom lokalnog stanovništva, i satima bi razgovarao sa građanima. Nije se smatralo nepristojnim ako lokalni stanovnici prilikom susreta sa Knjazom opruže noge ili ako legnu. Čim bi se nekamo pristiglo, zapalila bi se ovelika vatra, te bi se oko nje okupilo, zapalili bi se čibuci i satima bi se pjevale pjesme uz muzički instrument sa jednom žicom pod imenom „gusle“. Svi bi s pažnjom i u tišini slušali pjesnika. Ovi pjesnici bi opisivali junaštva Osmanlija i borbe koje su se vodile sa Austrijancima, Ugarima i Hrvatima. U ovim junačkim pjesmama ispjevanim od Bosanskih pjesnika, gotovo u svakom stihu se veličalo junaštvo i hrabrost Osmanskih sultana.

7- Krađe se rijetko događaju. Onaj za kog bi se saznalo da je kradljivac ne bi mogao udati kćer. U držanju i ponašanju ljudi više se primjeti ozbiljnost negoli vedrina. Kako nisu previše odani piću, ne napiju se. Svaki Crnogorac uvijek uzase mora imati napunjenu kuburu.

Ahmed Dževad-paša na kraju putopisa navodi kako su Crnogorci spremni za pravljenje koalicije sa Osmanlijama u borbi protiv Austrije. Knjaz je za vrijeme putovanja Ahmed-paši skoro svakodnevno govorio da je u slučaju bilo kakvog izbijanja ratnih sukoba sa Austrijom, spreman učiniti sve kako bi napravio savez sa Osmanlijama, te opetovao kako će učiniti sve što je u njegovoj moći kako bi Bosna i Hercegovina bila vraćena. Jedan od glavnih razloga spremnosti uspostavljanja saveza sa Osmanlijama u borbi protiv Austrije je taj što su Crnogorci pravoslavci, a Austrijanci katolici. Dakle, jedan od glavnih razloga bio je vjerska pripadnost. Drugi razlog je bio to što je dok je Knjaz boravio u Moskvi, Ruski car oporučio da protiv Austrije stupi u savez sa Osmanlijama. Austrija je u Bosni i Hercegovini nastojala zatrijeti pravoslavlje, zabranila je sviranje na guslama, a ove godine nikoga nije pustila na hodočašće u Ostrog. Crnogorski Knjaz je u okviru svojih mogućnosti nastojao ostvariti utjecaj u Bosni i Hercegovini, štaviše neke je stanovnike iz Bosne i Hercegovine uzeo pod svoju zaštitu.

Na kraju Ahmed Dževad-paša je istakao da je veliko gostoprimstvo koje mu je tokom putovanja ukazao Knjaz Nikola, kao i njegova prijaznost prouzrokovana velikim prijateljstvom i odanošću Osmanskom sultanu.

***

Crnogorci su se već od polovice 19. stoljeća pa sve do 1878. upustili u borbu sa Osmanlijama, s ciljem da izbere priznavanje neovisnosti Crne Gore, da Crna Gora dobije status države i da se prošire granice. Rat između Crne Gore i Osmanlija koji se odvijao od 1876. do 1878. okončao se povoljno po Crnu Goru, tako da je Berlinskim sporazumom 1878. Crna Gora zvanično priznata u međunarodnoj zajednici.⁷ Putopisne crtice koje je za sobom ostavio osmanski ambasador u Cetinju, Ahmed Dževad-paša, kada je u društvu Knjaza Nikole proputovao Crnom Gorom, šest godina nakon osamostaljenja i priznavanja zemlje, dakle u maju i junu 1884., daju živopisnu i zanimljivu sliku Crne Gore tog vremena..

⁷ Živko M. Andrijašević – Šerbo Rastoder, *Crna Gora i velike sile*, str. 46-55.

Hatice ORUÇ

AHMED CEVAD PASHA'S JOURNEY WITH
PRINCE NIKOLA AND HIS TRAVELOGUE

Summary

Ahmed Cevad Pasha, the Ottoman Ambassador to Cetinje in Montenegro between February 20, 1884 and 31 July 1888, accompanied Prince Nikola on one of his trips in Montenegro during this period. The trip commenced on May 18, 1884 and lasted for 29 days. He composed a travelogue on this trip, which he later presented to Sultan Abdulhamid II.

Ahmed Cevad Pasha, firstly recorded information about the climate, geography, and the people they encountered on their root. This is followed by a presentation of Montenegro's general condition such as its roads, agricultural production, urban and rural life, administrative distribution, status of men and women in society, the prince's relation with the public and public entertainments. The travelogue also includes statements about Montenegro's relations with Russia and Austria.

This study focuses on Ahmed Cevad Pasha's travelogue held at the Ottoman Archive of the Prime Ministry in Istanbul in order to reflect the ambassador's impression of Montenegro.

Биљана ВУЧЕТИЋ*

ИЗВЕШТАЈИ АМЕРИЧКЕ МАРКИЗЕ О НИКОЛИ I ПЕТРОВИЋУ

ABSTRACT: The aim of this papers is to present the American public interest in the life on Montenegrin court through the writings of Margaret Cunliffe-Owen (Marquise de Fontenoy), who was the author of leading column depicting the life of European aristocracy. Marquise de Fontenoy has described the Montenegrin royal house along with other royal families of Europe in her book Revelation of High Life Within Royal Palaces. The book was published in the USA in 1892, and hasn't been translated yet. Many information on Nikola I Petrović appeared continuously in Marquise de Fontenoy's column in the Chicago Tribune until 1918.

KEY WORDS: Nikola I Petrović, Marquise de Fontenoy, Margaret Cunliffe-Owen, Chicago Tribune, Montenegro

Маргарет Канлајф–Овен де Годар (1859-1927) је била романописац и новинар, позната под псеудонимом маркиза де Фонтеноа или контеса од Плантија. Порекло је водила из племићке породице, као кћи грофа du Planty de Sourdis. Била је носилац многих аристократских одличја, између осталог, златног палминог лишћа француског Ordre d l'Instruction Publique of France, које је добила за своју серију написа о животу у Бретањи. Удаја за британског официра и дипломату, Фредерик Канлајф–Овена¹, из познате породице индустријалаца, омогућила јој

---

* Аутор је виши научни истраживач у Историјском институту САНУ, Београд.

¹ Frederick Cunliffe-Owen (1855-1926), дипломата и уредник. Рођен је у Лондону као син сер Филипа Канлајф–Овена и мајке баронице фон Рајценштајн. После школовања на универзитету у Лозани ступио је у британску дипломатску службу, која му је омогућила да борави у разним крајевима света, а најдуже у Египту. Дипломатску службу је напустио 1880. године, а 1885. је са супругом дошао у САД, где је постао писац чланака о значајним европским догађајима и личностима. Био је један од

је да путује како по Европи, тако и по Османском царству. На простору Балкана боравила је прво 1877-78. године, а затим и две године доцније. Фредерик Канлајф–Овен је напустио дипломатску службу 1880. и након економских тешкоћа, 1885. године, породица се одселила у САД. Управо у САД су обоје направили значајне каријере као писци. Маргарет је објавила читаву серију биографија и романа².

Управо због чињенице да је Маргарет Канлајф–Овен била добро обавештена особа, са информацијама из прве руке, постала је тражен колумниста. У *Чикаго Трибјуну* је имала своју рубрику (*A Letter from Marquise de Fontenoy*) посвећену друштвеном животу племства, али се као новинар бавила и социјалним питањима.

Маркиза де Фонтеноа

уредника у *Њујорк Трибјуну* од 1889, а недељом је писао едиторијале за *Њујорк Тајмс*. Био је један од оснивача "Pilgrim Society", управник друштва св. Ђорђа у Њујорку и носилац официрских титула у Шпанији, Османском царству, Италији, Холандији и француске Легије части. Чланке је потписивао као "Ex-Attache", "Fontenoy", "A Veteran Diplomat". Био је носилац ордена Цорца V (СВЕ- "Commander of the British Empire"), којим се награђује допринос цивила ратним напорима. Сматра се да је био "најпознатији Енглеz у САД". Важио је за ауторитет у области међународних односа, а његова "блиска пријатељства укључивала су људе на највишим положајима у многим државама". *Who's Who in America: a biographical dictionary of notable living men and women of the United States, vol.7, Chicago 1913.*

² Под именом Маргарета (Де Годар) Канлајф–Овен и Маркиза де Фонтеноа објавила је следеће књиге: "Мучеништво царице" (*The Martyrdom of an Empress* 1899), "Страдања једне принцезе" (*The Tribulations of a Princess* 1901), "Скинути венац" (*A Doffed Coronet* 1902), "Темељац империје" (*A Keystone of Empire* 1903), "Император и краљ: Вилхелм II Немачки" (*Imperator Et Rex: William II of Germany* 1904), "Трозубац и мрежа" (*The Trident and the Net* 1905), "Сива магла" (*Gray Mist* (1906)), "Смарагд и хермелин" (*Emerald and Ermine* 1907), "Колевка руже" (*The Cradle of the Rose* 1908), "Ватрени снег: Прича о руском двору" (*Snow-Fire: A Story of the Russian Court* 1910), и "Још нецензурисаних усмена" (*More Uncensored Recollections*, 1926).

Заоставштина Маргарет и Фредерика Канлајф–Овена налази се у библиотеци Универзитета Принстон и садржи преписку са амбасадорима, познатим личностима тог доба (међу којима су и Жил Жисеран и Теодор Рузвелт), као и рукописе, породичне документе, слике, цртеже и личне предмете: табакере, печате, бодеже, медаље и одликовања.

Дело које је у највећој мери тема овог рада зове се *Откриће отменог живота у краљевским палатама. Приватни живот царева, краљева, краљица, принчева и принцеза. Написала на основу личног сазнања о закулиским догађајима иза престола, Маркиза де Фонтеноа, страна дама на положају, до скоро Европљанка, али годинама блиско повезана с владајућим породицама старог света*. Објављено је 1892. године у Филаделфији и није никад угледало превод на балканским просторима.³

Тема књиге су припадници европског племства: њихове дневне навике, начин на који се удварају и склапају бракове, њихове особине, врлине и пороци. Описани су начини уживања у неизрецивом богатству, ненадмашни луксуз, непроцењиви драгуљи, банкети, грандиозни балови, али и “костури у ормару”:

уклети замкови, лов, луди краљеви, интриге, брачни и остали односи итд. Представљен је живот краљевских породица Велике Британије, Италије, Румуније, Данске, Црне Горе, Монака, царске породице Русије, владарске породице Баварске, краљевских породица Холандије, Шведске, Норвешке, Виртемберга, Шпаније, царске породице Аустрије и краљевских породица Бугарске, Белгије, Грчке, Османског царства и Србије.

Насловна стране књиге Маркизе де Фонтеноа из 1892. године

³ Marquise de Fontenoy, *Revelation of High Life Within Royal Palaces. The Private Life of Emperors, Kings, Queens, Princes and Princesses*, Edgewood Publishing Company [Philadelphia] 1892.

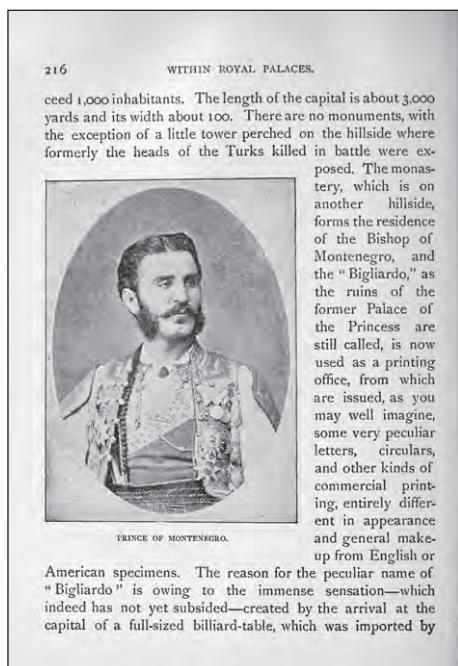
Маркизин опис црногорске престонице и владарске породице датира из 1880. године.⁴ Први поглед на Цетиње открио је путници град у средини простране долине, са свих страна окружен голим врлетима и наизглед дивљим врховима. Било јој је потребно мало времена да схвати да неколико колиба са сламнатим крововима представља престоницу нације која је, без обзира на своју величину, била сталан извор неслоге европских великих сила и вечити трн у оку османске империје.

Град је чинило стотинак кућа, распоређених у две улице које се секу под правим углом, од којих је важнија била она која се настављала у пут ка Котору. Све куће су се углавном састојале од једне просторије која је представљала салон, трпезарију, спаваћу собу, али неретко и кухињу и шталу. По правилу, на кућама нису постојали прозори, већ само врата, а биле су направљене од грубо обрађеног камења спојеног блатом. Маркиза је проценила да у црногорској престоници живи око хиљаду становника, на површини 3000 са 100 јарди (око 2750 са 90 метара). Манастир је био резиденција архиепископа Црне Горе. Највише се истицала Биљарда, зграда која је добила име по великом билијарском столу и у којој се налазила штампарија.

Најцивилизованије јој се учинила палата, која је подсетила на виле из предграђа Париза. Сам улаз у палату није јој деловао гостољубиво, јер је био украшен трофејима и оружјем, са стрмим степеницама које су водиле на спрат у велики салон. На једном зиду салона су висили гоблени и леви примерци оријенталних таписерија. С друге стране, били су портрети књаза Данила и његове супруге Даринке, руског цара и царице, аустријског цара и царице и владајуће кнегиње Милене. Палата је била пуна орнамената, порцелана и радова од бронзе и вредног намештаја који су углавном поклонили руски племићи, а у углу на столу се истицао сребрни самовар који је кнез добио 1869. године у Москви, од Панславистичког комитета. Остали салони су такође били богато намештени, али, по маркизином мишљењу, без неког посебног уметничког израза.

Nicolas Petrowich Niegos, познатији као "кнез Никита", на маркизу је оставио срдачан, искрен и задивљујућ утисак. Запазила је да је човек високог стаса, али с тенденцијом гојења. Кнежеве црте лица су биле изражајне, "коса му је густа и црна као у гаврана, а око блиставо и продорно". Његов глас је звучао "искрено и саосећајно". Бркове и зулуфе је обликовао налик на покојног руског цара. Маркиза је оценила да кнез поседује огромну снагу, и да се за њега може рећи да је "надмоћан у свим спортовима, чак и у земљи где сви мушкарци могу бити поносни

⁴ Исто, 215.

на своје умеће”.⁵ Приметила је да је кнез изванредан јахач и првокласан стрелац. ”Кнез Никита” се увек одевао само у народну ношњу, коју је чинила бела вунена туника са уским рукавима и црвеним прслуком. Тамноплаве кратке чакшире и златом опточене кожне доколенице су употпуњавале изглед.

Кнез Никола (1892)

Кнез је био образован на Лицеју у Паризу и течно је говорио француски. Његова супруга је кћи покојног генерала Вукотића, којом се ожењено 1860. године. Књегињине црте лица биле су ”јасне и префињене”, имала је ”густу смеђу косу” и ”топле црне очи попут сомота”. Маркиза је навела да је пре десет година (са 30) књегиња Милена важила за најлепшу жену у земљи ”где су сви мушкарци згодни, а жене поседују класичну лепоту”. Књегиња Милена је мајка десеторо деце, што је ипак оставило трага на њеној лепоти. Она није много путовала, није говорила стране језике, већ је стидљива и повучена. Најстарија кћи кнежевског црногорског пара, Зорка, васпитана је у Санкт Петербургу и удала се за кнеза Карађорђевића, сина некадашњег владара Србије и претендента на српски краљевски престо. Престолонаследник Црне Горе био је Данило, ”фин, паметан и згодан двадесетједногодишњак”.⁶

Кнез Никола није обичавао да устаје рано ујутру, сазнала је Маркиза. Прво би одлазио у Сенат да ради сам у својим просторијама или да се договара са сенаторима. Након тога, у пратњи неколицине стражара, лежерно је шетао улицама своје мале престонице. Често се одмарао на каменој балустради крај градске фонтане, где су му се

⁵ Исто, 218.

⁶ Исто, 218-219.

обраћали поданици са својим молбама. Око два сата поподне се враћао у палату на породични ручак, а после кратке дремке би излазио на јахање око Цетиња.

Књегиња Милена (1892)

Увече пре вечере, кнез би поново шетао градом. Било је то доба дана када по завршетку послова грађани одмарају, пуше и разговарају и ”читава сцена са целокупном костимографијом више је подсећала на Оријент, него на цивилизовану Европу”. Вечера се служила у осам увече, а кнез је највише волео јело ”кастрадина”, од димљеног козјег меса. Маркиза је сматрала да је црногорски обичај сервирања сувог воћа између сваког јела и мешавина савршене француске кухиње и домаћих јела врло необична комбинација.

После вечере кнез је проводио неких пола сата у салону, а онда би се са пријатељима повукао у билијарску собу у приземљу, где су пушили, играли карте и билијар и читали француску штампу.⁷ Будући да је кнез устајао касно, није журио да легне, а био је ”као и сви Црногорци велики коцкар”. Његови партнери у картању су били ”рођак Радовић, образован у Француској, министар спољних послова и генерали црногорске војске”. Маркиза је открила да је постојала једна кнежева карактеристична црта коју није могло да избрише француско образовање.

⁷ Кнез је читао *Vie Parisienne*, часопис познат по свом слободном, понекад еротском садржају, који је од 1863. излазио сваке суботе, једном недељно, са чланцима и илустрацијама из моде, музике, позоришта и високог друштва. Кнез је волео и сатирично-комични *Journal Amusant* и остале француске новине.

То је била чињеница да је рођење ћерке у Црној Гори виђено као божанска казна, при чему се нико не би усудио да честита оцу. ”Како у случају обичног сељака, тако и у случају кнеза, родитељи би били тако постиђени да се не би појавили у јавности две недеље. С друге стране, рођење сина је било повод за велико весеље”, писала је маркиза.⁸

Премда није успела да склопи ближе познанство са кнезом Николом и књегињом Миленом, маркиза је водила серију разговора са књегињом Даринком у њеној палати у Венецији. Својим нежним изгледом је подсетила маркизу на слике светитељки, а њена трагично прекинута љубав са кнезом Данилом, за кога наводи да је први световни владар Црне Горе, оставила је посебан утисак. Управо захваљујући Даринкином утицају на горштаке, избегнут је грађански рат после кнежевог убиства у Котору, ”а њени енергични напори су довели до постављења Даниловог нећака, кнеза Никите на владарски положај”, закључила је маркиза⁹.

Као једну од илустрација свог боравка на Балкану, маркиза је изложила своје доживљаје с босанско-херцеговачког ратишта 1877-78, када је била у пратњи свог мужа, пуковника при османској војсци.¹⁰ Овом епизодом је завршено поглавље посвећено црногорској владајућој кући.

Живот на европским дворovima постао је главна тема новинске рубрике Маргарет Канлајф–Овен коју је писала за *Чикаго Дејли Трибјун*. У својој редовној колумни ”Писмо Маркизе де Фонтеноа”, пратила је новости везане за Николу I Петровића.

Како је маркиза сазнала од својих пријатеља из Лондона, кнез Никола је био у успешној посети Великој Британији у мају 1898. године. У Виндзору је дочекан с великим почастима. Краљица Викторија је

⁸ Marquise de Fontenoy, нав. дело, 220.

⁹ Исто, 221.

¹⁰ Маркиза је на врло романтичан начин описала сусрет са црногорским војницима у области између Маглаја и Жепче. Наиме, наводно је изјавила у шетњу, на свом коњу Даредвилу, наоружана с два револвера и самоуверена као добар стрелац. Имала је видна обележја Црвеног крста. У заседи иза стена, у уском пролазу обасјаном месечином, сачекали су је црногорски ратници. Након краће расправе с њима, у којој их је неустрашиво подсетила да храбрим синовима Црне Горе не доликује да заробљавају жене, њихов наочити вођа је похвалио због показане храбрости и пустио да се врати у камп. Као знак захвалности, маркиза му је поклонила своја два револвера с бисерним дршкама. Након две године, када је боравила у кући аустријског посланика на Цетињу, маркиза је препознала свог саговорника из кланца, јер није заборавила тај ”сјајан пример мужевности” (“superb specimen of manhood”) с крупним тамноплавим очима оивиченим ненормално дугим трепавицама, лепо извајаном брадом, прелепо обликованим устима, наткриљеним дугим, свиленим брцима; M. de Fontenoy, нав. дело, 234.

приредила банкет ”као да дочекује самог руског цара” и уз велику помпу даривала кнеза орденом Великог крста Реда Бата. Маркиза се није похвално изразила о кнежевом карактеру. Претпоставила је да је разлог изненадног интересовања за владара Црне Горе могућност брака црногорског престолонаследника с једном од краљичиних унука.¹¹

У писму од 11. јануара 1901. године, маркиза де Фонтеноа је разматрала зашто црногорски кнез Никола носи префикс ”краљевско величанство”. То је довела у везу с кнежевом жељом да оживи старо српско царство, какво је постојало под српским царем Лазарем и уништено 1389. године у бици на Косову пољу. Царство се састојало од ”данашње краљевине Србије, великих делова турских провинција Албаније и Македоније, делова Бугарске, Румуније и Грчке, као аустријске провинције Босне и Херцеговине.” Стога је Никола Петровић, на молбу својих поданика, узео титулу ”*velikij kaniaz*”, која је сугерисала да је потомак цара и претендент на царство.¹²

У рубрици од 1. априла 1904. године, маркиза је направила поређење између престолонаследника Данила и принца Мирка, а предност је добио Мирко као ”много паметнији и у сваком погледу даровитији од свог старијег брата”, посебно зато што је био и композитор, сликар, песник, драмски писац и што је уживао неупоредиво већу популарност међу сународницима. Маркиза је навела да је Мирко ожењен ћерком српског пуковника Константиновића, што му је дало ”готово луду амбицију да се домогне неког престола”. Та амбиција је осујећена када краљ Србије Александар Обреновић није хтео да га призна за наследника и када није успео у напорима да постане ”намесник Македоније”, па је почео да води интриге како би приморао свог старијег брата да му препусти престо. Маркиза се прибојавала да би свађа два брата могла да доведе до грађанског рата у Црној Гори, где би предност припала принцу Мирка, који је био богато ожењен, за разлику од Данила, који је сав новац потрошио.¹³

Маркиза де Фонтеноа је посветила велику пажњу проглашењу устава у Црној Гори 1905. године. ”Кнез Никола од Црне Горе, за кога је покојни руски цар рекао да је једини пријатељ Русије, изненадио је своје поданике одлуком да им дарује Устав и сазове црногорску народну скупштину...”¹⁴ У *Чикаго Трибјуну* је детаљно описан план стварања државних институција, а посебно народне скупштине, која је требало да одобрава буџет, односно, да контролише приходе и расходе, што је

¹¹ Marquise de Fontenoy's Letter, Chicago Daily Tribune, May 31st, 1898, 8.

¹² Marquise de Fontenoy Letter, Chicago Daily Tribune, January 11th, 1901, 7.

¹³ Letter of Marquise de Fontenoy, Chicago Daily Tribune, April 1st 1904, 4.

¹⁴ Letter of Marquise de Fontenoy, Chicago Daily Tribune, September 10th, 1905, B4.

била значајна промена у односу на то да је кнез до тада сам контролисао државне приходе, од земље, стоке, пореза, соли, петролеја, дуванских монопола и царина у вредности од око петсто хиљада долара годишње. Уз то је примао триста хиљада долара помоћи годишње од руске владе и педесет хиљада долара од Аустрије и нико није био сигуран где новац одлази. ”Јер мада је срдачан стари господин, највеличанственијег стаса и држања, кнез је окорели коцкар”, писала је маркиза. У циљу финансијске контроле, на Цетињу је била основана прва банка, за коју је маркиза претпоставила да служи за изноуђивање новца од поданика, јер је кнез био главни деоничар, преседник, благајник и апсолутни управљач банке. Маркиза је похвалила кнеза Николу због промене става црногорског друштва према женама, које су ”премда чувене по својој лепоти, до пре двадесет пет година третиране од стране мушкараца мало боље него теглећа марва.” Наиме, кнежеве кћерке никада нису сазнале шта значи бити сиромашан, нити су носиле терет и радиле тешке физичке послове попут своје баке Стане.¹⁵

У писму од 15. децембра 1907. године, маркиза је детаљно известила о бомбашком нападу на кнеза Николу и откривеним бомбама које су послате из Србије. Она је навела и да тиња велики сукоб између кнеза и парламента, због његове аутократије и деспотског начина владања, и сходно томе, повукла паралелу са ситуацијом у Београду неколико недеља уочи убиства злосрећног краља Александра Обреновића. Маркиза је тврдила да је већина у парламенту антидинастички расположена и да су се највећи незадовољници окупљали код Петера Максимова, службеника руског цара. Премда је Русија деценијама подржавала и финансирала кнеза Николу и школовала његову децу, стање се променило 1904. године.¹⁶ У Црној Гори је, како је чула маркиза, на суду доказано да су виђенији српски политичари, укључујући краља Петра и престолонаследника Ђорђа знали за планирање агентата на породицу Петровић, чијим би уклањањем постали директни наследници црногорског престола. Међутим, српска јавност и дипломатски кругови су били огорчени на оптужбе. Реакција владе на Цетињу је било настојање да се донесе закон по ком би синови српског краља Петра били искључени

¹⁵ Исто. Иначе, Chicago Daily Tribune је првог маја 1895 објавио текст *The Peasant Mother of a Prince*, у ком је пренео вест да је преминула мајка кнеза Николе, велика војвоткиња Стана. Она се као јако млада, неписмена и сиромашна девојка удала за Мирка Петровића и петнаест година живела од продаје стоке и дрвета за огрев, које је на својим леђима носила на пијацу. После убиства Данила Првог, брата Мирка Петровића, било је логично да синовац Никола наследи престо. Тако је Стана Миркова добила титулу велике војвоткиње и преселила се у палату где је умрла у осамдесетој години живота.

¹⁶ Marquise de Fontenoy, Chicago Daily Tribune, December 15th, 1907, B4.

из наследног реда у корист деце велике војвоткиње Стане (друге кћери краља Николе), супруге војводе Николаја Николајевића. Целокупну ситуацију је поправила чињеница што је кнез Мирко добио сина, коме су дали име Михаило, што није било типично за породицу Петровић, већ за српску ривалску породицу Обреновић, чија је рођака била прелепа Наталија Константиновић, супруга кнеза Мирка.¹⁷

У јануару 1910. године, маркиза је објавила да је Црна Гора узела зајам од четири милиона долара преко лондонских поверилаца, како би отплатила постојеће зајмове и доспеле рачуне владе, али и за изградњу путева и јавне радове. Маркиза је изричито нагласила да не би никоме могла да препоручи да инвестира у црногорске обвезнице. Као пример навела је проблем аустријских поштанских власти да наплате црногорске новчане упутнице, јер је кнез Никола слао са Цетиња поштанске упутнице својим агентима у Беч, Пешту и остале велике градове Аустро-Угарске, који су тај новац дизали и враћали га у готовини кнезу. Поштански саобраћај између две државе је био прекинут, док овај дуг није измирио лично цар Фрања Јосиф. ”Руски цареви Александар II и Александар III су стално морали да држе отворену кесу да би задовољили новчане захтеве Николе од Црне Горе, који је потпуно исцрпео стрпљење цара Николаја II и свог зета Виктора Емануела због неисплаћених дугова.”¹⁸

Маркиза де Фонтеноа је у својој рубрици у *Чикаго трибјуну* од 17. августа 1910. описала припреме за прославу педесетогодишњице доласка на престо црногорског владара Николе. Ипак је, као најзначајнији догађај предстојеће прославе, означила проглашење кнеза Николе за краља, уз пристанак свих великих европских сила. ”Следећег петка ће црногорски парламент или *skuptschina*, који је кнез Никола пре неколико година оформио Уставом дарованим свом народу, изгласати преображај кнежевине Црне Горе у краљевину и тако следити пример Бугарске из 1908, Србије 1882. и Румуније 1881. године.” Навела је и да ће у вечерњим сатима цело Цетиње бити по први пут осветљено електричним осветљењем, а да је у цетињском позоришту најављено премијерно извођење историјског комада краља Николе, ”Балканска царица”. Маркиза је закључила да је, без обзира на то што је црногорски владар имао склоност ка коцкању, која је била извор и његових и државних крупних финансијских проблема, он је био изузетно даровит човек, који мудро рукује и пером и мачем. Кнез је превео неколико Шекспирових дела, као и неке немачке и француске поеме.¹⁹

¹⁷ Marquise de Fontenoy, *Chicago Daily Tribune*, October 12th, 1908, 8.

¹⁸ Marquise de Fontenoy, *Chicago Daily Tribune*, January 2nd, 1910, 4.

¹⁹ Marquise de Fontenoy, *Chicago Daily Tribune*, August 17th, 1910, 6.

У новопроглашеној краљевини Црној Гори било је обавезно ношење оружја. Маркиза је у септембру 1910. пренела да је краљ строг владар што се тиче тог закона, те да је имао обичај да често зауставља своје поданике и прегледа њихове револвере да ли су по пропису напуњени и кажњава их телесним казнама на лицу места. Маркиза је илустровала како су методи владавине краља Николе крајње патријархални. Наиме, ако би краљ на Цетињу сусрео неког мушкарца који се штитио кишобраном од сунца, одмах би му пришао и поломио му кишобран о главу, с повиком да је сунцобран за жене.²⁰

У извештају од 16. априла 1911. године, маркиза де Фонтеноа је покушала да објасни политичке феномене на Цетињу и уопште у југосечној Европи.²¹ Наиме, од свргавања Абдул Хамида и увођења парламентаризма, Албанци су остали без многих привилегија и аутономије, што их је довело у стање непрестаног револта. Услед сукоба са османском војском пар хиљада Албанаца је прешло у Црну Гору, где су добили помоћ краља Николе. Маркиза је пренела вести *Гласа Црногорца*²² да је краљ Никола изјавио да је заиста једино разумна албанска политика стварање независне Албаније, под сизеренством краља Црне Горе. Маркиза је изнела мишљење да краљ Никола, његов син, државници и целокупан народ теже обнављању старе краљевине Зете, која је обухватала Црну Гору, северни део Албаније, велики део Херцеговине и Санцак, са престоницом у Скадру, те су сходно томе водили државну политику.

”Краљ Никола од Црне Горе приписује САД чаробну промену народа Црне планине током последњих петнаест или двадесет година, промену која је претворила његову престоницу Цетиње и град Подгорицу из обичних села, настањених ликом живописним, али полуварварским горштакима, у западне градове, са моторним возилима, улицама јарко осветљеним струјом, системом трола, позориштима и резиденцијалним палатама.”, написала је маркиза у чланку од 2. јула 1911. године и објаснила да је краљ Никола изјавио да у САД има преко тридесет хиљада Црногораца, који су запослени као рудари, зидари и слично.²³ Они су штедели новац за повратак кући у Црну Гору, где су донели амерички начин живота, луксуз и подстакли земљу да се модернизује и

²⁰ Marquise de Fontenoy, Chicago Daily Tribune, September 12th, 1910, 6.

²¹ Marquise de Fontenoy, Chicago Daily Tribune, April 16th 1911,

²² *Glas Tsernogorca*, објаснила је маркиза, једини је лист на Цетињу, који објављује само вести које је краљ Николе дозволио. Она је још 1904. написала да је кнез Никола једини владар који не подлеже нити законима издаваштва, нити тужбама. У новинама су се штампале кнежеве песме и песме његовог другог сина и миљеника Мирка. Marquise de Fontenoy, Chicago Daily Tribune, Jun 17th, 1904, 1.

²³ Marquise de Fontenoy, Chicago Daily Tribune, July 2nd, 1911, B4.

трансформише. Међутим, краљ није био задовољан чињеницом да повратници доносе и идеје субверзивне за ауторитет монарха.

Као једну од најзанимљивијих епизода из Балканских ратова, маркиза је навела склоност краља Николе ка промовисању свог умећа ратовања преко филмова и фотографија. Наиме, краљ је позивао италијанске и француске кинематографе да сниме ратне напоре црногорске војске, али и њега самог у разним униформама и позама. Маркиза је написала да је чак исценирао борбу у околини Скадра, наравно, ван домашаја градских топова. За догађај који се наводно одиграо 2. децембра, у сврху снимања филма, уметнички су испомеране стене црногорском кампу у околини Груде, довучено је модерно наоружање и официрима су дати двогледи. Велики број војника је повучен са борбених линија и наређено им је да јуришају, а ”краљ Никола их је предводио на коњу, са извученом сабљом, на врло херојски начин.” Међутим, усред снимања је необавештени бранилац Скадра, Риза бег, не слутећи да се ради за потребе филма, послао трупе, те је дошло до правог сукоба, за који Црногорци нису били спремни. Најбрже од свих је побегао краљ Никола, који је доцније морао да прилично потплати своје војнике који су били спремни на побуну због таквог разлога пораза од Турака, као што је снимање филма. У овом догађају су највише уживали страни војни аташеи, који су изгубили илузије о краљу као ратнику, захваљујући његовој великој таштини.²⁴ С обзиром на то да је Скадар пао у руке Црногораца свега два дана након објављивања ове приче, може се поставити питање маркизине улоге и евентуалних разлога за њено објављивање.

У писму маркизе де Фонтеноа од 8. фебруара 1917. године, стоји да је седамдесетшестогодишњи краљ Никола постао гњаважа за силе Антанте, које су узалуд покушавале да га приволе да абдицира у корист свог унука, принца Србије Александра Карађорђевића, како би се две земље после рата ујединиле у циљу заједничког јачања и економског развоја. Атмосфера овог текста се разликује од сличног текста објављеног у новембру 1916, у ком је маркиза описала краља Николу као седамдесетпетогодишњег господина, врло веселог и расположеног, премда је изгубио своје поседе.²⁵ Међутим, како је наставила у колумни из фебруара 1917. године, било је много разлога због којих је и народ Црне Горе желео абдикацију краљевске породице: престолонаследник Данило био је ожењен немачком принцезом, није имао потомство и ”био је актер бројних скандала на европским дворовима”; краљев млађи син и миљеник, кнез Мирко је са својом прелепом супругом Наталијом

²⁴ Marquise de Fontenoy, Chicago Daily Tribune, April 23rd, 1913, 8.

²⁵ La Marquise de Fontenoy, Chicago Daily Tribune, November 2nd, 1916, 6.

Константиновић после аустроугарске инвазије напустио Црну Гору и живео је у Бечу; а и сам краљ Никола је ”напустио свој народ без неког озбиљног покушаја организовања отпора и од француске владе добио на расположење дворац недалеко од Бордоа”.²⁶ Пошто је обишао Верден и Сому, краљ Никола се стационирао у Паризу и није хтео да се врати у унутрашњост.

Русија, Француска и Велика Британија су плаћале осамдесет хиљада долара месечно за трошкове црногорске владе у егзилу, али краљ Никола је сматрао да је та сума недовољна и стално је тражио још новца, што је, по маркизином мишљењу, био главни разлог Антантиног губљења стрпљења и инсистирања на укидању овог ”савршено бескорисног краљевског двора и још бескорисније владине администрације у Паризу када нема никаквих изгледа да ће се краљ вратити на престо и када су Силе већ одлучиле да ће се Црна Гора ујединити са Србијом под скиптром престолонаследника Србије Александра, у складу са жељама народа ове две сестринске нације”.²⁷ Ту се завршило Маркизино интересовање за краља Николу. *Чикаго Трибјун* је наставио да објављује вести о судбини Црне Горе и кратком цртицом пропратио његову смрт.

Маргарет Канлајф–Овен, односно, маркиза де Фонтеноа и њен супруг Фредерик Канлајф–Овен били су угледни новинари, који су се кретали у дипломатским круговима. Изнад свега, информације које су пласирали стизале су до великог броја људи. Имали су запажену улогу у обликовању америчког јавног мњења, јер је само *Чикаго Трибјун* имао тираж од преко двеста хиљада примерака дневно. Позната је наклоност америчке публике за дешавања на европским дворovima. Маргарет Канлајф–Овен је то искористила у највећој мери, објављивањем књига о немачкој и руској царској породици, као и о аустроугарској царици Елизабети (Сиси). Своје романе је обликовала према укусу читалаца: пуни су љубавних заплета, неоткривених тајни и описа раскоши и луксуза који окружује европско племство. С друге стране, у рубрици у *Чикаго Трибјуну* се могу наћи и нешто озбиљније оцене политичких дешавања у Европи.

Први опис кнеза Николе и његове земље пун је романтичног заноса, који је обузео маркизу на путовању кроз неистражене крајеве Европе. У америчкој штампи тога доба биле су честе идеализоване представе балканских држава и владара. Тако су Црногорци представљани као узор ратника и јунака. Чини се да маркиза никада није гајила посебну наклоност према Николи I Петровићу и његовом карактеру. Међутим,

²⁶ Француска влада је за потребе Николе I Петровића изнајмила две виле у Булевару Виктора Игоа, број 56 и 58, у крају познатом као Неји на Сени (Neuilly-sur-Seine).

²⁷ La Marquise de Fontenoy, Chicago Daily Tribune, February 8th, 1917, 4.

у првим извештајима је показивала одређени тон политичке наклоности. Објашњавала је зашто би црногорски владар с правом могао да се нађе на челу велике државе, наследника српског средњовековног царства. Позитивно се изражавала и о литерарним постигнућима Николе I Петровића, као и о уметничком дару принца Мирка. У својим колумнама након 1905. године јасно је упућивала критике на рачун кнежевих коцкарских дугова и разних финансијских подухвата, а након 1910. године и на рачун кнежевог самољубља. У текстовима за време Балканског и Првог светског рата нема похвалних речи за црногорског монарха. Делује да се писање Маргарет Канлајф–Овен уклапа у општу слику америчког јавног мњења, где је предност добио краљев унук, Александар Карађорђевић и његова визија уједињења, коју су подржавале силе Антанте и председник САД, Вудро Вилсон.

Biljana VUČETIĆ

REPORTS OF AN AMERICAN MARQUISE
ON NIKOLA I PETROVIĆ

Summary

Since the eighth decade of the 19th until the second decade of the 20th century, one of the leading newspapers in USA, *The Chicago Tribune*, has published reports on the prince i.e. king Nikola of Montenegro. The author of the newspaper column on the life on European courts, which monitored attitudes of European aristocracy was US citizen Marquise de Fontenoy. The public in USA was very interested in the European nobility's way of life, much more than in European politics or economy issues. There were numerous *Chicago Tribune* readers originally from the Balkans, from Montenegro and Serbia, who were interested in the homeland developments. Marquise de Fontenoy has been at the Balkans on several occasions, and she has visited Cetinje and prince Nikola's court in 1880. She dedicated one chapter of her book, published in 1892, to the Montenegrin royal family.

Šerbo RASTODER*

PITANJE IMOVINE DINASTIJE PETROVIĆ POSILIJE 1918. GODINE

ABSTRACT: *The basic question which is considered in this paper is the one in connection with problem of solving the asset question of the Petrovic dynasty after 1918th year. Paper, finally, deals with the problems in connection with the implementation of the agenda of 1927th year, when the government of the kingdom Serbs, Croats and Slovenes enacted the financial law which provided material compensation to the all heiresses of the Petrovic dynasty, all contradictions, disputes of the members of the Petrovic dynasty with the state and inclusive - synthesis of social and economical of the administration in the exile.*

KEY WORDS: *the Petrovic dynasty, question of assets, disposal of the Petrovic dynasty, the prince Danilo Petrovic, the prince Petar Petrovic, the princess Ksenija Petrovic, Vjera Petrovic, legislations of the government of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.*

Ogromna imovina posljednje crnogorske dinastije je do dana današnjeg predmet politikantskih rasprava a da o njoj ne postoji cjelovito niti sistematsko istraživanje koje bi ovaj problem racionalizovalo i situiralo u realan istorijsko-pravni kontekst. Otuda pokušaj i motiv da se ovo pitanje sagleda u konkretnom istorijskom kontekstu u hronologiji pokušaja njegovog rješavanja kroz pregled imovine i načina njenog tretmana, porijekla i odnosa nasljednika prema inicijativama koje su dolazile od države.

Na V sjednici, održanoj 16/29. novembra 1918. godine, Podgorička skupština je, pored ostalih, donijela, na prijedlog Janka Spasojevića, i odluku koja je glasila:

„I. Da se pokretna i nepokretna imovina bivšeg kralja Nikole Petrovića Njegoša i njegove dinastije u Crnoj Gori konfiskuje u korist naroda.

---

* Аутор је редовни професор на Филозофском факултету у Никшићу.

2. Da se za svagda zabrani ulazak u našu zemlju predašnjem kralju Nikoli Petroviću Njegošu, a tako i svim članovima njegove dinastije.“¹

Navedena odluka motivisana je uvjerenjem Velike narodne skupštine u Crnoj Gori, svjesne političke i krivične odgovornosti bivšeg kralja Nikole pred svojim narodom, iz političkih pobuda, rukovođena uz to savješću i uvjerenjem opštim narodnim, da imanje bivšeg kralja Nikole je jedna nasilna otimačina narodne imovine..² Na taj način konfiskovana je cjelokupna imovina dinastije Petrović, revolucionarnom metodom organa koji nije imao nikakav revolucionarni legitimitet i kredibilitet. Iz rasprave koja je prethodila pomenutim odlukama uočava se da je ona uslijedila kao kazna za „izdajnika“³ i „veleizdajnika“.⁴ Rijetki glasovi upozoravali su da aktu konfiskacije mora prethoditi kvalifikacija skupštine o kralju Nikoli kao *izdajniku*, te bi zato bilo neophodno obrazovati sud koji bi to i dokazao.⁵ Na takva upozorenja uslijedila bi konstatacija: „Ovdje je princip: mi smo revolucionarna skupština, koja zakone provodi silom,⁶ pa ne treba imati obzira prema takvim vladarima koji su radili protivzakonito i izdajnički.“⁷ Pojedinci su čak tražili i osudu na smrt za kralja Nikolu,⁸ kojeg treba osuditi kao „najvišeg našeg neprijatelja“, ali se od njega ne smije napraviti mučenik „kao što su to uradili boljševici sa *Nikolom II.*“⁹ Zatim bi se konstatovalo da su „saveznici omogućili

¹ Dio ovog poglavlja objavljen je i u: Šerbo Rastoder, *Petrovići u egzilu - suton jedne dinastije, Dinastija Petrović Njegoš I-III*, CANU 60, 2002, II, 227-303.

² Vididjet: D. Vujović, *Podgorička skupština*, Zagreb 1989, 272.

³ Ibid, 266; Milutin Lopičić: „...Ja mislim da nije dovoljno riješiti pitanje krunice i imanja takvog čovjeka koji je izdajnik i kome se kao takvom zna šta ga čeka“.

⁴ Ibid, 267; Velimir Jojić: „...Ja mislim da se sa imanjem raskralja Nikole ima postupiti kao sa imanjem svih veleizdajnika, to jest da se proglasi državnim imovinom...“

⁵ Ibid; Risto Vujačić: „...*Ako je samo detronizacija, onda mu imanje ne možemo konfiskovati, tek kad ga Narodna skupština oglasi izdajnikom, i pošto se to formuliše onda mu možemo sve oduzeti... Ja mislim da bi se trebao obrazovati sud da on likvidira sa njegovom imovinom, ako se osuđuje kao krivac*“. Ibid, 270; Dušan Matanović: „Konfiskacija ili zaplena imanja jest imovinska kazna koja se primjenjuje isključivo kod političkih zločina, te prema tome moralo bi ovoj kazni predhoditi suđenje i presuda, stoga moglo bi biti govora tek ako se načelno riješi stavljanje pod sud bivšeg kralja, sadašnjeg građanina Nikole M. Petrovića...“

⁶ Ibid, 268; Ljubo Glomazić potom navodi: „Ako kralj Nikola ne odgovara kao kralj, on može odgovarati kao građanin“.

⁷ Ibid, 269; Janko Spasojević: „...Narodna skupština, u ime reda i mira, treba da konfiskuje imanje kralja Nikole. Ne smijemo mi staviti oganj u našu kuću radi jedne forme“. Potom je Spasojević predložio: „Da se konfiskuje sve imanje kralja Nikole u Crnoj Gori i da mu se zabrani ulazak u Crnu Goru i Srbiju za svagda.“

⁸ Ibid, 270; Nikodim Cemović je navodio: „...Pozivanjem na pravne teorije hoće da se naglasi da se nijesmo skupili na osnovu zakona. Skupili smo se na osnovu narodne volje“.

⁹ Ibid, 270; Mihailo Božović je potom rekao: „On je zbog svog držanja u toku cijele svoje vladavine zaslužio ovakvu kaznu, ali mi ipak nijesmo suvereni da ga odmah osudimo i konfiskujemo mu imanje“.

da slobodno radimo, pretresamo ova pitanja, kao odgovornost vladara Crne Gore i da smo ga već osudili i svrgnuli kao veleizdajnika.“¹⁰ U svakom slučaju, poslije duže rasprave, na pitanje predsjedavajućeg (Savo Cerović): Ko je protiv neka ustane“, nije ustao niko, bar prema zapisniku, što je značilo da je Odluka jednoglasno usvojena. Time je Velika narodna skupština svoju političku presudu veleizdajniku“ kralju Nikoli proširila na čitavu dinastiju, a kao „logična kazna“ uslijedila je i konfiskacija cjelokupne imovine.

Konfiskacija imovine kao kaznena mjera, iz poznatih primjera u istoriji, najčešće je preduzimana prema državnim neprijateljima, odnosno prema pojedincima i institucijama koji su bili optuženi za slično djelo. Treba podsjetiti da npr. slična mjera nije preduzeta prema Obrenovićima u Srbiji, čiji je posljednji vladar sa svojom suprugom svirepo ubijen u zavjeri 1903. godine. Postavlja se pitanje: Šta je konfiskovano? U aktima Podgoričke skupštine nema takvog popisa, te se teško može zaključiti šta se podrazumijevalo „pod pokretnom i nepokretnom“ imovinom dinastije Petrovića. Cjelokupna nepokretna imovina dinastije Petrovića je, na osnovu naprijed navedenih odluka, predata ministarstvu unutrašnjih djela KSHS, a potom ministarstvu finansija (upravi državnih dobara), koje je imovinu inventarisalo i njome upravljalo. Pokretna imovina, koju je činilo pokućstvo, srebrnine, odijela, oružje i druge dragocjenosti, čuvala se dijelom u trezorima Hipotekarne banke i dijelom u objektima u kojima je zatečena.¹¹ O upotrebi arhiva i tih dragocjenosti vladar KSHS donijela je posebno rješenje 27. VII 1925. godine.¹² Za sudbinu navedene imovine značajna je još jedna odluka Podgoričke skupštine donijeta na sjednici 6. februara 1919. godine „da se familijama poginulih i umrlih boraca za građanske slobode odredi novčana pomoć jednom za svagda u iznosu od 750.000 i podmiri iz zaplijenjene imovine“, kao i odluka donijeta na sjednici 9. februara „da se iz dobara biv. kralja Nikole odredi suma od 2.000.000 za školovanje omladine.“¹³ Pri tome se dobra kralja Nikole, kod ujedinitelja obavezno kvalifikovanog kao *izdajnika*, nijesu u tretmanu izdvajala od ostalih dobara članova dinastije. A prema jednom kasnijem popisu, to su bili:¹⁴

¹⁰ Ibid, 271; Milosav Raičević izvodi stav iz prethodnih odluka Skupštine od 13/26. novembra 1918: „U rezoluciji smo ga osudili kao izdajnika i u ime srpskoga naroda u Crnoj Gori da mu zabranimo ulaz u Crnu Goru i da mu imanje konfiskujemo“.

¹¹ AJ, 335, f. 4, Imovina bivše crnogorske dinastije.

¹² Ibid.

¹³ Ibid. Na ovu pomoć imala su prava familije kao nasljednici pojedinaca koji su umrli ili poginuli počev od 1904. godine, od smrti Miloša Šaulića, pa sve do ujedinjenja Srbije i Crne Gore. Na sačinjenom spisku nalazila su se 52 imena. Pravo na pomoć imali su i invalidi borci protiv protivnika bezuslovnog ujedinjenja koji su učestvovali u ugušivanju pobune 1918. godine ili koji bi ostali invalidi u sličnim borbama od ujedinjenja. Podjelu pomoći određivao je naročiti odbor koji su sačinjavali: Andrija Radović, Mihajlo Ivanović, Lazar Damjanović, Risto Jojić i kom. Jovan Vuksanović.

¹⁴ AJ, 335, f. 4, Podaci o dobrima biv. crnogorske dinastije.

- „1. Stari dvor bivšeg kralja Nikole sa dotičnim prostorijama i avlijom na Cetinju, ubaštinjeno na ime kralja Nikole;
2. Novi dvor prestolonasljednika Danila sa dotičnim prostorijama i avlijom na Cetinju ubaštinjeno na ime knjaza Danila;
3. Dvospratna manja zgrada u kojoj je stanovao bivši princ Petar sa pripadajućom avlijom na Cetinju, ubaštinjeno na ime princa Petra;
4. Dvorska kapela (crkva) u neposrednoj blizini starog dvora na Cetinju, ubaštinjena na ime kralja Nikole;
5. Velika dvorska štala sa garažom za automobile i dotičnim placem, ubaštinjena na ime kralja Nikole;
6. Park starog dvora, ubaštinjen na ime kralja Nikole;
7. Park novog dvora, ubaštinjen na ime prestolonasljednika Danila;
8. Park princeze Ksenije na Cetinju, ubaštinjen na ime princeze Ksenije;
9. Dvorska livada “Pod Grudom”, na Cetinju, ubaštinjena na ime kralja Nikole;
10. Dvorsko imanje “Belveder” (jedna porušena zgrada sa malo šume), ubaštinjeno na ime kralja Nikole;
11. Dvospratna zgrada u kojoj je ranije postojala “Ženska radnička škola”;
12. Dvorac na Njegušima sa dotičnim prostorijama i avlijom na Njegušima ubaštinjen na ime kralja Nikole, koji je zidan sredstvima dinastije na imanju dobijenom u nasljedstvo i kupljenom od mještana;
13. Dvorsko imanje na Njegušima: livada i voćnjak ubaštinjeno na ime kralja Nikole;
14. Zimski dvorac sa dotičnim prostorijama na Rijeci Crnojevića, ubaštinjen na ime kralja Nikole;
15. Dvorsko dobro na Rijeci: park, bašta, livada i šuma, ubaštinjeno na ime kralja Nikole;
16. Kućište, pašnjak i šuma površine 19.543 m² u opštini Dub (Boka Kotorsk), ubaštinjeno na ime kralja Nikole putem nasljeđa;
17. Zabran “Biogradsko jezero” (šuma površine od 8 km², livada od 23 hektara i ribolov u Kolašinu), ubaštinjen na ime prestolonasljednika Danila;¹⁵
18. Novi dvor kralja Nikole sa dotičnim prostorijama, avlijom i parkom u Nikšiću, ubaštinjen na ime kralja Nikole;
19. Stari dvor kralja Nikole sa pripadajućim prostorijama i avlijom u Nikšiću, ubaštinjen na ime kralja Nikole;
20. Vodenica na rijeci Mrkošnici pod Trebjesom u Nikšiću, ubaštinjen na ime kralja Nikole;

¹⁵ U napomeni stoji: „Dobro je bilo narodno i dinastija ga je samovlasno prisvojila“.

21. Struganica na Vidrovanu u Gornjem Polju sa pripadajućom baštom, ubaštinjena na ime kralja Nikole;

22. Zabran "Trebjesa" (park i šuma) u Nikšiću, ubaštinjeni na ime kralja Nikole;

23. Oranica, livada i voćnjak oko "Trebjese", ubaštinjen na ime kralja Nikole;

24. Dvorsko imanje u "Poviću" (šume i oranice) u Nikšiću, ubaštinjeno na ime kralja Nikole;

25. Zabran, šuma "Morakovo" dužine 20 a širine 10 km sa 10 ha livade u Nikšićkoj župi, ubaštinjeno na ime kralja Nikole;

26. Zabran, šuma "Stoge" (Nikšićka duga) u dužini 7 a širini 6 km sa 8 hektara livade;¹⁶

27. Dvorac "Kruševac" princa Mirka¹⁷ sa dotičnim prostorijama, parkom, oranicama, voćnjakom i livadom u Podgorici, ubaštinjeno na ime princa Mirka;¹⁸

28. Dvorsko imanje "Tiha" površine 2 ha livade u Podgorici, ubaštinjeno na ime princa Mirka;

29. Dvorac kralja Nikole u Danilovgradu sa dotičnom avlijom, ubaštinjen na ime kralja Nikole;¹⁹

30. Dvorac "Topolica" sa dotičnim prostorijama, parkom, voćnjakom, oranicama, livadama i pašnjakom površine 117.82 hektara u Baru, ubaštinjen na ime prestolonasljednika Danila;

31. Dvorac "Rastislav" na Suki u Ulcinju sa pripadajućim parkom, ubaštinjen na ime prestolonasljednika Danila;²⁰

32. Dvorsko imanje "Kaluderovac" kod Vir Pazara (kuća, livada i voćnjak), ubaštinjeno na ime princeze Ksenije²¹.

U dvorovima bivše dinastije Petrović čuvane su brojne dragocjenosti, namještaj, posuđe, slike, što je odmah poslije ujedinjenja raznošeno i uništeno. Poznato je da su Austrijanci, povlačeći se sa Cetinja, „netaknuto predali tamošnji dvor, sav njegov namještaj, svu dvorsku imovinu.“²² Znatan dio

¹⁶ U napomeni za dobra u Nikšiću i okolini stoji: „Godine 1877. prilikom osvajanja varoši Nikšića i okoline, od Turaka cela dobra biv. Dinastije, koja postoje u ovom okrugu a koja su imala biti narodna, prisvojio je i ubaštinio za sebe biv. Kralj Nikola, a docnije o svom trošku na njima je podigao zgrade pobrojane u ovom spisku“.

¹⁷ Princ Mirko je umro u Beču 1918. godine.

¹⁸ U napomeni stoji da je dvorac s prostorijama podignut o trošku dinastije, a cijelo dobro kupljeno od mještana, po pogodbi.

¹⁹ U napomeni stoji: „Sazidan o trošku dinastije, zemljište kupljeno“.

²⁰ Za dvorove u Baru i Ulcinju u napomeni stoji: *Dvorove je o svom trošku podigla dinastija a zemljište kupila od dotičnih mještana.*

²¹ U napomeni stoji: „Ovo zemljište poklonjeno je biv. dinastiji od strane dotičnog plemena i ova docnije obradila o svom trošku“.

²² Balkan br. 128, 23. V 1921, 1, Namještaj crnogorskog dvora.

dvorskog namještaja našao se u raznim sreskim nadleštva, policijskim kancelarijama, čak i nadbiskupskim palatama.²³ Već marta 1919. godine predsjednik barske opštine izložio je na javnoj prodaji pokretnu imovinu kralja Nikole iz dvorca u Baru.²⁴ Zabilježeno je da se kod zagrebačkih Jevreja moglo naći skupocjeno „srebreno posuđe iz trpezarije cetinjskog dvora sa graviranim dvorskim monogramima.“²⁵ To je mahom bilo skupocjeno posuđe, darovi stranih dvorova. Najskupocjeniji je „dar bio onaj što ga je Cesar Nikola II o Kraljevom jubileju 1910. poslao na Cetinje: reda servis od zlata i platine, sva posluga za 36 osoba.“²⁶ Skupocjeni klavir princeze Ksenije bio je prisvojio župan Zetske oblasti Vidoje Mišović, što je u javnosti izazvalo oštro protivljenje. Tim povodom je i napisano: „...On je (Mišović - op.Š.R.) morao da povuče granicu između svoje i tuđe svojine jer kada može biti u Srbiji istorijska stvar preslica knjeginje Ljubice, zašto to ne bi bio i klavir princeze Ksenije.“²⁷ Od popisa inventara raspolažemo Inventarom stvari Ženske radničke škole Princeza Jolanda na Cetinju,²⁸ sačinjenim 2. septembra 1919. godine. U taj inventar upisano je 212 predmeta. Pomenuti predmeti čuvani su u magacinu dvora na Cetinju sve do juna 1930. godine, kada je, po naređenju dr S. Švrljuge, ministra finansija Kraljevine Jugoslavije, trebalo da budu predati licu koje je posjedovalo punomoćje italijanske kraljice Jelene, kćerke kralja Nikole.²⁹ Takođe je iz državnog muzeja na Cetinju 1930. godine kuriru ministarstva dvora u Beogradu predat pojas kraljice Milene (ženski pojas - čemera-od srebra, sa zlatnim grbom i sa britvicom o dugom lancu. Pojas je na svilenom crvenom traci).³⁰

Poznato je da je dinastija Petrović, našavši se u egzilu, bila u cjelosti zavisna od finansijske podrške saveznika, prije svega Francuske i Velike Bri-

²³ Vidjeti: Šerbo Rastoder, Jasmina Rastoder, *Dr Nikola Dobrečić, arcibiskup barski i primas srpski*, Budva 1991, str. 78. Barskoj arcibiskupiji je na revers bio izdat dio namještaja iz dvorca u Baru, kao i dozvola da se presadi određeno drveće iz dvorskog parka. Namještaj je davan i sreskim načelstvima i školama.

²⁴ Bogumil Hrabak, *Poslednje godine...*, 106.

²⁵ Balkan br. 128, 23. V 1921, Nameštaj crnogorskog dvora. Ovaj radikalni list, koji je izlazio u Beogradu, za uništavanje, preprodaju i šverc dragocjenosti iz dvora optuživao je Izvršni narodni odbor, izvršni organ Podgoričke skupštine i tražio da se objasni gdje su dragocjenosti. *Crna Gora se nije ujedinila sa Srbijom putem revolucije, pa da bi se moglo reći da je ova progutala mnogu imovinu. Išlo je sve mirno, glatko, redovnim putem, i oni Crnogorci, koji su bili na čelu Izvršnog odbora, imali su punu i zakonitu vlast*“.

²⁶ Balkan, br. 112, 23. V 1924, 2, Pronađeno blago. Pišući da je pronađeno dvorsko posuđe kralja Nikole u Zagrebu, list navodi da kraljevska porodica istovremeno živi u bijedi i da kralj Nikola i Milena, da nije bilo italijanskog dvora, ne bi mogli biti pristojno sahranjeni.

²⁷ Crna Gora, br. 20, 3. XII 1928, br. 20, 2, Klaviraši.

²⁸ AJ, 335, f. 4, Inventar stvari...

²⁹ AJ, 335, f. 4, Rješenje ministra finansija br. 21415 od 26. juna 1930.

³⁰ AJ, 335, f. 4, Državni muzej Cetinje, br. 309, od 12. juna 1930, Zapisnik o predaji; Ibid, Načelnik odjeljenja Kat. i Državnih dobara, St. Radusinović - Ministru finansija, Beograd, 11. jula 1930.

tanije. Kada je napustio Crnu Goru, kralj Nikola nije imao više nego 50.000 perpera u zlatu i 50.000 perpera u bonovima, po jednom,³¹ odnosno 15000 perpera u zlatu, po drugom izvoru.³² Subvencije saveznika bile su neuredne i, naravno, uslovljene, odnosno izvedene iz njihovih interesa i ciljeva. Zato priča o *parama*, bilo kao dio propagandne priče ili stvarne i realne ekonomske osnove, ima prevashodno politički kontekst.

Subvencije Francuske i Britanije, poslije jednoipogodišnjeg zastoja tokom rata, bile su obnovljene 1917. godine, dok je Rusija svoje subvencije ukinula 1916. godine i nikada ih nije više obnovila. Početnu sumu od 400.000 franaka, Francuska i Velika Britanija su u 1917. smanjile na 200.000,³³ s tim što od januara 1917. do septembra 1918. nije vršena nikakva uplata.³⁴ Subvencija je ukinuta 27. oktobra 1919. godine.³⁵ Od juna 1918. Italijani su počeli uplaćivati kralju Nikoli po 100.000 franaka mjesečno, s tim da crnogorska vlada ukloni postojeće "uskosti" svoje politike.³⁶

Navedena odluka francuske i britanske vlade o ukidanju subvencija značila je faktičko dovođenje kralja, vlade i relativno brojne crnogorske emigracije u gotovo bezizlazan položaj.³⁷ Istovremeno, snažna anticrnogorska propaganda neprestano je širila vijesti o ogromnom bogatstvu kralja Nikole, njegovom raskošnom životu i velikim parama koje se vrte oko njega i njegovog dvora,³⁸ kao i oko njegovih sinova. Primjedbe na ponašanje kraljevih sinova imao je i prijatelj dinastije, kralja i Crne Gore Aleksandar Divajn. Odgovarajući mu oktobra 1918. godine na primjedbu da se Petar i Danilo raskalašno ponašaju, Nikola je štitio svoje sinove: „Princ Petar upotrebljava za svoja mladalačka zadovoljstva ona sredstva koja mu po kraljevoj civilnoj listi pripadaju, iako ponekad dobije nešto od svoje brižne majke“. Ujedno je pokušavao da dokaže da je Petar dao mnogo dokaza lične hrabrosti i sposob-

³¹ Ilija F. Jovanović-Bjeloš, *Na dvoru kralja Nikole, Uspomene iz mog života*, Cetinje 1998, 135.

³² Giuzepe de Bajza, *La Questione montenegrina*, Budapest 1928, 37.

³³ D. Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd 1962, 390.

³⁴ Vitni Voren, *Crna Gora - zločin Mirovne konferencije*, Podgorica 2000, 48. Voren navodi: „Srbija je primala svoju naknadu redovno. A Srbi su davali manje iznose svakom Crnogorcu koji bi priznao srbijanskog suverena...“

³⁵ Vidjeti: Crnogorski glasnik (Detroit), 2. XI 1925; Le role de la France dans l'annexion forcee du Montenegro, Documents officiels publies par le Ministere des Affaires Etrangeres du Montenegro, Rome 1921, p. 192,196.

³⁶ Bogumil Hrabak, *Poslednje godine kralja Nikole, Kralj Nikola - ličnost, djelo i vrijeme*, CANU, I-II, 1998, 85.

³⁷ Ibid, 392.

³⁸ Vidjeti: Balkan br. 117, 30. IV 1923, 1; Crna Gora, br. 28, 23. VII 1926, Odgovor Politici, „Prestanite jednom sa sijanjem mržnje i razdora... „Prestonička“ Politika, na žalost list vrlo rasprostranjen, od prvog dana ujedinjenja sistematski iznalazi i servira protivu Crne Gore i Crnogoraca najodvratnije uvrede i laži, gdje ih je god ko napisao ili rekao, i te manije, koja je još prešla u strast, ne može izgleda nikako da se otrese...“

nosti kao vojnik i oficir, ali da su ga “mrske insinuacije o nečasnoj ulozi, o kojoj se govori da je odigrao u toku rata, razočarale i obeshrabrile“. Danilo je, pak, patio od tifusa i bio veoma lošeg zdravstvenog stanja. Dobijao je apanažu od vlade i, po riječima kralja Nikole, još je „imao na raspolaganju bogastva svoje žene, pa može lijepo da živi.“³⁹

Predsjednik delegacije KSHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu u to vrijeme je obavještavao vladu u zemlji da je Italija stavila dvoru na raspoloženje velika novčana sredstva i svoju radiografiju za vezu sa Barom. I Pašić, odlično obaviješten o dešavanjima na crnogorskom dvoru, gdje je imao svoje doušnike, ukazuje na to da je planirana vjeridba princeze Jolande, kćerke italijanske kraljice Jelene, sa britanskim princom Galenom pokvarena zato što je Jelena „želela vezati pitanje Savojske dinastije sa dinastijom Petrovića“.⁴⁰ U želji da se na svaki način skine sa dnevnog reda crnogorsko pitanje i uopšte pitanje dinastije Petrović, pokušavana je raznim diplomatskim kanalima direktna nagodba sa pojedinim članovima dinastije. Srbijanski poslanik pri crnogorskom dvoru je, poslije odluka Podgoričke skupštine, ubjeđivao kralja Nikolu da bi u slučaju abdikacije „Srbija to bogato naknadila.“⁴¹ Unuk kralja Nikole, regent Aleksandar je tokom svog boravka u Parizu, februara 1919. godine, pokušao da se susretne sa svojim dedom po majci. Do susreta nije došlo usljed uslovljavanja crnogorske strane da se regent Aleksandar primi u zvaničnu, a ne privatnu posjetu, uz prisustvo svoje vlade i da se taj čin shvati kao obnova diplomatskih odnosa prekinutih 28. decembra 1918.⁴² Tajni zvanični kontakti ipak su ostvareni početkom 1920. godine, kada je u Pariz, po nalogu beogradske vlade, doputovao vojvoda Živojin Mišić, koji je s Jovanom Plamencom vodio povjerljive političke razgovore u

³⁹ Vidjeti: Dragoljub Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922, Aleksandar Devlin, branilac nezavisne Crne Gore u anglo-saksonskom svetu 1916-1920. godine*, Beograd 1996, 268.

⁴⁰ AJ, 336, f. 25, Pašić - predsjedniku vlade, Pariz, 1. III 1919, No 415 Pašić takođe navodi “da se lansira vijest da je Jolanda zaljubljena u jednog Savojskog princa“; Vidjeti više: Niko Hajduković, n.d, 476-477.

⁴¹ Vojvoda Simo Popović, *S kraljem Nikolom iz dana u dan 1916-1919*, Beograd 2002, 231.

⁴² Vidi: Ilija Jovanović-Bjeloš, n.d, 149. Jovanović navodi da je bivši srbijanski poslanik pri crnogorskom dvoru Mihailović došao da traži audijenciju za regenta Aleksandra. Kralj Nikola mu odgovara da će mu sutra odgovoriti. Poslije konsultacije sa „domaćima“ rješavaju da prime regenta Aleksandra u prisustvu svoje vlade. Korespondenciju povodom ovoga nesuđenoga susreta objavio je *Glas Crnogorca*, br. 64, 1919, 2. Vidjeti: Niko Hajduković, *Memoari*, Podgorica 2000, 469-473; B. Hrabak, n.d, 109/110; Vojvoda Simo Popović, *S kraljem Nikolom iz dana u dan 1916-1919*, Beograd 2002, 243. S. Popović tvrdi da je riječ bila o kraljevoj podvali: da regent, dolazeći zvanično i priman zvanično, već samim tim priznaje deda za kralja i gospodara Crne Gore i da mu je regent kojem je odnio *Glas Crnogorca* u kojem je sve to bilo objavljeno rekao da mu je žao što kralj Nikola javno upotrebljava njegovu dobru želju za svoje ciljeve.

domu A. Gavrilovića.⁴³ Iako se o sadržaju ovih razgovora ne zna ništa do današnjeg dana, posredno se iz sekundarnih izvora može vidjeti jasna namjera beogradske vlade da nekom vrstom apanaže riješi crnogorsko dinastičko pitanje i izbjegne česte prigovore evropske javnosti zbog neriješenog socijalnog i političkog statusa Petrovića. Tim prije što je teška finansijska situacija crnogorskog dvora i vlade objektivno smetala svima.⁴⁴ Kralju Nikoli je zbog teške finansijske situacije crnogorska vlada ukinula civilnu listu koja je iznosila 30.000 franaka mjesečno, zbog čega je bio primoran da prodaje dragocjenosti i traži pozajmice kod privatnih lica. Maja 1920. godine nije mogao da plati izdržavanje kola koja mu je svojevremeno Francuska dala na korišćenje. Poznato je da poslije ukidanja savezničkih subvencija kralj Nikola nije mogao platiti za oktobar 1919. godine hotel, te je u zalogu ostavio 50.000 zlatnih perpera, koji su, prema nekim izvorima, bili sve što je od novca iznio iz Crne Gore.⁴⁵ U jednom pismu dr Peru Šoću kralj Nikola opisuje finansijsko stanje sljedećim riječima: „...Nemaština! Kasa prazna! Potraživanja sa svake strane. Čuda, užas! Situacija je politička kao i finansijska neizbježna. Što će se, kako će se!? Obračaš se, siromaše, meni - mrtvoj i praznoj ruci. Ja ne žalim sebe no žalim one na stotine vapijuće bez ništa. Iscrpio sam i potonju paru, prodao sam i prodajem lične stvari i moje familije za svakodnevno izdržavanje...“⁴⁶ Kralj Nikola je u junu 1920. godine o svojoj teškoj finansijskoj situaciji pisao i francuskom predsjedniku vlade Miljeranu, navodeći da pravi lične zajmove i prodaje nakit i moleći ga da mu pomogne u dobijanju nekog kredita, za koji bi kao zalogu nudio svoja imanja u Crnoj Gori.⁴⁷ Francuska je sve slične molbe odbijala. Prema crnogorskim izvorima, među brojnim i raširenim klevetama protiv Crne Gore bila je i ona da je kralj Nikola veoma bogat. „No, zna se da je kralj Nikola umro siromašan... i da je vodio

⁴³ Balkan, 31. XII 1925, br. 358, 1, Podgorička Narodna Skupština, Odgovor J. S. Plamenca, biv. ministra predsjednika, povodom interpelacije g. R. Jojića, nar. poslanika; vidjeti: Š. Rastoder, *Janusovo lice istorije*, Podgorica 2000, 216.

⁴⁴ Vidjeti: Ilija Jovanović, n.d., 149/150. Opisujući finansijsko stanje dvora i vlade, autor navodi da je Jovan Plamenac u decembru 1919. putovao u London“ ne bi li tamo izradio kakvu pomoć za kraljevsku porodicu i crnogorske izbjeglice, jer kraljevska porodica više nije mogla da živi u Parizu jer je finansijska mogućnost izdala, i tako se sprema da prijede u francuskoj rivijeri blizu Kana da se smjestili u jednoj vili za koju su plaćali tri hiljade franaka mjesečno...“ Balkan, br. 117, 30. IV 1923, 1, *Nađeno blago kralja Nikole*, Objavljujući i osuđujući kampanju i priče o navodnom velikom bogatstvu kralja Nikole, ovaj list se nekoliko puta pozivao na izjavu jugoslovenskog poslanika u Parizu Spaljkovića, da se u porodici kralja Nikole u Francuskoj „dnevno sirotinjski računalo na franke“.

⁴⁵ Vidi: Dimitrije Dimo Vujović, *Saveznici i crnogorske finansije 1914-1921*, Istorijski zapisi 3, 1986, 92-93.

⁴⁶ Kralj Nikola, *Politički spisi*, Cetinje - Titograd 1989, 495/6, Odgovor ministru Peru Šoću u vezi bezizlaznosti iz finansijskog ćorsokaka, Kan, 3/16. IV 1920.

⁴⁷ Vidjeti: Dimitrije Dimo Vujović, *Saveznici i crnogorske finansije 1914-1921*, Istorijski zapisi 3, 1986, 95.

život na kome mu ne bi pozavidio čak ni običan francuski građanin. Nije, na primjer, mogao imati na raspolaganju ni obične kočije za izlazak, iako je bio starac od osamdeset godina.⁴⁸ Niko Hajduković, pak, svjedoči da je kralj Nikola imao toliko povjerenja u njega da mu je čak davao „sa povjerenjem neki predmet, lično njegov ili Kraljice da ga prodam i o cijeni nije pravio pitanja“,⁴⁹ i da je predao sudu personal Ustanove knjeginjice Ksenije, „zbog toga što je personal bez mog znanja i odobrenja, kao nadležnog ministra, rasprodao cio inventar u namirnicama i robi, koji se zatekao na legeru u vremenu propasti Austro-Ugarske.“⁵⁰ Vojvoda Simo Popović je, kada je riječ o kraljevom navodnom bogatstvu, što je bilo opšte mjesto u propagandi, decidan: „A rašireno je i utvrđeno mišljenje da je bogat. Mnogi su me to pitali o tome i ja sam im potvrđivao to mišljenje, i to da je mnogo bogat... Ja sam vjerovao i sada vjerujem, da je Kralj milionar, ne po pričanju i pretpostavkama, nego po onome što čisto znam.“⁵¹

Teško finansijsko stanje dinastije Petrović, o kojem su najviše znali Francuzi, pa i ostali saveznici, uslovalo je njihov pojačan pritisak na Beograd da riješi ovo pitanje, što su smatrali obavezom nove države - Kraljevine SHS. I zaista, pod takvim pritiskom, kojem se, izgleda, poslije Rapala priključila i Italija, krajem 1920. godine vlada KSHS donijela je odluku da kralju Nikoli dodijeli godišnju apanažu od 300.000 franaka, koja je trebalo da teče od 1. oktobra 1920. godine.⁵² Prve vijesti iz Beograda o mogućem rješavanju pitanja apanaže za članove dinastije Petrović širene su krajem 1920. godine. Tada su neki beogradski listovi objavili da je vlada donijela odluku da se kralju Nikoli odredi apanaža od 300.000 franaka godišnje. Takva mogućnost izazvala je naglašenu nervozu i u krugovima crnogorske emigracije i među pristalicama bezuslovnog ujedinjenja u Crnoj Gori. Prva je reagovala vlada Jovana Plamenca zvaničnim kominikeom od 16. decembra 1920. godine, u kojem se komentariše vijest da je „srbijanska vlada donijela odluku da ponudi Kralju Crne Gore 300.000 franaka godišnje, a da se ovaj odreče kraljevskih prava, koja su mu spojena sa Crnom Gorom. Mada je kralj. Kruna Crne Gore svojina crnogorskoga naroda, a ne Kralja Nikole, koji je samo njen nosilac; to je crnogorska Vlada ovlaštena, da izjavi u ime NJ. V. Kralja, da će svaku takvu eventualnu ponudu sa gnušanjem odbiti, jer je samo Biogradu bilo tradicionalno, da svoju čast i slobodu prodaje tuđinu za pare, a Crnogorci nijesu nikada vodili, niti će ikada voditi takvu nečasnu i nedostoj-

⁴⁸ Vidjeti: *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, Bar 2000, 103.

⁴⁹ Niko Hajduković, n.d, 493.

⁵⁰ Ibid, 486.

⁵¹ Vojvoda Simo Popović, *S kraljem Nikolom iz dana u dan 1916-1919*, Beograd 2002, 268-269.

⁵² Vidjeti: Dimitrije Dimo Vujović, *Saveznici i crnogorske finansije 1914-1921*, Istorijski zapisi 3, 1986, 95.

nu trgovinu sa narodnim pravima“.⁵³ Kasnije je emigrantska vlada bila svjesna da bi prihvatanje navedene ponude značilo i priznavanje faktičkog stanja, posebno u uslovima kada su, poslije novembarskih parlamentarnih izbora 1920. godine, Francuska i Engleska povukle svoje predstavnike sa crnogorskog dvora.⁵⁴ Uz to su ove vijesti veoma negativno uticale na borbeni duh i moral crnogorske vojske u Gaeti. Tim se povodom ministarstvo vojno obratilo komandi crnogorskih trupa dnevnom naredbom, u kojoj se navodi da je, odluka koju je početkom decembra 1920. godine donijela vlada Srbije da se kralju Nikoli izdaje na ime godišnje apanaže ona ista suma od 300.000 koju je primao u Crnoj Gori, s tom razlikom što bi se sada primala u francima, “drska i kukavička“, usmjerena obmanjivanju svjetskog javnog mnjenja, da pokaže da je crnogorsko pitanje svršeno, da je „ono dinastičko pitanje, a ne čisto naroda kao što je to u stvari... Vlada Srbije htjela je ovim ubiti svaku nadu kod crnogorskog naroda da će Crna Gora ikad uskrsnuti i tim slomiti njegov otpor, koji je svakog dana sve silniji“. Navodeći da je kralj odbio tu ponudu i da se tim povodom šire neistine, ponavlja se odlučnost kralja i vlade da „neće popustiti nikad, ni pred najvećim žrtvama u borbi za ČAST, PRAVO i DOBRO dobre nam Crne Gore.“⁵⁵ Slično piše i Jožef Bajza, navodeći da je poslije Rapala Italija napravila odlučan i radikaln zaokret u crnogorskoj stvari, te da je potom kralju Nikoli ponuđena apanaža od 300.000 franaka godišnje“ ako bi priznao aneksiju Crne Gore od strane Srbije. Kralj Nikola je s prezirom odbio takvu ponudu.⁵⁶

Vijest o dodjeli apanaže kralju Nikoli uzbudila je duhove i među ujediniteljima u Crnoj Gori, pa je vlada nalazila za shodno da uputi šifrovani cirkular sreskim načelnicima u Crnoj Gori, u kojem se dodatno pojašnjava najavljena mjera: „Vlada smatra za dužnost zatvoriti jedno po jedno pitanje iz prošlosti. Izborima koji su došli posle Rapalskog ugovora skinuto je sa dnevnog reda jednom za svagda pitanje C. Gore čak i za one koji su ga postavili na dnevni red posle Crnogorske Velike N. Skupštine. Apanaža biv. Kralju C. Gore je jedan akt likvidacije. Čime se obeležava da su njegova “prava” pogašena da mu se zbog njegove starosti, a naročito zbog njegova odziva na ono inostranstvo, koje je on uspio zainteresovati, daje novaca sa naše strane, mesto novca koje je do sada dobijao s drugih strana. To pita-

⁵³ DACG, FEV, MID, Rim, 1919/20, Kominike predsjednika ministarskog savjeta i ministra spoljnih poslova J. S. Plamenca, Rim, 16. XII 1920.

⁵⁴ Vidjeti: Le role .....; *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, Bar 2000, 11-37; prevod zvanične publikacije objavljene 1921. u Rimu na francuskom.

⁵⁵ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, I-IV, Bar 1997, knj. III, dok. br. 1354, 1656.

⁵⁶ Giuseppe de Bajza, *La questione Montenegrina*, Budapest 1928; Jožef Bajza, *Crnogorsko pitanje* (priredili Branislav Kovačević i Marijan Miljić), Podgorica 2001, 50. Bajza se u ovom slučaju poziva na pisanje zagrebačke štampe.

nje je dakle postalo novčano i to valja smatrati za uspjeh...⁵⁷ Naravno, do isplata apanaže nije došlo iz političkih i pravnih razloga, jer, kako će se kasnije ispostaviti, pitanje je bilo mnogo kompleksnije od želje jedne ili eventualno druge strane da ga riješi, posebno poslije smrti kralja Nikole, kada je aktuelizovano pitanje statusa članova njegove porodice koji su živjeli u nemaštini i u nemogućnosti da koriste svoja konfiskovana dobra u Crnoj Gori. Izgleda da je rješavanje ovoga pitanja ubrzala i svađa među potomcima poslije smrti kralja Nikole i kraljice Milene.⁵⁸ Kada problem nije mogao biti riješen u cjelini, zabilježeni su pokušaji da se riješi pojedinačno s pojedinim članovima dinastije. Već početkom 1920. godine do Pašića je stigla povjerljiva informacija da je knjaz Danilo zainteresovan da proda dio svoga imanja i da je spreman da se o tome posavjetuje lično s Pašićem.⁵⁹ Ne raspoložemo izvorima koji bi potvrdili da je do ovoga susreta došlo, ali je tokom 1924. godine, na izričiti zahtjev Pašića, napravljena procjena imovine prestolonasljednika Danila, i to one koja mu je pripala testamentima kralja Nikole iz 1915,⁶⁰ odnosno 1917. godine. Prema izvedenoj računici, 6. oktobra 1924. godine cjelokupna imovina knjaza Danila procijenjena je na 492.600 švajcarskih, odnosno 26.384.400 francuskih franaka, tj. na 88.740.060 dinara.⁶¹ Imovinu su sačinjavala krunska dobra, zavještanje kralja Nikole prestolonasljedniku Danilu, njegovo sopstveno imanje, ratne štete i lična apanaža.⁶²

⁵⁷ AJ, 14-181-672, Načelnik okruga Vukčević, Šifra iz Cetinja, 22. XII 1920; Odgovor ministra unutrašnjih dela; Ibid, Šifra iz Podgorice, Načelnik okruga Rad. Bošković, 22. XII 1920.

⁵⁸ Gizeppe de Bajza, *La Questione Montenegrina*, 43.

⁵⁹ AJ, 336, f. 25, VII, Šifra, Nica, 24. januara, Pariz, 25. januara, Delegat Prvulović za načelnika Aleksića.

⁶⁰ Kralj Nikola je tokom života pravio više testamenata. Prema jednom sačuvanom prepisu, to je uradio prvo 8. decembra 1910; AJ, 335, f. 20, Privatna pisma raznim ličnostima.

⁶¹ DACG, Odjeljenje u Podgorici, bivši AIIT, IV 1-1 (24), Jovo Popović - Predsjedniku vlade, Beograd, 4. oktobra 1924.

⁶² „I. Krunska dobra (majorat) Pokretnosti:

1. *grb u briljantima*
2. *vaza od nefrita, dar cara Nikole II*
3. *stolična srebrenarija, darovi velikih knjeginja Milice i Stane*
4. *podnos vladike Danila*
5. *sablja Njemanjića*
6. *sablja vojvode Mirka*
7. *srebreno posuđe svetoga Petra*
8. “ “ *vladike Rada*
9. “ “ *knjaza Danila*
10. *veliki nož vladike Rada*
11. *dvije srebrene kubure vladike Rada*
12. *mali nož vladike Rada*

-----
13. *arhiva*

Međutim, od eventualnog povratka imanja Petrovićima nije bilo ništa, jer bi

14. biblioteka
15. sva pisma
16. slike i sablje u Starom dvoru

Nepokretnosti:

1. Dvor u Nikšiću (dio Danilov) 6.000.000 din.
2. Kuća na Lovčenu (dio Danilov) ... 700.000
3. Dvorac na Rijeci (dio Danilov) ... 2.500.000
4. Kuća i zemlja u Njegušima (dio knjaza Petra)

II. Zaveštanje pokojnog Kralja Prestol. Danilu

1. Stari dvor na Cetinju sa svojim pripadnostima 4.800.000 dinara
2. Park Staroga dvora sa voćnjakom 1.800.000
3. Štala i garaža na "Ublima" 689.500
4. Zemlja oranica kod štale 689.500
5. Mobilje, podrum i magacin 2.068.500
6. Familijarna garderoba 1.379.000
7. "Gora"- šuma na Lovčenu 416.000
8. Mala kuća na Cetinju sa mobiljem i pripadnostima 1.112.000
9. "Zabran" riječki (preko mosta) 137.180
10. Kuća i šuma na "Belvederu" 137.180

Primjedbe, tačka 3.- 20.000 perpera (fr) Knjazu Petru

5.- slike pripadaju sa mobiljem "majoratu"

6.- da se podijeli među članovima familije

7.- imanje je Knjaza Petra a ne Danilovo

III. Sopstveno imanje Prestolon. Danila koje je također pomenuto u testamentu:

Na Cetinju 1. Dvorac Danilov na Cetinju sa avlijom, pripadnostima i garažom 5.472.000

2. Mobilje i pokućstvo 4.170.000
3. Lična garderoba 689.000
4. Zemljište sa voćnjakom i baštom 825.000

U Baru: 1. Dvorac "Topolica" sa avlijom 4.800.000

2. Jedna dvospratna kuća i jedna gvozdена za goste 1.000.000
3. Kuća za stražare, kujna, štala i garaža 500.000
4. Oranžerija, potpuno instalirana 689.000
5. Mobilje i pokućstvo 2.000.000

6. "Zabran" ograđen sa pet kilometara žice, površina 500 rala ili (900.000 kva.met) ucijeno ralo po 50 napoleona 950.000

7. Maslinada - oko 5000 (pet hiljada stabala), po jedan napoleon stablo 1.390.000
8. voćnjak, vinograd i mljekarnica 209.000
9. Četvorokatna kuća na Pristanu Barskom 1.390.000

U Ulcinju: 10. Kuća "Suka" 690.000

- Kod Kolašina:** 11. Biogradska šuma, posljednja ponuda za sječu 14.000.000
12. vrijednost zemljišta 14.000.000

Primjedbe: tačka a) 1.2.3.4.

b) 6.7.8. - založio italijanskome državljaninu g. Carmandi-ju za lira italijanskih 2.495.078

g) 10. - Založio g. Stanku Uskokoviću

d) 11. i 12. - postoji zaduženje od 700.000 francuskih franaka

to značilo i poništavanje odluka Podgoričke skupštine, odnosno proglašavanje njenih odluka ništavnim. Takvo mišljenje iznijeto je i u jednoj ekspertskoj pravnoj analizi, gdje se, pored ostalog, upozorava na posljedice u slučaju povraćaja: „...Ovaj način rješavanja značio bi potpuno obilaženje odluka podgoričke skupštine, jer povratiti konfiskovani imetak znači ne priznati valjanost odluka podgoričke skupštine, koja je tu konfiskaciju izrekla. A pošto je ta ista skupština u vezi sa pitanjem konfiskacije donijela i odluku o svrgavanju s prestola dinastije Petrovića i o ujedinjenju Crne Gore sa Srbijom u zajedničku Kralj. S.H.S., to smatram, da ne bi bilo politički, ne priznavati valjanost jednog dijela odluka podgoričke skupštine i tim davati povode onim, koji to trebaju, da kontestiraju legitimitet osnova našeg Ujedinjenja u jedinstvenu Kraljevinu...“⁶³

Stanovište da se Petrovićima ne vraća imovina bilo je političke a ne pravne prirode, jer, treba naglasiti, nijedna odluka Podgoričke skupštine nije bila ugrađena u neki jugoslavenski zakon ili ustav iz 1921. godine. To se, primjera radi, nije desilo sa Habzburgovcima, kojima je Narodno vijeće u Zagrebu takođe konfiskovalo imovinu, jer je ta odluka bila ugrađena u *Pret-hodne odredbe za pripremu Agrarne reforme od 25. II 1919.* i u sam ustav iz

V. Ratne oštete od kojih prestol. Danilu pripada peti dio

1. Jahta "Rumija" utopljen brod pod Barom - kupljen u Engleskoj za 17.000 engleskih lira.....	5.523.000
2. Šest automobila dvorskih.....	689.000
3. Mobilje iz dvorca riječkog i nikšičkog	689.000
4. Uništena stoka i konji.....	345.000

V. Lična apanaža prest. Danila koju nije primio od 1916 godine, kao i prihodi s gore pomenutih dobara od novembra 1918. god. do konačnog likvidiranja, koje je prihode lako ocijeniti na osnovu podataka nadležnih vlasti

a) Apanaža od 150.000 franaka u zlatu godišnje, neprimljeno za osam godina čini.....
15.367700 dinara

b) Prihodi od dobara sa lista broj II i III za osam godina ?

Primjedba: Prestolonasljednik Danilo ima obavezu plaćati godišnje, izvjestan broj redovnih penzija bivšim dvorskim služiteljima iz ove sume

VI. Specijalno uređenje ličnog materijalnog stanja Nj. Visoč. Knjeginje Milice na bazi bračnog ugovora - ne iziskuje nikakvih novčanih izdataka, ako se uredi materijalno stanje Njenoga muža, dok bi on živio, ili prvi umro, a ona ostala udovica. Svakako nužna je diplomatska akcija kod zemaljske vlade Maklembur-Strelac, da bi i ona smatrala pomenuti bračni ugovor; kao državnu obavezu prema knjeginjici Milici i preuzela plaćanje propisane apanaže od (50.000) pedest hiljada franaka u zlatu godišnje budući da ga je potpisao vladar.

Primjedba: Makleburška zemaljska vlada Strelac otkupila je sva prava Knj. Milice od Njene familije, i učinila isplatu u papirnim markama, što apsolutno nemože biti; predstoje parnice....“

Ibid; Original ovoga dokumenta je čuvan u bivšem Arhivu CK SKJ, pod. br. 17688/XIX 3-2 (1924).

⁶³ AJ, 335, f. 4, Imovina bivše crnogorske dinastije.

1921, gdje se u čl. 43, pored ostalog, navodi: Eksproprisane velike posede i razdeoba njihova urediće se zakonom. Zakon će odrediti i kakva će se naknada dati za eksproprisane posede. Za velike posede koji su pripadali članovima bivših **tuđinskih dinastija** (podv. Š.R.) i za one koje je **tuđinska vlast** (podv.Š.R.) poklonila pojedincima, neće se davati nikakva nadoknada.⁶⁴ Pošto se Petrovići nijesu mogli podvesti pod *tuđinsku dinastiju*, a uz to nijesu predstavljali ni dinastiju koja se borila na strani Centralnih sila, dakle poraženu u ratu, nego dinastiju koja je bila legitimni predstavnik jedne savezničke zemlje, tražila se prihvatljiva formula rješavanja ovoga pitanja. Stanovište da se Petrovićima nipošto ne vraća imovina ne bi bilo zgodno zato što bi prosto vraćanje imetka, dakle nepriznavanje važnosti podgoričke skupštine impliciralo u sebi i opravdanje svih onih žalbi i neopravdanih revindikacija, koje članovi biv. Dinastije Petrović-Njegoš zbog ove konfiskacije čine. S toga u riješenju o ovom imetku ne smije se stati na stanovište, da se imetak **vraća**...⁶⁵ Tada su se u beogradskoj štampi bliskoj radikalima mogli pročitati jasni zahtjevi za povratak imovine nasljednicima kralja Nikole: „...Ma kakvo da je to rešenje Podgoričke Skupštine, ono bi dobilo najlepší i najkorisniji oblik tek onda, kada bi se nepokretna imovina Kralja Nikole u Crnoj Gori povratila njegovoj deci... Kralj Nikola i njegova deca nisu bili naši ratni neprijatelji pa da bi se njihova zakonita imovina smela da konfiskuje“.⁶⁶ Čak je bila objavljena i vijest da je vlada donijela takvu odluku.⁶⁷ Umjesto povraćaja, preporučeno je da država *ustupi* u sopstvenost imovinu dinastiji Petrovića, s tim da se zakonom ovlasti vlada da u sporazumu sa interesentima ovu imovinu otkupi. „Ovo ovlašćenje, bilo bi potrebno i korisno, jer smatram, da ne bi bilo dobro, da bar direktni potomci pok. kralja Nikole zadržavaju nekretna imanja u Crnoj Gori i tim trajnu vezu sa stanovništvom...“⁶⁸ Na kra-

⁶⁴ Vidi: Ustav od 1921. godine, Službene novine Kraljevine SHS od 28. juna 1921, br. 142a; Ustavi i vlade Kneževine Srbije, Kraljevine Srbije, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1835-1941), Beograd 1988, 43.

⁶⁵ AJ, 335, f. 4, Imovina bivše crnogorske dinastije.

⁶⁶ Balkan, br. 233, 28. V 1925, 1, Kralj Nikola i njegovo imanje.

⁶⁷ Balkan, br. 296, 30. X 1925, 1, Imanje Kralja Nikole: ...Kraljevska Vlada pod predsedništvom mudrog g. Nik. Pašića i ovoga puta dokazala je da želi i da se bori za pravdu i mir u velikoj nam Kraljevini, jer posle kraće debate Vlada je odlučila da se postupa po testamentu pok. Kralja Nikole i da se sva privatna imovina Njegoša daje na raspoloženje njihovim nasljednicima. Jedino Dvor na Cetinju, koji vlada smatra narodnom i državnom kućom, ima pripasti državi.

Sve ostalo vraća se nasljednicima pok. Kralja Nikole...“; Vidjeti: Balkan, br. 300, 3. XI 1925, 1, Imanje pok. Kralja Nikole; Balkan, br. 354, 27. XII 1925, 2, Likvidacija imovine dinastije Petrović, Navodi da je projekat o tome uradio dr Srškić.

⁶⁸ AJ, 335, f. 4, Imovina dinastije Petrović. Autor ove nepotpisane analize pravljene za potrebe vlade uoči rasprave u Skupštini oko ovoga pitanja takođe navodi da, ako bi se na ovaj način riješilo pitanje imetka, ostala bi na snazi i ona odredba o zabrani boravka članovima dinastije na području Crne Gore“ ....Policijske vlasti mogu vazda primijeniti zaključak pod-

ju analize sugerisano je da se prije donošenja bilo kakvog zakona u Skupštini napravi pisani sporazum sa svim zainteresovanim članovima dinastije Petrović, da pristaju na otkup svog imetka i da im se otkupne sume ne isplaćuju odmah nego periodično i doživotno. Kao razlozi za takav stav navedeno je:

„1. Što ni u kojem slučaju ne treba da bar direktni potomci pok. kralja Nikole imaju nekretni imetak u Crnoj Gori,

2. Što bi sporazum o otkupu nakon izglasanog zakona bio vrlo otežan preteranim zahtevima interesenata,

3. Što njima ne treba isplatiti otkupnine od jedan put, jer će to rasipnički brzo potrošiti i opet i ako sa manje prava ali sa više škandala, nove zahtjeve postavljati kad u bijedu panu,

4. Prethodnim sporazumom o otkupu mogle bi se dobiti i potrebne izjave političke od interesiranih na ovom pitanju i plaćanje periodično bilo bi najbolja sankcija da će izjave biti održavane...“⁶⁹

Pitanje apanaže i imovine dinastije Petrovića konačno je načelno riješeno finansijskim zakonom za 1927/8. godinu, čiji član 316 glasi: „Ovlašćuje se Ministarstvo finansija, da može jedan deo imovine, koji je rešenjem Podgoričke skupštine od 16. XI 1918. godine postala državna svojina ustupiti u vlasništvo pojedinim članovima bivše dinastije Petrović-Njegoš. Ovlašćuje se ujedno Ministarstvo finansija, da na osnovu predhodnog sporazuma sa članovima bivše dinastije Petrović-Njegoš, a po odobrenju Ministarskog savjeta, može isplatiti istima, t.j. bivšem prestolonasledniku Danilu, deci bivšeg kneza Mirka, bivšem knezu Petru i bivšim kneginjama Kseniji i Veri, delom u gotovu, a delom u obrocima doživotnoj rati ukupno svima iznos od 42.000.000 dinara“. Iz navedene odluke jasno se uočava da je postupljeno prema prethodno navedenim preporukama i da je sprovođenje ove odluke bilo jasno uslovljeno prethodnim priznanjem KSHS, odnosno „na osnovu predhodnog sporazuma“. Naravno, načelno definisan stav jugoslovenske vlade, odnosno Pašića, koji je, prema pisanju njemu bliske štampe, brinuo o ovom problemu, želeći da ga riješi prije svečanosti prenosa Njegoševih kostiju na Lovćen 1925. godine,⁷⁰ bitno je opredijelio i njihovu politiku prema

goričke skupštine i protjerati ih iz Crne Gore“.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Balkan, br. 178, 4. VII 1925, 2, Porodica pok. Kralja Nikole. „Po najpouzdanijim informacijama što smo ih dobili i pitanje porodice pok. Kralja Nikole privodi se sada kraju. Kako nas uveravaju, ono će biti uređeno konačno ubrzo, još pre prenosa ostataka velikog Njegoša sa Cetinja na Lovćen kako bi se pružila mogućnost i njegovim potomcima da uzmu vidna učešća u ovo velikoj nacionalnoj svečanosti, koju je materijalno omogućio lično NJ. V. Kralj. Ovom stvari rukovodi lično g. Nikola Pašić, koji je time pokazao plemeniti gest, na koji mu se mora od srca čestitati odati mu na toj velikoj plemenitosti svako priznanje. Balkan, br. 233, 28. VII 1925, 1. Zalažući se za povratak imovine, list piše: „U času kada se u Crnoj Gori vrše pripreme za jednu veliku nacionalnu i državnu svečanost, na kojoj će biti prisutni Kralj i Vlada bilo bi politički mudro i psihološki najpodesniji trenutak, da se

članovima dinastije Petrović. A njih je, posebno poslije smrti kralja Nikole, prevashodno interesovalo pitanje njihove imovine i socijalni status. U tome se posebno isticao knjaz Petar, najmlađi sin kralja Nikole, koji je ubrzo posredstvom rodbinskih veza jasno davao signale Beogradu da je spreman da prihvati svako rješenje koje bi olakšalo njegov materijalni položaj. Još tokom boravka u Rimu on se zaljubio u jednu udovicu, porijeklom iz Engleske, kojom se i oženio 1920. godine.⁷¹ Zahvaljujući tome što je sačuvano nekoliko desetina njegovih pisama Karadorđevićima, članovima vlade i njenom predsjedniku, danas je moguće nešto više saznati kako se odvijala ta komunikacija. Prvo je, već u avgustu 1923. godine knjaz Petar pisao kralju Aleksandru Karadorđeviću, moleći ga da mu pomogne u rješavanju njegovog materijalnog položaja. O tome saznajemo iz jednog njegovog pisma osobi koju oslovljava sa „Draga moja Biba“, a u kojem opisuje svoje materijalno stanje: „Kao što sam ti i pisao, odavno nemam sredstava za život, stoga sam morao da prodam svoja kola i ono što je ostalo od nakita moje žene,⁷² a to mi je omogućilo da preživim do danas, **a sad sam bez ičega, ama baš bez ičega** (podv. u orig. Š.R.). *Prije nekoliko dana sam pisao kralju...*“⁷³ U svakom slučaju, knjaz Petar se već u septembru našao u Beogradu, gdje ga je primio kralj Aleksandar, uz bučne proteste crnogorskih ujedinitelja, koji su takav kraljev gest okvalifikovali kao kršenje odluka Podgoričke skupštine.⁷⁴ Interesantno je da su ovo stanovište kasnije prihvatili i neki historičari, prenebre-gavajući činjenicu da su poslanici Podgoričke skupštine mogli donijeti odluku o zabrani povratka članovima dinastije samo na područje Crne Gore, a ne i Srbije ili nekog drugog dijela KSHS.⁷⁵ Koliko je nama poznato, Petrovići, bar oni na koje se odnosila odluka Podgoričke skupštine, nijesu nikada bili u Crnoj Gori. Iako ne raspolazemo izvorom koji bi posvjedočio o sadržaju

---

pitanje imovine Kralja Nikole reši u korist njegove dece, pošto je isuviše jasno, da bi povoljno rešenje i toga pitanja blagotvorno uticalo na saniranje prilika u Crnoj Gori. Time bi bio ostvaren i onaj deo onih obećanja, koja je Pašić pre nekoliko dana iz Karlovih Vari dao Crnoj Gori i Crnogorcima.“

⁷¹ Niko Hajduković, n.d. 487. Namjeri knjaza Petra da se ranije oženi Violetom Vagner protivila se vlada Evgenija Popovića, odnosno Niko Hajduković, kao zastupnik predsjednika, prijeteći mu ukazom o lišavanju prerogativa člana dinastije. Tek za vlade Jovana Plamenca, knjaz Petar se oženio.

⁷² Petar je bio oženjen sa Violetom Vagner (1887-1960).

⁷³ AJ, 335, f. 4, Pero - Ma tres cher Biba, Paris, le 29 Aout 1923 (pismo je na francuskom).

⁷⁴ Todor Božović, tada poslanik Demokratske stranke, tim povodom je podnio interpelaciju predsjedniku vlade, dok je radikal Ljubomir Bakić posjetio Pašića i izrazio mu negodovanje zbog posjete knjaza Petra. Vidjeti: Narodna riječ, 29. IX 1923, br. 65; Slobodna misao, 1. X 1923, br. 55.

⁷⁵ Vidjeti: Dimitrije Dimo Vujović, *Podgorička skupština 1918*, Zagreb 1989, 119. Tako autor na jednom mjestu navodi: „Ali, dok su odluke o detronizaciji i ujedinjenju ostale nepri-kosnovene, dotle su odluke o konfiskaciji imovine i zabrani ulaska u zemlju bile prekršene, jer su pojedini članovi dinastije kasnije dolazili u Jugoslaviju...“

razgovora knjaza Petra i kralja Aleksandra, iz jednog kasnijeg pisma saznajemo da je kralj Aleksandar obećao crnogorskom knjazu da će njegovo pitanje biti riješeno za šest mjeseci, računajući od 18. oktobra 1923. godine i da je u tom smislu knjaza Petra uputio kod predsjednika vlade. Pašić mu je obećao da će se njegovo pitanje riješiti za šest nedjelja.⁷⁶ Knjazu Petru je obećana izvjesna suma novca i povraćaj njegove imovine.⁷⁷ Kako od toga nije bilo ništa, knjaz se ponovo obraća kralju Aleksandru, kojem je „pokazao ... koliko sam mu odan“, tražeći od njega da interveniše i prekine „ovu mučnu situaciju.“⁷⁸ To je Aleksandar izgleda i uradio, jer već u maju 1924. godine knjaz Petar se zahvaljuje „na intervenciji u pogledu moje apanaže koja je riješena, kako je najavljeno u Vašem zadnjem pismu...“⁷⁹ Tim povodom knjaz Petar je ponovo doputovao iz Pariza (stanovao u hotelu Maestic, Avenue Kleber) u Beograd, početkom oktobra 1924. godine, gdje ga je primio nadležni ministar u vladi⁸⁰ i sam kralj Aleksandar, koji mu je ponovo obećao da će se njegovo pitanje riješiti.⁸¹ U to vrijeme zagrebačka štampa objavljuje vijest da je između knjaza Petra i vlade sklopljena pogodba o povraćaju imovine, i to samo polovine, dok bi druga polovinu bila ustupljena Pašić-Pribičevićevoj vladi za izborni fond.⁸² Naravno da ove špekulacije ne bi bile vrijedne pomena da ne ilustruju širi kontekst političke upotrebe ovoga pitanja.

Prepiska između kralja Aleksandra i knjaza Petra nije zanimljiva samo po tome što se odvijala uglavnom na francuskom jeziku već i po tome što je u pismima rasla količina atributa *odanosti*, *beskonačne odanosti*, *vjernosti* i sl., kako su, izgleda, rasla i sredstva koje je ovaj davao knjazu Petru, čija mu je naklonost sigurno godila. Aktivnost knjaza Petra na rješavanju svoga socijalnoga položaja odvijala se mimo znanja članova porodice. Ona nije nailazila na razumijevanje ostalih, posebno sestara Ksenije i Vjere, koje nijesu mogle da shvate kako je knjaz Petar mogao odlaziti „kod ubice svoga oca“. Poslije povratka iz Beograda, Petar je otišao da obiđe svoje sestre, koje su ga dočekale mrzovoljno i neprijateljski, te je došlo do žučne rasprave, poslije koje je Petar crnogorskim princezama Kseniji i Vjeri napisao jedno jetko pismo. U tom pismu Petar, odgovarajući na optužbe da je odlazio „kod ubice svo-

⁷⁶ AJ, 335, f. 4, Knjaz Petar Petrović Njegoš - ministru, 6. marta 1924.

⁷⁷ Ibid. Tim povodom knjaz Petar je pisao: „Ako ne bih do kraja ovoga mjeseca primio pismenu potvrdu, da su mi moja dobra povraćena, kao god i uručena svota koja mi je obećana, to ću biti prinuđen neodložno oputovati za Biograd, da se požalim Nj. V. Kralju, mom uzvišenom Vladaru, koji će, uvjeren sam, staviti kraj ovoj mojoj duševnoj i materijalnoj agoniji...“

⁷⁸ AJ, 335, f. 4, Pero - kralju Aleksandru, Pariz, 10. III 1924. (pismo na francuskom).

⁷⁹ Ibid; Petar od Crne Gore - ekselencijo, Pariz, 12. maj 1924. (pismo na francuskom).

⁸⁰ AJ, 335, f. 4, Pero - Vaše veličanstvo, Biograd, 7. oktobra 1924.

⁸¹ Ibid. Pero - Gospodare, Beograd, 13. oktobar 1924. (pismo na francuskom).

⁸² Balkan, br. 329, 29. XI 1924, 1, Imovina pok. kralja Nikole.

ga oca“, navodi sljedeće: „da me je baš briga za vas dvije i za čitav svijet, sem za njegovo Veličanstvo kralja Aleksandra i za Predsjednika Pašića. Stoga hoću da vam kažem, između ostalog da sam bolje služio svom voljenom Ocu, nego vi obadvije, **a posebno nego ti, Ksenija, koja si se samo miješala u politiku na štetu Crne Gore** (podv. u orig. - Š.R.), umjesto da si se brinula o kući ili o poslovima koji se tiču jedne mlade princeze. Potom slijedi i ponuda dokaza ovoga iskaza: „Kao dokaz ovome što ti kažem, imam tvoja pisma; napisana tvojom rukom, a koja mi dostojanstvo ne dozvoljava da objavim, jer se kaže da se prljavi veš kući pere, ali ako ipak želiš, mogu ti poslati fotokopije tvojih političkih pisama, za koje ne možeš poreći da si ih pisala...“⁸³ Svađa sa sestrama bila je toliko žučna da je Petar zažalio što mu nijesu „poslale u svoje ime nekog muškarca, a onda bih ga sa posebnim zadovoljstvom dočekao, kako to sa dužnom pažnjom običavam u takvim prilikama.“⁸⁴ Vjeran i odan Aleksandru, „koliko i svom ocu“,⁸⁵ knjaz Petar mu je redovno ispostavljao račun koliko mu je novca do tada dao: „1. U Biogradu u mjesec oktobar 1923 - trideset hiljada franaka“; 2. U Parizu u mjesec april 1924 - dvadeset pet hiljada franaka; 3. Sada na Bled - pedeset hiljada franaka“. Uz ovo je išlo i obećanje: „Ja se učtivo i ponizno obavezujem da ću ove svote povratiti Vašem Veličanstvu s najvećom zahvalnošću i priznanjem, čim budem primio moja imanja u Crnoj Gori.“⁸⁶

Knjaz Petar je sa svojom suprugom u avgustu 1925. boravio na Bledu, kao gost kralja Aleksandra i kraljice Marije.⁸⁷ Put od ponizne odanosti do molbe za prijem, kako bi Aleksandru „saopštio nekoliko stvari **prilično važnih**“⁸⁸ (podv. u orig. Š.R.), u septembru 1926. godine knjaz Petar je prelazio veoma lako i brzo, tim prije što mu je stalno obećavano da će mu biti povraćena imovina, a do toga dana „darežljiv“ i Aleksandar udjeljivao mu je jednokratne sume koje je ovaj stalno tražio. Krajem 1926. ili početkom 1927. knjaz Petar se preselio iz hotela *Majestic* u *Vilu la Victoire*, čiji zakup nije imao čime platiti. Ali, kako mu je jugoslovenski ministar Ninčić obećao, prilikom susreta u Parizu, da će se njegovo pitanje riješiti do kraja 1926. godine, Petar je tražio od kralja Aleksandra da naredi vladi „da mi avansira sto hiljada franaka do kraja ovoga mjeseca (januar 1927. op. Š.R.) a to je suma koja mi je potrebna da platim zakupninu za vilu i da platim predujam nekima od povjerenika. Razumije se da će ovaj iznos biti odbijen prilikom povraćaja

⁸³ Ibid, Petar - Crnogorskim princezama Kseniji i Vjeri (Pismo je nedatirano, na francuskom, dosta nečitko).

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ AJ, 335, f. 4, Priznanica, Bled, 8. VIII 1925, Potpis Petar Petrović Njogoš.

⁸⁷ Ibid; Pero - Vaše Veličanstvo, Bled, 8. avgust 1925. (lično povjerljivo - pismo je na francuskom).

⁸⁸ Ibid, Pero - Vaše Veličanstvo, 21. 9. 1926.

moje imovine...“⁸⁹ Crnogorski knjaz je bio nestrpljiv, jer je u avgustu 1927. godine boravio samo „osam dana u Veneciji“, koju je morao napustiti usljed nedostatka sredstava,⁹⁰ a od avansa nije bilo ništa, iako je Skupština u međuvremenu bila izglasala finansijski zakon. Zato je u oktobru 1927. godine ponovo doputovao u Beograd,⁹¹ gdje ga je, na intervenciju kralja Aleksandra, primio ministar pravde Dušan Subotić.⁹² Sa vladom je potpisao ugovor 1. januara 1928. godine, ali mu je novac neredovno stizao.⁹³ Knjaz Petar je čestitao kralju Aleksandru i izrazio divljenje na „mudrom i državničkom postupku“ povodom zavođenja diktature 6. I 1929. godine zato što će kralj, „imajući sada potpunu i neograničenu vlast u svojim rukama, narediti da se ispravi nepravda koja mi je pored svih mnogobrojnih obećanja do sada činjena, uskraćivanjem mi moje očevine, na koju imam neosporno pravo, kao i svaki pa i poslednji podajnik Vašeg Veličanstva...“⁹⁴ A kada je u Pariz doputovao Milorad Dragutinović da nadzire ponašanje knjaza Petra, po navodnom nalogu kralja Aleksandra, ovaj mu se u pismu žalio denuncirajući istoga.⁹⁵

Posljednji susret kralja Aleksandra i knjaza Petra dogodio se u decembru 1931. godine, nepunih šest mjeseci prije nego što će crnogorski knjaz, koji je već nekoliko godina bolovao, umrijeti, kojom prilikom će ovaj, prvi put pored rješavanja svog pitanja, jugoslovenskog kralja zamoliti da interвениše za nekog drugog Crnogorca. Radilo se o intervenciji za Nika Jovičevića, majora bivše crnogorske vojske, kasnije pripadnika francuske vojske, više puta ranjavanog, dobitnika Legije časti, pohvaljenog za hrabrost od strane maršala Petena, koji je bio otpušten iz vojske kao 100% invalid. Petar je tražio da mu se dodijeli penzija, jer je bio na samrtničkoj postelji.⁹⁶

Razbibriga i raskalašnost princa Petra, nedoraslost vremenu i dugovi koje je za sobom ostavljao bili su česta tema i u emigrantskim crnogorskim krugovima. Generalni konzul Crne Gore u Torinu Đovani Gorini je u februaru 1921. godine potraživao od crnogorske vlade sredstva za koja je dao garanciju princu Petru još 1917. godine radi kupovine dva automobila i troškova hotelskog smještaja, koje je tim povodom napravio u Torinu. Kako sredstva nijesu pristizala i pored stalnih prinčevih obećanja, a kamata na njih rasla, Gorini je tražio da se ona tretiraju kao državni dug i da mu budu povra-

⁸⁹ Ibid, Pero - Vaše Veličanstvo, Menlon, 1. I 1927. (pismo je na francuskom).

⁹⁰ Ibid, Pero - Vaše Veličanstvo, Villa Formica, 24. VII 1927; Ibid, Pero - Vaše Veličanstvo, Villa Formica, 27. VIII 1927.

⁹¹ Ibid, Pero - Vaše Veličanstvo, Biograd, 9. X 1927.

⁹² Ibid, Pero - Vaše Veličanstvo, Biograd, 15. X 1927.

⁹³ Ibid, Pero - Vaše veličanstvo, Monte Karlo, 21. 5. 1928.

⁹⁴ Ibid, Pero - Vaše Veličanstvo, 10. I 1929.

⁹⁵ Ibid, Pero - Vaše Veličanstvo, 9. II 1929.

⁹⁶ Ibid, Pero - Vaše Veličanstvo, Pariz, 23. 12. 1931.

ćena,⁹⁷ na šta je vlada na kraju pristala, obećavajući Goriniju da će mu isplatiti dug od 40.000 lira zajedno s kamatama i ostalim troškovima.⁹⁸ To je vlada zaista i uradila, no februara 1922. godine Đovani Gorini je potraživao još 6614 lira na ime dugova princa Petra, plus 1500 lira koje je po naredbi princa poslao njegovom bivšem sekretaru Čilentu.⁹⁹

Knjaz Petar je umro 7. maja 1932. godine i njegova smrt, bar prema reakciji javnosti, nije nikoga posebno uzbudila u Crnoj Gori. Vijest o tome objavila je, i to na petoj strani, jedino nikšićka *Slobodna misao*.¹⁰⁰

Za razliku od mlađeg Petrovića, koji je s Karađorđevićima održavao intenzivne kontakte, takvih podataka za prestolonasljednika Danila nemamo. O njemu i njegovom braku sa Milicom Sterlic savremenici su ostavili više zapisa u smislu (ljubavnih) skandala koji su vezivani za ime prestolonasljednikove žene. Vjerovatno su te priče bile u funkciji propagande po kojoj bi Danilo davno napustio Milicu „ali su mu mile pare, a šnjom poteže godišnje interes na milion maraka, njezin miraz, i očekuje još njeno nasljedstvo od više miliona, pošto joj se brat, veliki vojvoda Meklenburg-Sterlički nadavno ubi, ne ostavivši nasljednika.“¹⁰¹ Primarni izvori daju osnova za nešto drugačiju sliku. Poznato je da se prestolonasljednik Danilo, početkom jula 1916. godine, žalio francuskoj vladi da mu je civilna lista isuviše mala i da mu mjesečna cifra od 5.833,33 franka nije dovoljna za podmirivanje potreba, „tim prije što drugih uslova za život nema“. Njegovoj molbi nije udovoljeno.¹⁰²

Crnogorski konzul u Milanu Angelo Karminati marta 1922. pisao je da se često viđa sa Danilom i njegovom suprugom u Milanu i da je u Rimu poznato da je davao novčane iznose i kralju i prestolonasljedniku Danilu i crnogorskoj vladi kao „iskreni prijatelj Crne Gore“, pri čemu je, jer je u prošlosti bio i suviše energičan, sada primoran da to radi „krišom“.¹⁰³

Prema nekim izvještajima iz 1925. godine, Danilo je živio skromno, posebno od kada mu se razboljela žena, koja je smještena u jedan sanatorijum „pod uslovima kao kad se neko prima iz najsiromašnije klase.“¹⁰⁴ Milica (Juta) Meklenburg-Sterlic dobila je dio nasljeđa iz zaostavštine ove njemačke dinastije, što im je sigurno olakšavalo život.¹⁰⁵ Vjerovatno uslovljen

⁹⁷ DACG, FEV, MID, Rim 1919-1920, Gorini - Plamenatz, Turin, le 28 Fevrier 1921.

⁹⁸ Ibid, S.Petrović - Goriniju, Rome, le 16 Mars 1921.

⁹⁹ DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919-1921, G. Gorrinni - Excellence, Turin, le 1 Fevrier 1922.

¹⁰⁰ Slobodna misao, 11/1932, 18, 5.

¹⁰¹ Vojvoda Simo Popović, *S kraljem Nikolom iz dana u dan 1916-1919*, Beograd 2002, 202.

¹⁰² Vidjeti: Dimitrije Dimo Vujović, *Saveznici i crnogorske finansije 1914-1921*, Istorijski zapisi 3, 1986, 68.

¹⁰³ DACG, FEV, J. Plamenac 1919-1921, A. Carminati - Pierre Chotch, Milan, le 17. mars 1922.

¹⁰⁴ Balkan, br. 127, 12. V 1925, 2, Porodica kralja Nikole.

¹⁰⁵ Balkan, br. 144, 29. V 1925, 2, Porodica pok. kralja Nikole.

da će primiti apanažu ako prethodno zvanično prizna KSHS, on je to i uradio 7. februara 1927. godine u Đenovi, davanjem zvanične izjave generalnom konzulu KSHS.¹⁰⁶ U izjavi upućenoj predsjedniku vlade KSHS Danilo navodi: „...ovim putem izrazim da priznajem Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, onakvu kakva je stvorena našim oslobođenjem i ujedinjenjem i uređena njenim državnim Ustavom od 28. juna 1921. godine. Pripravan sam da svojim skromnim silama pomognem njenom jačanju i napredovanju i uvjeravam Vas svojom časnom riječju da ću se kloniti svake bilo direktne, bilo indirektno akcije koja bi bila uperena protiv dobra naše Otadžbine, njenog ustavnog uređenja i njenih zakona”. Potom izražava saglasnost sa rješenjem vlade shodno čl. 316 Finansijskog zakona, koji je propisivao da mu se suma od pet miliona dinara isplati u gotovini, sa sumom od tri hiljade švajcarskih franaka mjesečno. Na kraju se zahvalio vladi „na dosadašnjoj materijalnoj pomoći koja mi je ukazana“.¹⁰⁷ Posljednja rečenica ove izjave nedvosmisleno upućuje na zaključak da je i Danilu isplaćivana određena svota novca od strane jugoslovenske vlade prije nego je zakonom definisano ovo pitanje. Međutim, da su prinadležnosti članovima dinastije Petrović isplaćivane neredovno i u suštini ne kao apanaža, već kao nadoknada za oduzetu imovinu, saznajemo iz jednog pisma Danila Petrovića predsjedniku vlade Milanu Stojadinoviću, desetak godina kasnije. Milan Stojadinović, koji je imao značajno političko uporište u Crnoj Gori, gdje je kao šef crnogorskih radikala od 1925. godine, a potom predsjednik Banovinskog odbora JRZ od 1936. gradio političku karijeru sa imidžom „najvećeg Crnogorca“, počasnog građanina Nikšića i Bara, iako rodom autohtoni Čačanin,¹⁰⁸ ispoljavao je primjetni interes za ovo pitanje, koje mu je bilo poznato još iz vremena kada je bio Pašićev ministar finansija. U pismu Danilu iz 1937. godine, Stojadinović je obećao povišicu od nekih 2000 franaka mjesečno usljed devalvacije koju je pretrpjela ova valuta, očigledno na intervenciju kneza Pavla, s kojim se Danilo susreo na Bledu 20. avgusta 1937. godine.¹⁰⁹ Oktobra 1937. godine država je dugovala Danilu Petroviću 14.200 franaka. Danilo je bio nezadovoljan što je njegovo imanje razdijeljeno „na ravne djelove sa mojom braćom i sestrama bez da budu oni na to imali kakvog prava

¹⁰⁶AJ, 335, f. 4, Danilo Petrović Njegoš - Gospodine predsjedniče, Đenova, februar 1928.

¹⁰⁷Ibid; Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, IV, Bar 1997, 2249-2250.

¹⁰⁸O tome vidjeti: Šerbo Rastoder, *Političke stranke u Crnoj Gori 1918-1929*, Bar 2000; Šerbo Rastoder, *Jugoslovenska radikalna zajednica u Crnoj Gori 1935-1939*, rukopis magistarskog rada.

¹⁰⁹AJ, 37, f. 30, Primljena pošta za 1938, Danilo Petrović-Njegoš - Milanu Stojadinoviću, Sanremo, Hotel Royal, 15. oktobra 1937. Pominjući susret sa knezom Pavlom, Danilo navodi da je kod njega *naročito dolazio*, „ne da prosim već da ga zamolim da mi pomogne kod Vas (Stojadinovića - Š.R.) za ono isto što sam namjeravo moliti pok. kralja Aleksandra“.

po testamentu našeg Oca, pokojnog,¹¹⁰ a kneza Pavla je molio „da mi momentalno spase od javne prodaje za dugove moju kućicu u Rokbrinu, i očuva mi krov nad glavom za moje stare dane...“ Takođe ga je molio da mu „pomogne urediti roditeljske grobove u San-Remo koji su i danas na teret italijanskog Dvora, iako moj otac nije bio Italijan, nego jedan Srpski kralj, čiji su pretci i on, stavili prve temelje današnje države, boreći se i mačem i perom uz najviše oskudice i nevolje, pa danas i grobovi i ja smo na ulici. Sve ovo nije pravo, niti služi na čast Jugoslavije, koja je nama oduzela uz imanje i čast i otadžbinu“. Danilo je tražio od Stojadinovića da mu preda stolno srebrno posuđe velike vrijednosti, koje se nalazilo u depou Ministarstva finansija u Beogradu. Sve je zahtjeve podupirao *mojim dosad nepokolebivim lojalnim držanjem prema Državi i Dinastiji Karađorđevića*.¹¹¹ Ne raspoložemo saznanjima da li je Stojadinović nešto preduzeo u smislu naprijed navedenih zahtjeva bivšeg crnogorskog prestolonasljednika, koji je dvije godine kasnije i umro u očiglednoj oskudici i nemaštini. Vijest o njegovoj smrti nije objavio nijedan list u Crnoj Gori, a izgleda ni u Jugoslaviji.¹¹²

Među Petrovićima kojima je trebalo isplatiti nadoknadu za oduzetu imovinu, a koji su pomenuti u zakonu iz 1927. godine bile su i princeze Vjera i Ksenija. Princeza Vjera nije dočekala početak primjene ovoga zakona, jer je umrla oktobra 1927. godine. Ni njenu smrt nije zabilježio nijedan list u Crnoj Gori.¹¹³ Ostala su djeca knjaza Mirka i princeza Ksenija, kćerka miljenica kralja Nikole, koja je imala značajan upliv na njega,¹¹⁴ tvrdoglava i ponosna i očigledno najtvrdi pregovarač za jugoslovensku stranu. Prema nekim podacima, Ksenija i Vjera su živjele u nemaštini, radeći kao daktilografinje kod nekog fabrikanta na Azurnoj obali u Francuskoj.¹¹⁵

Tokom 1928. godine Ksenija je bila primorana da proda svoj namještaj od bambusa iz svog doma u Kap d'Antibu kako bi preživjela.¹¹⁶ Odmah po donošenju zakona, 31. marta 1927. godine, Ksenija je angažovala advokata, koji se obratio dr M. Spalajkoviću, poslaniku KSHS u Parizu, sa zahtjevom da ovaj zatraži od vlade u Beogradu da zaštiti prava Ksenije i njene umrle sestre Vjere, čiji je ona jedini nasljednik. Zbog teške situacije u kojoj je Ksenija živjela, traženo je da joj se isplati „jedan dio sume do konačne is-

¹¹⁰Ibid.

¹¹¹Ibid.

¹¹²Vidjeti Crnogorska bibliografija, III-6, Rasprave, članci i književni radovi u serijskim publikacijama 1936-1944, Cetinje 2000.

¹¹³Vidjeti: Crnogorska bibliografija, III-4, Rasprave, članci i književni radovi u serijskim publikacijama 1919-1929, Cetinje 1993.

¹¹⁴Vidjeti: Dr Ivo Jovičević, n.d., 123; Ilija F. Jovanović-Bjeloš, n.d.

¹¹⁵Balkan, br. 112, 23. V 1924, 2, Pronađeno blago; Balkan, br. 144, 29. V 1925, 2, Porodica pok. kralja Nikole. Vidjeti: Balkan, br. 233, 28. V 1925, 1, Kralj Nikola i njegovo imanje.

¹¹⁶Džon D. Tredvej, *Crnogorski Aleksandar Divajn*, Alexandria, oktobar-novembar 1998, 20.

plate.¹¹⁷ Jugoslovenski poslanik je o navedenom zahtjevu ubrzo obavijestio ministra inostranih djela dr Vojislava Marinkovića, od kojeg je tražio da mu se dostavi odluka vlade po ovom pitanju.¹¹⁸ Vlada je već u 1927. godini bila donijela odluku da se Kseniji isplaćuju po dvije hiljade švajcarskih franaka mjesečno, da bi ta suma u 1929. godini bila povećana na 3000. Međutim, Ksenija nije htjela da prihvati doživotnu rentu, tačnije dugoročnu isplatu nadoknade za oduzetu imovinu. U jednom pismu svojoj sestri Jeleni, italijanskoj kraljici, koja je povremeno slala svog kurira na Cetinje, da donese neke od stvari Petrovića, za koje bi vlast dala odobrenje, Ksenija piše: „Nije da je to malo ili mnogo, ali ne mogu da prihvatim princip: i kad bi mi ponudili deset puta više u tom vidu, opet bih odbila. Kad bi mi ponudili samo glavnicu čiju bi kamatu predstavljalo tih 3.000 franaka, ja bih prihvatila i oslobodila ih”. Molila je svoju sestru i da odloži slanje svog kurira (Paulina?) na Cetinje: „*Ni tamo jednako neće dati ono što mi pripada, jer namjeravaju da naprave odbir među mojim ličnim stvarima da bi ih stavili u Muzej(!). Ostalo će mi dati. Ni ovdje ne gledam na vrijednost stvari, nego na princip: ili mi sve moje stvari pripadaju i sa njima mogu slobodno da raspoložem, ili su mi ih pak zaplijenili. Ali ne mogu dozvoliti da prave odbir i da mi zatim, udijele milostinju od mojih vlastitih stvari od onoga što neće da zadrže*”. Ksenija je zahtijevala da se dosljedno sprovede sve što je u zakonu spomenuto, tražeći po tom osnovu i dio svoje sestre Vjere: „*Ovaj poslednji dio ne može i ne treba da nestane Vjera ga je meni ostavila; dakle potražujući ga ja postupam u potpunosti po zakonu*”. Pored navedenog, Ksenija je tražila 200.000 zlatnih franaka uložениh kod Crnogorske banke na Vjerino i njeno ime na štednim knjižicama br. 801A-II-801A (princeza Ksenija) i br. 801B-II-801B (princeza Vjera). Ona je posjedovala te knjižice i tvrdila da novac nije mogao niko podizati bez potpisa sa njih. „*Kao što vidiš, sve je vrlo jednostavno i naročito legalno*”, pisala je Ksenija svojoj sestri.¹¹⁹ Na zahtjeve Ksenijinog opunomoćenika vlada KSHS je odgovorila u martu 1930. godine, obavještavajući ga da će naredne četiri rate biti uplaćivane početkom 1931, 1932, 1934, dok će iznos od 150.000 švajcarskih franaka sa računa Crnogorske banke biti plaćen preko CREDIT LYONNAIS banke u Parizu ili CREDIT SUSSE banci u Cirihi, zavisno od Ksenijine želje. Na ovu sumu neće biti plaćena kamata predviđena ranije sklopljenim ugovorom sa Crnogorskom bankom, ali će joj zato biti vraćene lične stvari koje su se nalazile na Cetinju i „*Njena Kraljevska Visost može raspolagati tim stvarima po Njenoj želji*”.¹²⁰ Uskoro je mini-

¹¹⁷ AJ, 335, f. 4, Pismo Spalajkoviću, 14. januar 1928. (pismo na francuskom).

¹¹⁸ Ibid, Dr M. Spalajković - Dr Vojislavu Marinkoviću, ministru inostranih dela, Pariz, 2. januara 1928, Pov. br. 48.

¹¹⁹ AJ, 335, f. 4, Ksenija - Jeleni, 27. oktobar 1929. (pismo je na francuskom).

¹²⁰ Ibid, Pismo od 15. marta 1930. (na francuskom).

starstvo finansija, na osnovu rješenja vlade od 6. februara 1930, naredilo da se princezi Kseniji isplati 150.000 franaka na ime prvog dijela doživotne rente.¹²¹ Pretpostavljamo da je ova uplata zaista i realizovana, kao i ostala obećanja vlade, jer u arhivima više nijesmo naišli na trag koji bi mogao sugerisati o postojanju daljih spornih pitanja između Ksenije i jugoslovenske strane. Odnosno, Kseniji je redovno uplaćivana renta u visini od 2.000 švajcarskih franaka sve do 1. avgusta 1945. godine. Tada je ministar finansija FD Jugoslavije donio odluku o prestanku isplate rente, ne obavijestivši o tome princezu Kseniju. Krajem 1955. godine, „na inicijativu izvesnih crnogorskih političara”,¹²² jugoslovenska ambasada u Parizu stupila je u kontakt sa princezom Ksenijom, vjerovatno motivisana glasinama o izuzetno teškim uslovima u kojima je živjela. Tom prilikom Ksenija je, posredstvom savjetnika jugoslovenske ambasade Žarkovića, tražila da se isplata rente nastavi. Ksenija je izjavila da posjeduje kuću vrijednu 7-8 miliona franaka u Antibu-u, koja je bila pod hipotekom od preko 2,5 miliona franaka i prvi rok isplate je pao 8. jula 1956. godine. Pored toga, bila je dužna privatnicima 300.000 franaka, oko 100.000 svojim snabdjevačima i oko 300.000 zaloga za založene stvari.¹²³ Čitav rat pod njemačkom okupacijom Ksenija je provela krijući se pod tuđim imenom, bez obzira na to što je bila sestra italijanske kraljice, i njeno besprekorno i rodoljubivo držanje za vrijeme rata isticale su i jugoslovenske komunističke vlasti.¹²⁴ Poslije rata živjela je u izuzetno teškim uslovima. Zime je provodila bez ogrijeva, a nije imala ni dovoljno novca za normalnu ishranu. Pozitivno se izražavala o novoj Jugoslaviji i nije htjela da tuži „svoju zemlju”. Žarković je iznio mišljenje da ona ne može tražiti isplatu rente „jer je imovina bivšeg kralja Nikole svojevremeno eksproprisana”, ali da postoji mogućnost da eventualno dobije neku pomoć od jugoslovenske države. Jugoslovenska ambasada u Parizu preporučivala je jugoslovenskim državnim organima „da zbog uslova u kojima živi Ksenija Petrović-Njegoš” istoj odmah treba isplatiti „jednu sumu u vidu pomoći. Ova pomoć bi se kasnije mogla povremeno obnavljati, a ovakva forma isplate ne bi stvarala presedan za eventualne zahteve drugih članova porodice bivšeg kralja Nikole koji su još u životu (Mihailo Petrović-Njegoš, bivša knjaginja Ana koja sada živi u

¹²¹ Ibid, Ministar finansija - Bošku Jevtiću, ministru Dvora, Beograd, 27. maja 1930.

¹²² DACG, OSIO - novi period, Podgorica, Zbirka Blaža Jovanovića, fasc. 23/40, Zabeleška o odbijanju Ksenije Petrović-Njegoš da prima dodijeljenu pomoć od strane jugoslovenske vlade, Milan Bartoš, državni savetnik za inostrane poslove, Beograd, 21. decembra 1957.

¹²³ DACG, OSIO - novi period, Podgorica, Zbirka Blaža Jovanovića, fasc. 19/388, Milan Bartoš, državni savetnik za inostrane poslove - Blažu Jovanoviću, predsjedniku Narodne skupštine Crne Gore, 14. VII 1956.

¹²⁴ DACG, OSIO - novi period, Podgorica, Zbirka Blaža Jovanovića, fasc. 23/40, Zabeleška o odbijanju Ksenije Petrović-Njegoš da prima dodijeljenu pomoć od strane jugoslovenske vlade, Milan Bartoš, državni savetnik za inostrane poslove, Beograd, 21. decembra 1957.

Švajcarskoj).¹²⁵ I zaista, jugoslovenska vlada dodijelila je Kseniji stalnu mjesečnu pomoć, jer nije bilo zakonskog osnova da joj se dodijeli penzija ili da joj se dalje isplaćuje renta. Državni sekretarijat za poslove finansija FNRJ je, po odobrenju saveznog izvršnog vijeća, rješenjem od 9. septembra 1957. godine, Kseniji dodijelio stalnu mjesečnu pomoć u iznosu od 71.428,50 dinara. Jugoslovenska ambasada u Parizu je pismom obavijestila Kseniju o dodjeli pomoći, što je ona energično odbila „jer je nije ni tražila... niti će je tražiti”. Ksenija je uporno insistirala na stavu da njeno pravo na rentu nije moglo biti suspendovano.¹²⁶ Bez obzira na to, državni sekretar Koča Popović odlučio je „da joj pomoć treba i dalje slati, pa da se rešenje može izmeniti u tom smislu što bi se to primanje nazvalo renta, a ne pomoć kako je to navedeno u predmetnom rešenju”.¹²⁷ Dok je Koča Popović shvatio da je u pitanju forma i da crnogorska princeza neće „pomoć”, predsjednik narodne skupštine Narodne republike Crne Gore Blažo Jovanović je na marginama jednog dokumenta dopisao: „Knjaginja ne shvata realnost. To nije čudo”.¹²⁸

Prema zakonu iz 1927, pravo na apanžu imala su i „Mirkova djeca”. Kao što smo naveli, knjaz Mirko je umro veoma mlad, 3. marta 1918. godine, u Beču, poslije duže bolesti i liječenja. Poznato je da nije bio u dobrim odnosima ni sa svojim ocem ni sa ostalim članovima dinastije. Njegova smrt sigurno je najviše pogodila majku Milenu, koja se tada nalazila sa kraljem u Pou u Francuskoj: „Jedino sam na staroj Kraljici opazio, da ju je ova domaća nesreća jako takla. Osobito smrt Mirkova. Mnogo je oslabila i postarila. Po vazdan sjedi sama u svojoj sobi i plače”, opisivao je Simo Popović reakciju na vijest o Mirkovoj smrti među članovima dinastije.¹²⁹ U svakom slučaju, odmah poslije smrti knjaza Mirka, njegova žena Natalija Konstantinović tražila je razvod braka i osiguranu apanažu svojim sinovima s pravom da zadrže titulu „Kraljevsko visočanstvo”. Kralj Nikola je pristao da djeca ostanu s njom i da se brine o njihovom vaspitanju sporazumno sa kraljem. Ali Natalija nije pristala na diobu dvije trećine apanaže svoga muža, te je došla u Pariz i pokrenula parnicu. Simo Popović tim povodom svjedoči: „Ona je tražila,

¹²⁵DACG, OSIO - novi period, Podgorica, Zbirka Blaža Jovanovića, fasc. 19/388, Milan Bartoš, državni savetnik za inostrane poslove - Blažu Jovanoviću, predsedniku Narodne skupštine Crne Gore, 14. VII 1956.

¹²⁶DACG, OSIO - novi period, Podgorica, Zbirka Blaža Jovanovića, fasc. 23/40, Zabeleška o odbijanju Ksenije Petrović-Njegoš da prima dodijeljenu pomoć od strane jugoslovenske vlade, Milan Bartoš, državni savetnik za inostrane poslove, Beograd, 21. decembra 1957.

¹²⁷DACG, OSIO - novi period, Podgorica, Zbirka Blaža Jovanovića, fasc. 23/40, dr Milan Bartoš, ambasador i glavni pravni savetnik - Savezni državni sekretarijat za poslove finansija, Beograd, 10. januara 1958.

¹²⁸DACG, OSIO - novi period, Podgorica, Zbirka Blaža Jovanovića, fasc. 23/40, Zabeleška o odbijanju Ksenije Petrović-Njegoš da prima dodijeljenu pomoć od strane jugoslovenske vlade, Milan Bartoš, državni savetnik za inostrane poslove, Beograd, 21. decembra 1957.

¹²⁹Vojvoda Simo Popović, *S kraljem Nikolom iz dana u dan 1916-1919*, Beograd 2002, 203.

da kralj položi u banku tri miliona franaka, od kojih će interes ona uzimati za izdržavanje svoje dece”. Vjerovatno je tada postignuta neka interna nagodba iako se Natalija vratila u Napulj, gdje je živjela sa djecom, a da se nije susrela sa kraljem Nikolom, već je u njeno ime pregovarao francuski advokat Stefan Pašon.¹³⁰ Početkom 1920. godine Natalija se udala za grofa Gastona Dodzela.

Za razliku od Danila i Petra, koji nijesu imali djece, Mirko je imao pet sinova: Stevana, Stanislava, Mihaila, Pavla i Emanuela.¹³¹ Osim Mihaila, koji je poslije Danilove abdikacije 1921. godine proglašen za prestolonasljednika, ostali su umrli veoma mladi: Stevan 1908; Stanislav 1907; Pavle 1933; Emanuel 1928. godine. Mihailu, Emanuelu i Pavlu bila je određena ukupna apanaža od 6.000 franaka, dakle jednome 2.000 franaka. Ovo se pravo nije moglo naslijediti, tako da je na kraju Mihailu isplaćivano po 2.000 švajcarskih franaka mjesečno, dok njegova majka Natalija Konstantinović-Njogoš, kontesa Dodzel nije imala pravo ni na kakvu nadoknadu, bar prema tumačenjima tadašnjih vlasti.¹³² Ipak, ona je primala apanažu od 1921. godine.¹³³ Jugoslovenski predstavnici su prilikom posjeta stranim dvorovima i državnici isticali lojalno držanje Petrovića, posebno Mihaila, prema jugoslovenskoj državi i dinastiji Karađorđevića. O tome je zanimljivo svjedočanstvo ostavio Milan Stojadinović, predsjednik jugoslovenske vlade, u svojim memoarima, kada je prilikom posjete italijanskom kralju, papi i Musoliniju, s kraja 1937. godine, opisao razgovor sa italijanskom kraljicom Jelenom, ženom italijanskog kralja Viktora Emanuela III, a kćerkom kralja Nikole, koja je brinula o svojim srođnicima.¹³⁴ Konstatujući da je audijencija kod italijanskog kraljevskog para, na njega ostavila „najbolji utisak što se može zamisliti”, Stojadinović potom navodi: „Za kraljevskom trpezom sedeo sam desno od kraljice Jelene, a levo od nje Musolini. Preko puta Kraljice sedeo je kralj, desno od njega moja žena, do nje grof Čano, a levo od Kralja njegova ćerka, princeza Marija, koja se posle udala za princa od Bourbon Parma. Kraljica je takođe sa mnom razgovarala francuski iako je crnogorska princeza, kćerka kralja Nikole. Dugo bavljenje u Italiji učinilo je da prilično zaboravi maternji jezik. To je bio jedini razlog da i sa mnom govori francuski, kako mi je to posle objašnjeno. U razgovoru Kraljica se najviše raspitivala za prili-

¹³⁰Ibid, 175.

¹³¹Vidi: Michel Sementery, *La descendance de Nicolas I roi du Montenegro*, Bezanson 1985.

¹³²AJ, 74, f. 14, Ministar dvora - Dr Đorđu Đuriću, kraljevskom poslaniku u Londonu, Beograd, 2. januara 1934.

¹³³Vidjeti: Bojka Đukanović, *Nikola I Petrović i Aleksandar Divajn, Kralj Nikola - ličnost, djelo i vrijeme*, CANU 21, 1998, II, 154.

¹³⁴O Jeleni su sa uvažavanjem pisali Crnogorci u egzilu; Vidjeti: Krsto J. Nikovich, *Nel XL anniversario delle Nozze di Elena Regina d'Italia, Una Grande e Fiera Sovrana*, Ferrara 1936. Sjećanje na ovu italijansku kraljicu objavio je: Hajnrih fon Hesen, *Kristalni luster Jelene od Savoje*, Podgorica 1998.

ke u Crnoj Gori za stav moje Vlade prema preživelim članovima crnogorske kraljevske kuće. Rekao sam da se o njima vodi računa i da svi uživaju apanaže, koje im omogućavaju pristojan, premda skroman život i da su vrlo korektni prema Jugoslaviji, a naročito Mihailo Petrović. Zatim se kraljica interesovala za grobove svojih roditelja, koji su umrli u izgnanstvu, i bili privremeno sahranjeni u San Remu. Rekoh da sam i tom pitanju posvetio pažnju i da u sporazumu sa Patrijarhom srpske pravoslavne crkve, Gavrilom Dožićem, spremamo plan po kome bi se na Cetinju podigla nova katedrala i u nju bi se onda imalo da prenesu posmrtni ostaci pokojnog kralja Nikole njegove žene kraljice Milene i da im se tako ukaže posmrtna počast”. Stojadinović navodi da je njegovo izlaganje kraljica pratila sa očevitim zadovoljstvom, da ga je gledala ispitivački u oči, „kao da želi provjeriti istinitost mojih reči”, da joj je on kazao da je biran za narodnog poslanika Crne Gore, da tamo ima mnogo prijatelja, te da dobro poznaje tamošnje narodno raspoloženje, „koje je dobrim delom, u dnu svoga srca, još uvek vezano za svoju staru, narodnu dinastiju”. Rekavši da im to ipak ne smeta da budu verni podanici kralja Jugoslavije, u čijim venama teče krv „obe srpske dinastije”, Stojadinović doslovno navodi i završne riječi italijanske kraljice Jelene: „Biću Vam zahvalna za sve što budete učinili da moji roditelji dobiju grobnice koje im odgovaraju. Kada budu ležali u svojoj rodnoj zemlji, verujem da će tek onda njihove duše naći pokoj svoj...”¹³⁵ Poznato je da će crnogorski kraljevski par „svoj pokoj” u Crnoj Gori naći tek 1989. godine, kada će iz Sanrema njihovi posmrtni ostaci biti prenijeti na Cetinje, zajedno sa posmrtnim ostacima njihovih kćerki Vjere i Ksenije, dok se kosti ostale djece i dalje nalaze van rodne grude.

Iz raspoložive dokumentacije teško je utvrditi ukupnu svotu koja je isplaćena Petrovićima na ime apanaže, u stvari nadoknade za oduzetu imovinu. U svakom slučaju, ona nije bila ni približna vrijednosti imovine koju su

¹³⁵Milan M. Stojadinović, „*Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, Rijeka 1970, 444-445; U svojim memoarima Stojadinović je ostavio i zanimljiv zapis o dvije *družbenice* kraljice Jelene: „Tu sam se upoznao i sa dve družbenice kraljice Jelene, dve veoma ugledne i otmene Crnogorke, koje žive u Rimu već duži niz godina. Jedna je gospođa Ljubica Rossi-Petrović, kći Vojvode Đura Petrovića, supruga jednog poznatog italijanskog hirurga, a druga gospođa Bosiljka Radonjić, obe poreklom sa Njeguša iz djevu vodećih crnogorskih porodica. Uvek spremne da pomognu naše ljude, one su često svraćale u naše poslanstvo, gde su kod dvojice neženja, Rakića i Dučića, zamenjivale ljubazne domačice. Gospođa Bosiljka Radonjić je naročito privlačila pažnju svojim besprekornim, premda malo zastarelim srpskim jezikom. Za nju je Rakić imao običaj da kaže: Gospođica Bosiljka govori kako kakav srpski kaluder iz XVII veka... Njen otac bio je istaknuti general Stefan Radonjić, koji se školovao i završio vojnu akademiju u Beču, a njen ded, Vojvoda Ivo Radonjić, bio je često gost kod kneza Aleksandra Karađorđevića. Jednom prilikom, po nalogu kneza Danila, sa čijom je sestrom bio oženjen, 1853, doneo mu je na poklon Karađorđevu sablju, koju je vladika Njegoš uspio da spase iz Beča...”

posjedovali. Kralj Aleksandar je koristio svaku prikladnu priliku da pokaže gestove dobre volje, kada su bila u pitanju novčana potraživanja Petrovića. Pa i onda kada to od njega niko nije tražio, a moglo je uticati na popravljane imidža vladara kod dijela Crnogoraca osjetljivih prema dinastiji Petrovića i članovima njene uže i šire familije. Tako može tumačiti se velika ceremonija prenosa Njegoševih kostiju na Lovćen 1925. godine i izgradnja kapele o trošku kralja Aleksandra¹³⁶ ili plaćanje troškova sahrane vojvode Boža Petrovića i njegove žene, početkom 1928. godine, na čemu je kralju Aleksandru kurtoaznu zahvalnost izrazio njihov sin Andrija.¹³⁷

3.2. Socijalno-ekonomski osnov djelovanja državne administracije

Ionako teška ekonomska situacija u Crnoj Gori, drastično je pogoršana izbijanjem rata. Pokušaji da se dobije međunarodni zajam, po osnovu obećanja velikih sila na Konferenciji ambasadora u Londonu 1913. godine, čime se htjelo olakšati crnogorsko napuštanje Skadra, pokazali su se neostvarljivim usljed izbijanja rata. Poslovanje sa Rusijom, karakteristično za period do rata, izmješteno je prema Francuskoj, tako da će vremenom Crna Gora u cjelini postati zavisna od milosti velikih sila, posebno Francuske, koja je bila glavni kreditor Srbije i Crne Gore. Suštinski politički procesi biće ekonomski uslovljavani, te je pozicija Crne Gore bila slična prosjaku kojeg je drugi izdržavao i stavljao mu do znanja da to treba uvijek imati na umu.

Saveznici su u početku rata namijenili Crnoj Gori kredit od 48 miliona franaka. Pošto je isplata išla preko srbijanske vlade, Crna Gora je, prema tvrdnjama Jovana Plamenca, dobila 21 milion franaka ili 31 milion srbijanskih dinara.¹³⁸

Već smo naveli da je po dolasku kralja Nikole i dijela vlade u Bordo izdejstvovana mjesečna subvencija od 400.000 franaka od strane Velike Britanije i Francuske. Navedenu sumu davale su Francuska, Velika Britanija i Rusija, ali su je uplaćivale samo prve dvije sile. Od 1. februara 1916. crnogorskom otpravniku poslova u Parizu ove zemlje su uplaćivale 200.000 franaka mjesečno. Troškovi smještaja i dvora i vlade (koji nijesu bili mali) odbijani su od francuskog dijela subvencija, kao i troškovi putovanja, poštansko-telegrafskih i drugih usluga. Do formiranja vlade Andrije Radovića, uplaćivanim avansima upravljao je crnogorski otpravnik poslova u Parizu, Francuz Luj Brine, što je opet bila posljedica paranoične potrebe da se pokaže da Crna Gora ništa ne krije od svojih saveznika. U francuskim i ostalim krugovima bilo je veoma rašireno mišljenje da je suma od 400.000 fra-

¹³⁶Vidjeti: Š. Rastoder, *Političke stranke u Crnoj Gori 1918-1929*, Bar 2000, 86-89.

¹³⁷AJ, 335, f. 4, Andrija Petrović - Vaše Veličanstvo, Cetinje, 20. februar 1928.

¹³⁸Glas Crnogorca br. 78, 10/23. X 1919, 1.

naka, koliko je mjesečno izdvajano na ime subvencija, bila prevelika, jer se podrazumijevalo da se navedena sredstva koriste isključivo za preživljavanje dvora, vlade i administracije, dok bi svaka druga inicijativa, bilo politička bilo državna, uvijek bila uslovljena mogućnošću suspenzije subvencija. O načinu utroška sredstva brinuo je francuski kontrolor Simon. Tokom 1916. godine Francuska je uplatila svoje rate, dok Engleska to nije uradila za period od 7 mjeseci. Po ostavci Andrije Radovića i kampanji usmjerenoj ka finansijskom davljenju zvanične Crne Gore, od aprila 1917. godine crnogorske subvencije bile su prepolovljene. Francuska i Engleska su uplaćivale po 100.000 franaka, a s obzirom na to da Englezi ranije nijesu uplaćivali svoj iznos, crnogorske subvencije tokom egzila u najvećem dijelu bile su svedene na 200.000 franaka i prije formalnog donošenja navedene odluke. U drugoj polovini 1917. godine, Francuska je obustavila i isplatu mjesečne subvencije od 100.000 franaka, čime je Crna Gora bila praktično dovedena do prosjačkog štapa. Prema nekim izvorima, pomoć je pružila Italija, koja je u oktobru 1917. godine uplatila pomoć od 100.000 franaka, dok Bogumil Hrabak tvrdi da su od 9. juna 1917. godine Italijani kralju Nikoli uplaćivali 100.000 franaka mjesečno, s tim da otkloni "uskosti" svoje politike,¹³⁹ za šta nema potvrde u istraživanjima Dima Vujovića, koji se bavio ovom problematikom.¹⁴⁰ Francuska je, poslije silnih molbi, od maja 1918. godine obnovila uplatu subvencija u visini od 100.000 franaka, prinudivši u međuvremenu Crnu Goru da utroši sredstva koja su čuvana u centralnoj francuskoj banci (La Banque de France), s čijeg je računa mogla podići onoliko koliko joj odobri francuska vlada. Otvaranje crnogorskog poslanstva u Vašingtonu u junu 1918. godine, uz troškove koje je inače crnogorska vlada imala svakog mjeseca (generalnom konzulatu u Rimu 20.000 franaka, konzulatu u Ženevi 25.000 i Crvenom krstu u Ženevi 100.000 franaka), bilo je dodatni izgovor saveznicima za prigovor o neskladu potreba i mogućnosti. Prema nekim izvorima, od engleskih subvencija redovno su otplaćivani anuiteti Bulton banci, po osnovu predratnog zajma Crnoj Gori.

Srpska vlada, Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje i Francuska u kampanji protiv otvaranja poslanstva u Vašingtonu koristili su finansijske argumente iako je suština bila politička, „jer su se plašili da će to dovesti do poboljšanja položaja kralja Nikole i otežati ostvarenje njihovog plana ujedinjenja Crne Gore i Srbije“.¹⁴¹ Zato je finansijsko davljenje Crne Gore bilo uvijek u korelaciji sa političkim i čini se sasvim logičnim što je završe-

¹³⁹ Bogumil Hrabak, *Posljednje godine kralja Nikole, Kralj Nikola - ličnost, djelo i vrijeme*, I, CANU 21, 1998, 85.

¹⁴⁰ Vidjeti: Dimitrije Dimo Vujović, *Saveznici i crnogorske finansije 1914-1921*, Istorijski zapisi 3, 1986, 78.

¹⁴¹ Ibid, 83.

tak rata i vrijeme donošenja sudbonosnih odluka Crna Gora dočekala bez finansijske pomoći glavnog kreditora - Francuske.¹⁴² Prema izvorima crnogorske emigracije, francuska vlada nije isplaćivala subvencije od 1. januara 1917. godine do 1. septembra 1918. godine, prevashodno iz političkih razloga: „Lišiti zvaničnu Crnu Goru prihoda koji za francusku vladu predstavljaju minimalan izdatak značilo je, očigledno, onemogućiti crnogorskoj vladi da opstane i da pomaže svoje zarobljenike i internirce, držane u koncentracionim logorima u Austriji i Njemačkoj, kao i nevoljnike koji su ostali u Crnoj Gori. Nasuprot tome, baš u to doba, sve ostale vlade, a posebno srpska, primale su od Francuske svu pomoć potrebnu za zadovoljenje sličnih potreba u njihovim državama. Stoga, Srbija je znala da vješto iskoristi bijednu situaciju u kojoj su se nalazili crnogorski zarobljenici i internirci. Brinula se da im pošalje malu pomoć koja im je davana jedino pod izričitim uslovom da se predhodno odreknu crnogorske države i da priznaju za suverena srpskog kralja Petra“.¹⁴³

Prema nekim podacima, do prvog oktobra 1918. godine Crnoj Gori je bilo uplaćeno 5 miliona franaka subvencija,¹⁴⁴ ili u prosjeku nešto preko 150.000 franaka mjesečno. Uplata subvencija obnovljena je tokom 1919. godine i bila je redovna do juna, kada ju je prvo obustavila Engleska, a potom u oktobru i Francuska.¹⁴⁵ Britanci su se rukovodili činjenicom da su subvencije izdavane za potrebe vođenja rata i da je poslije potpisivanja primirja to postalo izlišno. Pored ostalih, Belgija i Srbija skinute su sa liste zemalja kojima su izdavane subvencije. To što Crna Gora nije obnovljena nije bila stvar matematike, nego politike. Odluku o obustavljanju subvencija Francuske, crnogorskoj vladi je saopštio francuski poslanik Delaroš Verne kratkim saopštenjem 27. oktobra 1919. godine: „Pošto je britanska vlada odbila da plati svoju kvotu učešća u subvencioniranju crnogorske vlade, vlada Republike je primorana kao što je to već bila 1917. godine da preduzme istu mjeru i da prekine svaku dalju uplatu“.¹⁴⁶ U odgovoru na notu francuskog poslanika, vlada Jovana Plamenca je po ko zna koji put prebacila francuskim zvaničnicima da je, nakon primirja, „Crna Gora oslobođena, njeni zvanični predstavnici ostali u Francuskoj na izričit zahtjev vlade Republike dok se red ne uspostavi u na-

¹⁴²BIIP, f. 113, Radovi Vladimira Popovića, Pitanje upućeno crnogorskoj vladi - Neji po pitanju interniraca.

¹⁴³Vidjeti: *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, Bar 2000, 30-31.

¹⁴⁴Vidjeti: Dragoljub Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922, Planovi nejske vlade za privrednu rehabilitaciju Crne Gore 1917-1922. godine*, Beograd 1996, 63.

¹⁴⁵Vidjeti više: Dimitrije Dimo Vujović, *Saveznici i crnogorske finansije 1914-1921*, Istorijski zapisi 3, 1986, 49-98; Vidjeti: *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, Bar 2000, 183-187.

¹⁴⁶DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919-1921, f. 109-110, Delaroché Vernet - J. S. Plamenatz, Paris, le 27 octobre 1919.

šoj zemlji“ i da je Crna Gora prepuštena „osvajaču, Srbiji, koja je brutalnom silom poništila njen suverenitet i zavela režim najgoreg terora“. Polazeći od navedenih konstatacija, vlada je smatrala „da izdržavanje administrativnog aparata Crne Gore i pomoć izbjeglicama pada iz moralnih i pravnih razloga na teret Republike i drugih vlada velikih sila sve dok se ne ispune svečana obećanja u pogledu vaspostavljanja Crne Gore i obećanja sadržana u pismima njegove ekscelencije gospode Poenkarea i Pišona.“¹⁴⁷ Naravno da je i ovo pozivanje na moral, pravdu, obećanja bilo uzaludno. Investiranje u otpisane ne bi dozvolile sebi ni mnogo neukije diplomatije od francuske. Slično je bilo i sa Velikom Britanijom. U noti upućenoj tim povodom, posredstvom poslanika Grahama, Jovan Plamenac je i Britance pokušavao da podsjeti da je zvanična Crna Gora ostala u egzilu na izričit zahtjev Francuske, koja je zaprijetila da će u protivnom prekinuti diplomatske odnose sa njom, ponavljajući navode iz note Francuskoj i tražeći od Britanaca da nastave sa uplatom subvencija. „U suprotnom, naša pozicija će biti pozicija zatvorenika koji je lišen hrane i vode, a civilizovani ljudi se tako nijesu ponašali do sada, prema nikome, pa čak ni prema najvećem kriminalcu“,¹⁴⁸ tvrdio je Plamenac. Notom od 4. januara 1920. godine, crnogorska vlada obratila se velikim silama i njihovom diplomatskom kuru povodom finansijskog stanja izazvanog obustavom isplate subvencija. U noti se navodi da se vlada, da bi podmirila potrebe administracije, izbjeglica i studenata, već zadužila preko 600.000 franaka i da su u postojećoj situaciji „svi državni službenici, počev od ministara, studenti, brojne izbjeglice i njihove porodice ostali prosto na ulici“. U takvoj situaciji vlada je molila da joj se odobri kredit kako bi mogla da servisira najnužnije potrebe i potencirala da se ne pomisli da se slučaj ukidanja subvencija „ne smatra krajem crnogorske vlade, niti on može zadati udarac uređenju crnogorskog pitanja. Nepravde koje Crna Gora trpi su tako očite, a njeno pravo je toliko sveto i nesporno da su članovi vlade, kao i ostali Crnogorci koji nastavljaju da brane to pravo spremni da umru radije nego da kapituliraju i da tako doprinesu jasnom dokazivanju pred čovječanstvom i pred istorijom jednog od najvećih međunarodnih zločina koje istorija poznaje...“¹⁴⁹

Finansijsko davljenje Crne Gore počelo je mnogo ranije. Ali ovo je praktično završetak kraja u ekonomskoj sahrani političkih iluzija crnogorske emigracije. Crna Gora će sada ostati finansijski potpuno zavisna od Italije, s kojom je u aprilu 1919. sklopila ugovor o izdržavanju jednog vojnog odreda

¹⁴⁷DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919-1921, f. 109-110, J. S. Plamenatz - Delaroché Vernet, Neuilly sur Seine, le 14 novembre 1919.

¹⁴⁸Ibid, Plamenatz - Graham, Neuilly sur Seine, 14 novembre 1919.

¹⁴⁹DACG, FEV, MID, Rim 1919- 1920, J. S. Plamenatz - ministre des affaires étrangères du royaume de Montenegro, Neuilly sur Seine, le 4 Janvier 1920.

i ta sredstva su uplaćivana na račun crnogorskog konzulata u Rimu. U suštini, od proljeća 1919. godine crnogorska vlada primorana je da traži sredstva za dnevno preživljavanje.

Nedostatak sredstava i stalna uslovljavanja primorali su crnogorskog kralja i vladu da traže zajmove po inostranstvu, ne bi li se iščupali iz zagrljaja finansijske zavisnosti od dvaju velikih sila koje su navodno prebijale crnogorske dugove kao da se radilo o milionskim stavkama i nepodnošljivom budžetskom opterećenju. Crnogorska vlada je pokušavala da stvori finansijske uslove za nesmetano funkcionisanje administracije, slanje pomoći zarobljenicima i internircima, stanovništvu u zemlji, pomaganje studentima i izbjeglicama, stvaranje crnogorskih odreda, propagandni rad i slično.¹⁵⁰ Naravno, bilo je mnogo zainteresovanih da se upravo u domenu neophodnih davanja ne osjeti pomoć i postojanje crnogorske države, te je nezavidni socijalni položaj postao značajna stavka političke trgovine u priklanjanju jednoj ili drugoj strani. Dodatna sredstva crnogorska vlada i kralj mogli su dobiti samo preko zajma. Kako su velike sile u doba rata zajmove davale samo za vojsku i ratne operacije, šanse Crne Gore, koja od kapitulacije 1916. godine nije svojom vojskom participirala u ratnim operacijama, bile su svedene na minimum. Tako su se i u ovom slučaju vojni faktor i nepostojanje oružanih jedinica pokazali kao glavni hendikep Crne Gore. U tom smislu traženje zajmova po osnovu poslijeratne obnove Crne Gore, za nju je bio jedini model, dok će za druge takva traženja biti neprihvatljiva, tim prije što je sudbina Crne Gore bila neizvjesna. Već sredinom juna 1917. takav zajam je tražen od SAD u visini od 20 miliona dolara ili 100 miliona franaka. Traženje je bilo neuspješno, a o dostavljanju SAD-u argumentacije u prilog nepotrebnog davanja zajma i sličnih mišljenja "brinuli" su srpska vlada, preko svog poslanika u Vašingtonu ili Crnogorskog odbora Andrije Radovića, i Francuska. Po dolasku u SAD, crnogorski poslanik dr Anto Gvozdenović nastojao je da uz logistiku Aleksandra Divajna u oktobru odobrovolji američku administraciju za davanje jednog većeg zajma, za šta su podnijeli note i memorandum. Crna Gora je u tom smislu bila spremna da garancija za vraćanje zajma bude osnov reparacija koje su se očekivale od Mirovne konferencije. Zahtjev je bio odbijen zato što SAD nijesu odobravale kredite za poslijeratni razvoj i obnovu. Odbijanja i odugovlačenja nijesu obeshrabrila crnogorsku vladu. Dr Pero Šoć je 5. decembra 1918. godine uručio notu velikim silama - SAD, Engleskoj, Francuskoj i Italiji, sa zahtjevom za kredit od 80 miliona franaka za otplatu dugova, otplatu javnog duga nastalog u toku rata, za plate i penzije za 1916, 1917, 1918, za pomoć bolesnima, invalidima i porodicama bez hranilaca i slično. Kredit nije odobren iz formalnih ili suštinskih

¹⁵⁰Vidjeti: Dragoljub Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922, Planovi nejske vlade za privrednu rehabilitaciju Crne Gore 1917-1922. godine*, Beograd, 1996, 61.

razloga, a i stalna traženja crnogorske vlade za dodjelu pripadajućih reparacija bila su neuspješna.¹⁵¹

Prema obavještajnom izvoru sa dvora, nejska vlada je početkom aprila dobila u Engleskoj zajam od 200.000 franaka,¹⁵² što nije bilo tačno jer je pedantna britanska administracija uvijek vodila računa da u crnogorsku kasu prelije samo onoliko koliko to radi Francuska, te je u tom smislu preračunavanje ovih zemalja bilo tijesno povezano i sa dotokom subvencija Crnoj Gori. Tačno je bilo da je Jovan Plamenac, početkom 1920. godine, tražio od vlada Engleske i Francuske da nastave sa davanjem ukinutih subvencija i navodio da je vlada morala da se zaduži kod privatnih lica 600.000 franaka kako bi nastavila da obavlja tekuće poslove, daje stipendije i pomaže izbjeglice.¹⁵³ U martu 1920. godine grofu Kedlstonu ponovio je zahtjev da Velika Britanija nastavi sa uplatom subvencija jer je crnogorska strana „duboko uvjerena da Velika Britanija nije obustavila ovu dotaciju zato što je prvi srpski delagat gđin Pašić to zahtijevao na Mirovnoj Konferenciji kako bi olakšao Srbijanski zločin, koji je djelimično i uspio, već da je obustava davanja rezultat slučajnosti, zbog klasifikovanja slučaja Crne Gore uz slučajeve Belgije i Srbije, dviju zemalja“.¹⁵⁴ Istovremeno su crnogorski predstavnici u SAD tražili od tamošnje vlade 200.000, koje bi trebalo poslati telegrafski, „jer će u protivnom doći do katastrofe“.¹⁵⁵ Svi navedeni zahtjevi bili su redovno odbijani. S druge strane, crnogorska administracija stalno se suočavala za zahtjevima povjerenika za ispunjenje finansijskih obaveza, pri čemu su istovremeno konstruisani različiti izvještaji o navodnim finansijskim dobitcima. U avgustu 1919. godine pojavili su se snabdjevači crnogorske vojske iz vremena pred kapitulaciju sa zahtjevom da im se plate dugovanja, prijeteći da će u protivnom povesti sudske parnice. Jedan od takvih, Mario de Feris iz Rima, od koga je krajem 1914. naručivana roba za vojsku,¹⁵⁶ bio je veoma uporan u naplati svojih potraživanja.

¹⁵¹ Vidjeti više: Dragoljub Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922, Planovi nejske vlade za privrednu rehabilitaciju Crne Gore 1917-1922. godine*, Beograd 1996, 59-94.

¹⁵² AJ, 336, f. 25, IX, Predmet: Jovan Plamenac i akcije u inostranstvu vezane za njega (23. IV 1919).

¹⁵³ Vidjeti: Dragoljub Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922, Planovi nejske vlade za privrednu rehabilitaciju Crne Gore 1917-1922. godine*, Beograd 1996, 91.

¹⁵⁴ DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919-1921, f. 109-110, Y. S. Plamenatz - Excellency, Savoy Hotel, 20. III 1920.

¹⁵⁵ Dragoljub Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922, Planovi nejske vlade za privrednu rehabilitaciju Crne Gore 1917-1922. godine*, Beograd 1996, 92.

¹⁵⁶ DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919-1921, f. 109-110, Advokat Corradini - Plamencu, Rim, 26. avgusta 1919. Advokat De Feisa navodi da je u decembru 1914. godine naručeno 2.500 nepromoćivih pokrivača, januara 1915. isporučio je 600 kaputa, 600 vojničkih dolama, 600 pari pantalona, a februara 1915. mu je naručeno da nabavi: 10.000 vojničkih dolama, 10.000 pari pantalona. Poručilac je odbio da primi ovu robu i Feris je dobio odobrenje od suda u Veroni da istu može prodati na licitaciji, ali je to uradio po nižim cijenama. Sada je tražio nadoknadu štete.

U septembru 1919. godine Pašić se žalio predsjedniku Konferencije mira Klemansou „da vlada bivšeg kralja koristi pomoć koju su odobrili saveznici, kao i državne fondove Crne Gore i drugu narodnu imovinu koja se nalazi u njenim rukama, za stvaranje sinekura i naročito radi organizovanja naoružanih bandi, koje prebačene u Crnu Goru napadaju prolaznike na putevima, pljačkaju, ubijaju i pokušavaju, mada uzaludno, da izazovu nemire“ i tražio da, s obzirom na to da vlada kralja Nikole ne predstavlja više Crnu Goru, „ubuduće saveznici ne odobravaju nikakvu novčanu pomoć bivšem kralju i da se bivšem kralju i njegovom okruženju oduzmu arhiva, fondovi i ostala imovina Crne Gore koja je još uvijek kod njih, da bi se navedeni predmeti i fondovi predali vladi Srba, Hrvata i Slovenaca“.¹⁵⁷

U novembru 1919. godine Dušan S. Đukić, dostavljač informacija iz vlade i sa crnogorskog dvora, javljao je da je general Anto Gvozdenović otputovao u London „da izdejstvuje obustavljenje subvencija“.¹⁵⁸ Istovremeno je javljao da vlada nije mogla ni od koga dobiti zajam, da je dobila italijansku subvenciju, a da je, da bi ukrila porijeklo novca, lansirala vijest kako je do zajma došla posredstvom svojih prijatelja. Đukić tvrdi da nejska vlada prima od Italije 300.000 mjesečno i da se taj novac dijeli na izdržavanje vladinih pristalica i na troškove vojnog logora u Gaeti. Formalno kao kreditor figurira Ćiro Kamenarović, koji sa Brunetom i Lucatijem iz Marselja radi na obezbjeđivanju kratkoročnih pozajmica vladi.¹⁵⁹

Raspisom iz marta 1919. godine, ministar prosvjete dr Pero Šoć povećao je stipendije đacima i studentima, vjerovatno u želji da ih pridobije, u vremenu kada je počelo masovnije podnošenje ostavki na državnu službu, ili odvrti od neprestanog vrbovanja druge strane. Studenti više škole dobijali su po 60 franaka mjesečno, đaci srednjih škola po 50, dok je studentima medicine i tehnike na ime pomoći dato po 200 franaka, drugim studentima po 120, đacima srednjih škola po 60 franaka.¹⁶⁰

Početak decembra 1919. godine crnogorska vlada je usljed nedostatka sredstava bila primorana da uslovi davanja stipendistima (bilo ih je oko 60). O tome su obaviješteni dopisom, a dodijeljeno im je po 50 franaka. Naravno, za to je odmah preko svojih doušnika saznao Pašić, a navedeni potez tumačio je kao mogućnost da je kralj Nikola „dosta iscrpeo sredstva, kojima je raspolagao za podržavanje svoje političke propagande - a može imati za cilj da mladiće i đake koje je izdržavao, nagoni na očajne korake i da ih, takoreći, gurne u komite crnogorske, i sa ostalima koji se u Italiji sprema-

¹⁵⁷ AJ, 336, f. 26, IX, Predmet: Nota o ujedinjenju Crne Gore i Srbije u Kraljevini SHS (17. IX 1919).

¹⁵⁸ AJ, 336, f. 25, III, Dušan S. Đukić (Paris, 21, nov. 1919).

¹⁵⁹ Ibid, 20. nov. 1919.

¹⁶⁰ *Glas Crnogorca*, br. 66, 21. mart/3. april 1919, 1.

ju za upad u Crnu Goru, upute što pre u Crnu Goru“. Očekujući da će se jedan dio njih obratiti jugoslovenskom poslanstvu za pomoć, Pašić je od vlade u Beogradu tražio da se istom daju instrukcije.¹⁶¹ Njegova predviđanja su bila tačna. Prepisi akata vlade kralja Nikole, „koje je g. Vukota Božović, Crnogorac, naš stipendista, uspeo da pribavi od stipendista biv. Kralja Nikole“,¹⁶² ubrzo su mu bili na raspolaganju. U jednom dopisu stajalo je da su „svi crnogorski građani od 18-63 godine dužni s obzirom na vanredne prilike u Crnoj Gori, da se odazovu svojoj svetoj dužnosti i stupe pod sveti i slavni bajrak crnogorski, kad vlada Kraljevine Crne Gore nađe za shodno“ i da će za sada vlada poštediti studente i čak „da bi im dala što više vremena za dovršavanje svojih studija“. Ali vlada stavlja na znanje svim studentima koji ne daju časnu riječ da će se na njen poziv odazvati i da će se po potrebi priključiti vojsci u Italiji od 15. decembra 1919. da „prestaje biti stipendistom Crnogorske vlade“.¹⁶³ Svakom od stipendista data je na potpis *Obaveza*, u kojoj je stajalo: „Dajem svoju časnu riječ, da ću, kad to Crnogorska vlada nađe za shodno, stupiti pod slavni bajrak crnogorski i prisajediti se našim trupama u Italiji i tako u zajednici i uz pripomoć naše narodne prijateljice Italije braniti interese svoga naroda“.¹⁶⁴ Odlukom vlade od 13. maja 1919. godine svim đacima i studentima pristiglim u Italiju (Gaeta i Formia) određene su plate kao ostalim vojnicima. Njih 24 unaprijeđeno je u čin potporučnika, 6 u čin vodnika i 10 u čin desečara.¹⁶⁵ Prema izvještajima jugoslovenskog vojnog izaslanika iz Švajcarske, „ima studenata koji su odbili potpisati i akt zadržali“.¹⁶⁶ S druge strane, bilo je i onih koji su nastavili da primaju stipendije, koje očigledno nijesu bile tolike da bi mogli podmiriti sve troškove. Jedan od njih, Bogdan Vujošević, student farmacije u Ženevi, u novembru 1920. godine tražio je od vlade pomoć radi uplate „takse za laboratorije“.¹⁶⁷ Vlada je dala stipendije svim đacima koji su upisali školske godine i potpisali akt o lojalnosti.¹⁶⁸

Stalna unapređenja vojnika i priliv novih izbjeglica, koje je podsticala Komanda crnogorskih vojnika, radi predupređenja nezadovoljstva, opterećivala su raspoloživi budžet i nagonila pojedince da prave “leteće zajmo-

¹⁶¹ AJ, 336, f. 25, II, Pašić - Predsjedniku Ministarskog Saveta, 3. XII 1919.

¹⁶² AJ, 334-1-3.

¹⁶³ Ibid, Raspis predsjednika vlade Jovana S. Plamenca, Neji 4. decembra 1919.

¹⁶⁴ Ibid.

¹⁶⁵ DACG, FEV, KCT 1, A. Rajičević, Naredba komandantima trupa, Gaeta, 30.V 1919.

¹⁶⁶ AJ, 336, f. 25, VII, MID - Delegaciji na konferenciji mira, Beograd, 23. decembar 1919.

¹⁶⁷ DACG, FEV, MID, Rim 1919 - 1920, Bogdan Vujošević - Predsjedniku, Ženeva, 15. novembar 1920.

¹⁶⁸ DACG, FEV, KCT 2, Veljko Ramadanović - komandi crnogorskih trupa, Rim, 26. VI 1919, Povodom zahtjeva đaka Pavla Krivokapića da mu se dodijeli stipendija. Krivokapić je odbijen jer je bio kraj školske godine.

ve” na kratak rok i zalažu svoju imovinu u Crnoj Gori. Povjerenici bi potom tražili naplatu potraživanja poslije obećanog roka, što je dovodilo do sudenja i neprijatnih situacija.¹⁶⁹

Istovremeno, ukidanje savezničkih subvencija u maju, odnosno oktobru 1919. godine, primoralo je crnogorsku vladu da prvo zatvori poslanstvo u Parizu, otpusti osoblje i proda namještaj. Kada je pokušala da proda namještaj iz svojih prostorija u Nejiu, vlasnik zgrade ga je zaplijenio kao garanciju za neplaćenu kiriju.¹⁷⁰

Prema informacijama koje su francuski oficiri širili početkom 1920. godine, engleska vlada je kralju Nikoli dala 400.000 franaka kao posljednju pomoć. Pošto su Engleska i Francuska tražile od njega da ostane u Parizu, što je on odbio, ukinule su mu dalju pomoć.¹⁷¹ Vijest, naravno, nije bila tačna, jer su subvencije bile ukinute mnogo ranije. Nepovoljne vijesti u tom smislu, početkom 1920. godine, pristizale su crnogorskoj emigraciji i sa druge strane Atlantika. Crnogorski konzul iz Njujorka Vilijam Frederik Diks obavještavao je tada Jovana Plamenca, predsjednika vlade, da je želio da uradi „sve što sam bio u mogućnosti u korist vas i kralja Crne Gore na ovoj strani okeana, ali zbog nemogućnosti naših američkih finansijera da u potpunosti shvate razloge zbog kojih se Crna Gora tretira na ovaj način od strane Sila, oni nijesu našli za cjelishodno da dodijele zajam ili daju bilo kakvu finansijsku pomoć.¹⁷² U Neji je februara 1920. godine stigao i kapetan Jevrem Šaulić, koji je obavljao poslove crnogorskog poslanika u Vašingtonu u odsustvu generala Anta Gvozdenovića, koji je tražio platu za posljednja dva mjeseca, jer je troškove pokrивao „privatnim zajmom“.¹⁷³ Njegove dugove za stanarinu u Vašingtonu tražio je brat vlasnice kuće u aprilu 1920. godine.¹⁷⁴ Francuska pošta odbila je da prima pošiljke crnogorske vlade zbog duga.¹⁷⁵

¹⁶⁹DACG, FEV, J. Plamenac 1919-1921, f. 109-110, pismo Plamencu od 12. decembra 1919. Autor ovoga pisma, kojem nedostaje kraj, navodi da je unapređenje 86 vodnika u čin kaptana i priliv izbjeglica iz Crne Gore i Francuske povećao troškove, tako da će oni u januaru iznositi 300.000 lira. On je napravio zajam od 100.000 lira i dao jemstvo ličnim dobrima koje posjeduje u Boki Kotorskoj da će dug vratiti za 6 mjeseci.

¹⁷⁰Vidjeti: Dimitrije Dimo Vujović, *Saveznici i crnogorske finansije 1914-1921*, Istorijski zapisi 3, 1986, 94.

¹⁷¹AJ, 336, f. 26, V, Predmet: Talijani i situacija u Crnoj Gori, MID - Delegaciji na Konferenciji mira u Parizu, Beograd, 5. januara 1920. Izvor ovoj informaciji bio je komandant francuskog bataljona u Skadru čija se jedna četa nalazila u Baru.

¹⁷²DACG, FEV, J. Plamenac 1919-1921, f. 109-110, Vilijam Frederik Diks - Jovanu Plamencu, 27. januar 1920. (na engleskom).

¹⁷³DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919-1921, f. 109-110, A. Prlja - Plamencu, Neji na Seni, 27. II 1920. Šaulić je, pošto nema novca, molio da mu se isplate zaostali računi.

¹⁷⁴DACG, FEV, J. Plamenac 1919-1921, f. 109-110, Džordž N. Hening - Jovanu Plamencu, 21. aprila 1920.

¹⁷⁵DACG, FEV, MID, Rim 1919-1920, A. Rajnvajn - Plamencu, 5. III 1920.

Plamenac je tokom svog boravka u Londonu, marta 1920. godine, tražio od lorda Kerzona od Kedlstonea da mu zakaže sastanak na kome bi iznio zahtjev za zajam od 100.000 funti u korist crnogorske vlade.¹⁷⁶ Ministar finansija Milo Vujović i bivši predsjednik vlade Lazar Mijušković tražili su prilikom razgovora sa italijanskim predsjednikom vlade Nitijem, početkom aprila 1920, finansijsku pomoć, kada niko osim oficira i vojske nije primao plate. „Svskog dana donose proteste i račune iz hotela i restorana u naš konzulat, kao i moj stan, to je pakao a ne kuća“, žalio se ministar finansija Milo Vujović.¹⁷⁷ U isto vrijeme Ivo M. Kaluđerović, koji je boravio u Bariju i bio zadužen za prihvatanje izbjeglica iz Crne Gore, žalio se Jovanu Plamencu: „Naše komite u veliko dolaze i ovde se nema sredstava za doček i ispraćaj za Gaetu, te apsolutno ne znam, šta ću. Moj je položaj bezizlazan, molim pomozite, naredite da pošlju sredstva za doček junaka“.¹⁷⁸ Pero Šoć je, pak, zapomagao iz Nejja: „Svi smo u čudu bez novca, a i čudimo se što se otuda niko ne javlja“.¹⁷⁹ Francuska štampa je počela da piše podrugljive članke o crnogorskim dugovanjima, neredovnim i zakašnjelim isplatama a potraživanja su stizala sa svih strana. S druge strane, prema podacima koje je dostavljao jugoslovenski vojni izaslanik iz Rima, februara 1920. godine „znatne sume novca su dostavljane iz Italije u Crnu Goru“. Taj novac su, navodno, prikupljali Italijani u Jugoslaviji u austrijskim krunama i potom ga davali Milu Vujoviću, ministru finansija. U septembru 1919. godine je „neki Nikolić proturio 700.000 kruna, posle čega je bilo svađe jer je nekim familijama bilo dato manje nego drugima“, dok je Krsto Ivanović iz blagajne u Medovi podigao 100.000 kruna i podijelio ih „Arbanasima u Kastrati, Hoti i Crnogorcima koji su učestvovali u napadu i zarobljavanju srpskog odreda u Tuzi. U ovoj borbi učestvovalo je 400 arbanasa i 130 crnogorskih vojnika. Glavni blagajnik novca za Crnogorce u Italiji i za propagandu je Baldači“, tvrdio je jugoslovenski vojni izaslanik.¹⁸⁰ Stvarno, crnogorska vlada je, došavši u bezizglednu materijalnu poziciju, jer već pola godine nije uspijevala da dobije bilo kakvu finansijsku pomoć, bila primorana da otpušta činovnike, uskraćuje davanja i pomoć relativno brojnoj emigraciji, što je sve uticalo na širenje defetizma i malodušnosti među njenim pristalicama.¹⁸¹

¹⁷⁶DACG, FEV, J. Plamenac 1919-1921, f. 109-110, Plamenac - Curson of Kedleston, Savoy hotel, London, 22. III 1920.

¹⁷⁷Ibid, Pismo Jovanu Plamencu, Rim, 14. IV 1920.

¹⁷⁸DACG, FEV, J. Plamenac 1919-1921, f. 109-110, Referat, Ivo Kaluđerović - Jovanu Plamencu, Bari, 4. (21) maja 1921.

¹⁷⁹DACG, FEV, J. Plamenac 1919-1921, f. 109-110, Šoć - Plamencu, Neji, 16. maj 1920.

¹⁸⁰Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929*, Bar 1997, knj. III, dok. br. 1147, str. 1414.

¹⁸¹DACG, OSIO, novi period (Podgorica), Zbirka dokumenata Jovana Plamenca, dok. br. 106, P. Vučković, Jovo Popović - kralju Nikoli, Monte Karlo, 31. III 1920; Ibid, Jovan Plamenac

Ostavši praktično bez sredstava i okružena neprijateljima, vlada Jovana Plamenca se krajem maja 1920. godine preselila u Rim, gdje su postojali bolji uslovi i raspoloženje Italije da finansijski pomaže njenu djelatnost, što je bio pokušaj da se popravi i finansijsko stanje kralja Nikole,¹⁸² koji je takođe bio ostao bez ikakvih prihoda. Vlada je bila primorana da ukine stipendije, pomoći i sva druga davanja.

Krajem maja 1920. godine samo dugovi vlade (ćumur, telefon, telegraf, troškovi liječenja bolesnih, plate konzulima u Buenos Airesu - Kazo, Bordou - Dinis, Marselju - Lucati, te pojedinim operativcima - Ćiru Kamenaroviću) iznosili su oko 130.000 franaka.¹⁸³ Novac su tražili i Jan van Vindental, ne samo za zaostale plate već i nadoknadu za neki inventar uništen u požaru garaže u junu 1918. godine,¹⁸⁴ Edvard Barklejš, pravnik sa fakulteta u Parizu čije su usluge korišćene prilikom pisanja pojedinih nota velikim silama,¹⁸⁵ Elrorio Vela, p.poručnik, vojni delegat u Bariju,¹⁸⁶ pa čak i Margit Bloa, koja je tri i po godine radila na održavanju čistoće u crnogorskom birou u Parizu,¹⁸⁷ a kojoj je, poslije niza apela, konačno odgovoreno u junu 1922. godine da vlada nije u mogućnosti da joj isplati dug od 500 franaka i da se, ukoliko ne može da čeka, obrati Kej d'Orseju, „koji do sada nije namirio svoj dug prema Crnoj Gori“.¹⁸⁸ I bivši predsjednici vlade, poput Evgenija Popovića, koji je imao zvaničnu funkciju državnog savjetnika, tražili su od vlade značajnije sume po osnovu zaostalih plata ili promjene valutnog kursa,¹⁸⁹ kao i oficiri, poput Bogdana Vučinića, koji su tražili novčanu pomoć da bi je poslali svojim u Crnu Goru i spasili ih od propasti,¹⁹⁰ Petra Hadži Kočevića, Srbina iz Sarajeva koji je tražeći pomoć od kraljice Milene opisivao

---

- kralju Nikoli, Sanremo, 22. aprila 1920. godine.

¹⁸²Vidjeti: Dimitrije Dimo Vujović, *Saveznici i crnogorske finansije 1914-1921*, Istorijski zapisi 3, 1986, 95.

¹⁸³Ibid, Ministar Vojni Milutin Vučinić - Jovanu Plamencu, Neji na Seni, 28. maja 1920.

¹⁸⁴Ibid, J. Van Vindental - Predsjedniku vlade, Neji, potraživao platu za dva mjeseca, naknadu materijalnih troškova i troškova pomenute štete, ili ukupno 2.134,80 franaka.

¹⁸⁵DACG, FEV, MID, Rim 1919-1920, H. Hubbard - Rajvajnu, Pariz, 26. oktobar 1920. Na ime Barklejša se potraživalo 700 franaka kao honorar za dvije note.

¹⁸⁶DACG, FEV, J. Plamenac 1919-1921, f. 109-110, Elrorio Vela - Ministru Predsjedniku, 29. XII 1920.

¹⁸⁷DACG, FEV, MID, Rim 1919-1920, Margerit Bloa - Plamencu, 1. V 1921; DACG, FEV, J. Plamenac 1919-1921, Marguerite Blois - Pierre Chotch, Neuilly, le 11 Mars 1922; Ibid, Pour le caissier general - Maruerite Blois, Rome, le 14 Mars 1922; G. A. Rajvan - Au ministere des finances du Montenegro, Neully sur Seine, le 12 mai 1922; M. Blois -Monsieur, Neuilly, le 11 mai 1922.

¹⁸⁸Ibid, S. Petrovich - Madame, Rome, le 16 juin 1922.

¹⁸⁹Ibid, Evgenije Popović - Jovanu Plamencu, Rim, 26. novembar 1920; Jovan Plamenac - Evgeniju Popoviću, Rim, 12. decembra 1920.

¹⁹⁰DACG, FEV, MID, Rim 1919-1920, B. Vučinić - Predsjedniku, Sanremo, 25. III 1921.

svoja stradanja zbog odanosti Crnoj Gori,¹⁹¹ zatim posljednji adutant kralja Nikole Mešćerinov po osnovu zaostalih plata.¹⁹² Pomoć za svoju familiju tražio je i Pavle P. Vukčević, koji je još oko 1900. odselio u Ćustendil, gdje mu je Bugarska dodijelila, pa poslije balkanskih ratova oduzela, imanje, i čiji se sin Kosto nalazio u crnogorskoj vojsci.¹⁹³

Potraživanja, poput dostavljenih faktura za namještaj crnogorskog poslanstva u Nejiu,¹⁹⁴ stizala su jedno drugo. Brigadir Milutin Vučinić je iz Nejjia očajnički tražio novac od vlade, koja je već bila prešla u Rim. „Svi će biti izbačeni iz pansiona i stanova ako odmah telegrafom ne pošljete kojega đavola“.¹⁹⁵ Otuda i nastojanje da se dođe do novca koji je poslije smrti ruskog konzula u Firenci Kahla trebalo da pripadne crnogorskoj državi.¹⁹⁶ Riječ je bila o novcu koji je bio povjeren na čuvanje ruskom poslanstvu u Atini i koji je iz Soluna u Firencu prenio pomenuti ruski konzul. Generalni konzul Rusije u Italiji odbijao je da vrati pomenuti novac, izjavljujući da će ga poslati samo na osnovu sudske odluke. Tim povodom Plamenac je više puta tražio intervenciju od Islavina, ruskog poslanika pri crnogorskom dvoru.¹⁹⁷ Crnogorski konzuli lobirali su u inostranstvu u cilju sakupljanja sredstava, a jedan od njih Mendes de Kosta, generalni konzul u Holandiji, početkom oktobra 1920. godine priložio je 1.000 franaka za sirotinju.¹⁹⁸ Đovani Gorini, crnogorski konzul u Torinu, praktikovao je da organizuje kraća propagandna putovanja u korist Crne Gore, obilazeći Pijemont, Liguriju i Lombardiju, kojom prilikom je prikupljan i novac za Crnogorski crveni krst i izbjeglice.¹⁹⁹ Veliki broj pojedinaca angažovao se na sakupljanju sredstava. Sume su bile male, ali su vrijedne pomena. Tako je Lucian Bauman, farmaceut iz Holikna, SAD, više puta slao pomoć za izbjeglice. Početkom decembra 1920. poslao je ček na 3.000 lira.²⁰⁰ Do Plamenca su dopirale lažne informacije objavljivane u štampi da su pojedini konzuli, kao Vilijam Frederik Diks, crno-

¹⁹¹ Ibid, Petar Hadži Kočević - Vaše Veličanstvo; Kapetan Bogdan Vučinić - Jovanu Plamencu, Sanremo, 26. III 1921.

¹⁹² DACG, FEV, MID, Rim 1919-1920, Mestcherinoff - Plamenatz, Paris, le 16. Mars 1921.

¹⁹³ Ibid, Pavle P. Vukčević - Jovanu S. Plamencu, Ćustendil, nedatirano.

¹⁹⁴ Ibid, Pismo poslaniku Crne Gore, Levaloa, 10. novembra 1920, Ostatak neisplaćenog duga iznosio je 1.762, 10 franaka.

¹⁹⁵ DACG, FEV, J. Plamenac 1919-1921, f. 109-110, Telegram Milutinu Vučiniću, 29. V 1920.

¹⁹⁶ DACG, FEV, MID, Rim 1919-1920, Plamenac - Islavinu, Rim, 1. oktobra 1920. Radilo se o 90.761 italijanskih lira koje su bile sekvistirane u jednoj banci u Firenci.

¹⁹⁷ Ibid, Plamenac - Islavinu, Rim, 12. oktobar 1920.

¹⁹⁸ DACG, FEV, J. Plamenac 1919-1921, f. 109-110, Mendes de Kosta - Jovanu Plamencu, Amsterdam, 10. oktobar 1920.

¹⁹⁹ DACG, FEV, MID, Rim 1919-1920, G. Gorini - Plamencu, Torino, 13. oktobar 1920; Plamenac - Goriniju, Rim, 29. novembar 1920.

²⁰⁰ DACG, FEV, J. Plamenac 1919-1921, f. 109-110, The Prime Minister - Lucian Bauman, Rome, 30 th of December, 1920.

gorski konzul u Njujorku, pisali na razne adrese tražeći zajam za Crnu Goru pomoću „kojeg bi bilo moguće sastaviti jednu poveću crnogorsku vojsku te da s njom i Arbanasima udruženi napadnemo Srbiju i oslobodimo Crnu Goru”.²⁰¹ U SAD je, bez značajnijeg uspjeha, boravio profesor Amikareli s Plamenčevim akreditivima i ovlašćenjima da prikuplja novac za Crnu Goru. Tim povodom Diks je izvještavao da „trenutno nije moguće prikupljati novac za Crnu Goru i mislim da ne bi bilo mudro da to neko radi zbog razloga koje ne mogu da objasnim u pismu”.²⁰² Krajem decembra 1920. godine Jovan Plamenac je naredio poručniku Kostu Vukčeviću, zaduženom za izbjeglice u Brindiziju, da otputuje u Atinu i stupi u vezu s onamošnjim krugovima i da sondirate zemljište u pogledu jednog omanjeg zajma od nekoliko miliona i za izvjesnu količinu brašna ili peksimita (galeta) za našu vojsku u jačini od 10.000 ljudi za tri mjeseca”.²⁰³ Crnogorski konzul u Milanu uspijevao je da odloži rok naplate mjenica, naravno uz odgovarajuću kamatu, čime su dugovi bili samo odlagani i uvećavani.²⁰⁴ Početkom aprila 1921. godine donijeto je rješenje o zabrani isplate svih troškova po osnovu liječenja, medikamena-ta ili ljekarskih pregleda na trošak države.²⁰⁵

Jedino čega nije falilo bile su diplome i medalje za odlikovanja, koje su dijeljene različitim ličnostima, najčešće konzulima, u nedostatku sredstava za isplatu nadoknada koje su im pripadale, bez obzira na to što značajan dio njih ne samo da nije radio za novac već je, kao što se iz naprijed navedenih primjera može zaključiti, radio na sakupljanju pomoći. U maju 1920. godine G. A. Rajnvajn je obavještavao Plamenca da je dostavio 20 diploma ordena Danila I, 15 diploma za medalje za zasluge i 10 diploma za medalje za hrabrost, koje je potpisao ministar vojni.²⁰⁶

Odlikovanja su dijeljena i nekim novinarima i javnim ličnostima, poput Davida Watsona iz *The Daily Chronicle*, kapetana Henri Valtera, sekretara Crvenog krsta, majora Freda Mura.²⁰⁷ Savo Petrović je početkom 1921. godine pisao iz Neja da nijesu odlikovanja „stvar formalnosti ili činjenje zadovoljstva ovoj ili onoj ličnosti, već je pitanje bitno i u interesu naše države“, i u tom smislu je predlagao profesore „Wrighta i Vincenta, koji su nam

²⁰¹ Ibid, Plamenac - Kraljevskom generalnom konzulu u Njujorku, Rim, 28. XI 1920. (koncept).

²⁰² DACG, FEV, J. Plamenac 1919-1921, f. 109-110, Dix - Plamenatz, New York, December 23, 1920.

²⁰³ Ibid, Plamenac - Kostu Vukčeviću, Rim, 27. decembra 1920.

²⁰⁴ Ibid, Pismo crnogorskog konzula, Milano, 2. decembar 1920. godine. Riječ je bila o nekom dugu od 100.000 lira koji je odložen tri mjeseca (novembar 1920 - januar 1921) uz kamatu od 5%.

²⁰⁵ DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919-1921, Rješenje, Rim, 6. april 1921.

²⁰⁶ DACG, FEV, MID, Rim 1919-1920, Rajnvajn - Plamencu, Neji na Seni, 20. maj 1920. (na francuskom).

²⁰⁷ DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919-1921, Rješenje, 9. V 1921.

dali besplatno vektine protivu kolere i tifusa, te nam na taj način ušparali više miliona franaka“.²⁰⁸ Novembra iste godine na odlikovanju se zahvaljivao Fred E. Barnam, predsjednik Bijelog krsta, u svoje ime i u ime gospođe B. Kidman i g-đe Barnam, koje su „pripremile kompletnu novinarsku kampanju u Kanadi“.²⁰⁹ Pukovnik Barnam je više puta reagovao na napise u engleskoj štampi u kojima je pokušavo da dokaže da „Crna Gora, Albanija i Jermenija vape za pravdom i iskazivao ogorčenje zbog nepravde koja se vrši nad malim nacijama Evrope“.²¹⁰ Konzul Đovani Gorini tražio je početkom 1922. godine da se Domenico Koniljone, direktor Umanita-e, odlikuje crnogorskim ordenom i da mu se to odlikovanje uruči na svečanosti koju organizuje Savez žena Italije, koji je istom dodijelio visoka odlikovanja. „Ovo priznanje je zaista neophodno, naročito u ovom veoma teškom trenutku za Crnu Goru, jer sam uvjeren da će kom. Koniljone biti ohrabren da učini i druge usluge vašoj zemlji“,²¹¹ poručivao je Gorini Peru Šoću. Gorini je tražio odlikovanja i za Ernestu Scalu, Cezare Enea Minola i Aqulino Bianchi,²¹² a kasnije da se lista proširi na poručnika Erotea Sarda, potom i Pjetra Branzatija, jer su „obojica uporni i oduševljeni propagandom pravedne crnogorske stvari“ i jer su učestvovali „u osnivanju brojnih komiteta i organizacija građana koji imaju za cilj da isprave nepravdu prema jednom junačkom i mučeničkom narodu“. Za odlikovanja je predlagao i prof. Gvida Fincija, direktora više veterinarske škole, „koji je uvijek ohrabrivao svoje učenike i potčinjene i prijatelje da brane pravo Crne Gore“, Agostina Marten Perolina i oficira Etoe Gaetano Dona, koji su mu bili „vjerni saradnici u svakoj inicijativi za vašu dragu domovinu“.²¹³ Koniljone je odlikovan ordenom Danilo I 2. reda, dok su ostale ličnosti već bile odlikovane godinu dana ranije.²¹⁴ Jedan od nosilaca ordena Danilo I, vojni zapovjednik Mario Mingoni, tražio je da isto odlikovanje dobije Bozoni Dante, pukovnik kraljevske garde italijanskog generalštaba i komandant pukova „Mauricio“, „Lazaro“ i „Italijanske krune“, za kojeg je tvrdio da je „herojski borac, privržen crnogorskoj stvari koji može biti od velike koristi zbog svog visokog vojnog i političkog položaja“,²¹⁵ dok se kapetan italijanske kraljevske vojske vitez i oficir Tito Mirengi ponosio diplomom o od-

²⁰⁸DACG, FEV, MID, Rim 1919-1920, Savo Petrović - Predsjedniku crnogorske vlade, Pariz, 14. januar 1921.

²⁰⁹Ibid, Fred E. Barnam - Dr Chotch, Scutari, Albania, Nov. 5. 1921.

²¹⁰Ibid, Barnam - Pall Mall & Globe, Scutari, Albania, Nov. 6. 1921; Barnam - Liverpool Daily Post & Mercury, Scutari, Albania, Nove. 6. 1921.

²¹¹DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919-1921, G. Gorrini - Excellence, Turin, le 10. I 1922.

²¹²DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919-1921, Gorrini - Sher amici, Turin, 16. I 1922.

²¹³DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919-1921, G. Gorrini - Dr. Pierre Chotch, Turin, le 30 mars 1922.

²¹⁴Ibid, P.P - Jean Gorrini, Rome le 19 janvier 1922.

²¹⁵Ibid, Mario Mingoni - a sua eccellenza il ministro degli affari esteri del Montenegro, 23. febbraio 1922.

likovanju,²¹⁶ zahvaljivao kraljici Mileni na odlikovanju Krst Danila I,²¹⁷ kao i prof. Gaetano Koradi iz Instituta sudske medicine Kraljevskog instituta u Napulju,²¹⁸ potom bivši komandant italijanskog garnizona u Ulcinju, Baru i Virpazaru Bonani,²¹⁹ dr Torkvato Đili,²²⁰ prof. dr Pietro Ramonjini,²²¹ Gabriel Teroci.²²² Na odlikovanju se zahvaljivao i Gandolfi, član italijanske masonske lože i urednik *L'Eco dellla Riviera*, i izražavao spremnost da pomogne crnogorsku stvar, tvrdeći da je „za taj plemeniti ideal italijanska Masonska loža već puno uradila ali ne i dovoljno: Potrebno je da se u svim ložama pokrene pitanje i da se sa tog mjesta s njime upozna laički svijet. Sva su sredstva opravdana u postizanju cilja, a u našem slučaju radi se o plemenitom cilju, svetom, dužnom koji zahtijeva upotrebu svih sredstava“.²²³ Tu je i Truels Wiel, bivši vicekonzul Norveške, kojeg su za odlikovanje predložili predsjednik i sekretar Belgijskog komiteta za Crnu Goru Simon i Fan,²²⁴ Inoćenco Salvo,²²⁵ dok se kapetan Danilo Vito Colonna žalio da mu još nije dostavljeno odlikovanje dodijeljeno u septembru 1921. godine.²²⁶ U opštoj euforiji za crnogorskim odlikovanjima crnogorskoj vladi su stalno pristizali novi prijedlozi.²²⁷ Neki od njih su prihva-

²¹⁶ Ibid, Pirere Chotch - Carmine Gallo, Rome, le 2 avril 1922.

²¹⁷ Ibid, Carmine Gallo - Pierre Chotch, Bari 30 Marzo 1922.

²¹⁸ Ibid, Gaetano Corradi - dr P. Chotch, Napoli 15 aprile 1922.

²¹⁹ DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919- 1921, Bonani - Eccellenza, Perugia, 20 April 1922.

²²⁰ Ibid, Dott. Torquato Gigli - Pierr Chotch, Pisa, le 22 aprile 1922.

²²¹ Ibid, Gorrini - Pirere Chotch, Turin, le 24 mai 1922.

²²² Ibid, Gabriele Terozzi - Pirere Chotch, Genova, 25 Maggio 1922.

²²³ DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919-1921, f. 109-110, Gandolfi - Dott. Chotch, Sanremo, li 26 maggio 1922; Gandolfi - Pier Chotch, Sanremo, le 5 juin 1922.

²²⁴ Ibid, Truels Wiel - Monsieur le Dr. Chotch, Bruxelles, le 4 aout 1922. Zahvaljujući se na odlikovanju Truels je pisao Šoću: „Budite uvjereni, Ekselencijo, da ću nastaviti da se posvećujem vašoj svetoj stvari i da ću učiniti sve što je u mojoj moći da još budem koristan crnogorskom narodu. Neka moji naponi tako pruže pomoć vašim velikim braniocima u belgijskoj prijestonici, to je moja najiskrenija želja“.

²²⁵ Ibid, Inocenzo Salvo - Pietro Chotch, Sanremo, 28 Agosto 1922.

²²⁶ Ibid, Capitano Danilo Vito Colonna - Eccellenza, Trento, 14. IX 1922.

²²⁷ Ibid, Mario Mignoni - Eccellenza, 28 guigno 1922; Minjoni je predlagao za odlikovanja Bignoci Lorenza, službenika javnih radova i bivšeg borca, za orden Danila I–III reda, za orden IV reda predlagao je Alavana Adolfa, pisara građanskog i krivičnog suda u Rimu; za orden V reda: Mikeli Oresta, publicistu, Antinori Tulija, službenika, dr Đuzepea Alavena, zamjenika komesara, ing. Benedeti Vincenca, Bartoli Atilija, industrijalca i Pelegrini Valentina, industrijalca; Minjoni je nešto ranije predlagao za orden časti, pravde i nezavisnosti i: pukovnika Dor Aleksandra, majora Roza Iva, majora Gaforija Đuzepea, kapetana vojne inženjerije Boka, ing. Vitorija, kapetana Antoneli Tulija, kapetana Fikari Fernanda, kapetana Karboneti Đulija, poručnika Nardi Dina, poručnika Moska Stanislao, poručnika Palomva Paola i prof. Bartolini Domenika. Vidi: Ibid, Mario Mignoni - Eccellenza, 20 guigno 1922; Ibid, Biondolino Edoardo - Eccellenza, Rome, 8 luglio 1922, Biondolino je tražio odlikovanje za svog oca koji finansira propagandu u korist Crne Gore. Osnovao je „Viteški međunarodni savez“ za zaštitu ugnjetanih naroda u cilju pružanja novčane pomoći crnogorskim izbjeglicama i najavljivao izdavanje brošure *Montenegro alla riscossa* (Ustani,

tani,²²⁸ ali se ne bi moglo tvrditi da su odlikovanja dijeljena nasumice i neselektivno, bez obzira na to što su postala jedina satisfakcija za angažman prijatelja crnogorske emigracije, bar u periodu do 1921. godine, da bi se kasnije javile i ozbiljne optužbe o prodaji ovih odlikovanja.

Hronična besparica bila je najčešća tema razgovora emigranata sa uticajnim ličnostima iz političkog i javnog života koje su se angažovale u različitim komitetima za nezavisnost Crne Gore, osnovanim u mnogim zemljama. Krajem 1921. i početkom 1922. godine, Pero Šoć i Vladimir Popović napravili su plan dobijanja većeg zajma. Iza modaliteta dobijanja tog zajma stajao je Komitet za Crnu Goru iz Milana i jedan tamošnji bankar, o čemu je razgovarano i sa Đerinom Đerinijem, italijanskim senatorom, i jednim engleskim lordom, koji su izražavali spremnost da pomognu.²²⁹ Već u aprilu 1922. godine na zahtjeve Crnogoraca iz svijeta da se novčano pomognu stizali su odgovori sljedeće sadržine: „Što se tiče novčanih sredstava, sadašnje finansijsko stanje Kr. Vlade tako je, da ne može novčano pomoći nijednog crnogorskog državljanina u inostranstvu. Naprotiv, ona apeluje na privatnu inicijativu i samopožrtvovanje sviju crnogorskih patriota da se međusobno organiziraju radi političke odbrane naše svete stvari i radi prikupljanja sredstava koja su potrebna za borbu. Tako čine patrioti i borci sviju država; tako se dolazi do pobjede. Vidjeli ste što su u tom pogledu učinili u Americi Česi, pa i Arbanasi...“²³⁰

U toku rada Konferencije u Đenovi i povećanog prisustva Crne Gore u italijanskoj javnosti pokušano je da se prikupi pomoć za crnogorske izbjeglice organizovanjem humanitarnih balova. Tim povodom su krajem aprila 1922. godine javljali iz hotela *Excelzior* u Rimu i Napulju da su balovi, organizovani u tu svrhu, propali, jer je prodato samo 79 karata, što ni-

---

Crna Goru); Ibid, Pismo Goriniju od prof. Eugenija Pjaćanija, Torino, 18 luglio 1922, u kojem traži odlikovanje kao jedan od inicijatora podizanja spomenika kralju Nikoli na Cetinju 1911. godine; Ibid, Gorrini - Pierr Chotch, Turin, le 23 Julliet 1922, Gorini traži odlikovanje za profesora Eugenija Pjaćanija. Vidjeti: Ibid, Ramadanovich - Cesare Magnani, Cetiggné, le 5/18. VII 1911; Ibid, Pismo poslanika Antonija (prezime nečitko), 19. VII 1922, u kojem traži odlikovanje za oficira Rafaela Travaljanija di Pjetra; Ibid, Hose Bareto - Pierr Chotch, 20. VII 1922, Hoze Bareto je tražio odlikovanje za Portugalca Augusta Pinta Pedrosu, koji je živio u Đenovi.

²²⁸Ibid, Odgovor Pera Šoća na pismo poslanika Antonija od 19. jula..., Roma, 24. julliet 1922, u kojem navodi spremnost kraljice namjesnice da odlikuje Rafaela Travaljanija; Ibid, P. Chotch - J. S. Martin, Rome, le 29 julliet 1922. Šoć obavještava Dž. S. Martina, glavnog superintendanta „Udruženja za nacionalnu reformu“ iz Pitsburga, da mu je poslata Diploma o odlikovanju III klase ordena Danilo I, kojim ga je odlikovala kraljica Milena u „znak zahvalnosti za usluge učinjene stvari bratstva među ljudima i posebno stvari Crne Gore“.

²²⁹DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919-1921, f. 109- 110, V. Popovitch - Gerino Gerini, Senatore del Ragno, Rome, le 7 janvier 1922.

²³⁰Ibid, M. Savić - kraljici Crne Gore Mileni Petrović; Ibid, S. Petrović - M. Saviću, Rozario, Santa Fe, Rim, 2. aprila 1922.

je bilo dovoljno ni za troškove organizacije.²³¹ Bila je izvjesna samo pošiljka Ettore Fiorentina, snabdjevača italijanske kraljevske porodice, „od dvanaest komada odjeće za siromašnu djecu Kraljevine“.²³² U to vrijeme crnogorska emigracija u Italiji bavila se idejom da raspiše obveznice za zajam. Skicu obveznica, na kojoj je prikazao „Plemenitu Crnogorsku Lozu kao iskidani hrast koji ponovo klija i oživljava iz svog korijena noseći na novom lišću krilatu Pobjedu“, simboličan znak i čitav nacrt projekta uradio je Sekondo Barberis.²³³ Odgovoreno mu je da je nacrt u cjelini prihvaćen i da će s njim ugovor potpisati prof. Arnaldo Gati.²³⁴ Crnogorska delegacija koja je boravila u Đenovi povodom održavanja međunarodne konferencije pozajmljivala je novac od pojedinaca kako bi pokrila troškove boravka.²³⁵ Brojni odbori širom Italije za prikupljanje pomoći za Crnu Goru nijesu posustajali. Pri tome su se svi žalili da imaju probleme sa vlastima po pitanju davanja prostora za održavanje konferencija, ponekog koncerta ili pozorišne predstave.²³⁶ Odbor za Crnu Goru iz Barija priredio je Umjetnički koncert u korist crnogorskih izbjeglica nastanjenih u Bariju. Tamošnji konzul Karmine Galo tražio je da se učesnicima ove humanitarne priredbe dodijele adekvatna crnogorska priznanja,²³⁷ na šta mu je odgovoreno da bi bilo dobro da se za sada to odloži, kako se ne bi povrijedila osjetljivost ostalih komiteta koji rade u Bariju i da Galo i Miloš Vučinić kasnije predlože zaslužna lica za odlikovanja.²³⁸ Galo je često uplašivao skromne sume na ime pomoći, ali i upozoravao da entuzijazam opada, jer međunarodna diplomatija ne iskazuje interes za crnogorsko pitanje.²³⁹ Akcije u korist izbjeglica-boraca, koji su po pisanju Pera Šoća živjeli u „najvećoj nemaštini“,²⁴⁰ vođene su i u drugim krajevima Italije. Dobročinitelja je bilo sve manje. Gorini se u julu 1922. godine, šaljući 1.000 lira „napaćenim

²³¹ Ibid, Hotel Excelsior Roma e Napoli - mission Montenegrine, Rome, le 24 Avril 1922.

²³² Ibid, Ettore Fiorentino - Dott. Chotch, Roma, li 16 Maggio 1922.

²³³ Ibid, S. Barberis - Dr Pierr Chotch, Genova, li 29. Maggio 1922.

²³⁴ Ibid, Pier Chotch - Secondo Barberis, Roma, li 30 maggio 1922; Barabino&Graeve - Il ministro Chotch, Genoa, 12 Agosto 1922; President du Conseil - Il Direttore Generale... Geneva, Roma, le 14 aout 1922.

²³⁵ Ibid, Pero Šoć - ministru finansija, Rim, 15. juna 1922.

²³⁶ DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919-1921, f. 109-110, Alfredo Gerardi - Eccellenza, Torino, 16. 6. 1922.

²³⁷ Ibid, Carmine Gallo - Pier Chotch, Bari, 15 Giugno 1922; Galo je tražio da se odlikuju: pijanistkinje amateri Ezitijer Atlanta, Sofija Koluci i Tina Punjo, soprani - Memdjeli Lina, Filomena Lembo, Ketii Red Devid, advokat Đovani Landisena, promoteri: adv. Đuzepe Lembro, dirigent - advokat Nikola Kosta, pukovnik, advokat Frančesko Đordano, kapetan, advokat Antonio Fikara, kapetan Salvatore Fikara, kapetan Vincenco Marišić i kapetan Đuzepe Đovani.

²³⁸ Ibid, S. Petrovich - Carmine Gallo, Rome, le 27 juin 1922.

²³⁹ Ibid, Carmine Gallo - Eccellenza, Bari, 17. Agosto 1922.

²⁴⁰ Ibid, Dr Pierr Chotch - Cher Monsieur, Rome, le 18 juin 1922.

Crnogorcima“, žalio da je donatore uspio da pronade „samo među svojom rodbinom i prijateljima“. ²⁴¹

U opštoj nemaštini i oskudici dr Pero Šoć je odlučio da se obrati Vatikanu. Pisao je markizu Mac Swiney-u, koji je još 1902. godine posredovao u uređenju odnosa između Crne Gore i Vatikana povodom pitanja Zavoda Svetog Jeronima. ²⁴² Žalio mu se „da naši demarši kod Svete Stolice nijesu urodili plodom kako smo očekivali“ i iskazivao očekivanja da će Vatikan materijalno pomoći crnogorske izbjeglice. „Izvjestan broj Crnogoraca prognanih u Italiju je bukvalno gladan. Pomoći im, bilo bi djelo ljudskog milosrđa“, pisao je Šoć ²⁴³ i ujedno tražio od Swiney-a da o svemu izvijesti državnog sekretara i kardinala Pikardija, državnog podsekretara. ²⁴⁴

Swiney je razgovarao sa Pikardijem i tim povodom obavještavao Pera Šoća da bi, uprkos teškoćama koje ima Vatikan zbog strašnih posljedica rata i poziva sa svih strana za pomoć, bilo poželjno „pripremanje jedne male liste tih hitnih slučajeva, posebno crnogorske djece kojoj roditelji ne mogu pružiti ni izdržavanje ni obrazovanje koje im je potrebno, a koju bi Kraljevska vlada željela da smjesti u neku ustanovu koja pripada Svetoj Stolici“ i da će takvu listu predložiti odmah nadležnim. ²⁴⁵ Pero Šoć je, u dogovoru sa ostalim, istog dana po dobijanju pisma sastavio „spisak djece i nekoliko gladnih prognanika“ i dostavio ga Swiney-u. Na spisku je bilo osmoro djece: Raspopović Ilija (Rim), 7 godina, 1. razred; Raspopović Darinka (Rim), 9 godina; Raspopović Jelena (Rim), 8 godina; Đurković Danica (Rim), 11 godina, 3. razred; Kovačević Blažo (Rim), 11 godina, 3. razred; Sekulić Dušan (Kastelnuovo), 12 godina, 2. razred; Baltić Lazar (Gaeta), 11 godina, 2. razred osnovne škole i Dedić Branko (Napulj), 6 godina. Prvo troje su bili djeca Sava Raspopovića i njihova majka Petrana nalazila se na spisku žena izbjeglica, uz Ružicu Dedić, dok su na spisku muškaraca bili: general Đuro Jovović, arhimandrit Nikodim Janjušević i komandir Bulatović. ²⁴⁶ Petrani Raspopović i njenoj djeći pomoć je slao i Aleksandar Divajn posredstvom belgijskog konzula u Bariju. ²⁴⁷ Na teško finansijsko stanje i nemogućnost plaćanja stanarine žalio se i

²⁴¹ Ibid, Gorrini - Pietro Chotch, Torino, 22 Luglio 1922.

²⁴² Vidjeti više: Šerbo Rastoder, Jasmina Rastoder, *Dr Nikola Dobrečić, Arcibiskup barski i primas srpski 1872-1955, Život i djelo*, Prilog izučavanju istorije barske arcibiskupije, Budva 1991, 16-18; Marquis D. mac Swiney, *Le Montenegro et le Saint - Eiege, La question de Saint-Jerome*, Roma, 1902.

²⁴³ DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919-1921, f. 109-110, Dr P. Chotch - Le Marquis Mac Swiney. Rome, le 22 juillet 1922.

²⁴⁴ Ibid, Dr P. Chotch - Le Marquis Mac Swiney, Rome, le 23 juillet 1922.

²⁴⁵ DACG, FEV, f. 107, Marquis Mac Swiney - Mon cher Minister, Rome, 25 julliet 1922.

²⁴⁶ Ibid, P.Chotch - mon cher Marquis, Rome, le 25 julliet 1922.

²⁴⁷ DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919-1921, f. 109-110, Miloš Vučinić - Kr. Cr. Ministarstvu Spoljnih Poslova, jul 1922.

komandir Savo Čelebić, koji se nalazio u Rimu,²⁴⁸ kao i Krcun Janković, koji se nadao pronalasku nekog posla ako mu nadležno ministarstvo izda matrikulu, koju je posjedovao kao bivši pilot pri kapetanstvu luke u Baru, gdje je radio od 1910. godine, kojim povodom se pozivao na Aleksandra Đokića.²⁴⁹ Đuro i Miljan Lazarević su od Milutina Vučinića tražili da im izda garanciju za hranu u jednom restoranu u Rimu,²⁵⁰ dok je student Dušan Nikolić tražio takvu garanciju za stanarinu, dok ne otputuje u mjesto svog budućeg školovanja.²⁵¹ Milo J. Gazivoda je iz Amerike tokom 1921. godine doputovao sa suprugom u Prag, s namjerom da radi na propagiranju ciljeva crnogorske emigracije, dok je Milo Radanović iz Grblja, bolestan od tuberkuloze, tražio da vlada nastavi da ga finansijski pomaže.²⁵² Ali se već avgusta 1922. godine žalio da se zbog nedostatka sredstava mora vratiti u Ameriku „te se ponovo zaposliti u Amerikanskim tvornicama, bez obzira na to što je pridobio za nas i veći broj od onih koji su bili na nama protivničkoj strani“.²⁵³

Pero Šoć je u isto vrijeme tražio od Belgijskog komiteta za Crnu Goru da, ako je „sakupio nešto sredstava za crnogorske izbjeglice... bio bih vam zahvalan da ih pošaljete Ministarstvu finansija u cilju njihove raspodjele. Bio bi povoljan trenutak za to. Oni su bukvalno gladni. Vlada, nažalost nije u stanju da ublaži njihovu bijedu, a sa druge strane, oni ne mogu da nađu posao da bi zarađivali za život“. Interesovao se da li je moguće da se „nađe posao za nekolicinu u Belgiji (poljoprivredni ili mehaničarski poslovi, po potrebi telegrafska služba - dvojica su odlični telegrafisti. Oni bi se zadovoljili najskromnijim poslom, sa minimalnom nadoknadom (stan, hrana)“.²⁵⁴

Sakupljanje pomoći za crnogorske izbjeglice išlo je teško i uz česte zloupotrebe. Luidi Kriskvolo je avgusta 1922. godine obavještavao Šoća da Amikareli, koji je tokom 1921. godine od strane crnogorskog ministarstva finansija bio zadužen za prikupljanje pomoći u SAD, nikada za tako nešto nije dobio dozvolu od gradonačelnika Njujorka i da bi „privatnim kanalima“ trebalo provjeriti njegovo djelovanje.²⁵⁵ Šoć se žalio i Dž. Roperu Parkingtonu, bivšem opunomoćenom poslaniku Crne Gore u Velikoj Britaniji i predsjedniku tamošnjeg ogranka Crnogorskog crvenog krsta: „Situacija sa na-

²⁴⁸ Ibid, Savo Čelebić - Kr. Cr. Ministarstvu Unutrašnjih Djela, Rim, 30.VII 1922.

²⁴⁹ Ibid, Krcun Janković - Kr. Cr. Ministarstvu Spoljnih Poslova, Rim, 31. jula 1922.

²⁵⁰ Ibid, Đuro Lazarević, Miljan Lazarević - Ministru Predsjedniku div. M. Vučiniću, Rim, 3. avgust 1922.

²⁵¹ Ibid, Dušan Nikolić - zast. Ministra Unutrašnjih Djela i Ministru Predsjedniku divizijaru Milutinu M. Vučiniću, Rim, 3. avgusta 1922.

²⁵² Ibid, Kralj. Ministarstvu Finansija i Građevina - ministarski savjet, 23.septembra 1922.

²⁵³ Ibid, Milo J. Gazivoda - Peru Đ. Šoću, Prag, 13.VIII 1922.

²⁵⁴ Ibid, dr Chotch - Mon cher Monsier, Rome, le 14 aout 1922.

²⁵⁵ DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919-1921, f. 109-110, Criscuolo - Pierre Chotch, New York, 21 agosto 1922.

šim izbjeglicama je u ovom trenutku užasna“,²⁵⁶ tražeći da novac koji je sakupio Parkingtonov komitet „bude uplaćen što prije da bi se popravilo bijedno stanje u kojem se nalaze naši nesrećni zemljaci u Italiji“.²⁵⁷ Simbolično sakupljene svote²⁵⁸ nijesu bile dovoljne za izdržavanje preostalih Crnogoraca. Plamenac je izdavao mjenice i otputovao iz Italije a da ih nije platio. Đovani Ipoliti je prekorijevao Plamenca da je otputovao iz Italije a „zaboravio“ da mu isplati mjenicu od 15.000 lira izdatu 8. marta 1923. godine, koja je bila garancija za vlasnika restorana Evandra Paleanija, kod kojeg su se hranili Crnogorci. „Zbog vašeg neplaćanja došao sam u situaciju da je sva moja imovina stavljena pod hipoteku... Isto tako sam upoznat da je vaša gospođa kupila u Rimu zgradu“, pisao je tim povodom paroh Ipoliti.²⁵⁹ On je 1927. godine pisao Plamencu da će ga, ako mu do decembra te godine na povrati novac, „prijaviti vlastima za prevaru“.²⁶⁰ Izgleda da je to i uradio, jer je „Opšte jugoslovensko bankarsko društvo“ u julu 1928. tražilo od Plamenca da u roku od tri dana reguliše mjenicu. Plamenac je odgovarao da je riječ o dugovima koje je napravio za račun političkih izbjeglica čiji je povratak „država zaustavila iz političkih razloga“ i da će država po dogovoru isplatiti te dugove do 1. septembra 1928. godine.²⁶¹ I tokom boravka u SAD, Plamenac je ostavio nepokrivene dugove. Početkom marta 1924. godine pozajmio je od Umberta Mankuza 1.027 dolara. Pošto ih nije vratio do maja 1928. godine, Mankuzov zastupnik ga je upozoravao da će „biti prijavljen sudskim vlastima“.²⁶² Vjerovatno je KSHS platila ove dugove, kao i troškove hotela, u visini od 4.800 lira, za 22 Crnogorca koji su se juna 1923. godine našli u Carigradu na putu za Crnu Goru.²⁶³

Inače, vlada KSHS naslijedila je sve dugove i finansijske obaveze koje je Crna Gora napravila do 1918. godine.²⁶⁴ U Kraljevini SHS Crna Gora je unijela četiri svoja predratna duga u visini od 17 miliona dinara, ili 85 dinara po stanovniku, i to ako se uzme u obzir stanovništvo u granicama prije Balkanskih ratova. Poređenja radi, Srbija je unijela nešto više od 196 dinara duga po stanovniku, računajući stanovništvo u granicama poslije balkanskih ratova (sa Kosovom i Makedonijom); Bosna i Hercegovina oko 137 dinara po

²⁵⁶Ibid, Chotch - J. Roper Parkington, Rome, le 30 aout 1922.

²⁵⁷Ibid, Chotch - J. Roper Parkington, Rome, le 7 settembre 1922.

²⁵⁸Ibid, Cingveti, Telegram, Verona 104-38-14-10/50, Obavještava da je sakupio 1000 lira.

²⁵⁹Ibid, D. Giovanni Ipolitelli - Eccellenza, Poggio Catino, 4. Marzo 1924.

²⁶⁰Ibid, D. Giovanni Ipolitelli - Ilmo Signore, Poggio Catino, 23. XI 1927.

²⁶¹Ibid, Opšte Jugoslovensko bankarsko društvo - Jovan Plamenac, Beograd, 9. jula 1928;

Ibid, Jovan Plamenac - Opšte Jugoslovensko bankarsko društvo, Beograd, 11. VII 1928.

²⁶²Ibid, Mancuso Vittorio di Febek - Jovan S. Plamenatz, Magisano li 13 febbraio 1929; Ibid, Mancuso Vittorio - Jovan Plamenatz, magisano, li Maggio 1928.

²⁶³Ibid, Račun Hotel *Thrace*, Constatinopole, le 16 Juin 1923.

²⁶⁴Vidjeti: Dimitrije Dimo Vujović, *Saveznici i crnogorske finansije 1914-1921*, Istorijski zapisi 3, 1986, 97.

stanovniku, Hrvatska i Slavonija oko 18,5 dinara, Dalmacija oko 0,3 i Slovenija 24 dinara u zlatu. Prema ovoj računici, dug Crne Gore činio je 2,04% ukupnog jugoslovenskog duga, što je bilo daleko manje od traženih reparacija za Crnu Goru u visini od 723 miliona franaka, od kojih je Crna Gora dobila samo 5 miliona maraka ili oko 45 miliona dinara.²⁶⁵

Šerbo RASTODER

THE QUESTION OF PROPERTY OF THE PETROVIĆ DYNASTY AFTER 1918

Summary

The basic question which is considered in this paper is the one in connection with problem of solving the asset question of the Petrovic dynasty after 1918th year. The basic problem is in the fact that whole asset was taken away from the Petrovic dynasty by the illegal and illegitimate Podgorica's parliament. By this revolutionary act of parliament which was not established from the revolution, but it was constituted like political apparatus which carried out a policy of Serbia in the process of Montenegro annexation, created the situation and juridical state which should have been solved in the legal and acceptable way. Taking this in consideration the government of the kingdom Serbs, Croats and Slovenes has been trying by the direct negotiations with the living members of the Petrovic dynasty to find the right solution which would satisfy their receivables.

The son of the king Nikola - Petar, was the first member of this dynasty who accepted this negotiations about this question, while the second son Danilo, and especially daughters Ksenija and Vjera, rejected to conclude an arrangement, claiming that their asset was taken away in the illegal way. The bulk and amount established a comprehensive inventory, which is published in this paper, aligned the members of Petrovic dynasty were facing with the terminal destitution and misery, which insulted their dignity, especially in the context of political propaganda and accusations, which came from the agenda in 1927th year, when the government of the kingdom Serbs, Croats and Slovenes enacted the financial law which provided material compensation to the all heiresses of the Petrovic dynasty .

²⁶⁵ Vidjeti više: Šerbo Rastoder, *Životna pitanja Crne Gore 1918-1929*, Bar 1995, 17-41.

Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ*

MONTENEGRIN CONSTITUTION OF 1905
PRESENTED IN THE PERIODICAL OF
NEIGHBOURING COUNTRIES

ABSTRACT: *The author deals with the issue of reflections caused by the first Montenegrin Constitution of 1905 and its influence on the political and social relationships in the countries of Montenegrin close environment. As a source of research, representative periodicals, namely press (one publication) from three neighboring countries: Serbia (Politika), Croatia (Hrvatske novine), and Bosnia (Srpska riječ). An accent in the research has been put on an objective influence that via the Nikoljdan's Constitution could reach these countries regarding the existing quality of democratic relations in them. Apart from this, negative circumstances after the adoption of the Montenegrin Constitution could not favor the process of the initiated democracy in the mentioned Balkan countries.*

KEY WORDS: *Montenegrin Constitution of 1905, Principality of Montenegro, King Nikola, democratic relationships, parliamentary system, Serbia, Croatia, Bosnia*

Introduction

The Constitution passed on St Nikola's¹ Celebration Day was less scientifically analyzed if compared to other legal acts of Old Montenegro, either as an independently investigated issue or within other investigations. In the first half of the twentieth century only a few books on the history of Montenegro were written by both domestic and foreign authors dealing spo-

---

* The author is professor at the Faculty of Law, University of Montenegro.

¹ Further: Nikoljdan's Constitution. Also, all the used literature is given both in original languages and translated into English.

radically, within other issues discussed, the very Constitution passed in 1905. The Constitution was not often treated objectively, general political attitudes were mainly pointed out.²

In the second half of the twentieth century the Constitution for the Principality of Montenegro started to be investigated by both younger and older historians and lawyers. It was more attentively treated as a legal monument in some monographs, master and doctoral theses all law faculties in the country, in university text-books and scientific studies.³ This literature is richer in its contents and more scientifically objective if compared to the one written about this legal monument before. It considerably compensated the disadvantages of the old pre-war and inter-war literature that treated constitutional structure of Montenegro.

² In the first half of 20th century, the following books were written on the Constitution adopted in 1905: *Pedeset godina na prestolu Crne Gore (1860-1910)*, ("Fifty years on the Throne of Montenegro (1860-1910)", Cetinje 1910; *Crna Gora i njen napredni pokret* ("Montenegro and Its Progressive Movement"), by co - authors Todor Božović and Jovan Đonović, Belgrade 1911; a three volume *Istorija Crne Gore* ("History of Montenegro") of a Russian historian Pavle Rovinski, Petrograd 1915; *Poznavanje zakona u Crnoj Gori* ("Knowledge of the Law in Montenegro") by Ljubomir Bakić and Živko Dragović, Cetinje 1914, and *Ustavne i političke borbe u Crnoj Gori* ("Constitutional and Political Fights in Montenegro (1905-1910)") by Jovan Đonović, Belgrade 1939.

³ This issue has been discussed and treated since the fifties of the last century in university text-book *Istorija jugoslovenskih naroda* (History of Yugoslav Peoples), by professors Dragoslav Janković and Mirko Mirković, and in *Istorija Jugoslavije* (History of Yugoslavia), by professors Branko Pavićević, Tomica Nikčević, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Ivan Božić and Vladimir Dedijer. A master thesis on Nikoljdan's Constitution was defined by Luka Vukčević at Law faculty in Zagreb, in 1962, who published his thesis in 1974, and at Belgrade Law faculty by Mladen Kostić, in 1974. The Constitution was analyzed in the book by Nikola Škerović, *Crna Gora na osvitku XX vijeka* ("Montenegro on the Eve of 20th Century"), Cetinje 1964. A doctoral thesis on the Constitution of 1905 for the Principality of Montenegro was defined by Ljiljana Jokić at Law faculty in Podgorica in 1996, and published in 1998. A special study dedicated to the Nikoljdan's Constitution and a set of very important issue of Montenegrin pas was written by the academician Mijat Šuković in his book *Eseji i članci iz crnogorske istorije* ("Essays and Articles from Montenegrin History"), published by Law faculty in Podgorica, in 2003, and in a book *Ustav za Knjaževinu Crnu Goru u svom vremenu* ("Constitution For the Principality of Montenegro of 1905, in Its Own Times"), Podgorica, 2005, page 354. This Constitution has also been analyzed in a book by J. Nicović, "Ustavni razvoj Crne Gore (Constitutional Development of Montenegro)", Podgorica, 1996. On the occasion of a hundred years of the Constitution from 1905, Ljiljana Jokić published a supplemented doctoral dissertation, *Ustav za knjaževinu Crnu Goru* ("The Constitution For the Principality of Montenegro"). There are also two papers written about this Constitution: *O donošenju prvog crnogorskog ustava iz 1905. godine* ("On passing the First Montenegrin Constitution in 1905"), in *Historical Notes*, 1983/3-4, p. 143-148 by Ljiljana Jokić and by Slavko Lukić, *Ustav knjaževine Crne Gore iz 1905. godine i ustavi u Evropi toga doba* ("Constitution of the Principality of Montenegro in 1905, and constitutions in Europe of those times"), Collection of papers of Law faculty in Titograd, 1988, no.1, p. 71-78.

The literature published in this significant legal monument from Montenegrin past, despite all important knowledge, did not exhaust a scientific interest on this issue. The Symposium held in Montenegrin Academy of Science and Arts, on the occasion of celebrating a hundred years of passing the Constitution for the Principality of Montenegro, has proved this well. The author of these lines has been given an opportunity to turn to some issues that, from her point of view, were not treated properly but may be important for a more complete insight into the place and importance of the Constitution from 1905, in the times it was passed. The papers of neighbouring countries of those times writing about this Constitution are primarily taken into consideration.

Three prestige magazines published in those times (in Serbia, Bosnia and Croatia) are chosen as they are considered to be good ones in analyzing the beginnings of the legal life in Montenegro. The use of those papers is limited to the period of time before, during and after passing the first Montenegrin Constitution called Nikoldan's Constitution of 1905.

„Politika“ on the 1905 Constitution

Out of numerous magazines existing in Serbia at the beginning of the twentieth century (about a hundred), Belgrade papers, like „Samouprava“, „Srpska zastava“, „Trgovinski glasnik“, „Branik“, „Odjek“, „Štampa“ and „Novosadska zastava“ were mostly used as scientifically treating Montenegrin events. As for „Politika“, published in Belgrade, whose editor-in-chief was Vladislav Ribnikar, not much space was dedicated to this issue. So this magazine is chosen to be analysed and to refresh the knowledge of this legal monument.

Five texts on Nikoljdan's Constitution, treating the announcement of its being passed to the first disputes, in view of its being democratic, were published in this magazine from the end of October of 1905 to the end of January of 1906.

The Montenegrin Constitution was announced to be passed by the very Prince's Proclamation and this was discussed in the head page of „Politika“, in the text „Constitutional Montenegro“, published on 31st of October, 1905. The author of this text informs that Montenegro will have its Constitution, the First People's Assembly will be held on Nikoljdan's Day at Cetinje; it also cites a part from the Proclamation of the Prince Nikola to the citizens announcing the beginning of the constitutionality in his country.⁴ The

⁴ “Come and surround me on Nikola's Day Celebration, to face you with my Government, to have you happily talk with them in my presence, and agree together on all that is the best for a right and healthy development of your homeland”; “Politika”, Belgrade, 31.10.1905.

Constitution will, the author of the text points out, surely draw attention of the rest of the world, not immediately, for the reason that“ a more important movement is going on in another, much more powerful Slavic country. Independently from this, the whole Serbian people scattered and divided into four states“ truly share the joy of this event“ as „a Serbian state has been leaving medieval institutions, departing from Turkish and Asian despotism, proudly joining modern states of constitutional structure“.

Leaving an old teocratic form of ruling in Montenegro in the 19th century is as important as the changes brought along with the new Constitution, as by this“ the situation in which one thinks for everyone and enjoys liberty for all is overcome“. The Constitution is greeted as an extremely important act as „Prince Nikola solved one of the problems of the whole country in this way“, and“ that acute point of the issue was manifested by serious attacks of Serbian papers, Belgrade ones especially, on the actual situation in Montenegro“. This event is considered to be ordered by state wisdom of Prince Nikola who wanted his successor to have a clear situation. „Old events should be forgotten, one should work for the future happiness of all the Montenegrins and the rest of Serbian people“. He will „in a free, constitutional Montenegro, find far more guarantees for his liberation“.

The Montenegrin Constitution was primarily considered in Serbia within the context of improving the relationships between these two countries. „We hope that, along with the representative system and victory of democratic principles“⁵ in Montenegro, relations between two free Serbian states will be changed. Supreme administrations of these countries, liberated from

⁵ In his master thesis “Constitution For the Principality of Montenegro” (p.137, xerographic), defended at Law faculty in Belgrade in 1974, author Mladen Kostić is the first in our historic and legal literature to analyze the Constitution from the point of view of democracy of its principles if compared to other constitutions of European countries from the times of its adoption. A precise legal analysis of this Act, conclusions about it, make us allow this serious work of the author, which is not published, to be available to professionals, thus enrich the whole knowledge of the 1905 Constitution. On page 128 of this paper, in the conclusion summarizing the author’s considerations, twenty-one democratic principles of the Nikoljdan’s Constitutions are listed. This undoubtedly shows democracy of constitutional solutions observed as a whole. They are quoted in extenso: ”There is no electoral census, the right of delegate immunity is granted, the Assembly has the right to conduct a poll on governing and electoral issues, minister’s responsibility is granted, the state Council and main State Control is established, religions liberty is granted, elementary education is obligatory and free, judiciary is independent, law do not have irreversible power to the damage of acquired rights, a proportional tax system is introduced, local self - government is granted, personal freedom is granted, citizen’s flat right is not be injured, property right is granted, conscience liberty is unlimited, press liberty is granted, letters and telegrams are granted, citizens have right to associate, right to asylum for political criminals is granted, the Assembly and the Prince have the same position in view of submitting a proposal for changing the Constitution”.

dynasties, will tend to create a closer relation ever before. A democratic and constitutional Montenegro will understand the task predestined to it as a free Serbian province. Such a Montenegro „will stop dreaming about an imaginary Balkan empire and get to know where Serbian Piemonte is. So, we in Serbia, may be as joyful as Montenegrins are in meeting the changes and turn to state relationship of Montenegro“.

The bearer of advanced and democratic ideas in Montenegro will, as „Politika“ writes, primarily be“ The generation of young Montenegrin intelligence“ educated at our Grammar Schools and Universities, still being educated, and they will be free to work in a reborn Montenegro on the basis of democratic and Pienmontese ideas acquired in free Serbia. It will be very easy for them to get rid of obsolete and strange views“. However, the magazine wonders about this possibility of democratic development in Montenegro and is very reserved about it. Namely, it is considered for these new ideas in Montenegro to be a great jump in a democratic sense, if understood seriously with the very meaning of these ideas for each nation. Discrediting this idea in reality would lead Montenegro to a situation worse than before the reforms, states the author. „ If this does not happen, Montenegro will lose its power if compared to its today’s authority and the state will go on losing. If it is so, prince Nikola would better have everything function the way it used to be“. So, he points out the necessity of creating the fundamentals for a legal and fair parliamentarism that can be applied by „the need of introducing the freedom of press and allow people to freely elect their representatives“.

The very adoption of the Constitution in Montenegro was followed by a reporter of „Politika“ published on 6th of December 1905, stating, on that occasion, in the text titled.“ People’s Parliament Session at Cetinje“ that „ the first National Parliament is being held at Cetinje - the royal city of Montenegro“. It is also reported what Prince Nikola did on that occasion and is also explained that all the organized elections „were held in order and peace, and sixty people’s delegates per countries and towns were elected to pass, in agreement with Prince Nikola, a basic state law, Constitution, and another subsidiary political law to guarantee people’s participation in state affairs, and enable citizens to use their civil rights freely“. Thus, there is a comment in the text, great changes to come in Montenegro are anticipated.“A completely new era, a turn in state relationships in Montenegro is beginning today. This implies a better future, so both Montenegrins and the whole Serbian nation share the solemnity and joy of this day“. To the glory of that day many patriotic manifestations are performed throug Monte-

⁶ On Montenegrin intelligence from those times, more details are given in the book by Momčilo Pejović.“ Školovanje Crnogoraca u inostranstvu, 1848-1918 (“Education of Montenegrins Abroad, 1848-1918)”, Historical Institute of Montenegro, Podgorica 2000, p.672

negro by the Prince and national representatives and people. „There will be congratulations, drinking and joy. People from Serbia shared this joy unanimously by sending a greeting card from Belgrade to Cetinje wishing a successful work of the Montenegrin National Parliament. Non-liberated Serbians also shared the joy and expressed their feelings through the columns of their local paper; the whole Serbian public was greeting that day as a joyful one in Serbian world“. According to „Politika“ statement, the Constitution of 1905 is classifying Montenegro within modern states, „its state relationships are getting better, a heroic jump from one era into another is made, liberty and intelligence are favoured, legal scale accuracy is guaranteed, state finances are nationally controlled, and a set of new measures for the benefit of people is undertaken“.

What was specially pointed out in this text, being not less important than the very establishment of democracy in Montenegro is, according to the author of the text, the fact that the victory of democratic ideas and the loss of personal politics means the victory of the idea of common action of the two free Serbian states tending to make all the Serbians free, the idea of a solid alliance as a spiritual union of such a strength to step safely when possible, towards a realization of Serbian Thought.⁷ This is what makes us happy and expresses our warmest wishes for the happy work of the Montenegrin national Parliament having its first meeting at its first session“.

Further on, the conditions in Montenegro, in the context of the coming events, are explained in the text. Great changes in the development of the state and society, being basically changed, will imply high risk and burden both the single individuals and the state as a whole. Here, parallels with Russian state are made, and no such changes for Montenegro are said to be possible, but relationships within the society may be complicated, which is to be expected in the development of the social relationships in Montenegro“. The old walls are being broken, the new ones are made only to be there. Out of patriarchal relationships, Montenegrin society is entering today a stream of modern life, being not simple one, as it may seen at first sight, which has its own consequences. The best proof for that is Russia of today, having become constitutional overnight.⁸ Montenegro is thought to be far from the horrors of Russian revolution and state crisis. Russian society is so different from Mon-

⁷ More details on creating a common state of that time, see: Jovan M. Jovanović, *Borba za narodno ujedinjenje 1903/1908*, (Fight for National Unity, 1903-1908), Belgrade 1928, p.156 and on Novica Rakočević, *Politički odnosi Srbije i Crne Gore 1903-1918*, (Political relations of Montenegro and Serbia, 1903-1918), Cetinje 1981.

⁸ It is known that only Turkey was the country which had a non-constitutional ruler in that time. Russian tsar, due to many misfortune of internal conditions in the country, passed the Constitution as a measure to bridge the existing problems. See in details: V. Đorđević, *Montenegro and Russia (1784-1814)*, Belgrade 1914.

tenegrin one, that it can not be compared to it. But if, in Montenegro, it is not possible to have a general strike and a crisis similar to that of Russia, it does not mean that everything will be in order and peace. Truly, elections for people's delegates were held peacefully and regularly. But this was only the beginning of a new turn“.

In a comment following this text, the author of the supplement was a visionary in anticipating a scenario of the events to follow the adoption of the Constitution in Montenegro. Here are original words: „When new liberties arise, new people will also appear in Montenegrin society; a new spirit will bring along new views, no external form will be considered, then, as to: whether one will like something or not. A new spirit will lead on the movement to the very end. An old conservative spirit will appear. Then, stopping the wheel of movement. The crisis will result in difficult consequences for a nation with young parliamentary structure. There is no doubt that such fatal anticipations are easy to become true“. It should be pointed out that this text objectively and thoroughly presented the conditions existing in Montenegro in the times the Constitution was adopted. Not even social and political environment within which the preparation and adoption of the Nikoljdan's Constitution was ignored. Yet, beside the correct facts presented, the author of the text does not let the reader doubt in view of her estimations of the above cited events. Critically observed, those valid judgements were not always generally accepted, but they are valid proof the adoption of this legal act was an event of prime and many-sided importance both for Montenegro and all the neighbouring countries.

Some considerations on the events going on at Cetinje on the day of the Constitution adoption and proclamation, and the comments on the speech of Prince Nikola made in the Constitutional Assembly on that occasion were published in „Politika,, of the 7th October, 1905, in the text titled „A New Era in Montenegro“. A special attention in this text is paid to a part of his speech in which Prince elaborated his and his predecessors ruling skills, „ not denying the fact that they all were self-sufficient rulers“. In his royal speech, the text reads, „ Prince Nikola, referring to Lucindan's Proclamation, promising freely constitutional life and freedoms, points out that he and his predecessors did not consider themselves to be irresponsible, on the contrary, they were brothers to Montenegrins in peace and they were dying with them in wars, they were not despots either, but martyrs for people's benefits, this being proved by their belief in him, his predecessors whose reign and power was established under the clear skies, in front of the enemy but warmly bravely and energetically. History will not deny the fact that his home guaranteed peace and order to his country brought it to obedience, whose product is constitutional Montenegro of today. In two centuries of sufferings, his pre-

decessors and he succeeded to establish a solid state whose century-old independence has been recognized by everyone“. Self-governing, according to the Prince’s words, did not inhibit and prevent the development of Montenegro, it was necessary up to then, instead.“ The era of Montenegrin self-rule is an epopee worth admiration“.⁹

Convinced that the time of self-rule for Montenegro had expired, the Prince, according to the comment taken from „Politika“, „decided to replace it with another form of self-rule to enhance of progress of Montenegro“. Further on, events that transformed Montenegro in military, educational, financial and religious sense and aspects are mentioned in the text, all foreign and home successes of the Prince in his several-decade reign in Montenegro are listed. Special attention is paid to „ St Jeronim issue and equalization of Moslims with their Christian brothers in foreign affairs“, affinity towards Russia „to whom Montenegrins owe the most, only after the God“, good treatment of Austria, i.e. “mighty neighbour Franjo Josif, as personal Prince’s fair relations with him are a guarantee of friendship and best neighbourhood“, then“ the issue of Serbs in Old Serbia and Macedonia“, who „ the Prince wants Porta not to be eradicated“, relationship with Turkey and Italy, „especially after its dynasty made a blood Kingship with Montenegro,, with Germany „where the Prince was cordially welcomed and was in favour of the Emperor“, with France, „whose people always liked Montenegro and helped it to get Ulcinj“, with Serbia“ whose people are zealously loved by Montenegrins“ and „to which Montenegro is closely related as to kingship, tradition and Serbian testament“, then with Bulgaria whose progress „under the reign of his brother and friend, Prince Ferdinand, is joyfully followed“. The final comment in the text is about the Prince’s oath before the Parliament to respect the Constitution asking all the Montenegrins to „accept and defend the Constitution and go ahead with it together“¹⁰.

A special value of this text, aiming at informing a reader about this important event, is an excellent writer’s knowledge of contemporary political courses in the area of Montenegro, Balkans and farther on, and his judgements and attitudes which, even though only mentioned, seem to be extremely convincing, for being supported by explanations, or skillfully chosen reasons.

⁹ On the occasion of celebrating two hundred years of their rule, CANU organized a scientific Symposium on the importance of the dynasty of Petrović for Montenegrin history of state and law, and a Collection of papers is published in two volumes reflecting from different aspects their real contribution to Montenegrin history.

¹⁰ On several decade-listing reign of prince Nikola and his importance for Montenegro on times before and after the Constitution adoption, and on relationships with other European countries, see in more details in the book *Pedeset godina na prijestolu Crne Gore 1860-1910*, (“ Fifty Years on the Throne of Montenegro, 1860-1910,”) Cetinje, 1910.

Another text from „Politika“ reports quite differently than before about the events in Montenegro. The original euphoria in Serbia, on occasion of the adoption of Montenegrin Constitution, decreased completely. There was fear expressed „for young Montenegrin constitutionality“ and fear of „disagreeable incidents“, which, unfortunately, followed soon afterwards. The incidents related to the adoption of the Constitution are commented more carefully than before and the situation in Montenegro after those events is estimated in the text published on the third page of „Politika“ of 2nd January, 1906, titled „Latest Incidents in Montenegro“. Socially opposed forces in Montenegro are announced - those supporting the Prince and his opponents. It is stated that there are supporters of a new state order within people, a wish for developing legal parliamentarism and democracy, but there are also old elements manifested by a latent absolutistic reign of the Prince. The text abounds in fine analyses of the period preceding the adoption of the Constitution, pointing out that „When Prince Nikola started ruling the country forty years ago, it was not possible to rightly ask him to do what he has done today. There were not many educated people, as not to cause any kind of election“. As intelligence grew in number, conditions for changes in ruling the country were possible. The Prince was aware of this fact and decided to pass the Constitution and proclaimed the existence of parliamentary democracy in Montenegro. The author of the text illustrates vividly the Prince's former absolutism. Among other things, it is said that „Prince Nikola has been an absolute ruler, in full sense, so far. He ruled and governed both foreign and internal affairs, and he directed and decided on all the affairs of the state, whether good or evil ones, suitable for the state or not. The fall of absolutism brought along the fall of the absolutistic ministry, that old one, that had been governing for twenty years and there was a proverb: “Only God's will and ministers of Montenegro are not changed“. Now they also changed, and the very situation and the state for which one was responsible only in four eyes. Montenegro got its Constitution and with it, though it had some non-liberal elements,¹¹ it was possible to criticize public authorities freely and severely.“

It is clear that Serbian press was critical in view of liberalism and quality of constitutionality solutions, about twenty days after the adoption of the Constitution. The author of the text points out the advantage and the possibility for public authority to be criticized by the Constitution, but despite this constitutional solutions are not liberal. Such considerations are quite true, and they have already been historically proved.¹² There is no doubt that such a

¹¹ On non-democratic character of constitutional principles see in details in the thesis of M. Kostić, footnote number 5.

¹² Non-democratic are the constitutional principles that „the Prince could declare a war and conclude peace with no approval of the Assembly, declare the state of emergency, award and

Montenegrin Constitution neither introduced a parliamentary monarchy nor did Montenegro become a state in which the power was divided among the ruler, Government and Parliament in a way the state power expressed their mutual agreement by the proclaimed Constitution.

Besides “non-liberal” solutions in the Constitution, the author of the text also turns to nominal structure of actual Montenegrin Government. She quotes that „the New Government is not generally represented by the most qualified and skilful people“. It is pointed out that it is not a phenomenon characterizing only Montenegro, but it is the case throughout the world.“ There are cases, here, that minister of foreign affairs is a mining engineer by profession, or a military engineer covers the position of finance minister“. Thus, because of its structure, Montenegrin Government“ does not make them worry“, as this is a situation usual and common to the environment. The end of the Parliament session when the Montenegrin Constitution is proclaimed, and the fact that the Parliament is dismissed by this, are also commented by the author. That incident (due to the adoption of the Constitution), author’s objection“ made our feelings and joy cool“. Only when the Prince made his Throne Speech at the First Montenegrin Assembly Session and took the oath on the Constitution, did the Minister of Interior Affairs proclaim it illegitimate, thus finishing its task“. There follows a statement expressing worry that “This first act of the constitutional authorities in Montenegro is not beneficial and is an evil omen for young Montenegrin constitutionality“.

Though the beginning of this text make us believe that it will convey information only as being sent by a reporter from Podgorica, it may be said, with no exaggeration, that it is a very critical and basically thought-out material abounding in clever observations. The events happening in Montenegro several months later proved all the fear expressed for “the fate of Montenegrin constitutionality“.¹³

---

give titles, declare acts without the signature of an authorized minister, appoint, on his own, the President of the State council out of the ministers and members of this body, give orders, if needed, having legal force, formal legal projects may be submitted to the Assembly only by the Government, existence of viril delegates, Government’s representatives in the Assembly who, apart from voting right, had all the delegate rights, budget adoption by the Prince’s order, in case the Assembly reject it and impossibility of the Assembly to approve of the Government, for the case the budget was not approved, prohibition of extradicting Montenegrin citizens to foreign authorities, labour freedom, free science and arts, and passive electorate right with no tax census“; op.cit.p.128-132; see footnote no. 5.

¹³ On the origin of parliamentarism in Montenegro and incidens after the adoption of Nikoljdan’s Constitution, see more details in the Collection of papers held at round table „Parliamentarism in Montenegro, historical roots and development“, Historical Institute of Montenegro, Podgorica 1999.

„Hrvatske novine“ on the 1905 Constitution

Informative papers in Croatia, by the end of 1905, paid a significant attention to „Montenegrin Constitutional incidents“. An official paper of Croatian Peasantry Party „Hrvatske novine“, published under the slogan „If you are a good Croat, be also a good Slav“, is chosen for analysis, out of the existing press of those times. Apart from the magazine „The Obzor“, which was used in analyzing Nikoljdan's Constitution, it seems that the articles written in this magazine impartially presented the situation in Montenegro at the time of the Constitution adoption and afterwards. That is why it is chosen for the analysis.

Four texts related to the Montenegrin Constitution and circumstances in the country appeared in „Hrvatske Novine“ in the period of time from November, 1905 to 5th January, 1906. It is interesting for this magazine to have treated those issues from „its own positions“, i.e. comparing the situation in its country to that in Montenegro. The texts are critically oriented and turned to domestic political scene, which can be explained as a positive influence of Montenegrin constitutional conditions on the events in neighbouring countries, namely in Croatia. Differently from the articles in „Politika“, these texts do not boast about the expected and actual events in Montenegro, they usually contain only factual survey of the situation in Montenegro with almost no comments and suspicious views, as for real causes of such a state.

So the text published on 11th October, 1905 titled „Montenegro“ says that “Montenegrin Prince Nikola issued a proclamation for his people, thus celebrating freedom, justice and patriotism of Montenegrins, and calling his people to carry out completely free elections for people's delegates for the Parliament to be held on the sixth December of this year, thus asking delegates to make a decision consciously for the benefit of the nation as a whole. “After those information given in the text, there follows a survey on Croatian domestic conditions from the point of view of the Constitution and election rights in Montenegro. “Well, even Montenegro will now have a Constitutional Government, delegates will be elected by all the people, so, they will have a general voting right, and we who have had our Constitution for a long time, exercise such a slavery, hungarian elective order“.

Another text printed on 2nd December, 1905, also titled „Montenegro“, contains much more pieces of information on Montenegrin internal conditions. It informs that „elections for the Parliament will be held throught Montenegro“. It also cites that voting right in Montenegro „is exercised by any irreproachable citizen who has turned twenty-one“, and „anyone who pays at least fifteen forints (currency in Montenegro in those times) direct

tax, may be elected a delegate“. We think the paper reasonably points out the issue of active and passive electorate in Montenegro of those times. Such an unlimited active electorate of male population did not exercise all the European nations. A year after the adoption of Montenegrin Constitution, for instance, male population in Sweden aged twenty-four acquired that right.

Ephrasing this positive side of the Montenegrin Constitution, another part of the same text criticizes: “Yet, (despite this) there is a proclamation issued throughout Montenegro calling people to ask for more (to be more demanding), to have the Government and ministers be responsible to the Parliament, and it is the Parliament to make and approve of calculation, as, despite a divided Constitution, this right will not be allowed by the Prince“. As it may be concluded, according to this text, Croatia was informed, even before the very election of the Montenegrin Constitution, that was doubt in view of fair power division, i.e. jurisdiction of the Parliament, Government and the Prince himself, as well as in view of the responsibility of the Government and ministers of the Parliament. Their judgments of the circumstances in the country were quite realistically presented, as they informed about the people’s mood before the Constitution adoption much earlier than it was done in Serbia.

Ten days later, „Hrvatske novine“ published a new text titled „Montenegro“ presenting a detailed report out the elections carried out in Montenegro. It is stated that elections were finished and „fifty four representatives (delegates) were elected as members of the Parliament“. It is interesting that Croatian paper mentions a less number of representatives than Belgrade papers do. Whether Croatia has in mind some other circumstances regarding delegate election, or the datum is incorrect for some other reasons, remains to be an open issue. The paper dared explain the structure of the elected delegates and their determinations, pointing out an important fact the success of Prince Nikola in the country “is highly levelled“ and that it would be kept even in the future as well as the delegates supported the Prince“. The elected delegates are mostly military, high officials and one merchant“, and“ as a friend of ours informs us“, „all the elected ones are very faithful to Prince Nikola“. The day of the session is also called for „19th od December, on the name day of prince Nikola“, and it is so also said that“ it is still not known if there will be an opposition in Montenegro“. This text, to a greater degree than the previous one published on 2nd of December, points out the division in Montenegro in the way that there is an open issue whether there will appear an opponent to the actual government that will represent the rights of people proclaimed and determined by the Constitution. Yet, it seems that the paper, though not sure as for the outcome, leaves this issue positively open.

The text published on the 4th of January, 1906, titled“ A Report From Montenegro“, as to its intonation and comments on the events in Montene-

gro, was different from the two previously commented ones. There is an impression that the first and the fourth texts are written by the same author, as the author, along with the statements on the situation of Montenegro, turns to that conditions in Croatia and comments them. The editor-in-chief noted that readers had already got an information that Montenegro got its Constitution and Assambly, an information follows that“ the first Montenegrin Assambly session was over on 24th of December“, and that „there was a unanimous agreement among delegates“. Also, an intention of Montenegrin government is cited, this being „the passing of a new press law, according to which, the rule of free press will be completed papers will be published uncensored and with no guarantee, and the governing authorities will not be allowed to use any measures against the press“.

An optimism in view of the future press law in Montenegro is considered in comparison with the situation in Croatia. Stating that „such a small Montenegro“ has acquired press liberty, the author asks himself, what about Croatia? What rights to the liberty of thought and press does it exercise? It is evident that they were dissatisfied and that the possibility of having a non-censored text was not easily realized in Croatia of those time.

„Srpska riječ“ on the Constitution of the 1905

The Sarajevo's „Srpska riječ“ regularly followed constitutional and parliamentary events in Montenegro. The texts written by the end of 1905 and in the first months of 1906 widely and precisely inform about Montenegrin situation and incidents shortly before and after the Constitution adoption.

Four texts about the events in Montenegro were written from October to the end of 1905. In number 86, the text entitled Montenegro, there were detailed information on the state in the country, on the future Constitution of Montenegro, as well as on a new position of Montenegro within Europe, on modern achievements existing in Montenegro and its essentially differently constituted status as a European state. Advanced and modern events in Montenegro are discussed and new moves of the Prince in future foreign affairs and a closer relation of Montenegro with influential western allies are commented. The whole two pages in number 91, in the text titled Fight on the Borders of Montenegro, transfers the comments from Belgrade press, informing on the fights on Montenegrin border toward Turkey; in a new text written a month afterwards, the first officials in Montenegro are followed and frequent conflicts in Montenegrin neighbourhood, especially on the border with „Arnauts“ are commented. In quite a long text written by the end of 1905, in its number 124, the paper gives a Report from Cetinje on important events hapening in the coure of that year. Among them are mentioned the

Decree of Prince Nikola, Proclamation of the Law on tobacco monopoly, the visits of Russian intellectuals, and a writer-Gartolov- and his nephew, education of ninety-two-girls of the Girl's Institute in Cetinje, founding of the first trade association in Montenegro. There is a general impression of a very poor comment on interior policy of Montenegro, if compared to the one expressed in „Politika“. Some events, less important than the very Constitution, are pointed out, not to speak about some „burning“ events in the country.

In the articles written in „Srpska riječ“ relating directly to the Constitution and the situation in Montenegro, whether written originally or taken from Serbian or Montenegrin papers, there is a fear, despite the praise expressed to a new order and expected progress for Montenegro and “the Serbs out of narrow borders of Montenegro“, that Montenegro has, under the coat of constituonality and parliamentarism, only formally projected a new state and not true shifts in such a state are actually expected and can not be expected in the context of actual political circumstances. Thus, for instance, in the text titled „Prince's Decree“, written on 28th of October, 1905, in number 93 of this paper, taken from the Royal Speech of Prince Nikola, there are only paraphrased parts of his speech on a successful work of the previous Government, good foreign policy of Montenegro, solved issues on Turkish borders in „a fair way, and there is the oath, at the very end of it “that“ the Constitution will always be defended and the destiny of Serbs out of Montenegro will carefully be watched and followed“.

The begining of 1906 was marked by a numerous number of texts coming to Sarajevo from Cetinje, usually restrictive in their contents, shortly informing, with no interference and comments, in actual circumstances and events in Montenegro. There are, though, rare texts for more informed and politically interested readers to get to know that it was really expected for incident in montenegro to aggravate and for the whole newly establish regime to be fallen. In this sense, there is a text illustrating these events in the montenegrin Parliament, out of which each „awaken“ reader asks himself a question- How long such a „created state“ in montenegro will last, as a degree of discrepancies between what was proclaimed and real is „more than evident“? That text titled “Attitude of intellectual Youth at Cetinje“, published in number 162, on the fourth page of the magazine may be considered the first political comment of Sarajevo's paper of internal Montenegrin circumstances after the adoption of the 1905 Constitution. The text abounds with the facts that illustrate the character of parliamentary democracy in Montenegro, commenting the character of the Constitution in which the Prince's „mightly“ power is above the Constitution itself, also taking a negative attitude toward authorized ministers and misuse of their authoprities when budget and local self-governing is involved“. Similar to some texts in

„The Hrvatske novine“, this text also points out a fear for the state in Montenegro“ as the novelties proclaimed by the new Constitution will wrongly be turned into its opposite values that will bring

much more mischief than benefits to Montenegro“. The youth protest is openly supported and it is pointed out that the Prince will have to change his attitudes as the youth is right and will not allow, being the most educated and capable part of population, to be led in a way to be away from a real and true governing and democracy for wider social groups. The author of this text pays a special attention to the functioning of power and power control system which „in today’s circumstances are not possible to be carried out in Montenegro, as all the important delegate and other functions in the country are covered by the people devoted to the Prince“. The protest of the intellectual youth of Cetinje completely deny the contents of the Royal Speech of Prince Nikola, and the constitutional structure of Montenegro proclaimed by it. The author points out that, due to „non-democratic character of the constitution and structure in Montenegro, there will be some inevitable changes, where, „ as those devoted to the Prince are advantageous ones“, there is a doubt for university youth to succeed.

In another political comment of the incidents in Montenegro written in 1906, „Srpska riječ“ reported about the article of Belgrade paper „Trgovinski glasnik“. The text was given in extenso, with no comments, but it is undisputed that, out of its contents, it is possible, if compared to the previous text, to note a less affirmative relation towards university youth and their demands for parliamentary changes, thus all the events in Montenegro. In a longer article, in number 155 titled „On Circumstances in Montenegro“, a report on the state in Montenegro starts with the words that the order gives “greater personal liberty, movement, action and opinion“, but as craving for power, ambition, revenge and malice are basic characteristics of all the Montenegrins, and all Serbs, there is fear „ that these vices will be more present today than ever before“. The reason is, according the reporter, „for there are a lot of people imagining the constitutional regime to be the means of a single individual by which one can have what he pleases as soon as possible. But, both young and old people are dissatisfied by this, as constitutional regime can not give power to everybody, and it is clear that either one or the other can have it“. There follows a description of the situation within Montenegro and the incidents to come are projected, those that may happen with the Assembly and other power organs in the future time“. The actual situation in the internal policy of Montenegro is such that those, left with no power due to the regime changes, among whom are people of doubtful reputation and morals, and even more doubtful skills and abilities, now joined those, who, no having developed and nourished constitutional consciousness, think that the

constitutional regime is there for everybody, despite one's mental and moral abilities, to take over the power as soon as possible. The same ground is shared by those who lost and who are looking for power". There is a doubt that the Government Cabinet of Lazar Mijušković will keep his power, as he „according to the supporters of the old regime presents an evident progress both in politics and principles and liberalism of his members and supporters, as well as according to those who want, though being young and inexperienced, to get power, as they inhibit them“. In such hard conditions in the country, in which there are different ways of agitation against that Cabinet, „and Prince Nikola is firmly resolved to govern constitutionally and parliamentary“, it was important for national conscience to be more improved and raped than before in order to trust and give power to those people that „have proved to be most capable and ambitions so far“.

Incidents that followed showed the difficulties and senselessness of the origin and development of the legal parliamentary rule in Montenegro at the beginning of 20th century.

Conclusions

Based on the texts published in „Politika“, „Hrvatske novine“, and „Srpska riječ“, there clearly follows that their reporting and commenting on events in Montenegro during and after the Constitution adoption was a fairly real and objective reflexion of what was heppening in the country.

It is clear that all the three papers, informing professionally on constitutional events, fairly accompanied a democratic jump in Montenegro, which, as an almost last in Europe, passed its Constitution. A difference among them were in the way of looking at Montenegrin circumstances and parliamentary challenges.

„Hrvatske novine“ were, almost in all its reports, observing the Montenegrin Constitution and events relating to its adoption in accordance with its constitutional principles and liberties, and incidents in its country, whereas the Belgrade „Politika“, and, to some extent, even „Srpska riječ“, fairly euphorically and megalomaniacially reported on Nikoljdan's Constitution and people's expectations on the part of „young Montenegrin constitutionality“. „The Politika“ had in mind the future and expected importance of the Constitution at the very beginning of its adoption, from the point of view of reconciliating relations between Montenegro and Serbia, and, in function of uniting all the Slavic countries, leaving aside its real extent and functioning within Montenegro. Ongoing events reduced that original escalation of enthusiasm of a reasonable level. Coping with the real and irrefutable proofs that establishing parliamentarism and essential democracy is a hard time-deman-

ding job which implies stabile interior relations, „Politika“, and particularly „Srpska riječ“, in their late texts, express a justified fear for the destiny of the proclaimed constitutional principles in Montenegro. Very carefully, but precisely and correctly, they presentimented future incidents on the parliamentary and political scene of Montenegro. They were the result of, not the very structure of the Government or ministers themselves, but of the lack of legal power division in the country and responsibility of a single individual for his behaviour and action. In this sense, a reporter from Sarajevo was rather clear and undoubtedly stated this which, unfortunately, was justified.

On the other hand, the Constitution adoption was positively reflected on the circumstances in Croatia and Bosnia. People were motivated to fight for a real and qualitative democracy implying liberty of thought, press and vote, calling for adopted laws and legal projects in Montenegro that followed after the very adoption of the Constitution. They always put the Montenegrin proclaimed rights in the function of their own fight for a true democracy in their country. However, even „Srpska riječ“ and Zagreb’s „Narodne novine“, similar to „Politika“ had an information on the elections in Montenegro, where people’s representatives were the Prince’s supporters, which made them rightly doubtful that, in such a situation, there will inevitably occur an opposition to such a power. Further events in Montenegro convinced them about the truth of what they had been feeling and reporting as „an unavoidable future reality“.

Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ

MONTENEGRIN CONSTITUTION OF 1905 PRESENTED IN THE PERIODICALS OF NEIGHBOURING COUNTRIES

Summary

The analyzed texts from the Periodicals of the countries from Montenegrin environment on Nikoljdan’s Constitution of 1905 (at the time and after its passing) have realistically presented the events of Montenegro of those times. Differences among them exist as for way they treated and observed the circumstances in Montenegro and parliamentary challenges.

„Hrvatske novine“ were, almost in all its reports, observing the Montenegrin Constitution and events relating to its adoption in accordance with its constitutional principles and liberties, and incidents in its country. The Constitution adoption was positively reflected on the circumstances in Croatia. People were motivated to fight

for a real and qualitative democracy implying liberty of thought, press and vote, calling for adopted laws and legal projects in Montenegro that followed after the very adoption of the Constitution. They always put the Montenegrin proclaimed rights in the function of their own fight for a true democracy in their country.

„Politika“, and, to some extent, even „Srpska riječ“, observed this event from the point of view of reconciling relations between Montenegro and Serbia, and, in function of uniting all the Slavic countries, leaving aside its real extent and functioning within Montenegro. Ongoing events reduced that original escalation of enthusiasm to a reasonable level. Coping with the real and irrefutable proofs that establishing parliamentarism and essential democracy is a hard time-demanding job which implies stable interior relations, in their late texts, express a justified fear for the destiny of the proclaimed constitutional principles in Montenegro. Elections for the Montenegrin Assembly showed that people's representatives were the Prince's supporters, which made them rightly doubtful that, in such a situation, there will inevitably occur an opposition. On the parliamentary and political scene of Montenegro began incidents which were the result of insufficiency of legal power division in the country and responsibility of a single individual for his behaviour and action.

САДРЖАЈ

Радослав РАСПОПОВИЋ, <i>Отварање скупа</i>	7
--	---

ЧЛАНЦИ

В. Б. ХЛЕБНИКОВА, <i>Црногорски владар Никола I Петровић-Његош и руске дипломате: савезништво или старатељство</i>	9
Радослав РАСПОПОВИЋ, <i>Дипломатија у избјеглиштву, Формулисање и остваривање спољне политике Црне Горе у егзилу 1916-1918.</i>	31
John D. TREADWAY, <i>Nicholas Petrović-Njegoš in the eyes of Austrian leaders, 1908-1914</i>	51
Илиана ИЛИЕВА, <i>Политиката на крал Никола по Албанския вѣпрос – 1910 г.: през погледа на българската дипломатия</i>	61
Александар РАСТОВИЋ, <i>Политика Велике Британије према Балкану крајем XIX и почетком XX века</i>	89
Нада ТОМОВИЋ, <i>Краљ Никола и устанци сјеверноалбанских племена 1910-1911. године</i>	103
Мирослав ПЕРИШИЋ, <i>Слика друштва у Црној Гори крајем 19. века у извештајима генералног конзула краљевине Србије у Трсту</i>	109
Момчило Д. ПЕЈОВИЋ, <i>Школовање државних стипендиста и улога књаза (краља) Николе у додјели стипендија</i>	123
Драгана КУЈОВИЋ, <i>Прилог проучавању нашег културног насљеђа: оријентално-исламска писменост и црногорски културни стереотипи</i>	141
Звездан ФОЛИЋ, <i>Никола I Петровић Његош и митрополит Митрофан Бан</i>	149
Биљана ЂУРИЧИН, <i>Значај законодавне дјелатности у дјелу Николе I</i>	159
Стјепан МАТКОВИЋ, <i>Лујо Војновић у служби књаза и краља Николе</i>	177

Лука И. МИЛУНОВИЋ, <i>Театар у културном и јавном животу Црне Горе на размеђу 19. и 20. стољећа</i>	191
Татјана КОПРИВИЦА, <i>Никола I Петровић Његош и истраживање Дукље</i>	215
Жарко ЛЕКОВИЋ, <i>Никола I Петровић Његош и Дробњаци</i>	225
Ненад ПЕРОШЕВИЋ, <i>Карактер друштвено-економског и културног развоја Никшића за вријеме књаза (краља) Николе I Петровића</i>	237
Зоран ЛАКИЋ, <i>Црногорски господар у мемоаристици</i>	251
Хатице ОРУС, <i>Путовање књаза Николе и Ахмед Цевад-паше Црном Гором и путопис Ахмед Цевад-паше о Црној Гори (1884. године)</i>	259
Биљана ВУЧЕТИЋ, <i>Извештаји америчке маркизе о Николи I Петровићу</i>	273
Шербо РАСТОДЕР, <i>Питање имовине династије Петровић после 1918. године</i>	287
Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ, <i>Montenegrin constitution of 1905 presented in the periodical of neighbouring countries</i>	337

СОДЕРЖАНИЕ

Радослав РАСПОПОВИЧ, *Открытие конференции* 7

СТАТЬИ

В. Б. ХЛЕБНИКОВА, <i>Черногорский правитель Николай I Петрович-Негош и русские дипломаты: союз или опекунство</i>	9
Радослав РАСПОПОВИЧ, <i>Дипломатия в изгнании, Разработка и осуществление внешней политики Черногории в изгнании, 1916-1918 гг.</i>	31
Джон Д. ТРЕДВЕЙ, <i>Николай Петрович-Негош глазами австрийских лидеров, 1908-1914 гг.</i>	51
Илиана ИЛИЕВА, <i>Политика короля Николая в албанском вопросе – 1910. г.: глазами болгарской дипломатии</i>	61
Александр РАСТОВИЧ, <i>Политика Великобритании относительно Балкан в конце XIX - начале XX веков</i>	89
Нада ТОМОВИЧ, <i>Король Николай I и восстания северных албанских племен в 1910-1911 годах</i>	103
Мирослав ПЕРИШИЧ, <i>Картина общества в Черногории в конце 19 века в рапортах генерального консула Сербии в Триесте</i>	109
Момчило Д. ПЕЙОВИЧ, <i>Обучение стипендиатов и роль князя (короля) Николая в присуждении стипендий</i>	123
Драгана КИЙОВИЧ, <i>Дополнительный очерк в области изучения нашего культурного наследия: восточно-исламская письменность и культурные стереотипы в Черногории</i>	141
Звездан ФОЛИЧ, <i>Князь-король Никола I Петрович и черногорский митрополит Митрофан Бан</i>	149
Биляна ДЖУРИЧИН, <i>Значительность законодательной деятельности Николая I</i>	159
Степан МАТКОВИЧ, <i>Луио Войнович на службе при дворе князя и короля Николы Петровича</i>	177

Лука И. МИЛУНОВИЧ, <i>Театр в культурной и общественной жизни Черногории на рубеже 19 – 20 веков</i>	191
Татјана КОПРИВИЦА, <i>Николай I Петрович Негош и исследование Дукли</i>	215
Жарко ЛЕКОВИЧ, <i>Николай I Петрович Негош и Дробняцы</i>	225
Ненад ПЕРОШЕВИЧ, <i>Характер социально-экономического развития Никшича во время правления князя (короля) Николая I Петровича</i>	237
Зоран ЛАКИЧ, <i>Черногорский правитель в мемуарной литературе</i>	251
Хатидже АРУДЖ, <i>Путешествие князя Николая I и Ахмед Джевад-паши по Черногории и рассказы Ахмед Джевад-паши о Черногории (в 1884 г.)</i>	259
Биляна ВУЧЕТИЧ, <i>Доклады американской маркизы о Николае I Петровиче</i>	273
Шербо РАСТОДЕР, <i>Вопрос о собственности династии Петрович после 1918 года</i>	287
Невенка БОГОЕВИЧ-ГЛУШЧЕВИЧ, <i>Конституция Черногории 1905 года в периодической печати соседних стран</i>	337

CONTENTS

Radoslav RASPOPOVIĆ, *Opening of the gathering* 7

ARTICLES

V. B. HLEBNIKOVA, <i>Montenegrin sovereign Nikola I Petrović Njegoš and Russian diplomats: alliance or patronage</i>	9
Radoslav RASPOPOVIĆ, <i>Exile diplomacy, Formulating and implementing the foreign policy of Montenegro in exile between 1916 and 1918</i>	31
John D. TREADWAY, <i>Nicholas Petrović-Njegoš in the eyes of austrian leaders, 1908-1914</i>	51
Илиана ИЛИЕВА, <i>Политиката на крал Никола по албанския въпрос – 1910 г.: през погледа на българската дипломация</i>	61
Aleksandar RASTOVIĆ, <i>Great Britain's Balkan policy at the turn of the 19th to 20th century</i>	89
Nada TOMOVIĆ, <i>King Nikola and the insurgents of the north albanian tribes in 1910-1911</i>	103
Miroslav PERIŠIĆ, <i>Outline of the Montenegrin society in the late 19th century in the reports of general consul of the kingdom of Serbia in Trieste</i>	109
Momčilo D. PEJOVIĆ, <i>Education of state scholarship holders and the role of prince (king) Nikola in awarding the scholarships</i>	123
Dragana KUJOVIĆ, <i>A contribution to the study of our cultural heritage: oriental islamic literacy and Montenegrin cultural stereotypes</i>	141
Zvezdan FOLIĆ, <i>Nikola I Petrović Njegoš and Mitrofan Ban</i>	149
Biljana ĐURIČIN, <i>The importance of legislative activities in the work of Nikola I</i>	159
Stjepan MATKOVIĆ, <i>Lujo Vojnović in the service of Prince and King Nikola of Montenegro</i>	177
Luka I. MILUNOVIĆ, <i>Theater in the cultural and public life of Montenegro at the turn of the 19th to 20th century</i>	191

Tatjana KOPRIVICA, <i>Nikola I Petrović Njegoš and the doclea research</i>	215
Žarko LEKOVIĆ, <i>Nikola I Petrović Njegoš and the people of Drobnjak</i>	225
Nenad PEROŠEVIĆ, <i>The nature of social economic and cultural development of Nikšić during the reign of prince (king) Nikola I Petrović Njegoš</i>	237
Zoran LAKIĆ, <i>Montenegrin sovereign in memoirs</i>	251
Hatice ORUÇ, <i>The journey of prince Nikola I and Achmed Jevad-pasha through Montenegro and travel memoirs of Achmed Jevad-pasha about Montenegro (1884)</i>	259
Biljana VUČETIĆ, <i>Reports of an American marquis about Nikola I Petrović Njegoš</i>	273
Šerbo RASTODER, <i>The question of property of the Petrović dynasty after 1918</i>	287
Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ, <i>Montenegrin constitution of 1905 presented in the periodical of neighbouring countries</i>	337

SOMMAIRE

Radoslav RASPOPOVIĆ, *Ouverture de la réunion* 7

ARTICLES

V. B. HLEBNIKOVA, *Nikolas I Petrović Njegoš, Roi Monténégro, et les diplomates russes: alliance ou tutelle* 9

Radoslav RASPOPOVIĆ, *Diplomatie en exil, Articulation et réalisation de la politique extérieure du Monténégro en exil 1916 – 1918.* 31

John D. TREADWAY, *Nicholas Petrović-Njegoš in the eyes of austrian leaders, 1908-1914* 51

Илиана ИЛИЕВА, *Политиката на крал Никола по албанският въпрос – 1910 г.: през погледа на българската дипломация* 61

Aleksandar RASTOVIĆ, *Politique de la Grande Bretagne sur les Balkans à la fin du XIXième et au début du XXième siècle* 89

Nada TOMOVIĆ, *Roi Nikolas I et les insurrections des tribus albanais du nord en 1910.-1911.* 103

Miroslav PERIŠIĆ, *Image de la société du Monténégro à la fin du XIXième siècle dans les rapports du consul général du royaume de Serbie à Trieste* 109

Momčilo D. PEJOVIĆ, *Formation des boursiers du gouvernement et le rôle du Roi Nikola dans l'assignation des bourses* 123

Dragana KUJOVIĆ, *Contribution à la recherche de notre héritage culturel: alphabétisation orientale-islamique et les stéréotypes culturels Monténégrins* 141

Zvezdan FOLIĆ, *Prince-Roi Nicolas I Petrović et l'évêque monténégrin Mitrophan Ban* 149

Biljana ĐURIČIN, *Importance de la législativité dans l'œuvre du Roi Nicolas I* 159

Stjepan MATKOVIĆ, *Lujo Vojnović au service du prince et du roi Nicolas Petrović* 177

Luka I. MILUNOVIĆ, <i>Theatre dans la vie culturelle et publique du Montenegro a la fin du XIXieme et au debut du XXieme siecle</i>	191
Tatjana KOPRIVICA, <i>Nicolas I Petrović Njegoš et la recherche sur Duklja</i>	215
Žarko LEKOVIĆ, <i>Nicolas I Petrović Njegoš et Drobnjaci</i>	225
Nenad PEROŠEVIĆ, <i>Caractere du developpement socio-economique et culturel du Njasic pendant le regne du Roi Nicolas I Petrović</i>	237
Zoran LAKIĆ, <i>Maitre montenegrin dans les memoires</i>	251
Hatice ORUÇ, <i>Voyage du Roi Nicola et Ahmed Dzevad-pacha a travers le Montenegro et le recit de voyage au Montenegro du Ahmed Dzevad-pacha (en. 1884.)</i>	259
Biljana VUČETIĆ, <i>Rapports de la marquise americaine sur Nicolas I Petrović</i>	273
Šerbo RASTODER, <i>Probleme des biens de la dynastie Petrovic apres l'an 1918.</i>	287
Dr Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ, <i>Montenegrin constitution of 1905 presented in the periodical of neighbouring countries</i>	337

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи (ИЗ)* објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (*.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине проред. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историјском институту Црне Горе, са назнаком „за *Историјске Записе*“, или послати поштом на адресу:

Историјски институт Црне Горе
Булевар Револуције 3
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ac.me

**Техничка упутства за писање критичког апарата
чланака за *Историјске записе***

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно
нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO

И С Т О Р И Ј С К И   З А П И С И

Година LXXXIII

Бр. 4/2010.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 3

За издавача

Радослав Распоповић, директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектура и коректура

Јасмина Ђорђевић

Садржај превели

Наташа Поповић, руски

Иван Лаковић, енглески

Јасмина Крајчевић, француски

Тираж:

300

Штампа

Штампарија Побједа

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института
и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни
уредник Радослав Распоповић. - [Год. 1], књ. 1, св.
1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар Револуције 3) :
Историјски институт Црне Горе, 1948 (Подгорица :
Побједа). - 24 cm

Четири пута годишње. - Је наставак: Записи
ISSN 0021-2652 = Историјски записи
COBISS.CG - ID 54807